LOCSMÁNDI GÁBOR PhD

A VÁROSFORMA GENEZISE

BME URBANISZTIKA TANSZÉK

LOCSMÁNDI GÁBOR PhD **A VÁROSFORMA GENEZISE**

LOCSMÁNDI GÁBOR PHD

A VÁROSFORMA GENEZISE

BME URBANISZTIKA TANSZÉK
2023

A könyv megjelenését támogatta
BME Urbanisztika Tanszék
Városépítészetért Alapítvány

© Locsmándi Gábor PhD, 2023
© BME Urbanisztika Tanszék, 2023

ISBN 978-963-421-911-8 A városforma genezise (nyomtatott)
ISBN 978-963-421-912-5 A városforma genezise (e-book)

Lektorálta:
Pálfy Sándor DLA
Götz Eszter

Kiadó: BME Urbanisztika Tanszék
Felelős kiadó: Szabó Árpád DLA tanszékvezető

A könyvet és borítót tervezte: Fonyódi Mariann PhD
Első borítón: Bruges térképe 1562-ből, Marcus Gerardus mester / Marcus Gheeraerts

Minden jog fenntartva
Jelen egyetemi jegyzet kizárólag kutatási és oktatási célokra szolgál. Kereskedelmi forgalomba semmilyen formában nem hozható! A kiadvány elektronikus formátuma (e-book) szabadon terjeszthető, míg nyomtatott formában a kiadvány bármely részének sokszorosítása a szerző és a kiadó írásos engedélyéhez kötött. Tilos – mind elektronikus, mind nyomtatott formában - másféle kötésben, borítóval és tördeléssel terjeszteni, mint amilyen formában eredetileg kiadásra került!

urb/bme

BME Urbanisztika Tanszék
1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II/93
Telefon: +361 463-1319
e-mail: info@urb.bme.hu
www.urb.bme.hu

Kedves olvasó!

A könyv, amit a kezedben tartasz – vagy éppen elektronikusan olvasol –, a BME Építészmérnöki Kar Urbanisztika Tanszék meghatározó egyéniségének, Locsmándi Gábornak a könyve. Tekinthetjük olvasókönyvnek, tankönyvnek vagy rendszerező, összefoglaló műnek is, melyben egy olyan urbanisztikai, városépítészeti látásmód jelenik meg, ami több generáció komplex „városos" szemléletmódjának a megalapozója volt Gábor tanításain keresztül.

Locsmándi Gábor arra vállalkozik, hogy közérthető módon, de „egy, a városokkal valamilyen okból mélyebb kapcsolatba kerülő kutató, tervező" komplex összefüggéseket előhívó, integráló szemléletével írjon egyes városok történetéről és ezen keresztül a városok karakteréről, identitásáról. A könyv témája a „városforma genezise", vagyis a városok eredete és létrejöttének folyamata. Elsősorban egy-egy település térbeliségét létrehozó erőkről, a városi identitás mögött húzódó összefüggésekről mesél, de integráló szemlélete legalább annyira a települések komplexitásáról szóló filozófiai mélységű gondolkodás illusztrálása – a szerző személyes, közvetlen stílusában –, mint amennyire tudományos mű.

Locsmándi Gábor 1999 és 2005 között volt a tanszékünk vezetője. Többen tartjuk őt mesterünknek, akinél tanulni legalább akkora élmény, mint vele oktatni. Amennyire neki, talán annyira nekünk – és személyesen nekem – is nagy öröm a könyv létrejötte.

Szabó Árpád DLA

Urbanisztika Tanszék, tanszékvezető

2023. május

TARTALOM

BEVEZETÉS 9

AZ ERETNEK ISTEN-KIRÁLY VÁROSA: EL-AMARNA 21

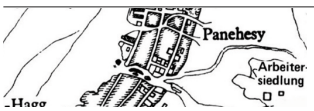

Egy kevés hidrológia, mint a gazdagság kulcsa 22
A fáraó sikeresnek induló vallási puccsa 24
A napkorong-istent követő betelepülők 30
Telepítés - bevándorlók és házaik 34
Iparos „falvak" telepítése 39
Tagolt városszerkezet, halmazos struktúra 40
Ipari/kereskedelmi zóna a Nílus mentén 46
Aten hajlékai Amarnában – palták, templomok, hivatalok 49
Hitélet Amarnában – Ámon visszatér 54
Amarnai kertek és állatkertek 64

KATONÁS KALÁKA GÖRÖGHONBAN? 69

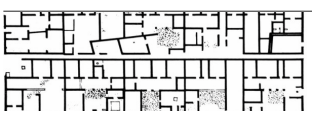

Hippodamosz – építész vagy urbanista? 71
Pireusz és Hippodamosz 75
A görög kolonizációról 78
A megtört kontinuitás 78
A görög gyarmatvárosok és az anyavárosok 83
Alapítások, telepítések és résztvevőik 87
A kolonizációs város formája 90
Telepítési mértan: Halieisz lakóterülete 95
Olünthosz, Priéné és Milétosz 98
A két szomszédvár, Priéné és Milétosz 107
Milétosz, városközpont a háló hiátusában 113

A FELLEGVÁRBÓL LE AZ AGORÁRA 119

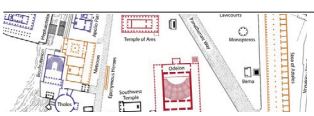

A polisz evolúciója 121
A purifikáció példája 124
Az athéni jogfejlődés 126
Leitourgia és közpénz, a közfeladatok finanszírozása 131
Szent liget vagy piactér? 135
Klasszikus, hellenisztikus és római térformálás 138
A nagy léptékváltás – piac és pénz 142
Záró kommentár további képekkel 146

BRUGES, „ÉSZAK VELENCÉJE” 149

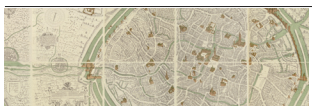

A pénz városa 160
Gazdaság a város terében, szállítások 167
A helyi és a nemzetközi piaci tengely 170
Középületek 177
Szociális ellátás, kórházak 185
A begina-mozgalom, a Szőlőskert begina-udvar 190

LVIV, A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR MULTIKULTURÁLIS VÁROSA 197

A Kijevi Rusz városa 203
Német jog és telepítés a lengyel királyok alatt 204
A város nemzetiségei 209
A városi önkormányzat intézményei 212
Népesség, nemzetiségek, vallások, feszültségek 214
Lengyelek és rutének 215
Az örmény etnikum sajátos helyzete 217
A városépítő zsidóság pusztulása 223
Lwówból Lemberg, a város és a nagyhatalmak 229
A város a földrajzi térben 232
Záró gondolatok 235

EGY VÁROSTÖRTÉNETI ESSZÉ AZ ELÍZIUMI MEZŐKRŐL 239

Párizs és a Louvre a középkorban 241
A középkori nagyváros és az állam 245
Új súlypont és növekedési irány 252
A Tuileriák és a Louvre között – kisajátítás vagy ingatlanfejlesztés? 257
Városrendezés a hatalmi reprezentáció jegyében 261
Alakuló tengelyek és csillagok 271
Napoleon és a Rue de Rivoli 277
Haussmannizáció – dzsentrifikáció 280

GYŐR BELVÁROSÁNAK ALAPRAJZÁRÓL 291

Eltérő álláspontok 297
Az 1271. évi szabadságlevél és a középkori Győr 299
Távolsági kereskedelem és Győr 308
A török alatt – mezővárosból erődváros 313
Győr, a védelem észak-dunántúli központja 320
Győr – az erődvárosi rendezési terv 322
Igazolhat-e a régészet, és, ha igen, mit? 326
Néhány záró megjegyzés 329

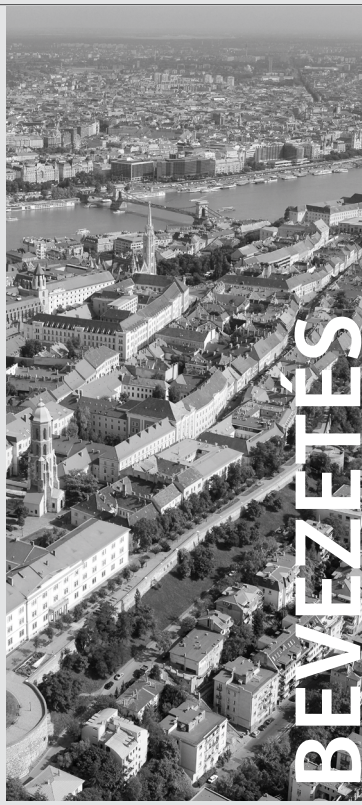

BEVEZETÉS

Az olvasó kezében lévő könyv *A városforma genezise* címet viseli, a genezis szó alatt együtt értve a forma kialakulását, létrejöttét, de átalakulásait, változásait is. Városforma alatt a városias települések fizikailag érzékelhető, megtapasztalható jellemzőit, minőségeit értem, amelyek építészeti tömegekben, felületekben, szilárd anyagokban, illetve ezek ellentéteként, a közrezárt szabad terekben testesülnek meg, természetesen nem feledkezve meg a különböző arányban és jellegben jelenlévő – vagy éppen hiányzó – növényzetről sem. Egy korábbi változatában a cím kevésbé volt hangzatos: „A városforma és hatóerői" volt az első javaslatom, amivel azt kívántam jelezni, hogy a város formáját nem statikusan, egy adott helyzetében „kimerevítve", hanem dinamikusan, változásaiban szemlélem. E hatóerőket jórészt a mindenkori emberi társadalmak működtetik, de időnként szerepet kapnak a természeti tényezők is, mindkettő lehet javító, de súlyosan romboló hatású is.

A könyv hét városépítés-történeti esszét tartalmaz különböző korokból, hatot Európa ókorából, közép- és újkorából, egyet az európai előzményekhez sorolható Egyiptomból, az Újbirodalom idejéből. Hangsúlyozni szeretném, hogy a könyvben nem általános jellegű „várostörténeti" írásokat olvashatunk, hanem olyan elemzéseket, amelyekben a formát létrehozó „építés" tevékenysége – de néha a rombolás is, az okozott leépüléssel, pusztulással együtt – központi helyet kap. Az építés ilyen előtérbe helyezése ellenére azonban a formatani, ma gyakran *morfológiainak* nevezett vizsgálódás szakmaközi jellege nem kerülhető el.

Amikor az 1960-as években **Perényi Imre** professzor és az őt gyakran helyettesítő, még fiatal **Ihrig Dénes** adjunktus kollégám előadásait hallgattuk, a „forma és hatóerők" dualizmusa úgy oldódott fel, hogy az egyes város- és település-kultúrák időrendben zajlott tárgyalása előtt kaptunk valamilyen történeti hátteret. A mából visszatekintve talán nem is e háttér akkori durva leegyszerűsítése volt a legsúlyosabb gond – az olyan fejezetcímek például, mint a „feudalizmus városa" –, hanem az, hogy ez a módszer akaratlanul is azt sugallta, hogy a város az adott kor terméke. Másként, matematikai nyelven fogalmazva: „függő változó" az emberi történelem nagy mozgásai közepette.

A városokkal valamilyen okból mélyebb kapcsolatba került kutatók, tervezők ezzel szemben hiszik, sőt állítják, hogy a városoknak saját életük is van, amit főként a társadalmi és fizikai kontinuitás gyakori jelenségével látnak igazolhatónak. A fizikai struktúrák továbbélése a rá következő korokban gyakran az utcahálózat, a falak, csatornák változatlan, vagy csak lassan módosuló rajzában jelenik meg a város alaprajzán, térképén. A „megőrzött rajzolat" azonban csak az egyik igazoló tényező; gyakran tapasztaljuk, hogy egymástól időben és térben igen távoli korszakokban a *hasonló jellegű, célú emberi cselekvések, történések, helyzetek hasonló téri struktúrákat*, formákat hoznak létre. Az ilyen, néha rejtélyes analógiák felismerése volt számomra az egyik legfontosabb tényező, ami a tanszék vezetése változásának idején az építészhallgatók városépítés történeti előadásaiban való részvételre késztetett. **Meggyesi Tamás**sal együtt, aki átvette az előadások irányítását, hinni kezdtük, hogy az ilyen formai-morfológiai jelenségek mentén a városok lényegi attribútumai vizsgálhatók, nem utolsósorban rendszerbe foglalhatók, ami – a rendezettség – az ifjú értelmiségiek és mérnökök oktatásában kimondottan hasznos lehet.

Biztos támaszként rendelkezésünkre állt a pszichológus Carl Gustav Jungnak az emberiség feltételezett közös emlékezetéből építkező archetípusos gondolkozása, melyet kellő meggyőződéssel követtünk is. Amikor Meggyesi Tamás az első könyvében már határozott analógiát mert felmutatni a fasisztoid és a szovjet típusú kormányzatoknak a nagy klasszikus várostengelyek iránti vonzalmai között, én a Baltimore-i Johns Hopkins University campusának – ahol az 1990-es években egy tavaszi félévet tölthettem el – város-méretű klasszicista tengelyét vázoltam fel a táblára, azzal a kissé felületes magyarázattal, hogy itt az architektúra a nagyhatalmak erőszakossága helyett bizonyára az emberi tudás békés, építő hatalmát jelképezi. (A párizsi esettanulmányunk kapcsán a kedves olvasó is elgondolkodhat a több évszázadon át épült sugárút „jelentésén", amely katonai győzelmeket ünneplő diadalívek között fut, sőt még egy újabb, harmadik, „békés" diadalív alatt is áthalad.) Később az archetípusos megközelítéseink kissé háttérbe szorultak, még ha előadásaink kellő hatásossága érdekében végig törekedtünk is a városok képeit, a „városképet" mutatósan illusztráló reprezentációs anyagok megtalálására, használatára. Rá kellett jönnünk azonban, hogy a megismerés primér, formai szintjének túlértékelése mindenképpen kerülendő, hogy veszélyes terepre lép a „városrajzolatok" kutatója, ha megfordítja a vizsgálódás irányát, ha a hasonló téri struktúrák mögött azonnal analóg történeti helyzeteket, folyamatokat feltételez.

A városforma legkiválóbb régebbi és mai kutatói általában tudatában voltak e veszélynek. Attól függően, hogy vizsgálódásaikban a forma vagy a hatóerők oldalára helyezték a hangsúlyt, más-más stratégiát követtek, követnek a veszély elkerülése érdekében. Vagy arra törekednek, hogy felismerjék, azonosítsák a hasonló, időben

és földrajzi térben ismétlődő, sok helyütt előforduló térbeli struktúrákat, vagy vizsgálódásaikkal azonnal a változásokat generáló hatóerőkre összpontosítanak. Nem kell sok magyarázat arra, hogy e két megközelítés mennyire más kutatói módszereket kíván meg, hoz magával, hogy az utóbbi, a hatóerők felőli indulás esetében csak egy kimondottan szakmaközi megközelítés lehet célravezető, szemben azzal, amikor egy formai jellegzetesség hasonlóságainak, variációinak azonosítása, elemzése a kiinduló lépés.

A könyvünkben szereplő ókori egyiptomi és görög városok lakóterületei „formai" karakterükben – spontánul nőtt, organikus, illetve tervezett – jelentős mértékben eltérőek, ugyanakkor a létrejöttük során működött hatótényezők terén sok azonosság mutatható ki. A spontán jellegű betelepülés egyiptomi folyamatában éppúgy működött a kaláka jellegű nagycsaládi, szomszédsági építés, mint a szigorúan tervezett görög városok „típusházainak" építése során, ráadásul mindkét helyen jelen volt a „fensőbbség" kényszerítő, de szervező, segítő kontrollja is. Hogy egy másik példát is említsek, a Meggyesi professzor formai rendszerezéséből[1] ismert „derékszögű halmaz" egyaránt létrejöhet spontán módon, és egy szigorúan tervezett struktúra lassú átalakulása, „lebomlása" eredményeként is.

Amikor elhatároztam, hogy városépítés-történeti előadásaimat írásban rögzítem, azt hittem, egyszerű dolgom lesz, csak a példákként tárgyalandó városok anyagait kell a szükséges helyeken kibővítenem, pontosítanom, gondoltam. Abban bíztam, hogy a történettudományi, humán-földrajzi, közgazdasági, szociológiai, nem utolsósorban építészettudományi, műemlékvédelmi olvasottságomnak elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a városforma kialakulásának, átalakulásainak megértéséhez, bemutatásához szükséges szakterületi ismereteket kisebb-nagyobb további kutatásokkal fel tudjam vonultatni. Amikor azonban nyugdíjba vonulásom idején komoly ambíciókkal belekezdtem egy átfogónak szánt terjedelmes településtörténeti munka, jegyzet, könyv megírásába, kiderült számomra, hogy az addigra megszerzett felkészültségem még messze nem volt elegendő egy teljességre törekvő „nagy mű" megalkotásához. Már az életkorom miatt is fokozatosan fel kellett adnom a túlzó ambícióimat – benne az időrendben való, nagy világtérségek szerinti tárgyalást –, és egy, az oktatásban is jól használható, tudományos alaposságú, az értelmiségi olvasótábor számára is hasznos, érdekes, gazdagon illusztrált „olvasókönyv" formáról kezdtem el gondolkodni. Az olvasó e koncepcióváltás nem mindig fájdalom- és lemondásmentes folyamatának eredményét is megtapasztalhatja ebben az írásban: olvasmányosnak szánt elméleti megfontolások a városformáról az egyik oldalon, a

---

1 MEGGYESI (2009), Tamás: ***Városépítészeti alaktan***, Terc Kiadó, Budapest, 2009.

hatásmechanizmusok valós működéseit prezentáló települések, városok a másikon. Az építész-szerző saját szakmájának tudása az egyik, mindenki másé a másik oldalon.

A megközelítés és a tárgyalás ilyen kettős jellege egyáltalán nem volt új gondolat; már a 20. század elejének építész- és városteoretikusai is éltek a teóriát a valósággal szembesítő módszerrel. Közöttük például **Lewis Mumford** híres könyvének a „vadász és paraszt fúziójáról" szóló esszéjében az ősi időkbe áthelyezve példázta a letelepedett, gazdálkodó embernek a fegyveres nomádok, az elsajátító hatalom általi veszélyeztetettségét. Tanszéki kollégáim közül Meggyesi Tamás, aki előadásaiban a legújabb korral foglalkozott, bátran fordult a nyugati építészeti elméletek felé, először én is a neves építész-írók, építészeti vonzalmú szerzők, Mumford és **Kevin Lynch** írásaiból tájékozódtam. Később **Hofer Tamás**tól, a kiváló antropológustól kölcsönkaptam Max Weber *The City* című művét, melyet kétségbeesve kezdtem fordítani magamnak a kockás füzetembe, akkor még kézzel. Kaptam tőle más, főként gazdaságtörténeti könyveket is; a tanszék könyvtárában pedig a sajnos másik tanszékre távozott (elküldött) **Major Jenő** történész-geográfus és mások kiváló gyűjtéseit használhattam. A nemzetközi városépítés-történet nagy átfogó köteteire biztosan támaszkodhattam. Bár a hazai építéstörténettel nem voltak oktatási feladataim, mindenképpen említenem kell forrásmunkáim között Mendöl Tibor *Általános településföldrajzát* is. A magyar városépítés óráit egyébként Ihrig Dénes tartotta, **Körner Zsuzsá**t pedig rábeszéltem egy városépítés-történeti jegyzet megírására, később ő érdekes választható órákat szervezett a középkor városairól.

Amikor az utolsó években már az új koncepció szerinti jelen „olvasókönyvön" dolgoztam, felerősödött a munka „képeskönyvi" funkciója is. Nem pusztán annak érdekében, hogy a szöveg gazdagon illusztrált legyen, hanem azért, hogy a kiválasztott városok téri világát, annak változásait megfelelően bemutassam, illetve hogy az adott települési térben meg tudjam jeleníteni, elképzelhetővé tudjam tenni a legfontosabb szereplőket. Mérhetetlen mennyiségű történeti térképet, metszetet, rajzot mentettem le a számítógépemre, lehetőség szerint korabeli alkotásokat, mivel a nagy műgonddal megrajzolt perspektivikus városmetszetek és térképek – inkább már a kora újkorban – a nemzetközi tájékozódás legfontosabb segítői voltak. (Nagy örömömre szolgált egy-egy véletlenül talált ábrázolás: fákhoz kikötött lovak, várakozó parasztszekér a még „kültelki" környezetű Champs Elysées–n, vagy lengyel nemes és „előkelő" ukrán közös képen a hajdani Lwówban.) Az ilyen kiegészítő anyagok megtalálása mellett még fontosabb volt, hogy jogosnak bizonyult az a bizalmam, hogy a különböző diszciplínák, a történelem, a geográfia, a közgazdaságtan, a különböző más társadalomtudományok, és természetesen az építészet kutatói – hazaiak és külföldiek egyaránt – adnak majd elegendő adalékot, muníciót a városformát alakító hatóerők bemutatásához.

Az utóbbi másfél-két évtizedben mindezek érdekében sikerült felfedeznem az internet értékes „mélyebb" rétegeit, akár egy apró, de fontos részinformáció megszerzése céljából, akár egy fontos szemléleti megközelítést reprezentáló tanulmány, könyvfejezet megtalálásával. Az internet egyre intenzívebb használatára az utóbbi években – a pandémia mellett – a mozgásban korlátozott helyzetem is egyre inkább rákényszerített, de egyben ennek egy különleges előnyét, a kiváló nemzetközi kutatókkal való „digitális együttműködés" élményét kaphattam. Amikor El-Amarna városának utókutatásai folytak, örömmel fedeztem fel a nálam is idősebb Cambridge-i régészprofesszor, **Barry J. Kemp** (1940) bekapcsolódását a kutatásokba, egy régészeti modell elkészítésébe, aki szimpatikus módon könyve címébe a fáraó feleségének nevét is belefoglalta: *The City of Akhenaten and Nefertiti*. Egy másik ilyen élményem a L'viv-i tanulmányom írása során ért: egy ukrán jogász hölgy, **Olha Kozubska-Andrusiv** az akkor még Budapesten működő CEU-n készített PhD dolgozatában sorolta fel a lengyel királyi „másod-alapítású" Lwówot irányító, jórészt német telepes-polgárok neveit, és mutatta be a rá következő időszakokban természetes asszimilációjukat a katolikus lengyel társadalomba. Az internethez kötöttség kényszere ténylegesen előnnyé vált, így meggyőződéssel állíthatom, hogy ma már nem érvényes a korábban gyakran hangoztatott állítás, miszerint a digitálisan beszerzett tudományos információk érvényessége kevéssé megbízható. Ugyancsak a középkori várostelepítésekkel függ össze egy másik példám: a budai polgárváros alaprajza kialakulásának bizonyossága az utóbbi években rögzült.

Jó 25 éven át vetítettem hallgatóimnak a budai Várhegy térképét, űrfotóját, felhívtam a figyelmüket arra, hogy a városrész utcái szinte tökéletesen párhuzamosak a Várhegy délnyugati szegélyvonalával, és emiatt jöttek létre a városrész háromszögletű

A budai Várhegy utcái szinte tökéletesen párhuzamosak a Várhegy délnyugati szegélyvonalával

terei is. Eredetileg csak annyi megerősítésem volt, hogy egy neves építészettörténész valószínűnek tartotta a IV. Béla idején történt telepítést megelőző tudatos tervezést. Ma egy magyar régész[2] azt is bizonyítja, hogy a korabeli tervező, településrendező *(locator, soltész)* azzal is teremtett rendet, hogy az azonos szélességű telkek oldalhatárait általában a városfalra merőlegesen jelölte ki, rajzolta meg. (Sajátos módon ez a felfedezés mintegy inverz módon szolgáltat igazolást arra, hogy jogos volt az 1960-as években Granasztói György gyanúja arról, hogy a győri Alsóvárosban az 1271. évi szabadalomlevelet nem kísérte szigorú tervezéssel kísért alapítás, telepítés.)

Úgy látom, hogy a korábbi egyetemi előadásaimhoz segítségül hívott, előbb említett, megkerülhetetlen 20. század eleji és közepi alkotók és írásaik szemlélete követhető volt, de az is kiderült, hogy a „saját mű" megalkotásához dönteni kell számos más kérdésről, a tárgyalás rendszeréről, mélységéről és sok egyéb témáról is. Nemcsak a városforma téri, térképi meghatározottsága, hanem a tárgyalás interdiszciplináris jellegének erősítése érdekében is egyre több figyelmet kellett fordítanom a geográfia, a városföldrajz, a „humán" földrajz felé. Kutatói éppen az írás címében is szereplő város-genezis témájában adtak egyre hasznosabb eligazítást. *Harold Carter* írása[3] alapján már korán megfogott például a *független út (independent way)* és a *transzmisszió* (talán: városátvitel) fogalmi kettősségének tiszta képlete: a termékeny agrárkultúrából kinövő organikus, és a még városhiányos térségekbe egy fejlettebb világból mintegy átemelt, gyakran geometrikusan tervezett, telepített városok kettőssége. Főként a geográfusok kutatásai alapozták meg a városok születésének, az *„urban origin"* elméleteinek négyosztatú rendszerét: (1) a *környezeti* bázis, a „terményfelesleg" hidraulikus elméletei; (2) a piaci viszonyok fejlődésén alapuló *gazdasági* elméletek; (3) a védett erődítések menti növekedés *katonai* elméletei, és (4) a szentélyek által generált növekedés *kultikus* elméletei.

Írásom szellemi gyökerei talán túlzottan is a 20. század első felében élt olyan vezető társadalomkutatók, történészek, régészek, közgazdászok munkáihoz nyúltak le, mint **Polányi Károly, Gordon Childe, Leonard Woolley**, akik mögött a nyugati társadalomtudomány kikezdhetetlen óriása, **Max Weber** (1864–1920)[4] állt, aki rám különleges hatást gyakorolt. Kimondottan a városról szóló művét most, jó száz év után vizsgálva, elsőként az tűnik fel, hogy milyen pontosan kapcsolta össze a város

---

2 VÉGH (2009), András: *Buda város középkori helyrajza, telekosztás és térszervezés egy alapított városban*, Urbs 4, 2009, pp 35–49

3 CARTER (2016), Harold: *Urban origins: a review*, in: Progress in Human Geography, Pennsylvania State Univesity, February 20, 2016

4 WEBER (1921), Max: *The City*, 1921-ben Weber halála után kiadott mű, első angol fordítása 1958-ban született.

ideájának attribútumait az emberi társadalom optimálisnak ítélt szervezettségi formáival. Weber számára a város ideálképe a római kor után született középkori európai város volt. Az ő nyugat-európai, *„occidentális"* városában elsődlegesek az ipari-kereskedelmi kapcsolatok; e (középkori) városok (1) erődítettek, saját helyőrségük van; (2) piac működik bennük, (3) saját bíróságuk és legalább részben saját jogrendjük van; (4) valamilyen önkéntes társulási formát képviselnek és (5) legalább részleges autonómiával és autokefáliával[5] rendelkeznek. Azt is állította, hogy *„(…) ilyen városi közösségek a szó teljes értelmében és általános jelenségként csak a Nyugaton (Occident) léteznek. Kivételek találhatók, (…) de csak esetenként és csökevényesen."*

A városok történeti folyamatok során létrejött formáinak kutatása iránt a 20. század teoretikusai közül építészi alapképzettségéből fakadóan **Kevin Lynch** (1918–1984) mutatta a legerősebb elméleti elkötelezettséget. *A jó városforma elmélete* című művében[6] három alapformát különböztetett meg: (1) a magból, mag körül szerves fejlődés által létrejött *organikus város*t, (2) a mindig szabályos elemeket tartalmazó *tervezett város*t és (3) a jelentős hatású szimbolikus tartalmakat hordozó várost, amit Lynch egy helyen „eternal chrystalnak", *örök kristály*nak nevezett el. Ez utóbbi városformában egyaránt kifejeződhet a világi hatalom reprezentációja, de vallási fogalomrendszereket is szimbolizálhat, mint hajdan a közép-amerikai őserdők „piramis-városai".

E klasszikus szemléleti alapok, melyekre biztosan építhettünk, nem maradtak változatlanok, az elmúlt fél évszázadnyi időben a városok építéstörténete kutatásának több fontos területén jelentős átrendeződések történtek. A történettudomány területén belül saját – messze nem mértékadó – tapasztalataim szerint egyrészt a *települési irányú kutatások részarányának, súlyának növekedése*, esetenként kimondott előtérbe kerülése történt. Ennek fő oka minden bizonnyal az volt, hogy fokozódott a történész szakmának a társadalmi helyzetek és folyamatok iránti érdeklődése, ami a városokban és az egyéb települési térségekben végzett kutatások részarányának növekedését hozta magával. A kimondott városkutatások szemléleti oldalán az az elmozdulás is érzékelhető volt, hogy a 20. század második felétől fokozatosan gyengült Max Webernek és követőinek hatása. Háttérbe szorult az a szemlélet, amely szerint a középkorban megszületett nyugati város máig ható fő eredménye *a város urának „kisajátítása"* volt a város gazdaságát éltető

---

5 autokefália: egyházi tisztségviselők kijelölési, választási joga

6 LYNCH (1981), Kevin A.: *A Theory of Good City Form*, Cambridge Mass.: MIT Press. 1981, 514 p. Lynch e művében a három típusra angolul néha a *city as an organism, machine city és a cosmic or ceremonial centres* kifejezéseket is használta.

„polgári" rétegek által. A középkor mai európai városkutatói számára továbbra is fontos téma maradt az önigazgató város és urbánus foglalkozású polgárságának térnyerése. De egy-egy gróf, herceg, esetleg püspök városból történt elűzéséből már nem következtetünk azonnal a városon belül kibékíthetetlen „osztályellentétek" létezésére. Sőt, inkább a közös érdekből történt megegyezés eseteit helyezzük előtérbe, ahogyan ezt Bruges intézményrendszerének tárgyalása során néhány példával meg is tettük. A korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a *„rezidenciának",*[7] a városi paloták világi és egyházi urai, egyáltalán a központi, a territoriális és helyi hatalom és igazgatás képviselői városfejlesztő tevékenységeinek. Ez a változás a marxista értékszemléletet is befogadó gazdaságtörténet részbeni háttérbe szorulásával is járt a szellemtörténeti megközelítések javára, miközben a középkori kereskedővárosokban éppen számos gazdaságszervezési innovációval találkozhatunk (lásd újra Bruges-t).

A kutatások módszertani oldalán a *történeti várostérképek előtérbe kerülése* jelenti az egyik fontos változást.[8] Magyar kutatók is csatlakoztak a *Nemzetközi Várostörténeti Bizottság* (Commission Internationale pour l'Historie des Villes) kezdeményezéséhez, történeti várostérképek azonos módszertan szerinti összeállításához. Nehezen látható még előre, hogy ez a munka a városkutatás mely tématerületein, léptékszintjein lesz igazán hasznos, hozhat-e olyan eredményt, hogy a térkép, a rajz kilép a Győrről szóló esszében megfogalmazott másodrendű, kisegítő szerepéből, miszerint csak akkor bírhat bizonyító erővel, ha érvényét minden kétséget kizáróan megerősíti egy írott feljegyzés, egy régészeti lelet.

Felhívom itt a figyelmet arra, hogy az elmúlt évtizedekben építési és mérnöki alapokon ambiciózus nemzetközi munka indult kimondottan a városmorfológiai kutatások tudományos alapjainak tisztázására. E munka kiinduló alapvetései, amelyek az interneten olvashatók, az e bevezetőben leírt kettős közelítés mindkét oldalára kitérnek. A kutatási iskola egyik alapítója, **M. R. G. Conzen**[9] követőivel együtt óvakodik behatolni a történészek jogosan védett territóriumába. Mások, mint **Gianfranco Canigia**,[10] folyamat-tipológiákat, karakteres politikai-gazdasági

---

7 SZENDE (2012), Katalin: ***Városkutatás és rezidenciakutatás – európai helyzet és magyar eredmények,*** Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv VII. 2012, 11–44. p.

8 SZENDE (2006), Katalin: ***Magyarország városainak történeti atlasza: részvétel egy európai kutatási programban***, Műemlékvédelem L. (2006) 228–233. p.

9 CONZEN (1960), M.R.G.: ***Alnwick, Northhumberland: A Study of Town Plan Analysis,*** Institite of British Geographers, Publication no. 27, London (2nd revised edition) 1969

10 CATALDI (2003), Giancarlo: ***From Muratori to Canigia: the origins of the development of the Italian School of urban design typology***, Urban Morphology (2003) (1)

hatóerőket keresnek, jóval többet, mint egy, a városok formajegyeit rendszerező mentális konstrukciót, beleértve azt a megközelítést is, amit e munka képviselt. (Nem lehet célom itt, hogy részletes képet adjak a városmorfológiai kutatások történetéről, elveiről, most hivatkozott képviselőit és álláspontjaikat is csak ezen írásaim kapcsán ismertem meg közelebbről.)

A történelemtudomány művelői számára jól ismertek, de érzésem szerint ma meglehetősen ritkák az olyan *helyrajzi kutatások*, amelyek megcáfolhatatlan bizonyítékokkal tudnak szolgálni egy verbálisan közölt adatsor, folyamat és az ezeket befogadó téri rendszer közötti kapcsolatok meglétéről.[11] A térbeli, települési kérdések iránti érdeklődés fokozódása csak egyike annak a számtalan speciális témának, melyeknek kutatásáért a történettudomány növekvő elkötelezettséget mutat. Sőt, azt kell állítanunk, hogy ma már az emberi élet minden viszonylatának történetét valakik, valahol kutatják. Városépítés-történeti munkáimon dolgozva komolyan élveztem ennek előnyeit: ha egy vizsgált városban különlegesen érdekes dologra találtam, általában rátaláltam annak magyarázatára is.

Településtervezői munkáim során gyakran került elő a *„tervezettség"* ellenpólusán a *spontán fejlődés* általában kedvezőtlennek tekintett folyamata. Városépítés-történeti vizsgálódásaim azonban meggyőztek arról, hogy e dualizmus nem tartalmazhat értékítéletet, hiszen például az elpusztult városkultúrákat követő újjáéledés „független útján" létrejövő *organikus települési struktúrák semmiképpen sem tekinthetők alacsonyabb rendűnek* a magas fokon tervezettekhez képest. Másrészt a településekben mindig zajlanak olyan „nem szándékolt" átalakulási folyamatok, amelyek – mint például egy enyhe, nem erőszakos beavatkozások által generált felértékelődés, a *dzsentrifikáció* – kimondottan kedvező hatásúak lehetnek. Háromszor két fogalommal: (1) *megtelepedés – telepítés*, (2) *növekedés – területi bővítés*, (3) *átalakulás – átalakító beavatkozás*, sikerült is egy olyan fogalmi rendszert találnom, ami alá úgyszólván mindenfajta települési állapot, helyzet, változás, változtatás besorolható volt. Már az előadásaim során kiderült azonban e rendszer mechanikus jellege, unalma – ami hallgatóim arcáról is leolvasható volt. Úgy döntöttem ezért, hogy ebben az írásomban nem törekszem egy ilyen rendszerezett teljességre, hanem hét olyan város kialakulási és változási folyamatait mutatom be, amelyekben álláspontunk szerint archetipikus jellegzetességek fedezhetők fel.

---

11 A budapesti Erzsébetváros 18. és 19. századi átalakulásait például Ekler Dezső építész Nagy Lajos történész helyrajzi kutatásai alapján „rajzolta meg". Lakóhelyem, a józsefvárosi Horváth Mihály tér környezetének átalakulásait vizsgálva ugyanerre a forrásra támaszkodtam. Nem tudom ugyanakkor, hogy a történészek között mennyire ismert Máté Zsolt építész – műemlékvédő és nem mellesleg kitűnő matematikus – munkája Szeged alaprajzáról, ami során török kori dokumentumokat használt.

EL-AMARNA

OLÜNTHOSZ

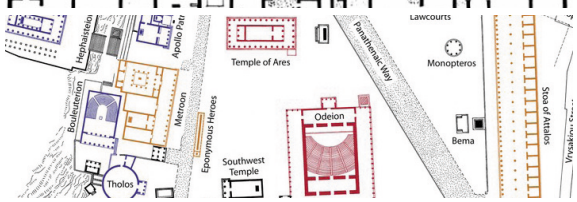

ATHÉN

BRUGES

LVIV

PÁRIZS

GYŐR

Ezekre az adott városnál általában felhívom a figyelmet, de tisztelt olvasóimat is kérem ilyenek keresésére.

Végül néhány szó a könyvben elemzett városokról.

El-Amarna egyiptomi város létrejöttét és rövid idejű fennmaradását tekintve igen különleges, de archetipikus abban, ahogyan a lakóterületek és az uralkodói rezidenciák, illetve a kiszolgáló területek, központok egymástól elkülönülnek, de abban is, hogy a központi tervezés – az elit számára történő „parcellázás" és építés területei – együtt jelennek meg az alsóbb néposztályok spontán, organikus, „kaláka" jellegű megtelepedésével. *Olünthosz és a bemutatott telepített görög városok* tipikusnak tekinthetők abban, hogy a tervezettség magas fokát mutatják fel, az építészeti modulok rendszere a városok alaprajzára is kihatással van, ugyanakkor a telepítések lebonyolódásában a támogatott öntevékenység komoly szerepet játszhatott. (Mellékesen: nem Hippodamoszhoz köthető a szabályos alaprajz bevezetése.) *Athén agorája* nemcsak egyszerű piactér volt, hanem kultikus hely, szent liget is, a város közösségi életében a dombok között nagyobb embertömegek befogadására alkalmas síkság. Zárt, közel négyzetes formája csak későn, a hellenizmusban alakul ki, illetve a rekonstrukciós ábrázolások eredménye.

Bruges, a középkori kereskedőváros a tengerhez való közelsége okán mintapélda a víznek a szállításokban és a védelemben való racionális kihasználására. Különleges, egyedi jellemzője, ahogy a város terében és építészetében elkülönül a nemzetközi és helyi kereskedelem. Egy különleges, 16. századi városábrázolás révén a város valós középkori, újkori képe válik láthatóvá. *Párizs*ban a 19. század végi Haussmann-féle szabályozás során ugyanez történt, de a *Louvre – Champs Élysées* együttes több évszázad egymást követő egyedi döntéseinek összeadódó eredménye. A mai *Lviv, a történeti Lwow vagy Lemberg* nem a háborús aktualitása miatt került a gyűjteménybe, hanem a különböző népcsoportok együttélésének tipikus városi mintájaként Kelet-Közép-Európa korábbi évszázadaiban. Azt a tragikus kérdést teszi fel, hogy miként építhet a maga számára kiegyensúlyozott identitást egy olyan város, amelynek lakossága egy jelentős részét kiirtották, másokat elűztek, vagy éppen kicseréltek a jogosnak érzett „nemzetépítés" jegyében? Végül *Győr belvárosa* alaprajzának „szakmaközi" elemzése annak igazolását célozza, hogy a sikátor jellegű utcák a középkor főutcái voltak, amelyekre a török korban az itt működő hadmérnökök tervei alapján helyezték a széles utcák derékszögű hálóját.

Locsmándi Gábor

2022. november

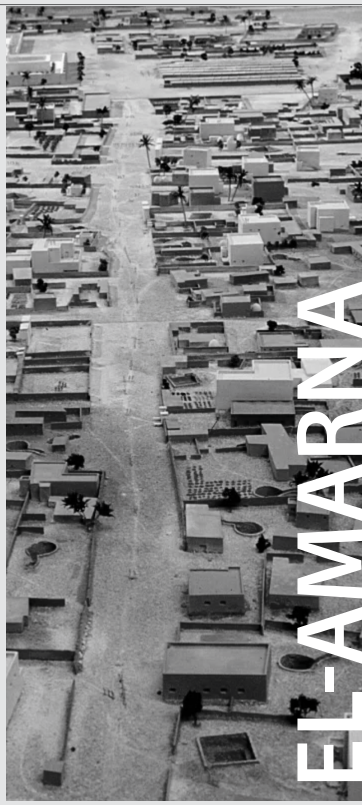

AZ ERETNEK ISTEN-KIRÁLY VÁROSA: EL-AMARNA

Egyiptomot a közvélekedés ma a közepesen fejlett országok közé sorolja, úgy tudja, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörön kívül élő ország, az idegennek tekintett muszlim vallású népesség lakja, az országhoz és népéhez felületes, inkább csak turisztikai érdeklődés, kevés aktuális kapcsolat fűzi. A műveltebb európai tanultság is csak kevés és sporadikus ismeretet tud felmutatni az országról, ráadásul olyant alig, ami Egyiptom és népe kiemelt jelentőségét bizonyítaná az emberiség történelmében. Tudunk piramisainak hatalmas méreteiről, isten-királyai, fáraói furcsa temetkezési szokásairól, ókori építészete különleges monumentalitásáról, a vízben – egyelőre még – gazdag folyójáról, a Nílusról. A reneszánsz drámairodalom legnagyobbja, Shakespeare színre viszi egy uralkodója, azon a néven sorban már hetedik (VII. Ptolemaiosz) Kleopátra szerelmeit, akinek kezéért és országáért három római hadvezér is küzdött, az 1960-as évek legnépszerűbb színészei játszanak a Twenties Century Fox filmjében. A romantikus történet gyökerénél prózai ügyek voltak: Egyiptom gabonája kellett a növekvő birodalom étkeztetéséhez, az állítólag különösen vonzó királynő pedig biztonságot, oltalmat várt el a római uraktól maga és országa számára.

A Cicero által a „történelem atyjának" nevezett *Hérodotosz* Egyiptom földjét a Nílus folyam ajándékának nevezte. Az i.e. 5. században a Nílus völgyébe érkező történészt az 1100 km hosszú folyó vizével való gazdálkodás rendkívüli egyszerűsége[12] nyűgözte le:

> *„Hiszen nem kell fáradságos munkával barázdákat szántaniuk, sem boronálniuk, és semmilyen munkára sem kényszerülnek, amit más emberek végeznek a földjeiken. Hanem amikor a folyam magától kiárad, megöntözi földjeiket, majd visszatér medrébe, akkor ki-ki beveti a maga földjét, ráhajtja sertéseit, azok betapossák a magot a földbe, aztán bevárva az aratás idejét, a gabonát, amelyet szintén a sertéseivel csépeltet ki, hazaszállítja."*

---

12 BÁCS (2021), Tamás: *Út a fáraók Egyiptoma felé. Egy ókori állam kialakulása*. in BBC HISTORY, 2021. december, XI. évf. 12. szám / az idézetet fordította: Muraközi Gyula

A Hérodotosz által végtelen egyszerűnek láttatott agrártermelési struktúra településszerkezeti lenyomatát már jóval nehezebb elképzelnünk. Bízva abban, hogy a kezdetek kora térszervezési logikájából néhány alapvető téri elem jellegében több ezer év után is megőrződhetett, elsőként a Google Earth légifotóját és térképét hívtam segítségül. Ezek élesen kirajzolták a folyam által évente rendszeresen *elöntött földek és a sivatagos területek közötti határvonalakat*, majd a térképek fokozatos nagyításával *a települési rendszer és a kommunikációs hálózatok* is láthatóvá váltak. Megjelent a Nílus folyamnak az öntözött településsávok szélességéhez képest keskenynek látszó *kanyargós, talajba bevágódó medre* és az általában *egyenes, mesterséges csatornák vonalai* is.

Egy kevés hidrológia, mint a gazdagság kulcsa

Hérodotosz idézett leírása pontos, az ország gazdagsága mindenekelőtt a vízi technológia rendkívüli termelékenységére vezethető vissza. Fontos hozzátenni ehhez a gabonatermelés alacsony élőmunka igényét is, ami időszakosan – amíg az elöntött földekről a víz visszavonul – sok más célra is hatékonyan felhasználható embertömeget biztosított. A termelés monokulturális jellege (gabona) természetszerű módon biztosította az emberanyag tömegességét, ami nagyban segítette a hidrológiai adottságok optimális kihasználását is. A tavasszal érkező, szerves anyagban gazdag vizet helyben kellett tartani, majd a felesleget vissza kellett vezetni a Nílusba. Előnyös körülmény volt, hogy a hosszabb ideig elöntött területeken nem jött létre szikesedés.

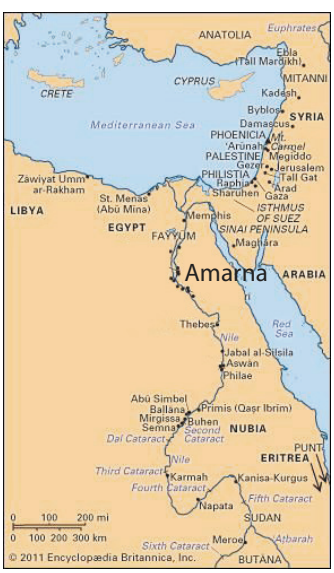

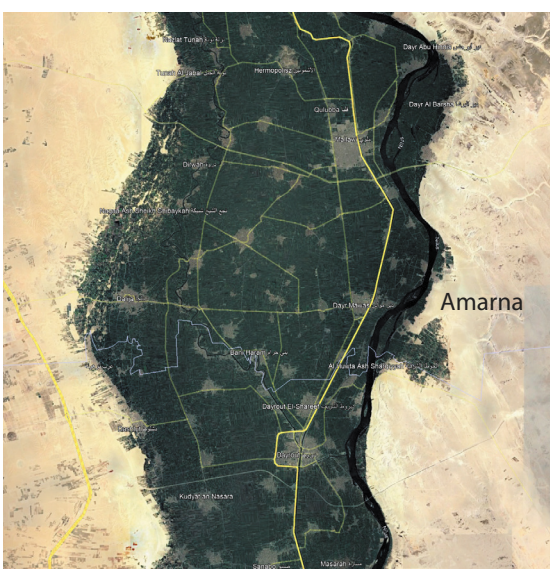

A Nílus folyam 1100 kilométer hosszú termékeny völgye két különböző nagyításban.

A jobb oldali Google Earth térkép a folyóvölgy mindegy 25 kilométer széles szakaszát mutatja mai állapotában, az el-amarnai ásatások magasságában.

Maga a Nílus e helyen közvetlenül a sivatag szegélyén, a sötétzöld termékeny zóna keleti oldalán folyik. (A csatornákat és az utakat ebben a nagyításban nem tudjuk megkülönböztetni.)

Korábban erősen tartotta magát egy olyan feltételezés, hogy a folyamvölgyben az élelemtermelés viszonyai már a kezdetektől, azaz a 4000-es évek közepétől megkövetelték a hidrológiai szabályozás erős, központosított rendszerét. Logikusnak tűnt, hogy a hidrológiai műveleteknek az élelmiszertermelésben betöltött kiemelt szerepéből a központi állami beavatkozás erősödésének kellett következnie a vízmennyiség méltányos elosztása, a rendszer technikailag szakszerű működtetése és hasonló, a *központosított menedzsment* felé mutató szempontok érvényesülése érdekében. Ez a szemlélet társult azzal a mitologikus szemlélettel, amely szerint itt „mindig is" ősi királyok uralkodtak, akiknek sikerült egyesíteniük Alsó-Egyiptomot és Felső-Egyiptomot, tehát a delta-vidéket és a folyóvölgy további szakaszait. Ma már kijelenthetjük, hogy az 1100 km hosszú országot uraló ősi királyság intézménye puszta mítosz volt csupán. A korábban feltételezettnél kevésbé bonyolult, árasztásos talajművelés helyben menedzselhető volt,[13] az időszakosan jelentkező konfliktusok pedig az egymástól 40-60 km távolságban lévő igazgatási egységek, a *nomoszok* révén megfelelően kezelhetők voltak. A királyság, a fáraói dinasztiák intézménye Egyiptom rendkívüli gazdasági erejéhez kötődően inkább egy *sajátos állami presztízs igényt elégített ki*, kevésbé az ókori „nagyhatalom" bonyolult igazgatásához szükséges adminisztratív struktúrát képezte le.

E tanulmány írása, többszöri átrendezése során került nyilvánosságra Bács Tamás, a BBC History 2021. decemberi számában megjelent, korábban idézett írása, amely az *Út a fáraók Egyitoma felé* címével jelzi, hogy a kezdeti időszakról szól. Arról a korról, amikor még nem jött létre az egységes birodalom, még hiányoznak a monumentalitás későbbi attribútumai. Mégis, a tanulmány Egyiptom történetének legfontosabb korszakáról szól, amikorra már szinte hiánytalanul rendelkezésre álltak a hatalmas ókori állam fejlődését elősegítő meghatározó feltételek.

A tanulmány tartalmaz egy térképet, ami a Nílus deltájától délre három korai államszerveződési csoportosulást jelez: Északról délre haladva Abüdoszt, Nagadát (Théba, Koptosz) és Hierakopoliszt (Edfu), és állítja, hogy e kiinduló csoportosulások harcai eredményeként alakult ki Egyiptom egységes állama, királysága. A fejlődés generátorai a kínálati oldalon a magas termelékenységű mezőgazdaság, a Nílus völgye, a keresleti oldalon pedig az északkeleten csatlakozó államok, Fönícia, Szíria, Palesztina, illetve később birodalmi tartományok voltak. (Ezzel a Földközi-tenger menti, magasan urbanizált területsávval csatlakozott Egyiptom a „termékeny félholdnak" is hívott zónához, tovább az Eufrátesz völgyéhez.)

---

13 Egy következő térképen be is fogjuk mutatni, milyen végtelenül egyszerű volt a kezdetektől a hidrológiai menedzsment.

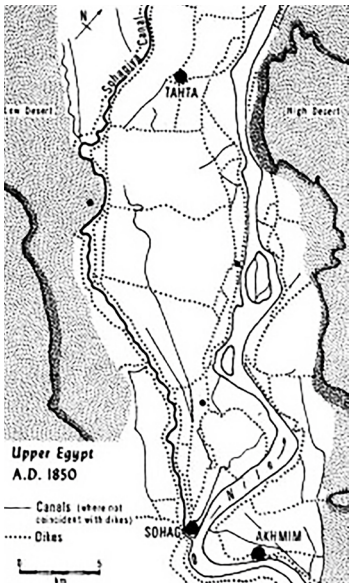

Űrfotó a Nílus völgyének terepviszonyairól és térképrészlet az öntözés érdekében kialakított gátak (dikes) és csatornák (canals) rendszeréről a 19. századi állapotukban.

A baloldali fotón Théba (Thebes/Luxor) a Nílus nagy kanyarja déli oldalán található, a jobboldali térképen szereplő Tanta ma nagyváros a delta közelében.

A fáraó sikeresnek induló vallási puccsa

Az alább bemutatandó különleges városépítési akció ideje az úgynevezett *Új Királyság kora* (i.e. 16–13. század), közelebbről *az 1350 körüli és utáni évek* voltak. Általános az a vélemény, hogy a hükszoszok kiűzésével, a hettitákkal kötött békék után ekkor élte Egyiptom a virágkorát. Erős haderővel rendelkezett, hosszan elnyúló saját termékeny földjeinek hozama mellett északon részben számíthatott *Palesztina, Fönícia, Szíria kereskedővárosainak jövedelmeire*, délen pedig az akkulturációs átalakuláson átment *Núbia aranya* is az elit – főként a papság és a katonaság – rendelkezésére állt.

A világi/egyházi események anyagi feltételei tehát rendelkezésre álltak, ráadásul az erőforrások kellő koncentrációja is biztosított volt: az Újbirodalom első évszázadaiban hosszan hatalmon lévő XVIII. dinasztia tagjai kellő idővel is rendelkeztek hatalmi céljaik eléréséhez. A fáraói hatalmat megszerző, az évezredes egyiptomi vallást érvénytelenítő, új vallást alapító, majd új fővárost is építő dinasztia tagjai között az apa, *III. Amenhotep* (1391–1353), illetve főként a fiú, *IV. Amenhotep* (1353–1336), a magát később *Ehnaton*nak nevező fáraó játszották a fő szerepet. Máig vita van arról, hogy a fiú milyen hosszú időn át volt apja társuralkodója, így milyen mértékű kezdeményezést, hozzájárulást tulajdoníthatunk az apának és a fiúnak. (Az azonban bizonyos, hogy a meny, Ehnaton felesége, *Nefertiti* különleges szépsége máig hajlamos eltéríteni az érdeklődést vallási reformer férje és apósa felől. Állítólag az asszonyról készült szobor erősen idealizált.)

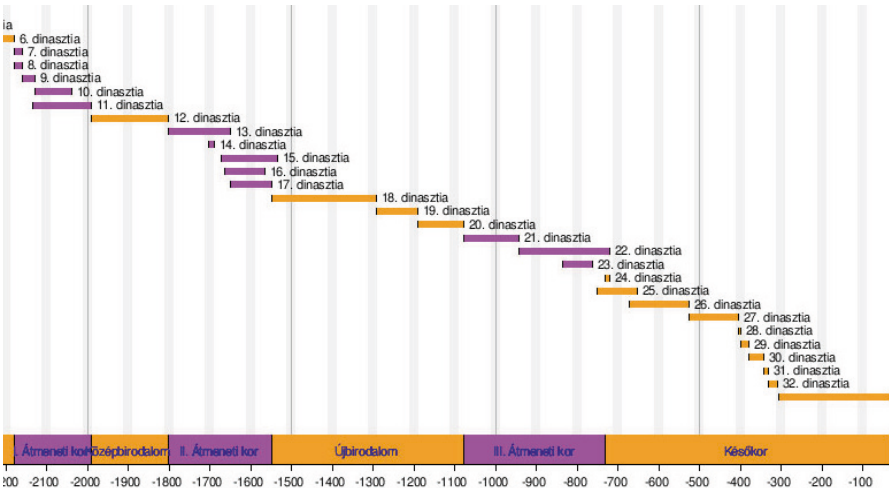

A fáraói dinasztiák időbeni kiterjedése az Újbirodalomban, annak előtte és utána, valamint El-Amarna vázlatos ásatási alaprajza.

A grafikon szépen mutatja a dinasztiák hosszának megnyúlását i. e 1550-től kezdődően egészen az első ezredfordulóig (XVIII. dinasztia: 250 év, XIX. dinasztia: 100 év, XX. dinasztia: 120 év).

Olvasóink jó része bizonyára emlékszik arra, hogy az uralkodói névváltoztatás szorosan összefüggött a „felülről" – kétségtelenül erőszakkal – bevezetett radikális vallási reformmal. Az Amenhotep névből kihangzó *Amun* a policentrikus egyiptomi vallásnak az Újbirodalom idején nyolcvannál is több „aktív" istenség felett uralkodó főistenét, a *Napistent* jelentette, aki időnként *Hórusz sólyomként* vett fel emberi/állati alakot. Az új fáraó és városa nevében szereplő *Aton/Aten* ezzel szemben nem a távoli, nehezen definiálható, változó funkciójú napistenre, csak a *folyamatosan eltűnő és előbukkanó, érzékelhető napkorongra* utalt. E furcsa változás értelmezése máig zavarba hozza a történészeket:

> *„A modern világban ki így, ki úgy ítéli meg Ehnatont – történelmi értelmezésének egyik végletén a szelíd egyistenhívő, Krisztus-szerű alak áll, ahogy James Henry Breasted amerikai egyiptológus hirdette egy évszázaddal ezelőtt, a másikon pedig az újabb kutatások könyörtelen diktátora. Jóllehet a történetírás megosztott, az ókori források sokkal egyértelműbbek. Az egyiptomiak nem sok csodálnivalót találtak az új fáraóban. Uralkodása annyira bomlasztó volt, eszméi olyan rettegéssel töltötték el a társadalom bizonyos rétegeit, hogy a királyt szó szerint kitörölték a történelemből. Szobrait megcsonkították, nevét kivésték, emlékműveit lerombolták. Ehnaton megszűnt létezni, és az el-amarnai romvárosa a kétszáz évvel ezelőtti felfedezéséig a teljes feledésbe merült."*[14]

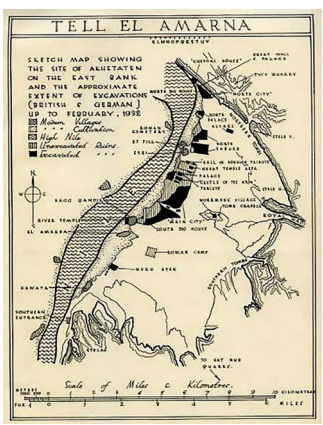

Az 1932. évi ásatási térképvázlat a brit és a német ásatások helyzetét ábrázolja a Nílus magas folyása mentén; a sötétített foltok a régészetileg feltárt (excavated) területeket, a vonalkázottak a feltáratlan (unexcavated) részeket jelzik.

[14] REEVES (2012), Nicole: ***Ehnaton fáraó, a reformer zsarnok***, in BBC History, 2012

A rendkívüli időbeli távolság miatt sem könnyű elképzelnünk a napkorong új papjainak azt a vallási hitektől és ítéletektől átitatott, de minden bizonnyal komoly emberi emócióktól is fűtött „lázadását", amit a túlhatalomban lévő thébai papság ellen vezettek. Csak kevés és elnagyolt szöveget olvashatunk a rendkívüli mértékben meggazdagodott világi elit és a hagyományos egyház megromlott viszonyáról, ami bizonyára tovább szította az ellenállást. Mint később is látni fogjuk, a lázadók a legjobb időben, számos területen logikusan cselekedtek, a vallásalapító Ehnaton és apja minden valószínűség szerint tehetséges emberek is voltak, de alapvetően tévedtek akkor, amikor azt hitték, hogy egy létező – mégoly bonyolult és áttekinthetetlen – vallási rendszert mindenestől el lehet törölni.

Ehnaton vallási reformja – mint minden ilyen forradalmi változtatás – a szimbólum-rendszerek lecserélését jelentette. A *Nap központi helyzetének megtartása* ugyanakkor akár a kontinuitás érdekében tett sikeres populista lépésként is értékelhető, amit az apa és a fiú társuralkodásához kötődő egyes értelmezések is magyarázhatnak. Állítólag III. Amenhotep a halálakor már nem *Ámon Rá-ként,* nem a sólyomfejű isten-emberként mutatkozott meg a fia előtt, hanem egy, az Aten

Családi "fényképek" krokodillal. Az apa, III. Amenhotep a Krokodil Istennel, valamint a fiú, Ehnaton és a meny, Nefertiti királyné három leányukkal a napkorong istenének, Atonnak emberi kezekben végződő sugarai által védett „családi" környezetben. Érdekes megfigyelni a fáraó férfiasnak egyáltalán nem nevezhetőre formált arcát, alakját, Ehnaton elrajzolt – esetleg később szándékosan eltorzított – arcát.

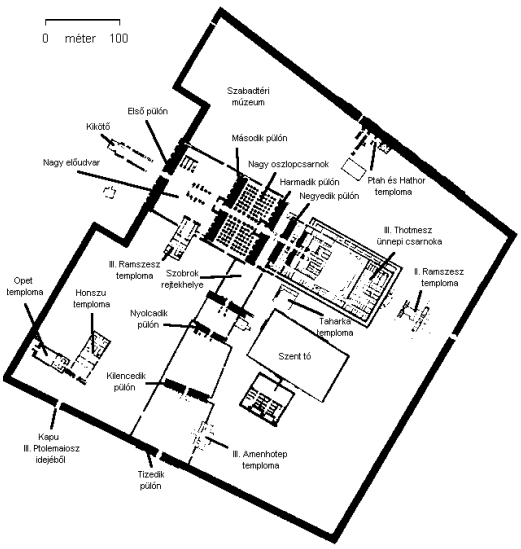

Théba, a karnaki templomkörzet alaprajza és maradványai a mai városszövetben. Az építészeti együttest a tíz pülon (a feketített kapuépítmények) alkotta kettős tengely szervezte. Az északnyugati irányú, a Nílus felé mutató tengelyen a 2., 3., 4. és a rajzon nem jelzett 5. és a 7. pülon építése köthető III. Amenhotep és Thotmesz (az apai elődd) nevéhez. Ehnaton közreműködése csak egy pülon maradványainál gyanítható.

sugarait befogadó testetlen lényként. Talán nem tévedünk nagyot, ha e történetben a *dinasztikus királyi uralom folytonosságának* igazolására vonatkozó szándékot látunk. Kissé cinikusan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy Ehnaton, az új fáraó aligha tehetett mást, jobbat, mint istenivé emelkedett apjának és vallásának követését.

A hatalmi szimbólumrendszer változásainak koncepciójában jól érzékelhetők a szélesebb tömegek, köztük az alsó papság meggyőzése érdekében tett kompromisszumok. Bizonytalanságban kell maradnunk ugyanakkor az új vallás alapítását kísérő nagyszabású építési programok tekintetében, amelyek ráadásul „helyben", a régi vallás, a Rá-kultusz és Ámon papjai székhelyén, Egyiptom legfontosabb vallási központjában, Thébában kezdődtek. (A város neve állítólag ekkor már *Aheten Aton*, azaz *Aton „láthatára"*). Hogy miként alakult a munkamegosztás az apa, III. Amenhotep és a fiú, Ehnaton között, nem tudjuk pontosan, de a viszonyukra következtetni tudunk.

Az apa, III. Amenhotep az Újbirodalomnak, de a teljes ókori egyiptomi államnak is az egyik legjelentősebb uralkodója volt. Dicsőségét számtalan győztes háború és diplomáciai siker, legalább 250 felállított szobor, bátorságát száznál több oroszlán elpusztítása hirdette. Az építkezéseihez új kőfejtőket tárt fel. Ugyanakkor feljegyezték róla, hogy határozottan képviselte azt a kor halotti irodalmában egyre inkább megnyilvánuló nézetet, hogy az uralkodó testesíti meg a Nap ciklikusságát és a termékenység fölötti hatalmat. Ez a hit III. Amenhotep uralma alatt fokozódott, építkezései pedig (többek között Karnak, Luxor, a halotti templom) egyaránt

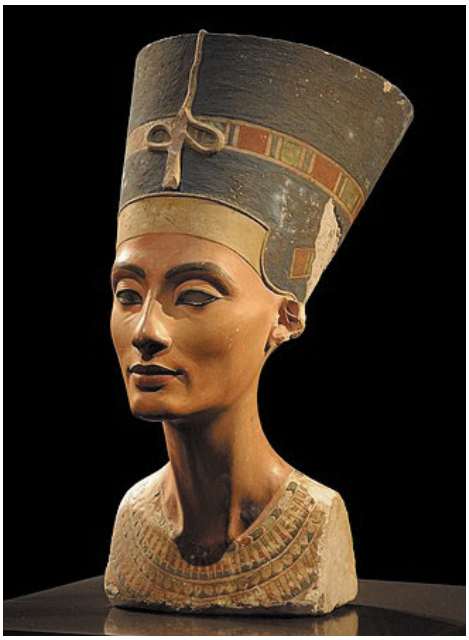

Ehnaton fáraó és felesége, Nefertiti (i. e. 1370 – kb. 1330) királyné: „a szépség megérkezett". Az „alapítási szöveget" mondó isten-király személye talán inkább az apa, III. Amenhotep lehetett, akinek dicsőségére szánta fia a várost.

jelezték, mennyire fontos volt számára a napistennel való azonosulás. A király egyik legnépszerűbb jelzője az *Aton-tjehen* (*„Ragyogó Aton"* vagy *„Ragyogó Napkorong"*) volt; ez megjelenik címei közt a luxori templomban, gyakran használják egyik palotája, valamint királyi bárkája neveként, és hadseregének egyik egysége is ezt a nevet viselte.[15] III. Amenhotep tehát a feljegyzések alapján már elfogadta az általában a fiához, Ehnatonhoz kapcsolt vallási reform azon állításait, amelyek *kiemelt szerepet tulajdonítottak* az egyiptomi vallásban addig is központi helyzetben lévő Napnak, pontosabban fogalmazva: *a „napkorong felől érkező" sugárzó és éltető energiáknak*. Az egyház központi helyén, Thébában folyó nagyszabású építkezések során ez a hitelv nyilvánvalóan támogató jelleggel működött, *a fáraók isteni léte is ekkortól vált egyre elfogadottabbá*.

Ehnaton bizonyára művészember is volt. Költőként ő írta az ókor egyik leghatásosabb irodalmi művét, a *Naphimnuszt;* emellett, mint látni fogjuk, *jó várostervezőnek, városépítőnek* is bizonyult. Különösen a rendkívül szépnek ábrázolt felesége, Nefertiti (szül. i.e. 1370 k.) mellett azonban szinte minden szobron, rajzon kitűnik

15 SHAW (2004), Jan: ***Az ókori Egyiptom története***, Debrecen, Gold Book Kiadó, 2004, fordította Kmilcsik Ágnes, valamint O'CONNOR (1988), David & CLINE, Eric: ***Amenhotep III, Perspectives on his Reign***, University of Michigan Press, 1988.

feltűnően előnytelen megjelenése, ami miatt már a 19. századi orvosok is ritka, genetikus betegséget gyanítottak nála. Cyril Aldred művészettörténésznek az Ehnatont elemző leírása[16] erősíti ezt a gyanút: *„(A) királyt kopaszodó homlokkal, barázdált, beesett arccal, hosszú orral, vaskos ajkakkal, ferde vágású szemekkel, hosszan lefittyedt állal és megnyúlt képpel ábrázolták. (…) A nyak szikáran és inasan meredt elő a hangsúlyos kulcscsontok közül, (…) a melle kidudorodott, a hasa lógott, és pipaszár lába dagadt combban és terjengős ülepben végződött."* És ez a furcsán elrajzolt külsejű[17] fiatalember – már önmaga által is felkent istenként – valamikor az i.e. 1340-es években végigvonul birodalma fő éltetője, a Nílus kanyargó folyama és az általa táplált termékeny földek és települések felett, és kinyilvánítja egy új város alapításának tényét.

> *„Őfelsége hatalmas arany-ezüst kocsiba szállt, akár Ő, a magasságos Aten, amint a horizont fölé emelkedett és betöltötte a földet szeretetével. Útját az eredet helye, Akhetaten felé vette, amit (Aten) Önmagának teremtett, hogy boldog legyen benne. Az Ő fia volt Wa'enre (azaz Ekhnaton), aki az Ő díszére alapította (a várost), amikor Atyja azt megparancsolta neki. Az Ég vidám, a Föld boldog volt, amikor megpillantották, a szíveket mindenütt öröm töltötte el."*[18]

A beszélő személyével kapcsolatos bizonytalanságunk ugyanakkor újabb megerősítése annak, hogy az „Amarna projekt" csak kapcsolt családi vállalkozásban működhetett. III. Amenhotep Thébában, a régi Amon-papság körében építtette a templomegyüttest, az „áttért fáraó" pedig talán a „szószékről" próbálta meggyőzni a régi vallás híveit Aten, a Napkorong elsőbbségéről. Ezzel párhuzamosan el kellett készülniük El-Amarna város terveinek, dönteni kellett az áttelepítésre kiválasztott, felkért, kényszerített(?) társadalmi csoportok kiválasztásáról, majd fokozatosan – de inkább csak a város építésének egy későbbi szakaszában – elkerülhetetlenné vált a régi vallás, Ámun kultuszának nem válogatott eszközökkel való felszámolása. A reform, az építés és várostelepítés, az *újszerű, realisztikusabb, de érzékenyebb művészeti szemlélet, felfogás értékeit fokozatosan és fokozottan torzította a nem jelentéktelen mértékű értékrombolás*.

Az új székhely-város, főváros keresésének fő indokául szinte minden történeti leírás a vallási oldalt emeli ki, a vallásalapító – de inkább eretneknek minősített – király és a hivatalos, Thébában uralkodó Amon/Ámun papság ellentétét. Ennek az ellentétnek

---

16 ALDRED (1988), Cyril: ***Akhenaten: Pharaoh of Egypt,*** Thames and Hudson, New York, 1988.

17 REEVES (2012), Nico. Walter Wolf egy orvosra hivatkozva a fáraó egy különleges genetikus betegségét sejteti.

18 Az idézet az U jelű határsztélén olvasható.

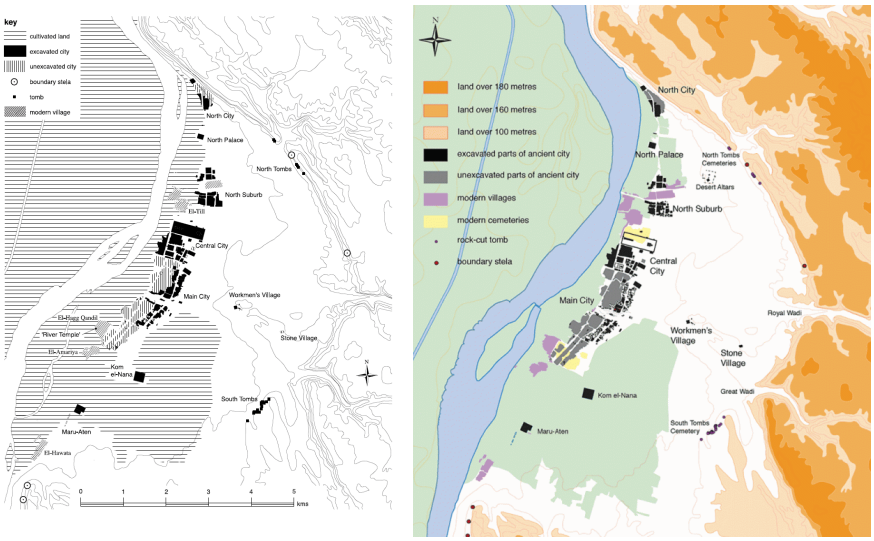

El-Amarna két, azonos forrásból származó alaprajza. Feltűnő, hogy a déli lakóterületnek (Main City) csak egy keskenyebb része lett feltárva, a másik sávot „elvitte a Nílus".

A sivatagi részen két munkástelep (Worker's Village, Stone Village) működött. Délen, a folyó bal partján, a sivatagi oldalon is voltak a városnak jelentős művelés alatt álló területei.

alapvető motívumai *az egyistenhit igen korai időben való felmerülése, a vallási imádat tárgyának, a Napnak és korongjának mindenfajta „mitikus" jellegtől való, deista, szinte materialista megfosztása* voltak. Ezek mellett az apa és fia közötti isteni *reinkarnáció feltételezése*, a fiatal fáraó enyhén szólva furcsa külleme, egyénisége, a feleség különleges szépsége csak járulékos elemeknek tekinthetők. Az értelmezés vallási oldali dominanciája mellett az új fáraói székhely keresésében természetesen komoly szerepet játszhattak a régi fővárost uraló papi és világi elit, illetve az új uralkodó és támogatói közötti, gazdasági és politikai természetű feszültségek is, amelyek miatt Thébában az új hit nem tudott áttörni, és végül új főváros építésére került sor. Mostanáig a történelemtudomány ezt a narratívát készpénznek vette, komolyabb fenntartások csak a közelmúltban merültek fel vele szemben.

A napkorong-istent követő betelepülők

Nem tudjuk pontosan, hogy Egyiptom több évezreddel előttünk élt vallási és világi társadalma miként fogadta a reformokat. Talán nem tévedünk sokat, ha azt állítjuk, hogy a program tartalmazhatott annyi végletesen forradalmi elemet, ami a „megszokottság" kényelmes állapotából ki tudott mozdítani annyi egyiptomi papi és világi embert, családot, hogy a részvételükkel, támogatásukkal a program el tudott indulni.[19]

---

19 A régészeti vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy hatalmas területek néhol kimondottan rendezett felparcellázása, illetve középületekkel való beépítése valósult meg.

A királyi székhely új helyre való telepítése III. Amenhotep és még inkább fia, IV. Amenhotep (Ekhnaton, a továbbiakban Ehnaton) fáraók vallási reformjának szerves része volt, de nem tudjuk pontosan, hogy a telepítési akció kezdettől fogva részét képezte-e a programnak, vagy a „költözés" inkább egy utólagos, talán kényszerhelyzetben meghozott döntés volt. Mindenesetre, a reform kapcsán a fáraó kezdettől fogva szembekerült Théba papságával, és így magával a papság által uralt várossal is, majd Ehnaton uralkodásának ötödik évében, i.e. 1346 körül fokozódtak a feszültségek olyan mértékűre, hogy a program sikere érdekében az ősi vallási székhely, Théba elhagyása elkerülhetetlenné vált. De mint látni fogjuk, a telepítési és építési programok El-Amarnában számottevő sikerrel indultak, ami kezdetben komoly optimizmusra adhatott okot.

Miből származhatott ez a sikeres folytatásban bízó optimizmus? Kevésbé vallási, inkább világi okokból, abból, hogy a város telepítésének időszaka, az úgynevezett *„amarnai korszak"* Egyiptom felemelkedését, katonai ereje, gazdasága növekedését, nemzetközi kapcsolatainak szélesedését hozta. A régészek mintegy négyszáz darab, vegyesen akkád és kánaánita nyelvű ékírásos agyagtáblát találtak a *Fáraói Külszolgálati Iroda* elnevezésű épület romjai között. A levelek az Újbirodalom kiterjedt nemzetközi kapcsolatairól számolnak be, tartalmuk azonban túlmegy a ma szokásos diplomáciai levelezésekén. Az uralkodók lányaikat ajánlják királyi frigyre kellő mennyiségű arany ellenében, lovakat, harci szekereket küldenek ajándékba. Kérik, követelik, hogy a fáraó büntesse meg valamely alattvalóját, akinek az országában a levelet küldő állam kereskedőjét megtámadták, kirabolták. Emlékeztetjük az olvasót, hogy Ehnaton uralkodásának ideje, a 18. dinasztia kora az egymásnak feszülő harcias népek, a militarizmus erősödésének ideje is volt az egész közel-keleti régióban. Az amarnai levelek többsége a *hurriták, a hettiták, Mitanni, Asszíria és Babilon* uralkodóitól érkezett. E jelentős államok, birodalmak irányában, de a *kánaáni térség* felé is erős volt Egyiptom területi érdekeltsége, ahol például Büblosz uralkodója ismételten kérte a fáraó segítségét a területére betörő népek elleni harcban.

A fáraó az új főváros számára a területet a Nílus jobb partján, a folyam egy kevésbé „urbanizált" szakaszán, Thébától északra, mintegy 400 kilométer távolságra választotta ki. Az El-Amarna név a régészeti ásatásra vonatkozik, a város ősi elnevezését, az Akhetatent állítólag egy hieroglifából (akhet: horizont vagy fényhegy) és az Aten/Aton, (azaz napkorong, eredetileg a Napisten, az egyik főisten, Ra korongja) szavakból képezve. Úgy tudják, hogy a várostól keletre magasodó sziklák hasadékában felkelő Nap ihlette a nevet. Az új főváros építésének, betelepítésének történetével csak mostanában kezdünk tisztában lenni. Az előkészületek Ehnaton uralkodásának ötödik évében gyorsulnak fel, a költözés így is csak a nyolcadik évtől válik reálissá.

Reeves szerint az építők jelentős arányban *katonák és idegen rabszolgák*,[20] azaz viszonylag könnyen vezényelhető csoportok voltak. A telepítésben a királyi/fáraói család és rokonság mellett a *csatlakozó, „reformer" papság, a hivatalnoki, katonai, rendőri réteg képezik a városi elitet*, akik a város északi és központi (a térképeken: Main City) területeire törekednek, de nagyszámú kiszolgáló, ellátó népesség is velük költözik. A költözők arányai, összetétele csak nehezen becsülhető, mert *a város néhány generáció után jórészt kiürült*, az eltávozottak csak kevés emléket hagytak maguk után.

A város létezéséről a régészetnek köszönhetően már a 18. század elejétől tudunk, első térképét Napóleon csapatainak földmérői rajzolták meg és adták ki a 19. század elején, egyes sírok feltárása a 19. század elején kezdődött, vázlatos topográfiai felmérését *Richard Lepsius* német régész végezte el az 1843. és 1845. évi ásatásai alapján. A város iránti érdeklődés különösen az „amarnai levelek" 1890-es évekbeli felfedezése után erősödött fel *Sir Flinders Petrie* munkássága alapján. A 20. század során jelentős megszakításokkal többen – közöttük *Sir Leonard Woolley* – is kutattak, de igazán csak az elmúlt évtizedekben kezdett határozottabban eltolódni az érdeklődés az uralkodói paloták, a kultikus és igazgatási épületek, a sírok, a bennük fellelt művészeti alkotások felől a város élete és társadalma irányába is. A csak egyetlen generáció által lakott, majd elhagyott város imázsa rendkívül ambivalens. Pár évtizede még a „Tell" előnevet is elvették a település El'-Amarna neve elől, mert a város rövid életét követően komolyabb méretű domb nem alakulhatott ki, ugyanakkor most, 2022-ben is intenzív kutatások és rekonstrukciós munkák folynak a területen. A nem szakmai nemzetközi turizmus számára az ásatási terület kevéssé vonzó, pedig az egyetlen olyan „többfunkciós" ókori egyiptomi város, amelynek topográfiája, fizikai keretei legalább nagy vonalakban megismerhetők.

Komoly vita tárgya ugyanakkor, hogy Amarna milyen mértékben lehet reprezentatív a korszak, az Újbirodalom városépítése számára, különös tekintettel arra a gyakran hangoztatott állításra, hogy a területen bőségesen állt rendelkezésre föld, ami miatt az elit által lakott részeken az Egyiptomban szokásosnál lazább, „kertvárosi" jellegű lakóterületi használat és beépítés alakulhatott ki. A város sajátos története segít abban is, hogy a településépítés kutatója az eddig rendelkezésre álló fragmentumokat kellően figyelmes szemmel összerakva képet kapjon a város átfogó szerkezetéről, sőt egyes részeinek mikrostruktúrájáról is. Megkísérelhető emellett

---

[20] Durva gyermekmunka is volt, amit igazol: STEVENS (2017), Anna: ***Death and the City: The Cemeteries of Amarna in Their Urban Context***, Cambridge Archaeological Journal 28:1, pp. 103–16, Fig. 10, p. 112. Amarna északi temetőjében a 7-14 évesek az eltemetettek 51%-t, a 15-23 évesek 40%-t, a két korcsoport együtt 91%-át adták – családi kapcsolat nélküli temetésekről volt szó.

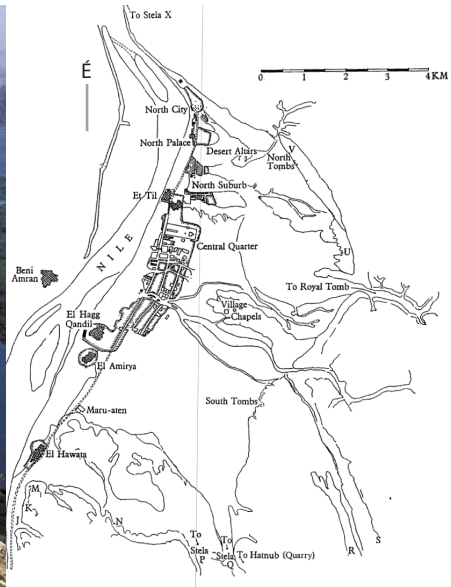

Akhet-Aton (El'-Amarna) városának alaprajza és mai helyszíne dél felé, azaz a térkép bal alsó sarka felé nézve

a tervezés, a „királyi" városépítés, illetve a betelepülés, betelepítés – a migráció – néhány jellegzetes folyamatának bemutatása is (KEMP, 1977).[21]

A város régészeti feltárásának térképét szemlélve egy, a Nílus jobb partján mintegy nyolc kilométer hosszan elnyúló, tagolt szerkezetű, „lineáris" település tárul fel. Mivel a város telepítési akció eredménye, jogosan feltételezhetjük a tudatos tervezés valamilyen szintjét. Uralkodói, „tervezői döntés" eredménye kellett legyen a palota- és templomegyüttesek és a csatlakozó lakóterületek helyének kiválasztása. E téren a helyzet meglehetősen furcsa: a város építésének alig tíz éve alatt valójában egy kettős „rezidenciaváros" jött létre. A folyam és a dombok találkozásától délnyugatra két palota épült, a „Folyó-menti" palota és az „Északi palota". Tőlük 4 km-rel délre pedig az igazgatási funkciókat tartalmazó központ jött létre újabb „városi" rezidenciával, hivatalokkal, egyéb középületekkel és templomok együtteseivel.

A város e központi részét később részletesen bemutatjuk, most előbb *az északi és déli lakóterületi zónával* foglalkozunk, mivel a városba történő betelepülés

21 Az Archaeological Institute of America által egy 2006-ban, Philadelphiában ***„Amarna, Ancient Egypt's Place in the Sun"*** címmel rendezett kiállítás kapcsán interjú készült Barry Kemp Cambridge-i professzorral, aki 1977 óta dolgozik Amarnában. Válaszaiból kiderült, hogy a kortárs kutatás fő szándéka éppen a városi társadalom és élet minél részletesebb megismerése. De ennek korlátairól is beszámolt: a várost jelentős részben „széthordták", amikor a király visszatért Thébába. Lásd: archeology.org

sajátos migrációs folyamatait itt lehet a legjobban vizsgálni. Azt a módszert követjük, hogy az eltérő jellegű lakóterületi együttesek beépítéséből, funkcióiból próbálunk következtetni a lakók, használók státusára, foglalkozására, jövedelmi viszonyaira, a szomszédokkal való kapcsolataira és hasonló társadalmi jellemzőikre. Vizsgálódásainkat a legmagasabb státusúak, mondhatni, az elit lakóhelyeivel kezdjük.

Telepítés - bevándorlók és házaik

Amarna északi és központi lakóterületein az egyik jellegzetes beépítési formát a tömör kerítéssel határolt nagyméretű telken álló, komplex funkciójú elit lakóegységek képezik. Ezek egyaránt megtalálhatók nagyobb összefüggő telkes, „parcellázott" területi egységekben, de önállóan is, utóbbi esetben általában kisebb, szegényesebb lakások csoportjai vannak a szomszédságukban. Ezeknek a néha gazdasági egységként, birtokközpontként is működő, gyakran kimondottan palotaszerű épületeknek az aránya nem különösebben magas, de a szegényesebb, „szövetszerű" beépítésű, kisebbházak közé ágyazott elhelyezkedésük – mint azt hamarosan bemutatjuk – igen fontos társadalmi kapcsolati mintára hívja fel a figyelmet. Először azonban két statisztikai vizsgálatot mutatunk be ugyanazon szerzőtől.

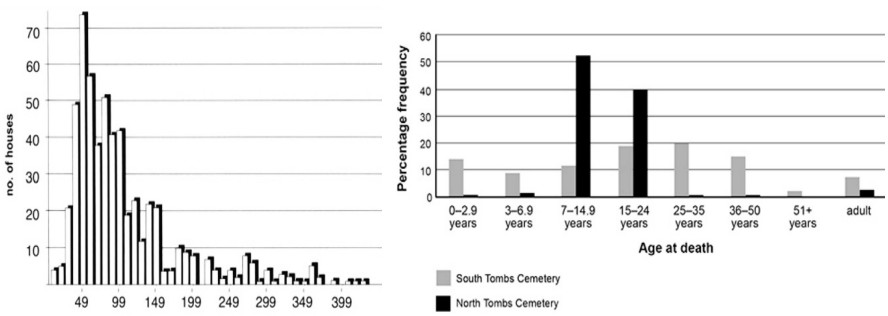

Élet és halál Amarnában grafikonokon, Anna Stevens tanulmánya alapján. Balra: a házak száma alapterületük szerint (összes szintterület m^2) – uralkodó méretek az 50-75 m^2, illetve 50-100 m^2 között. Jobbra: a folyó szöveg illusztrációja – a szinte kizárólag „életerős" fiatal halottak temetése során a családi kapcsolat jelei teljesen hiányoztak a sírokból: szülők nélkül élő kiskorúak, hadifoglyok, rabszolgák munkára fogott gyermekei stb. (STEVENS, 2017)

A bemutatott térképen – bár némi tájékozódási zavarral – megállapítható a telkek és a házak alaprajzainak a helye (délen, az Arbeiter Siedlungtól a Nílushoz érkező vízmosástól északra a rövid mellékutcáig), egyúttal alkalmat ad az egyik legfontosabb kérdésünk feltevésére: mi a viszony, kapcsolat a kis és a nagy házak között? Egyértelműen megállapítható, hogy a jobboldali térkép legnagyobb részén az építkezéseket telekosztás, parcellázás előzte meg. Sőt, a gyakori egyenes telekhatárok és falak alapján az is gyanítható, hogy a szabályos telekosztás déli irányban tovább is tervbe volt véve, de valami miatt ott más jellegű beépítés valósult meg. Erre a területrészre az ábra készítője a „workshop", azaz műhely szót írta, ezzel azt sugallta, hogy a kicsiny házakban családi szervezetben működő iparosok éltek és dolgoztak. (Egy másik, itt nem közölt ábra szerint ők éppen a szomszédjuknak,

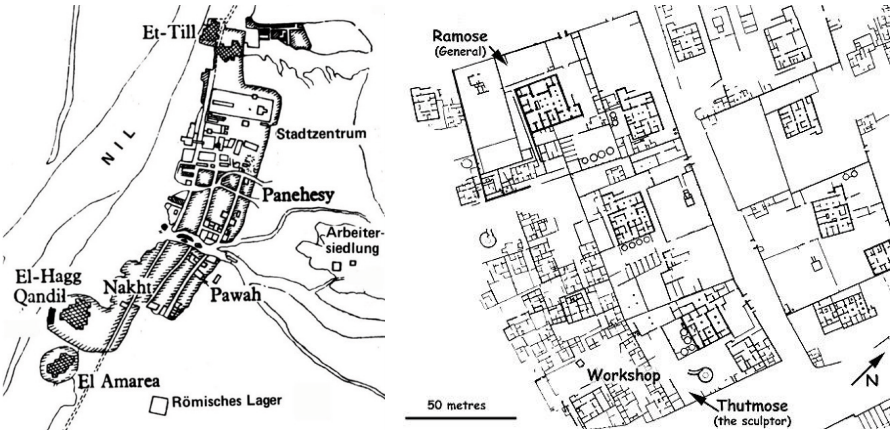

El-Amarna városközpontjának és központi lakóterületeinek térképe és a déli lakóterület (Main City South) egy részlete (Figyelem: a jobb oldali térképen az „É" jelzés iránya nem egyezik az átfogó térképével, amelyen az északi irány rendesen felfelé mutat. General Ramose óriási házának egy modelljét később még bemutatjuk.)

*Thutmosé*nak, a Nefertiti királyné büsztjét is készítő szobrásznak dolgoztak.) A kis házak beépítése folytonos, nincsenek önálló házakat elválasztó kettős „tűzfalak", ami nagycsaládi, nemzetségi építkezéseket jelez. Az, hogy másutt az ilyen jellegű beépítési formák egy kisebb falu családjainak *erőszakos áttelepítésére* utalnak-e, vagy valamiféle *előnyt kereső „önkéntes migrációra",* nem tudjuk eldönteni.

A szobrász házának környékén a jelentős méretű lakóépületek nyilvánvalóan telekalakítás révén kerültek kijelölésre, azt azonban nem tudjuk, hogy hasonló

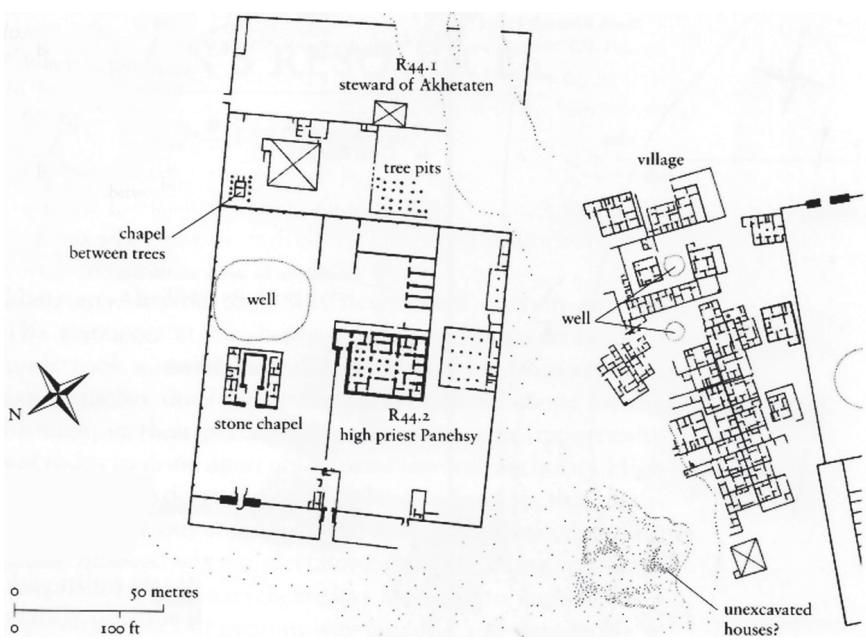

Panehsy főpap lakóhelye szentélyekkel a városközpontban (Main, Central City) és a hozzá kapcsolódó, kb. 40 házat tartalmazó falu, telep.

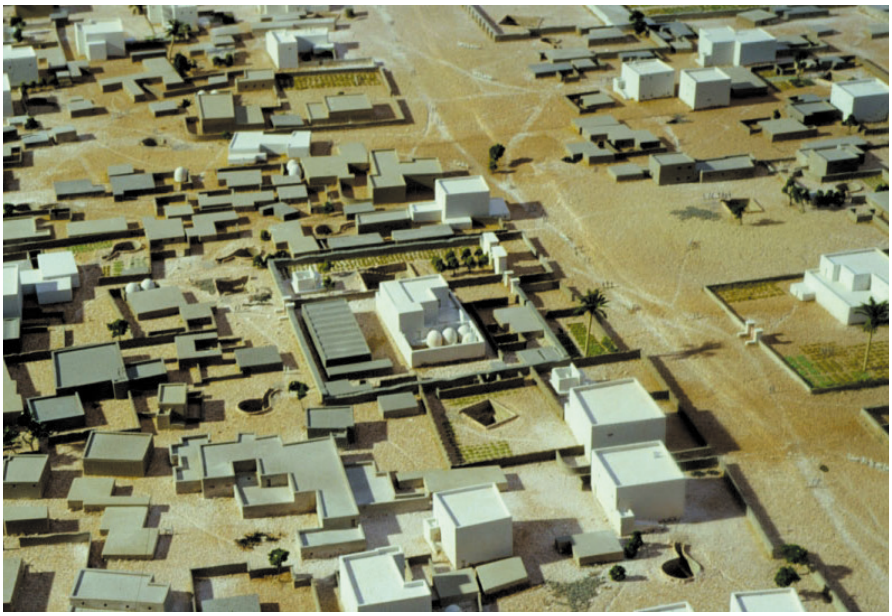

Két fotó az amarnai ásatásokról készült modellről: vegyes jellegű beépítés a város egyik főutcája mentén és Thutmose, a szobrász háza, a fotó jobb alsó részén a szobrász segítőinek lakásai és műhelyei

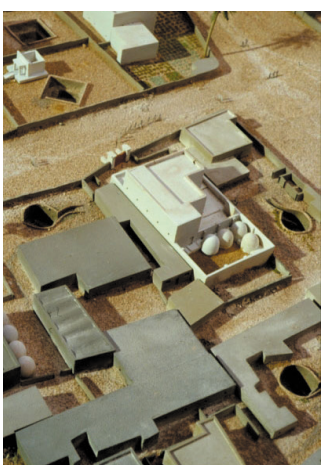

módon történtek-e az építkezések a város más részein is. *Panehsy* főpapnak a háza a városközpont északi részén épült a Nagy Aten Templom áldozati szentélye (Sanctuary) közelében, nagy, minden bizonnyal adományozott telken.

Ábránk azonban a főpap lakásától délre egy csak részlegesen feltárt falut, telepet is tartalmaz. A ház internetes leírása azt közli, hogy a körülbelül 40 kicsiny házban a főpap emberei (staff) laktak. A telep az egyenes, egymásra jórészt merőleges falaival legalább részleges tervezettségre utal. Mint később megtudtuk, a főpap a templomi szarvasmarhák felügyelője volt, az állatáldozatokért, így a húsnak a résztvevők és a lakosság közötti redisztribúciójáért ő is felelt, akinek körülbelül negyven ember dolgozott. Dolgozatunk egy későbbi részében elmélkedünk majd a főpapi ingatlanberuházás valószínű finanszírozásán, megtérülésén és hasonlókon.

Egyelőre csak annyit állítunk, hogy a kicsiny falu házainak egyszerű terveit Panehsy építészei készíthették el, és talán a saját földmérői építhették fel azokat, vagy a majdani lakók, ők azonban bizonyára kalákában.

Amarna kutatásába a 20. század hetvenes éveiben kapcsolódott be a Cambridge-i professzor, Barry J. Kemp (1940), aki nemcsak új szemléletet hozott a régészeti munkába, hanem építészekkel együtt közreműködött egy városmodell elkészítésében is, amit tanulmányunkban mi is gyakran felhasználunk. A professzor célja a korábbi ásatások eredményeit is felhasználva főként a város társadalmának

Jómódú család lakóhelyének elrendezése Crocker elvi alaprajza nyomán. Az angol nyelvű szavak fordításai: Chapel: kápolna; Entrance Hall: előtér, gyülekező; Central Room: központi helyiség; Guest Rooms: vendégszobák; Storage: raktár; Master Bedroom: háziúr hálószobája; Kitchen: konyha; Ovens: tűzhelyek; Stables: istállók; Cattle: szarvasmarha; Well: kút; Faience Workshop: fajansz műhely, kerámia; Servant's Quarters: szolgák negyede.

és gazdaságának megismerése volt, azzal a már említett nehézséggel, hogy a várost egy generáció után elhagyók értékeiket magukkal vihették, illetve, hogy a kiürülő házakból biztosan „eltulajdonítottak" a régészek számára értékes dolgokat.

Általában megállapítható volt a nagyobb lakóegységek komplex jellege: a gyakran centrális elhelyezkedésű főépület körül megtalálható volt a saját kút, önálló épülete volt a (rab)szolgáknak, a műhelyeknek, a konyhának, az (áldozati) szarvasmarháknak és más állatoknak. Gyakori volt a telken a gabonatároló (siló), veteményeskert és díszkert, a tulajdonos és emberei tehát nagyfokú önellátásra rendezkedtek be.

A szobrász házához hasonlóan a most bemutatott alaprajz is sejteti, hogy egyes házak működése a kerítésükön túl is folytatódott: a bejárati oldali kertben álló szentély kívülről, a lakók zavarása nélkül is megközelíthető. Alább egy ideálisnak tekinthető

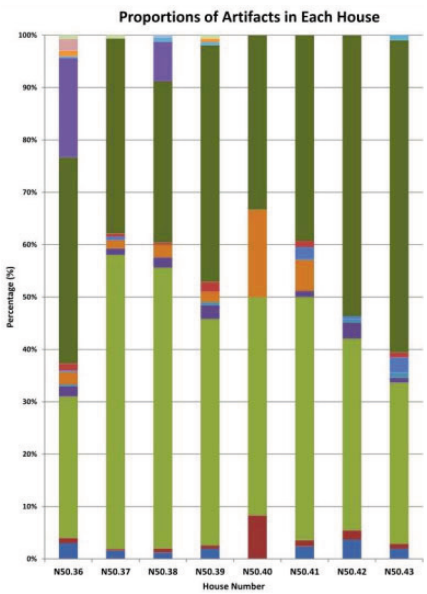

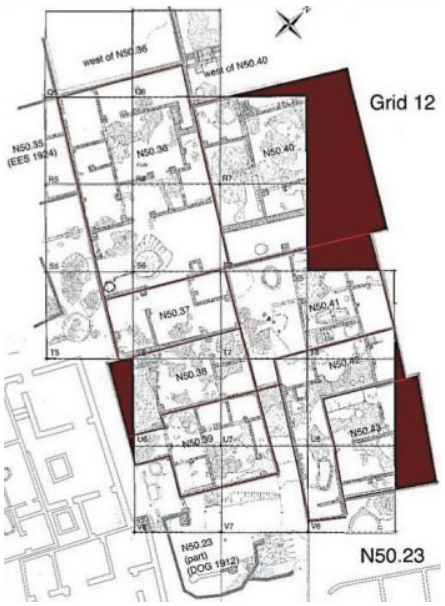

Nyolc épület a bennük talált régészeti emlékek, anyagok, tárgyak arányai szerint.

Színek jelentése a N50.36 jelű ház szerint (felülről lefelé): kerámia, textil, szobrocska, plakett, pecsét agyagból, bőráruk (lila); ékszer (hosszú sötétzöld); dugó, import kerámia, bútor (narancsos okker); bútor, felszerelés, dísztárgy (sötétlila); kozmetika (kék).

Jobb oldalon a régészeti háló a nyolc telekkel, birtoktesttel: N50.36 – N50.43.

alaprajzot mutatunk be,[22] amilyenhez hasonló alaprajzzal rendelkezett az északi külváros (North Suburb) egyik háza,[23] amit elvi rekonstrukciós rajz szemléltet. (A rajz alapjául szolgáló valós alaprajz a gyenge grafikai minősége miatt nem közölhető.)

A gazdag házak főépületeinek gyakori eleme volt a nagyméretű fogadóhelyiségből nyíló, magas oszlopokra helyezett födémű, felül oldalról (is) megvilágított, reprezentatív központi helyiség (Central Room). Ebbe vezetett be a nagy fogadóhelyiség, hozzá csatlakoztak a vendégszobák, a fürdő, valamint a tulajdonos hálószobája. Ha volt emelet, oda – talán valóban a háremhez – belső lépcső vitt fel. A központi helyiség fontos szerepet játszott a család életében, a fogadóhelyiséggel együtt ez volt az a hely, ahol a tulajdonos megmutathatta háza gazdagságát és kiválóságát (*wealth and luxury*, KEMP, 2012, 184).[24]

22 CROCKER (1985), P. T.: *Status Symbols in the Architecture of el'-Amarna*, in: Journal of Egyptian Archaeology, 71: 52-–6

23 FRANKFORT (1933), H. and PENDLEBURY, J. D. S.: *The City of Akhetaten, Part II., The North Suburb and the Desert Altars*, London, Egypt Exploration Society, 1933

24 KEMP (2012), Barry J.: *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and Its People*. London. Thames & Hudson, 2012

Egy egyetemi dolgozat szerzője[25] megkísérelte cáfolni azt a gyakori feltételezést, hogy Egyiptom társadalma is az ókorban általában szokásos „két osztályú" (two tier, elit és „nem-elit") társadalom volt, hanem *létezett egy középosztálynak tekinthető köztes réteg is*. Ezt bizonyítandó az újabban, Kemp és Stevens által 2010-ben megkutatott déli terület (Main City South) nyolc ingatlanának emlékanyagát vette vizsgálat alá. A csekély esetszám természetesen nem lehetett elegendő állítása igazolására, arra azonban igen, hogy képet kapjunk arról, milyen vagyontárgyakkal rendelkeztek a városba későn érkező betelepülők, akiknek már csak a „déli végeken" jutott hely. A kép meglehetősen változatos: két komolyabb méretű, 80 négyzetméternél nagyobb telek van: N50.36 (86,5m^2) és N50.40 (83,6m^2), a legkisebb a N50.37 (23,7m^2). Az idézett tanulmány szerzője által képzett *„gazdagság index"* azonban *nincsen pozitív összefüggésben a telekmérettel*; a csupán 48,3m^2-es telek a második „leggazdagabb". A városban nem jellemző a határozott területi tagoltság, itt a déli részen is éltek magasabb státusúak, például *Ranefer, az arisztokrata kocsihajtó*, a legfontosabb katonai alakulat egyik vezető embere.

Iparos „falvak" telepítése

Az előbb tárgyalt társadalmi csoportok a város kompakt, összefüggő területén létesült ingatlanokban laktak és tevékenykedtek, itt, Amarnában is létrehoztak azonban olyan fallal elhatárolt telepeket, amelyek lakói valamely, az állam, az egyház által meghatározott kiemelt feladatot láttak el. A telep létesítése bizonyára egyes fontos ipari tevékenységek biztosítását szolgálta a város építése idején, elkülönítésének, fallal való bevédésének célja pedig a megfelelő kontroll, illetve a lakók és eszközeik védelme volt.

A telep, mint látni fogjuk, nem „egyfunkciós" volt (mint például piramisépítők), számos, egymástól jelentősen eltérő tevékenységet fogadott be. A gyakran használt „munkástelep" kifejezés emiatt sem valamiféle alacsony képzettségű népesség által lakott települési egységre vonatkozik. Alaprajza jól mutatja a telep építésének folyamatát. A keleti oldalon a fallal övezett négy házsor építése egy összefüggő „beruházásban" indult, aminek eredményeként azonos méretű, nagyjából 50 négyzetméteres, hármas osztatú lakóegységek jöttek létre az ókori Egyiptomban szinte kötelező, nagyobb belmagasságú középső épülettraktussal. Nem találtunk régészeti leírást az építés folyamatáról, de úgyszólván bizonyos, hogy a befejezés a lakókra maradt, attól függően is, hogy a beköltöző milyen tevékenység folytatására vállalkozott. A nyugati oldalon, egy aránytalanul keskenyebb részen később még

---

25 BREHM (2014), Taylor: *Social stratification amongst non-elite housing of Grid 12 at El'-Amarna Egypt*, UW-L Journal of Undergraduate Research XVII, 2014

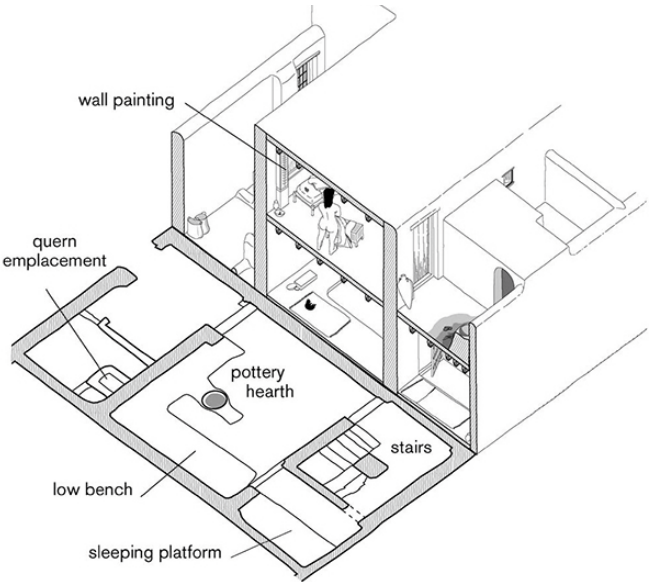

Balra: egy lakóegység alaprajza és metszetének axonometrikus képe. Szövegek: quern emplacement: kézi daráló helye; wall painting: falfestmény; low bench: alacsony pad; potter hearth: kerámia tűzhely; sleeping platform: alvó hely, pódium; stairs: lépcső.

Jobbra: munkás falu alaprajza, a jobb oldalán elöl a sarokban a felügyelő nagyobb lakása.

létesült két házsor, itt azonban az építés kevesebb rendezett módon folyt, és így kisebb sorház-egységek is épültek.

A telep a kompakt várostól (Main City) keletre, nagyjából másfél kilométer távolságra létesült. Tőle délre mezőgazdasági művelés alatt lévő terület feküdt,[26] aminek művelése a telep lakóira hárulhatott. A lakók hitélete céljából több szentély is létesült, ezek szórt elrendezése azzal függhet össze, hogy megművelt területek, kertek, gyümölcsösök közé ékelődtek. A telep falain túl északra faszerkezetű állattartó építményekre derült fény. Mindebből arra következtethetünk, hogy a telep rendkívüli sűrűségét környezetének rendszeres használata ellensúlyozhatta. A két ábra csak két használat helyeit rögzíti az ásatások alapján, de a telepen számos más tevékenység is folyt. A leggyakoribb közöttük a szobrászat, kenyérkészítés, textilkészítés (főként lenvászon), fajansz- és kerámiaipar.

Tagolt városszerkezet, halmazos struktúra

Mielőtt a város déli lakóterületei után kissé részletesebben bemutatnám Amarna további városrészeit, engedtessék meg néhány felületes gondolat az ókori Egyiptom

26 A gabonatermelésre nyilván a folyam túloldalán fekvő város fennhatósága alatt álló széles, rendszeresen elöntött termékeny terület szolgált, művelhető terület a Nílus jobb partja mentén csak a várostól délre volt, ott, ahol a kolónia jellegű telepek (Workers Village, Stone Village) is voltak.

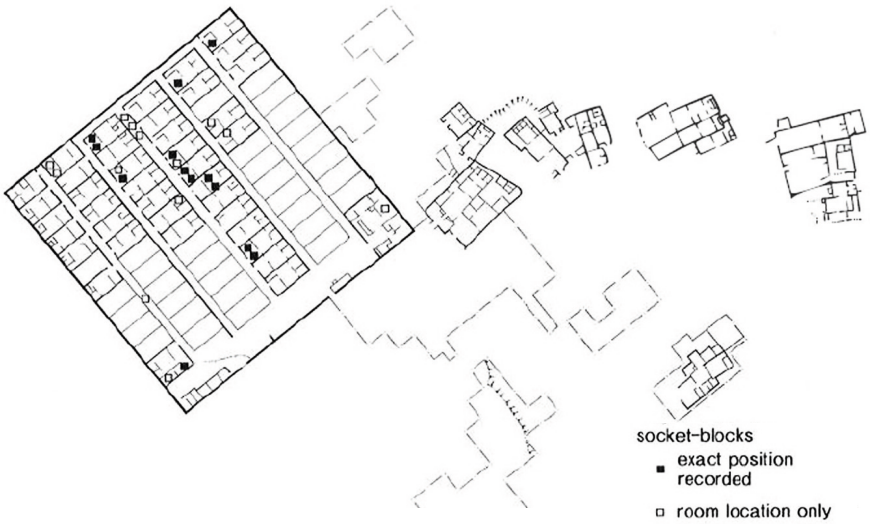

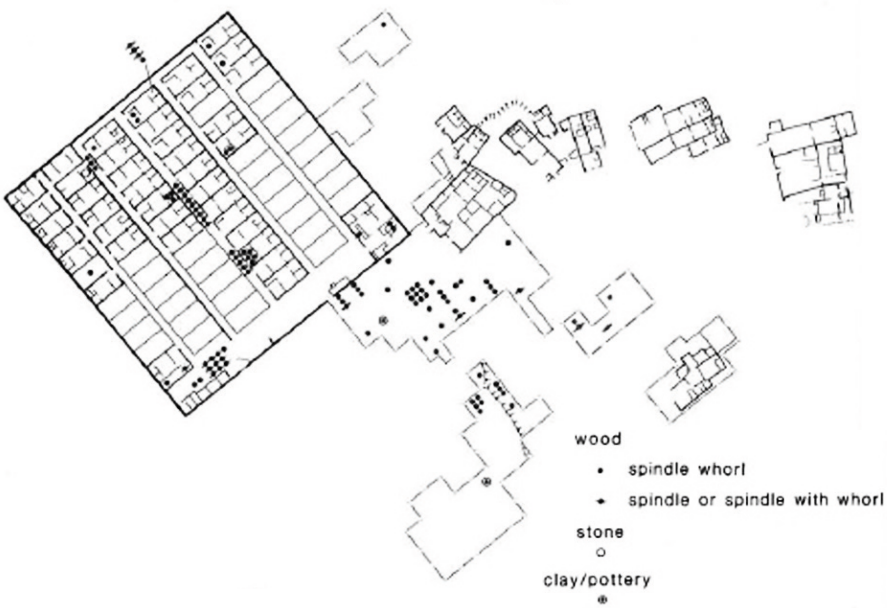

Két ábra a telepen végzett ipari tevékenységekről. Fent: talált fonalsúlyok (loom socket) szövéshez; tömör négyzet: pontos hely; üres négyzet: csak a lakás biztos. Alul (angol fordítás) anyagok: Fa – kis tömör kör: pergető; fekvő rombusz: kézi fonó orsófej pergetővel; Kő – üres kör; Agyag, kerámia – nagyobb tömör kör.

városhálózatáról, városairól. E tanulmány egy korábbi változatában hosszabban elmélkedtem arról a gyakori véleményről, hogy Egyiptom múltja, de mai helyzete sem mutat fel sajátos, karakteres városkultúrát. Nagyjából egyet is értettem akkor az állítással: Egyiptom lakóterületeinek zöme az ókorban és később is mezőgazdasági település, falu volt a Nílus völgyében. A mai űrfotókat szemlélve mást látunk: a

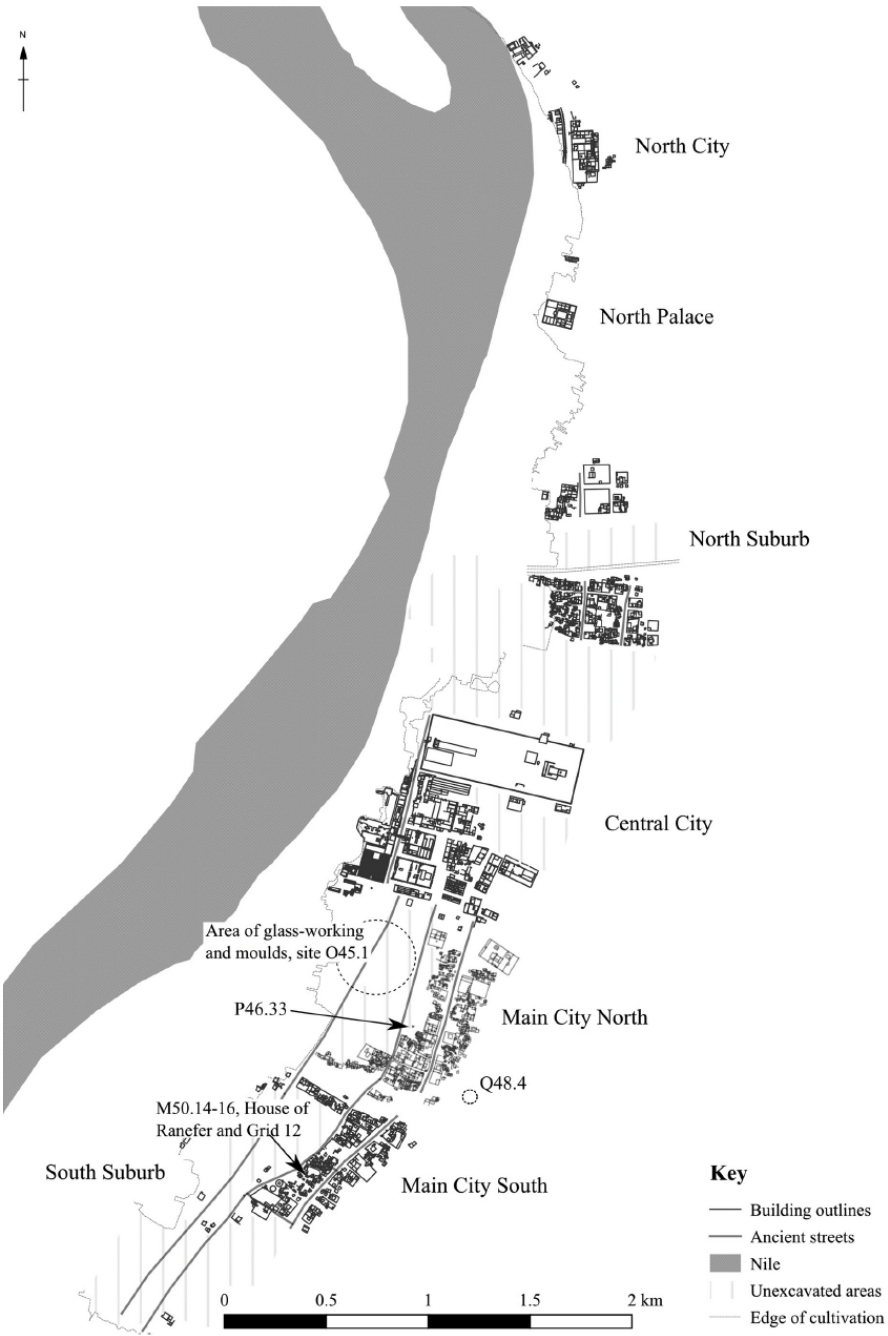

El'-Amarna városrészei a régészeti feltárások 2020. évi állapota szerint. Az A. K. Hodgkinson által közölt ábrán a ritka vonalkázás a még feltáratlan területeket jelzi. (HODGKINSON, 2020)

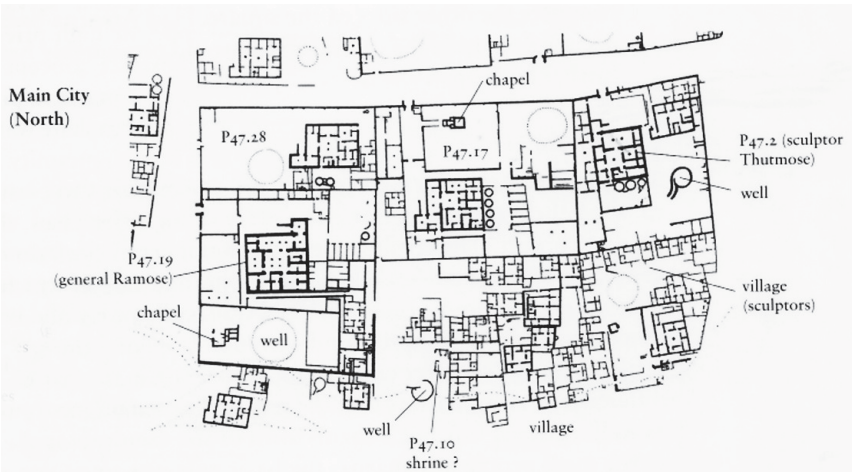

El-Amarna déli lakóterületének részletei (a már bemutatott Thutmose tömb) a parcellázott nagy telkekre „rátelepedett" falvak építésének feltételezett ütemeivel.

A rajzok szépen illusztrálják a belülről kifelé való növekedés másutt is megtapasztalt organikus mintáját, ami miatt az utcák is gyakran „utólagos következménynek" minősülnek.

termékeny öntésterületek sávjaiban komoly méretű települési „foltok" tűnnek elő csatornákkal, hidakkal, utakkal, a közel-keleti települések ismert sűrű beépítésével. A statisztikák szerint az ország népességének még mindig több mint fele „rural" besorolású, a Nílus és vize mintha még most is jótékony hatású lenne, segítené a ma mintegy 105 milliós lakosság ellátását,[27] pedig északon rendkívüli a koncentráció: a főváros, Kairó 50 kilométeres nagyvárosi régiója immár 25 milliós.

Az eddig tárgyalt lakóterületek beépítési rendje alapján – és Hodgkinson alaprajza[28] szerint is – Amarna is a sajátos, „keleties", halmazos települési szövetet képviselte, amelyben csak néhány átmenő jellegű út, utca fedezhető fel, melyek gyakran már a terület igénybevétele előtt is léteztek. Ehnaton telepített városában sem terjedtek ki többre a tervezés „közösségi" aktusai, mint a folyammal párhuzamos utak építési területek határaiként való kijelölése, azok mentén a telepítési egységek helyének, funkcióinak meghatározása, és természetesen az „isteni" telepítő palotáinak, templomainak és más szükséges középületek helyének kijelölése.

---

27 1945-ben Egyiptomnak csupán 30 millió lakosa volt. A természetes szaporodás miatt is tovább növekszik, egy nő most átlagban 3 gyermeket szül. A születéskor várható életkor 70 év körül van, a tetőzés 175 milliós népességgel 2050-re várható.

28 HODGKINSON (2020), Anne K.: ***Using Spatial Analiysis for Understanding the Manufacture and Manipulation of Late Bronz Age Egyptian and Ancient Near Eastern Glass***, in: (ed.) Anne K. Hodgkinson and Cecilie Lelek: Approaches to the Analysis of Production Activity at Archaeological Sites, Tvetmarken, 2020, Archaeopress. Fig. 4

Az Északi Szuburbia (North Suburb) déli, a városközponthoz közelebbi részének alaprajza. A város észak-déli főutcája a „West Road North", a „cultivation boundary 1935" feliratnál egy mellékutca fut a kb. 70 méterre lévő Nílus felé. Mint írtuk, a nagyobb ingatlanok itt is a főutca mentén sorakoznak.

Már megmutattuk, hogy Amarna egyes részein, ahol a fáraó és papjai számára fontos, magasabb státusú és igényesebb embereket telepítettek be, számukra nagyobb telket – esetleg házat is – biztosítottak. Ha ez az ingatlanjuttatás koncentráltan történt, a régészeti ásatás térképén néha kimondottan parcellázást érzékelünk. Ha pedig a „fontos ember" mellett, után éppen nem érkezett hozzá hasonló, ő magának tarthatta fenn a jogot, hogy meghatározza, kiket enged szomszédjául letelepedni,[29] vagy talán éppen ő hívott be embereket szolgálatra elhagyott falujából, régi egyházából. Az már tulajdonképpen csak másodlagos eredmény, hogy emiatt is kevés Amarnában az európai értelemben vett „szabályozott" utca.[30]

---

29 Mint ma Budapest belső kerületeinek társasházaiban!

30 A város modelljét bemutató fotókkal kísért internetes tanulmányban hasonlók olvashatók: *„Néha jól látszik, hogy a nagy házak tulajdonosai az utcák menti lokációt választották, a kevésbé módosaknak pedig meg kellett elégedniük az előnytelenebb helyekkel, ez azonban nem volt univerzálisan igaz szabály. Valószínű, hogy a lakóházak építése sok helyütt ugyanabban az időben kezdődött, majd a szomszédságok fokozatosan összenőttek, ahogyan a később jövők érkezésével a terület megtelt. (…) (Az) utcák és a megközelítés vonalai azt a benyomást keltik, hogy azok a házak építésével együtt gyorsan, természetes módon létesült számtalan 'nyom' mentén haladnak oda és vissza, és hogy a Központi Városrészt kivéve a tervezés szerepe elhanyagolható volt."* Lásd: amarnaproject.com

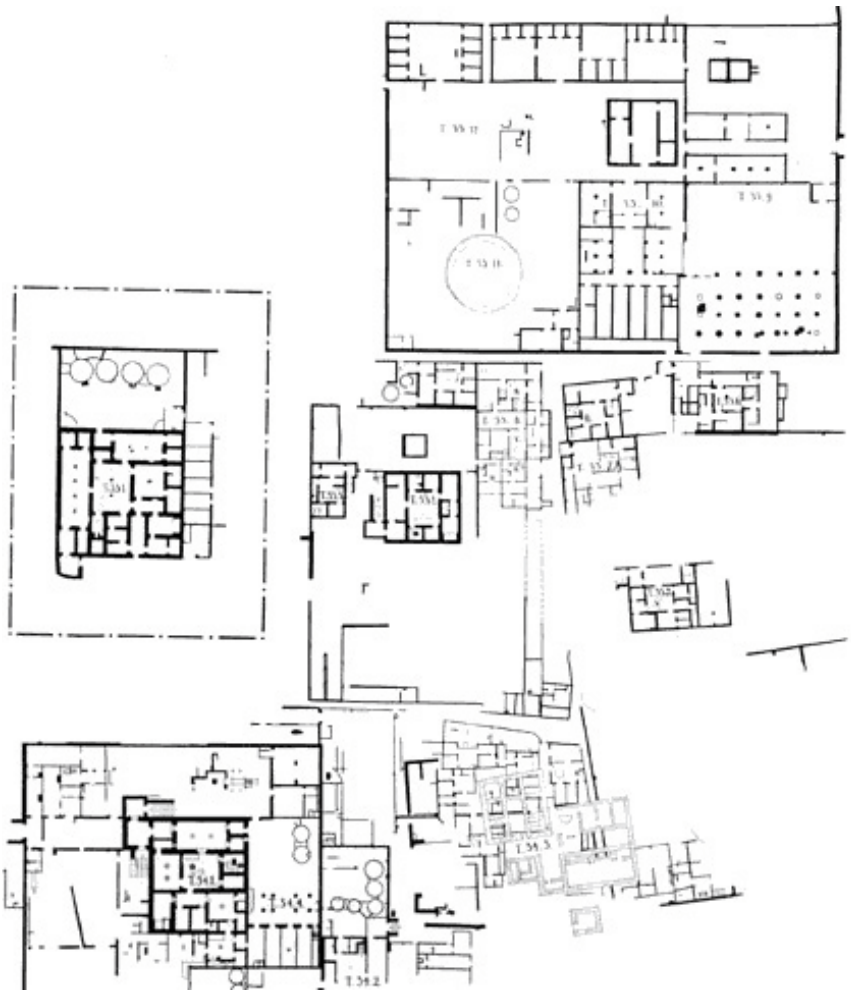

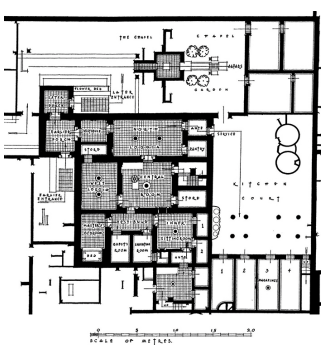

A Hodgkinson-féle ábra igen hatásosan jelzi az 1920-as évektől számolva is immár száz évnyi amarnai régészeti kutatás érdeklődésének változásait, szemléleti elmozdulásait. A korábban a tárgykultúra emlékeire, köztük a művészeti alkotásokra összpontosító munka idővel egyre komplexebb célokat tűzött maga elé. Míg a század elején a gyenge minőségű fotók mellett még szép akvarellek készültek a falakon fellelt festményekről, mára a minket különösen érdeklő társadalmi-gazdasági kérdések között a városépítés témái is hangsúlyt kaptak. Az ábra kedvezőtlen léptéke ellenére is tisztán mutatja a város nőtt, halmazos struktúráját, jól érzékelteti a Nílus jobb partján elnyúló lineáris jellegű település határozott térbeli és funkcionális tagoltságát. A következő fejezetben a város ez utóbbi jellemzőjét

A város egyik, 2500 négyzetméteresnél nagyobb rezidenciája az Északi Szuburbia északi részén, a tulajdonos Hatiay, a Királyi Munkák Főfelügyelője volt. (Az ábra mindkét oldalán csak az ingatlan egy része látszik.)

Amarna gazdasági területe északi részének feltételezett funkciói az 1999. évi modellen, a Nílus felől nézve. A Kis Aten Templom is fasoros, közvetlen kapcsolatban van a folyóval.

A régészek e helyen sejtenek egy komolyabban kiépített kikötőt, mólót, főként a templomok és a fáraói paloták építésekor használt kő (mészkő, homokkő, gránit) fogadására.

A Kis Aten Templom előkertje utáni első nagy „telken" a régészek szerint különböző raktárak lehetnek, az utána következőn marhatelep, ahol a hajón érkezett állatok kikötve vártak a továbbhajtásukra.

próbáljuk megmagyarázni, továbbra is igen szorosan támaszkodva a város komoly régészeti kutatásokon alapuló szép rekonstrukciós modelljére.[31]

Ipari/kereskedelmi zóna a Nílus mentén

A város korábbi ábrázolásain általában nem szerepelt a Nílus és a déli lakóterület (Main City) közötti széles sáv, amelyet a korábbi és az újabb régészeti feltárások egybevetésével *Amarna gazdasági és kereskedelmi területének* tekintenek. Bizonyított, hogy ebben a folyam áradásai által állandóan alakított parti zónában jelentős méretű terület-elhatárolások, mintegy 200 méter mély nagy „telkek" voltak, amelyek különböző koncentrált mezőgazdasági, raktározási, kereskedelmi és ipari tevékenységeknek adtak helyet. A következőkben röviden bemutatjuk ezeket a használatokat, de figyelmeztetjük az olvasót, hogy itt a régészeti feltárások még nem fejeződtek be, így a leírtak egy része csak józan feltételezés, és a bemutatott modellfotók zöme is rekonstrukció. Ez utóbbiak készítői a legtöbb esetben az amarnai főpap, *Meryra* sírjában felfedezett ábrázolásokat követték.

---

31 A modell készítését a Boston Museum of Fine Arts, részéről Dr Rita E. Freed kezdeményezte 1999-ben, még további három amerikai városban és a hollandiai Leidenben állították ki. A Mallinson Architects rajzai alapján profi modellezők készítették Barry Kemp és Dr. Kate Spence szakmai irányítása mellett, a szöveg alapjául KEMP (1993), Barry J. – GARFI, Salvatore: ***A survey of the ancient city of El'-Amarna***, London, The Egypt Explonation Society írása szolgált.

A gazdasági területsáv elképzelt látványa délről nézve, részben jelenleg is folyó régészeti ásatások, részben reális feltételezések alapján.

A funkciók alulról, azaz délről kezdve: veteményeskert, gyümölcsös, a vízi úton érkezett gabona tárolója előkészített alapokon („kazlak"), a faáru szabadtéri raktározása, a kerámiaáruk lerakata és kemencék – köztük üvegkemence is. (Tovább lásd az előző ábrát: szarvasmarha, vegyes raktározás.)

Nehezen ítélhető meg persze, hogy az ország új központja a betelepülés időszaka alatt mennyiben tudott megfelelni a begyűjtő-elosztó gazdaságszervezés feladatainak, az azonban bizonyos, hogy az építkezésekhez, egyáltalán a hely elfoglalásához szükséges szállítások döntő mértékben vízi úton történtek. Nem jártunk utána annak, hogy volt-e az új városnak számottevő szerepe a „regionális" és nemzetközi – a folyó vonalában történő – kereskedelmi szállítások fogadásában és kibocsátásában. Azonban a Nílus menti széles területsáv egyre jobban megismert területhasználata nyilvánvalóvá teszi, hogy a keresztirányú forgalom intenzitása jelentős lehetett. Nem tudjuk, hogy a gabona, a marha, a bor és hasonlók mellett milyen speciális árukat hordtak és rakodtak ki a bárkák, milyen kiépítettsége volt a rakpartoknak.

A folyó feltárások alapján azonban egy, a királyi együtteshez és a Kis Aton Templomhoz közeli „telken" szarvasmarhák levágás előtti hizlalására karámot, arrább kemencéket, „kerámia manufaktúrát" és raktárt találtak. Másutt fatelep működésére derült fény, az épülő városban nagy volt az igény bútorfára és épületfára. Még távolabb egy nagy telken gabonát tároltak, a szabadban kör alakú szegélyek közé púpozva, mielőtt azt a város számtalan granáriumába elszállították volna. Valószínű, hogy a gazdasági terület egyes részein kertészetek, gyümölcsösök is voltak – és hogy valahol e területsávban egy városi piac is működött. (Helye optimálisan a Kis Aten Templom előtere és az első nagy raktári egység között lehetett, ha ott valóban volt egy kikötésre alkalmasabb, kiépített partszakasz, esetleg móló.)

Amarna nagy kiterjedésűnek feltételezett, összefüggő gazdasági területe azt sugallja, hogy az új főváros építése előtt és alatt komoly szervezés, logisztikai jellegű előkészítés történhetett, központilag is segíteni kellett a betelepülés folyamatos menetét, az első évek megélhetésének alapvető feltételeit.

Újra figyelmeztetünk azonban, hogy a bemutatott modell készítésének régészeti szakértői is jelzik: a gazdasági terület ábrázolt térbeli rendezettsége csak „jóindulatú" rekonstrukció. Nem is annyira a felsorolt gazdasági tevékenységek logikus sora kérdéses, hiszen Amarnába sok mindent kellett kívülről behozni, „importálni", hanem ezek térbeli koncentrációja, annak mértéke lehet vitatott. Egy másik jogos feltételezés ugyanis azt sugallja, hogy az egyiptomihoz hasonló ókori gazdaságokban a termelés és elosztás kapcsolatai nemcsak birodalmi, fáraói, hanem alacsonyabb, lokális, birtokközponti szinteken is megvalósulhattak. Erről majd egy későbbi fejezetben szólunk.

A királyi rezidencia és a templomkörzetek mögötti térségben meghúzódó „hivatali-irodai negyedet" részletesebben megkutatták; ott a geometrikus térbeli rend fellazulása, mondhatni, archeológiailag igazolt. Az utcák és a tömbök egy ideig még követik a rezidencia és a templomok szigorú derékszögét, az utcák szélessége is azonos, de távolabb e rendezettség eltűnik.

A Kis Aton Templomtól és a fáraó városi lakóházaként számon tartott együttestől keletre és északra csak kevés tömb és épület tényleges funkciójára derült fény. Közöttük a királyi irattár, az „amarnai levelek" lelőhelye érdemel különös figyelmet, és néhány olyan épület, amelyek funkciója kellő bizonyossággal megállapítható volt. Ez utóbbiak között különösen érdekes a Nagy Aton Templomtól délre fekvő pékség, amely mellett a kenyérsütéshez használt törött kerámiaedények tömegét találták. Az új főváros építői és az éppen berendezkedő betelepültek számára az alapélelem ilyen központosított előállítása és raktározása szükségszerű lehetett.

Távolabb, a sivatag felé egy másik, nagyobb biztonsággal azonosítható létesítmény volt a rendfenntartó erők harci szekeres egységének telephelye, amely egy jelentős méretű kutat is tartalmazott, nyilván a lovak itatása céljából. Az ilyen, azonosított rendeltetésű létesítményeken, néhány kisebb, irodai használatúnak feltételezett épületcsoporton és raktáron kívül – sajnos – a városközpont további épületeinek használatáról nincsen biztos tudomásunk.

Valószínű, hogy a reprezentatív királyi és templomi építkezések mellett az igazgatási funkciók csak provizórikus megoldást kaphattak. Így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a lakóterületeken az előkészítő célú „tervezés" – főutcák megnyitása, jelentősebb személyiségek számára telkek biztosítása stb. – a központi területekénél rendezettebb állapotot eredményezett.

Aten hajlékai Amarnában – paloták, templomok, hivatalok

Aten, az isten-király a korábban idézett szózatában *szeretetteljes lélekben tett, boldogságot hozó városalapításról* szólt; de az új főváros helykijelölésében e végtelen jószándék mellett is kétségkívül fontos szempont volt a *„tájépítészetileg" is vonzó hely* megtalálása. A folyamtól visszahúzódó sziklák sivatagi öblözete ilyen lehetett, a hely ráadásul a védelem követelményeinek is jól megfelelt. A sziklák a nagyjából 10 km hosszú öblözet legnagyobb szélességénél 5 kilométert lépnek vissza a Nílustól. Ez a terepalakulat a gyakran emlegetett, kultikus erejű hasadék nélkül is – amiben Aten, a napkorong reggelente feltűnik – erős orientáló táji elem, ami komoly befolyással volt a város szerkezetének alakítására. A tanulmány elején közölt morfológiai térképeken jól látható, hogy Amarnánál kettős öblözet jött létre. Az északi oldalon, ahol a sziklák íve határozottabb, és visszafordulnak délnyugat felé, a folyótól mért távolságuk éppen 5 km; nem lehet véletlen, hogy éppen e terepalakulattal szemben épült ki Amarna központja.

A történeti és régészeti leírások egyetértenek abban, hogy a központban (térképeken: Central City) elsőként egy áldozati oltárt emeltek, a Kis Aten Templomot, ami egyértelműen eldöntötte a központ helyét és a további épületek, telkek és a szabad területi hálózatok derékszögű rendjét; emiatt itt a tervezettségnek magasabb foka érvényesülhetett. A „centrum" megtalálása azzal is együtt járt, hogy a város egy déli és egy északi szektorra osztódott, mert az építtető fáraó nyilvánvalóan az öblözet lehető legnagyobb területét kívánta felhasználni új fővárosa számára. A kialakult tagoltság a térképekről tisztán leolvasható, de létrejöttének pontosabb

Ehnaton reprezentatív palotája, a Nílus-parti Nagy Palota, a hozzá híddal kapcsolt városi rezidencia és a Kis Aton Templom a Királyi út mentén, jobbra a Kis Aton Templom kertjével, a Nílus felől nézve talán egy móló maradványaival

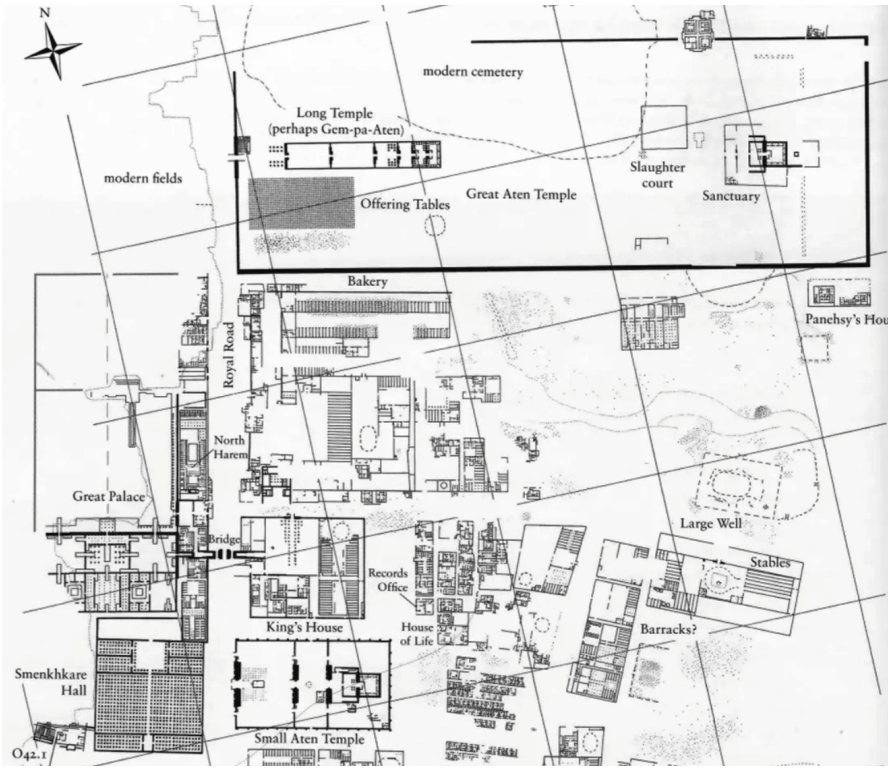

Amarna városközpontjának alaprajza a legfontosabb épületek tervrajzaival. (KEMP, 2012)

okait, körülményeit nem tudtuk kideríteni. A központtól délre fekvő „Fő Várost" egy kiszáradt régi vízfolyás, „vádi" már a telepítés idején két részre osztotta (Main City North és Main City South), északon ugyanezt a folyamatot kevésbé tudtuk követni.

Amarna palotái közül elsőként *a belső rezidencia és a Nagy Folyómenti Palota* bemutatása következik, e feladatunkat azonban csak részben tudjuk teljesíteni. A Nílus mentén létesült palotának csak a Királyi Út (Royal Road) menti kisebb részét tárták fel, az U-alaprajzú épületnek a nagy városmodellen látható, folyam menti szárnya csak rekonstrukció. Nem tudjuk, hogy ezt a szárnyat a Nílus áradásai már a feltárások előtt véglegesen elhordták-e – lásd Jean-Claude Golvin[32] rajzát –, vagy megkutatása még várat magára. Ez különösen azért zavaró, mert a városi rezidencia

[32] Szembetűnőek a különbségek a két ábrázolás között. A tunéziai születésű francia Jean-Claude Golvin (1942) építész, várostervező, régészkedő történészdoktor látványos grafikáján hiányzik a folyó menti palotának a Nílus menti szárnya, de a modell készítői is jelzik, hogy ez az épületszárny rekonstrukció.

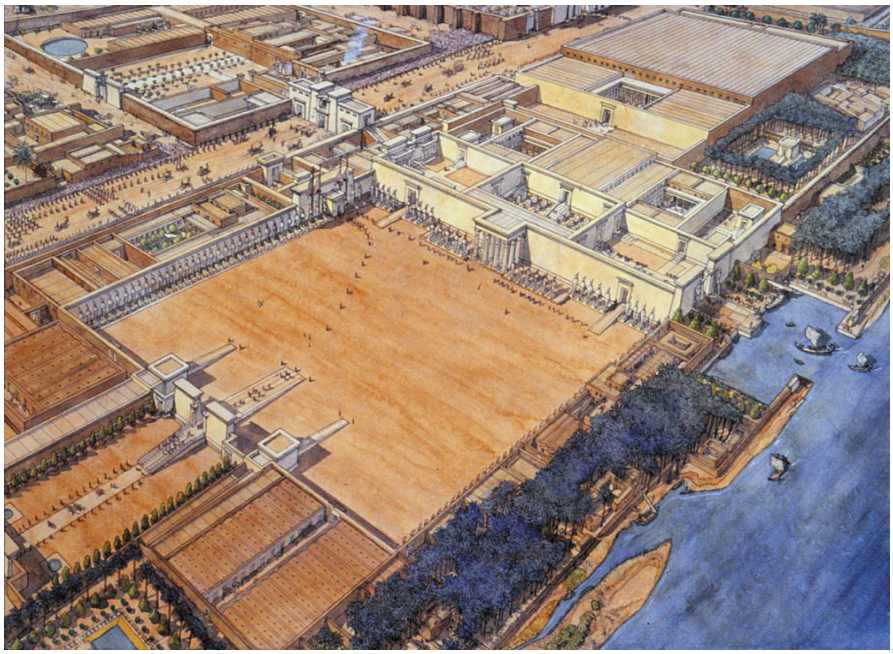

Két rekonstrukció a fáraó és új egyháza legfontosabb épületeiről El-Amarnában: fent Jean-Claude Golvin rajza, lent a tárgyalt 1999. évi városmodell részlete: világos felülettel ábrázolt a Nagy Aten Templom, a Nagy Folyóparti Palota, a fáraó rezidenciája az út feletti híddal, és a lakóterületek mellett fent az elsőként létesült Kis Aten Templom.

sem önmagában, sem kapcsolataiban nem képviseli azt a monumentalitást, amit a folyó menti palota képviselne. A városi palota talán egyfajta „második lakásként" működött; ha valóban volt benne bölcsőde (Nursery), az erősítheti feltételezésünket.

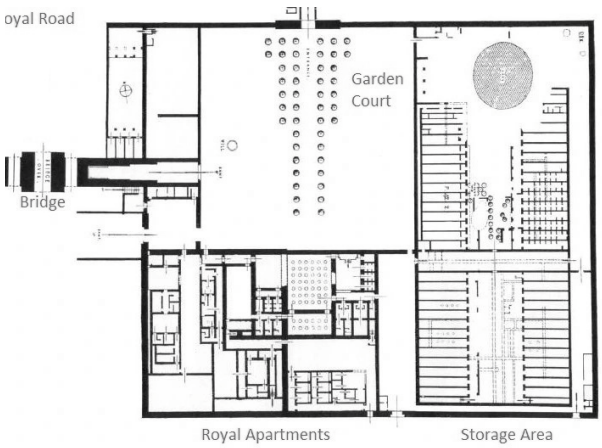

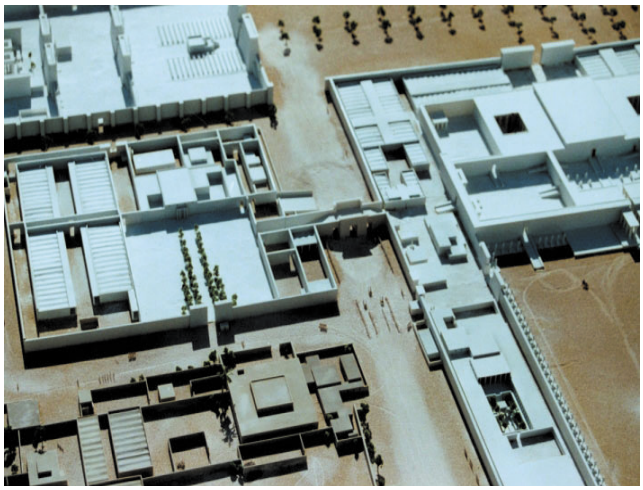

A fáraó városi lakásának (King's House) alaprajza északra tájolva, és modellfotója a Nagy Palota (Great Palace) sarkával északról nézve. (A két létesítményt a Királyok Útja felett összekapcsoló híd a képek ellenkező oldalán van!)

Anélkül, hogy mélyebben elemeznénk a rezidencia alaprajzát, azonnal feltűnik a tervezők nagyfokú biztonságkeresése. Mindenre gondolva, a 20 000 m^2-nél nagyobb együttes közel kétharmad része raktár, a mintegy 450 m^2-es királyi lakrésznek a saját, 3600 m^2-es kertjével való kapcsolata közvetlenül nem, csak a kert sarkainál jöhet létre. A lakás „intim" részei igen bonyolultan, csak a személyzet helyiségei és egy áldozati oltár felől közelíthetők meg. Bizonyára a biztonságot, az őrség elhelyezését is szolgálták a Királyi Út felőli bejáratnál lévő, jelentős méretű helyiségek. Az alaprajz szerint a palota megközelítése a rámpa révén a rezidencia telke felől is lehetséges, azaz a két palotarész együttműködése biztosított volt.

A harmadikként bemutatandó Északi Palota cour d'honneur-ös kompozíciójával elegánsan fordul rá a Nílus kanyarulatára. Funkciói hasonlóak a belső palotáéhoz, nagyfokú önellátást biztosítanak. Régészeti feltárása már a 19. század végén (Petrie) elkezdődött, a kutatások akkor is, de még a harmincas évektől újrakezdődő munkálatok (Frankfort, Pendlebury) során is főként az épület művészi különlegességeire (falfestmények, díszített padlóburkolatok) összpontosítottak. Az állattartás zónájának nagy mérete (animal stalls: tehén, antilop, kecske) ugyanakkor az egyiptomi paloták alapvető *begyűjtő/elosztó,* azaz *redisztributív*[33] *gazdasági*

[33] Az egyiptomi társadalom állatokhoz való viszonya igen jellemző volt. Valóban magasra értékelték a szarvasmarhát, a tehenet, a bikát és az ökröt, amiket szertartásosan feláldoztak. Istenekként főként a ragadozó állatokat tisztelték, amelyek a természeti (sivatagi, légi, vízi) világukban gyilkos erővel rendelkeztek, és amelyektől féltek. A legalább 15 szent állat között volt a krokodil, a harcsa, a pávián, a kobra, a keselyű, a víziló, de a macskát is sokra becsülték, talán mert az „házi ragadozóként" pusztította a kártevőket.

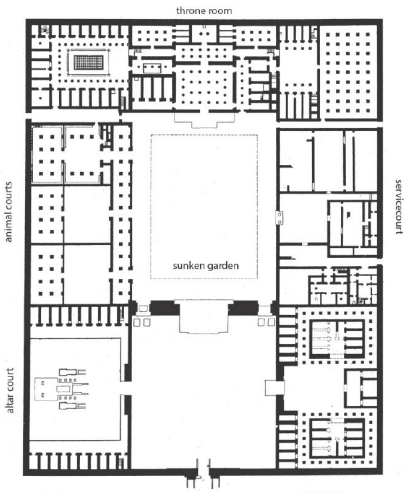

Az Északi Palota alaprajza és modelljének részlete. Az együttes középső szektora jórészt fedetlen, mivel ott állatok, köztük áldozati szarvasmarhák tartása folyt, délen a konyhánál pedig veteményeskertek voltak. Az áldozati oltárok az északnyugati sarokban, a „Nap Szentélyében" voltak. A belső, süllyesztett udvaron vízvételi hely is lehetett.

funkcióját igazolja. Ez a szerep abban is megmutatkozott, hogy az állatáldozatok végeztével a húst valamilyen szabály szerint a jogosultak között kiosztották, illetve együtt ünnepélyesen elfogyasztották.

A magasabb státusú népességnél, illetve a nagyobb háztartásoknál megismert önellátásra törekvést Amarna uralkodói köreiben is megtapasztalhattuk, amit bizonyára tovább erősített a veszélyeztetettség jogos érzete.

Nem lényegtelen kérdés azonban, hogy miért létesült a városközponti rezidencia és a Nagy Palota mellett egy külső fekvésű palota is, ráadásul úgy, hogy volt még egy negyedik is, az Északi Folyómenti Palota, amelynek csak kisebb, alig értékelhető részei maradtak fenn.

Pontos választ nem tudunk adni, a régészek is két alternatívával álltak elő. Az egyik szerint a belső létesítmények a *reprezentáció és az ügyintézés* feladatait látták el, a külsők a *visszavonulás, a családi élet* színterei voltak, a másik változat a most tárgyalt Északi Palotát a feleségeknek, illetve *a család nőtagjainak* „adja". Az újkori Franciaország története, a királynék építési tevékenysége (Medici Katalin, Medici Mária) az utóbbi változat ókori előzménye lehet.

Amarna kutatói említik a császári család fényes díszkocsis vonulásait is a Királyi Úton a paloták és templomok között, mint Amarna egyik legvonzóbb látványosságát. Egyiptomban a nők szerepe a más ókori társadalmakénál sokkal szélesebb volt, most csak utalunk az Újbirodalom, a XVIII. dinasztia idején igen sikeres Hatsepszut királynőre, Ehnaton fáraóval kapcsolatban *Tije* anyakirálynőre, Nefertitire, a feleségre, Kiára, a „mellékfeleségre", és a hatból két lányára, *Meritaten*re és *Nefernoferuaton*ra, akik a hatalom gyakorlásából is kivették a részüket.

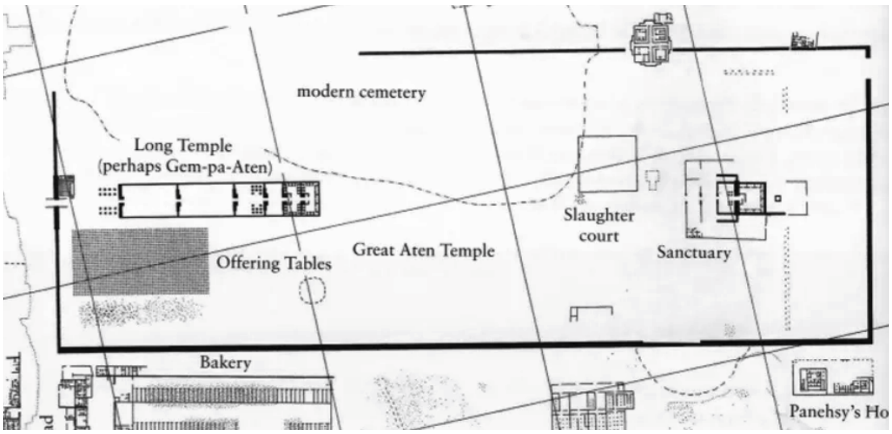

A Nagy Aten Templom rekonstrukciós munkálatainak helyzete 2021-ben. A szentélykörzeten belül ismertek (balról jobbra): kis palota, „Hosszú Templom" (Gem-pa-Aten); agyagtégla áldozati asztalok (800 db), gipszcement templom alapok (1932), a mai temető (vonalkázott) szegélye 2009-ben, 2018-ban; mészárosok udvara (felirat nélkül); sztélé, szentély, keleti kapu. A szentélykörzettől délre és balról: sütöde, szarvasmarha-istállók, Panehsy Háza („szuperintendens", Aten szarvasmarháinak és granáriumának főfelügyelője, volt háza a „belvárosban" is, igazolhatóan 40 körüli háztartás állt a szolgálatában).

Hitélet Amarnában – Ámon visszatér

Az Amarnáról szóló írások úgyszólván mindegyike komoly teret ad a város alapítása mögött húzódó vallási feszültségeknek, a kizárólagosan tisztelendő Aten, a napkorong-isten nevében fellépő fáraó, családja és támogatói köre szerepének. Eközben csak igen keveset tudunk meg a valójában nem teljesen új vallás valós működéséről,[34] a várossal, annak népével való kapcsolatáról. Ilyen témájú írások csak a legutolsó évtizedekben láttak napvilágot, és csak mostanában olvashatunk olyan kritikus véleményeket, amelyek egyes megrögzött hiedelmeket is kétségbe vonnak, mint például a Théba papsága és az Aten kultuszt követő fáraó(k) közötti „kibékíthetetlen" feszültség meglétét.[35] A következőkben a templomok közül elsőként a Nagy Aten Templom építésével, működésével és a jelenleg, 2022-ben is folyó rekonstrukciós munkálataival foglalkozunk, majd Stevens rendkívüli kutatásai alapján példákat mutatunk be arról, hogy a *monoteista reform szándéka* ellenére a város lakossága miként viszonyult ősi *„természetvallásának"* furcsa isteneihez. Ezt követően az Ehnaton-féle reform bukásának rövid leírásához jutunk el, és dolgozatunkat is ennek tanulságaival zárjuk.

Az építkezések időrendjével is foglalkozó írások szerint El-Amarna[36] „alapkövét" Ehnaton, az isten-király a Kis Aten Templommal tette le, és bizonyára őt magát,

---

34 STEVENS (2006), Anna: *Private Religion at Amarna: The Material Evidence*, Monash University, Melbourne, 375 oldalas átdolgozott PhD dolgozat, mások mellett Barry J. Kemp segítségével készült Cambridge-ben.

35 JACKSON (2008), Samuel: *The „Wicked Priests" in Egyptology and Amarna Studies*: *A Reconsideration,* Univerity of Sydney

36 www.amarnaproject.com

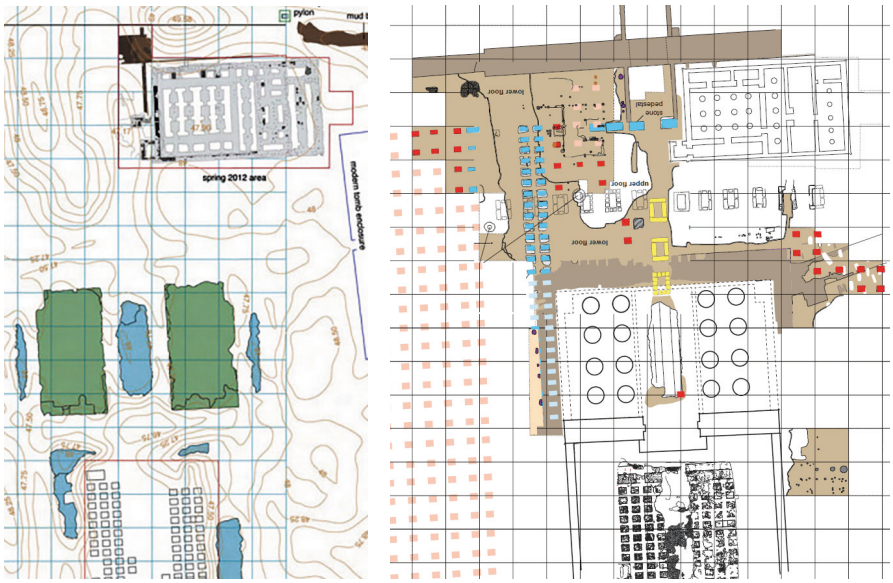

A Nagy Aten Templom rekonstrukciójának előrehaladása az ötvenes évek kutatásait követően, 2012 és 2017-2018 között. Színek a jobb oldali ábrán: világosbarna: letisztított járószint; sötétbarna: pülonok alapjai; körök: templom oszlopainak helye. (KEMP, BERTRAM, 2017)

növekvő családját, udvarát, hivatalait és városa egyszerű népét még évekig szolgálni tudta ez a kisebb létesítmény. A fáraó azonban más méretekben, a félbehagyott karnaki/luxori templom léptékében gondolkodott, máskülönben nem jelölt volna ki „igazi" temploma számára egy óriási, 229x730 m területű szentélykörzetet. A 2012-ben kezdett, jelenleg is folyó rekonstrukciós munkálatok féléves/éves jelentései meggyőznek arról, hogy Ehnaton fáraó több uralkodói generációnak munkát adó vállalkozásba kezdett, és arról is, hogy építészei aligha mérték fel reálisan a feladat valós nagyságrendjét. Utóbbiak talán bíztak több, kétségkívül egyszerűsítő és költségcsökkentő változtatásban. Ilyenek voltak: csak a királyi processzió vonalának

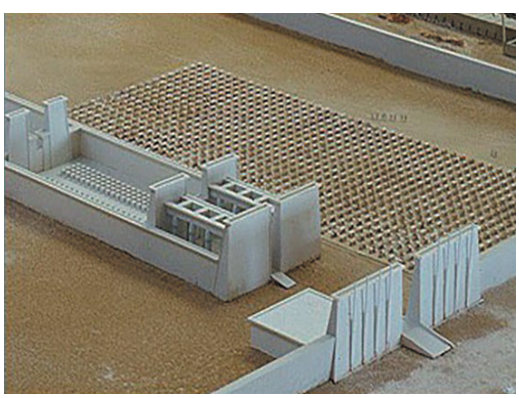

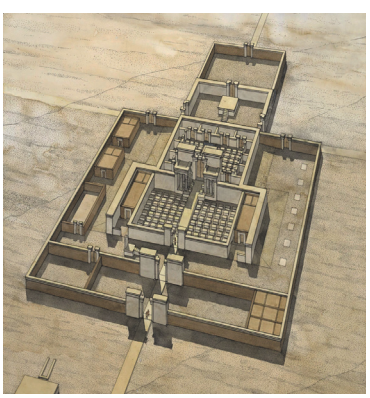

Két ábrázolás a Nagy Aten Templomról. Balra: a bejárati oldal modellfotója a Gem-pa-Atennel és az áldozati asztalokkal – csak egyetlen pülonok közötti egység fedett. (amarnaproject) Jobbra: az állatáldozatok bemutatására szolgáló Szentély a tengely ellenkező végén – ez utóbbi rajzot Jean-Claude Golvin készítette.

elején épüljön nagy kőigénnyel járó oszlopos csarnok a „sötétből Aten fényébe" való átlépés elvét követve, nagyobb agyagtégla építőelemek kifejlesztése a pülonok építéséhez, gipszbeton használata járóburkolatokhoz, alaptestekhez stb.

A 2012–2022 közötti újabb kutatások ellenére sem látjuk azonban tisztán, mi épült volna az egymástól mintegy 300 méterre lévő Gem-pa-Aten és a kiemelt szerepű állatáldozati szentély (Sanctuary) között futó tengely mentén, illetve hogy mikorra lett készen, ami még megépült.[37] Érteni véljük ugyanakkor a Gem-pa-Aten és a teljes szentélykörzet falai között fekvő, 120 méternél nagyobb szélességű két szabad területsáv célját, még inkább az áldozati asztalok nagy számának értelmét. Egészen biztos, hogy ezek segítségével a beruházás részbeni „önfinanszírozása" is megvalósult. Az áldozati asztalokra kirakott ételek és más javak döntő többsége nem ment veszendőbe (még kevésbé szolgált az elhunytak túlvilági élvezetére), hanem az építők és más jogosultak természetbeni fizetségeként (is) hasznosult.[38] Anélkül, hogy a részleteket pontosabban ismernénk, igen feltűnő, hogy – bár részben a szentélykörzeten kívül – *szarvasmarha istállók, mészáros udvar, pékségek* voltak, és a *fáraó egy élelmiszer-gazdálkodási ügyekért felelős magas rangú hivatalnokának* (Panehsy, lásd az ábrát) háza is itt állt, éppen a Szentéllyel szemben.

A templomegyüttes ilyen, nem jelentéktelen gazdasági szerepeiről komolyabb elemzést nem találtunk, és arról is csak keveset, hogy miként zajlottak ott Aten imádásának rítusai, kik vettek részt azokban „hivatalból" kötelezve, vagy saját elhatározásból, szabadon. Rajtunk kívül ez a kérdés szerencsére másokat, köztük a fiatal, már idézett Cambridge-i régésznőt, Anna Stevenst (STEVENS, 2006) – és természetesen az e sorokat író szerzőnél is idősebb Barry J. Kempet is – izgatta. Stevens főként a *hivatalos* (állami) és a *magánjellegű* (helyi, lokális, családi, sajátos indíttatású – például termékenységi stb.) *vallásgyakorlás* (religious conduct) összefüggéseinek, feltételezett elkülönülésének jeleit kereste, elsősorban a *régészetileg megismert tárgyi emlékek* elemzésével. Nincs mód itt a terjedelmes (375 oldalas) munka elemzésére, ezért inkább csak azokra az eredményeire utalunk, amelyek a városépítés története iránt érdeklődő olvasóinkat érdekelhetik.

A XVIII. dinasztia két fáraója, III. Amenhotep és fia, IV. Amenhotep (Akhenaton, Ekhnaton, Ehnaton) fellépéséig – és utána is – Egyiptom vallása egy folytonosan

---

37 További hat, a 2017 és 2018 között feltártakat követő, pülonokkal elválasztott egység lehetett a terv. HARI (1985), Robert: *New Kingdom Amarna Period*. The Netherlands: Leiden E. J. Brill, 1985, 10.

38 Polányi Károly az ókori redisztributív gazdaság szemléletes példájaként megemlíti, hogy a bejövő áldozati javakat Egyiptomban a „hátsó kapukon át" a rászorultak között is szétosztották. Forrás (valószínűleg): Polányi Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Az amarnai isten-pár beillesztése a politeisztikus egyiptomi istenvilágba. Balról jobbra: Re-Harakhty (ősi napisten, ég, föld és alvilág); Akhetaten, Nefertiti és lányaik a napkorongból érkező sugarakkal; Atum (héliopoliszi napisten, csak az esti napé), Shu (levegő, az ég támasza) és Tefnut (istennő, nedvesség, eső). Shu és Tefnut házastársak, égi „unokáik" között volt Ízisz és Ozirisz.

alakuló *politeisztikus természetvallás* volt, amelyben nagyfokú *szinkretizmus* érvényesült. Új istenek belépésével, a meglévők háttérbe szorulásával, szerepeik változásával az istenvilág folytonos átalakulásban volt. Azzal, hogy Ehnaton Atent, a napkorongot a sokszereplős istenvilág fölé emelte, nemcsak a *monoteizmus* talán legelső képviselőjeként lépett fel, hanem az Aten-kultuszt követő apját, III. Amenhotepet követve magát is „valamennyi ősi uralkodó élő megtestesüléseként" (STEVENS, 2006) is végérvényesen isteni rangra emelte. Reformtörekvéseinek sikere érdekében *kemény, ma is ismert hatalompolitikai eszközöket* alkalmazott. Uralkodása elején *Re-Harakhty*val, egy nagy hatalmú ősi napistennel azonosította magát, erre nyilván a korabeli *tudós értelmiség* meggyőzése, támogatásának megszerzése, megtartása érdekében volt szüksége. Más különböző, „teremtő" jellegű napisteneket (Atum, Shu, Tefnut) Nefertitivel és családja nőtagjaival, lányaival hozott kapcsolatba. Ez utóbbi tettével inkább szolgálta a *„szélesebb társadalom jóindulatának megszerzését"*, de főként uralkodása későbbi éveiben egyre keményebben lépett fel az egyiptomi istenek megmaradó panteonjának visszaszorítása érdekében.

A visszaszorítás mértéke – mellékszereplővé degradálás, elhanyagolás, elutasítás, üldözés – változatos és helytől függő volt. A legkeményebb fellépés érthetően a thébai istenek, *Amun, Mut, Amunet, Khonsu* kultuszával és a *Harmadik Felső-egyiptomi Nomosz* isteneivel szemben folyt, de az újabb kutatások csak eseti jelleggel említik e régi istenek szövegeinek, ábrázolásainak a helyükről történt eltávolítását, szentélyeik, kultusz-szobraik, egyéb emlékeik lerombolását. Inkább kompromisszumokról szólnak, olyanokról például, mint hogy az apa, III. Amenhotep thébai halotti szentélyében Amun ábrázolásait más istenekével *(Ptah, Sokar, Ozirisz)* cserélte ki; hogy később, Ehnaton uralkodásának kezdetén Amun még az állami vallás részeseként volt jelen; hogy a család nőtagjai továbbra is megtarthatták és imádhatták „kedvenc" isteneiket *(Hathor, Sekhmet, Maat)*. Aten egyeduralkodó

isten pozíciójába helyezésének ambíciója erős volt, de e szándéka mögött nehezen lelhető fel valamiféle tudatos törekvés egy strukturális monoteista vallási reformra.[39]

Ehnaton uralkodásának sokat idézett summázata nem foglalkozik ilyen elvont témákkal, az utód, a Thébába visszatérő *Tutanhamun* sztéléjén olvasható szöveg tragikus hangvételű, még ha manapság egyesek túlzónak is tartják és propagandisztikus szándékot olvasnak ki belőle:

> *„(…) mintha a föld a Káosz korát élte volna, (…) Elephantinében az istenek templomai nehéz időket láttak. A lerombolt szentélyeket elhagyták… Mindenütt végveszély fenyegetett. Az istenek elfordították fejüket e földről (…) Ha hozzájuk fohászkodtál, nem figyeltek könyörgésedre."*

Igen, az utód fáraó is több istenről szólt; a valaha, valahol imádott egyiptomi istenek panteonja legalább 2000 főt számlált, azaz Ehnatonnak, a megszállott reformer fáraónak akár rendteremtő szándékot is tulajdoníthatnánk. Az bizonyos, hogy „saját városában" igyekeznie is kellett a lehető legnagyobb rendet tartani, de emiatt Amarna nem lehetett ideális helyszín a magánvallás (private religion) elhivatott kutatói számára. Az ok végtelenül egyszerű: a városban az új vallás hívei, támogatói telepedtek meg, akik pedig velük és utánuk jöttek, őket szolgálták, aligha imádhattak „ellenséges" isteneket, nem folytathattak Atennak nem tetsző rituálékat.

Félrevezető ugyanakkor, hogy vizsgálódásunk során mi is több olyan magánjellegű szentélyt mutattunk be, amelyeknek elkerített kertjei egy nagy lakóépülethez csatlakoztak, és amelyek a lakóhasználat zavarása nélkül kívülről, „közterületről" is megközelíthetők voltak. (A Nagy Aten Templom mellett ilyen házban lakó Panehsy főfelügyelőről tudható, hogy főpap is volt.) A Munkás Falu (Worker's Village), zárt kolóniája nem kapott közös szentélyt, ezért egyes módosabb családok a szomszédos földeken, a kertek zöld környezetében építettek maguknak imahelyet. Nem sokat tudunk arról, hogy az ilyen magánszentélyek hogyan működtek, de biztosak lehetünk abban, hogy bennük az „állami" rítust követték, Aten himnuszait énekelték – és csak elvétve szolgáltak titkos összeesküvések helyszínéül.

A vallásgyakorlás privát, személyes világának megismerését célzó amarnai kutatások a magasabb státusú lakosok körében az állami vallás, az Aten-kultusz dominanciáját mutatták ki: a nagy és gazdag házak és szentélyeik falain szinte kizárólag Ehnatont és feleségét a napsugarakkal ábrázoló festmények, domborművek maradványai

---

[39] A német egyiptológus, Jan Assmann ugyanakkor komoly tudatosságot lát Ehnaton rendteremtő szándékaiban, sőt Freud is nagy érdeklődéssel fordult a fáraó és új vallása felé. Mindketten a bibliai Mózeshez hasonló szerepét elemezték.

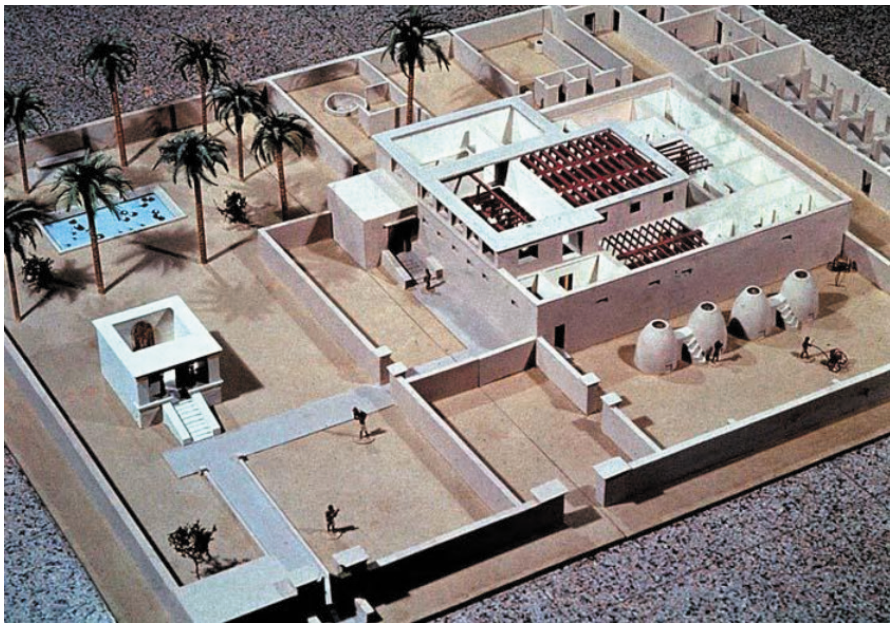

Ehnaton, Nefertiti és két lánygyermekük Aten sugarai alatt egy magánszentély reliefjén, valamint egy lakóépület modellje kívülről megközelíthető saját szentéllyel.

kerültek a régészek szemei elé. A jóval nagyobb számú alacsonyabb rangú, szegényebb népesség – mint írtuk – a kenyéradóit követhette, komolyabb vallási tudatosság hiányában az új kultusz ügyei csak kevéssé érinthették őket. Minden bizonnyal meg kívánták tartani azonban a „hazulról hozott" hitviláguk ősibb elemeit, isteneit, rítusait, amelyek a személyes helyzeteikből (nem, kor, család, foglalkozás, gazdasági állapot, státus stb.) fakadó veszélyekkel, aggodalmakkal, félelmekkel (születés, váratlan baleset, korai halál stb.) függtek össze.

Elsődleges forrásunk (STEVENS, 2006) kimerítően tárgyalja a vallás ilyen kapcsolati rendszereit, köztük hangsúlyosan a termékenységet támogató, a magán vallásgyakorlásban kiemelt szerepű ősi istenvilág szereplőit (például *Bes* – születés, *Taweret* – terhes és szoptató nők, *Renenutet* – emberi és természeti termékenység, aratás, *Heqet* – termékenység). Az egyiptomi vallás magánszférájának ilyen összefüggéseiről – halotti kultusz, ősök tisztelete, alapítási rítusok, „alapkövek" és hasonlók – kapott fontos ismereteink azonban csak a teljes Újbirodalom és az amarnai korszak egészében értékelhetők. A város, Amarna házaiban élők személyes hitvilágáról a fennmaradt, ráadásul a fáraó állami kultusza által dominált, és a régészeti kutatás kezdete előtt jórészt már elpusztult leletanyag alapján csak kevés konkrét tudással rendelkezünk.

Sajátos módon ez a megállapítás Amarnában, az Aten-kultusz központi helyén az „államilag", azaz a *fáraó és papsága által szervezett hitéletre* is érvényes. Az ilyen

központi jellegű vallásgyakorlás részleteire vonatkozó források szinte kizárólag vizuálisak, az *elit sírokból származó grafikus ábrázolások*, amelyeket ural a fáraói család metafizikus kapcsolata Atennel, a kezeiket érintő isteni sugarak által. Ehnaton vallása az állam, ténylegesen a *világ (vallási) rendjének megreformálására* irányult. Ha egy ideig még Aten mellett más istenek is részt kaphattak e törekvésben, azok is e célt szolgálták, de nem sok közük volt a magán hitgyakorlás fent sorolt állatfejű, *segítő szándékú „családi isteneihez"*. A két vallási szféra eleve más szemléleti alapokon nyugodott, kapcsolatukban más léptékek találkoztak, véleményünk szerint ebből is fakad, hogy több, alapvető jelentőségű kérdésben egymással ellentétes kutatói állításokkal (STEVENS, 2006) találkozhatunk, ráadásul olyanokkal, amelyekre csak nehezen kapunk feloldást:

> *„Ténylegesen jelentős maradt a véleménykülönbség arra vonatkozóan, hogy milyen körben és milyen feltételek mellett folyt Amarnában a hagyományos magán vallásgyakorlás. Néha az elit alatti rétegek tagjaihoz kötik azt, és esetenként illegálisnak látják, mások a helyzetet teljesen különbözőként írják le, Samson (1985) például fenntartja, hogy Amunt kivéve Akhetaten (Amarna) lakosai „teljes szabadságot élveztek régi isteneik imádásában."*

Az amarnai reformokban a felvilágosodás kora óta sajátos „modernséget" látó 19. és 20. századi szerzők írásaikban azt sugallták, hogy Ehnaton ki akarta szabadítani a vallást az egyiptomi istenvilág sötétségéből, a thébai papok titkos praktikái alól, és ennek érdekében az Aten kultusz keretei között *széles részvételt kínált volna* az alsóbb néposztályok számára. Ez az explicite ki is mondott, demokratikusnak nevezhető szándék, terv azonban nemcsak a kevéssé műveltek érdektelensége miatt nem teljesülhetett, hanem sok gond jelentkezett a programadók oldalán is.

Ehnaton joggal vádolható populizmussal, teljesíthetetlen célok felvállalásának erőltetésével, állandó teljesítménykényszeres állapotával – amit a betegségére is szoktak visszavezetni. De apja mellett és annak halála után kora egyik legerősebb birodalmát uralta, komoly, itt most nem tárgyalható külpolitikai és katonai feladatai is voltak. Az előbb nagy vonalakban bemutatott amarnai építkezései mellett számos hasonló feladatot is vállalt. Csak a legújabb kutatásokból derül ki, hogy a korai években a már jelzett karnaki/luxori munkák mellett rá maradt még két további település, *Soleb*, apja által kezdett, illetve *Sesebi* saját kezdeményezésű templomának befejezése, ezen kívül 29 helyen voltak nem mindig pozitívan értelmezhető tervei (újrahasznosítás, átalakítás stb.) egyházi ingatlanokon. A túlvállalás bizonyítéka,

hogy Soleb és Sesebi mellett munkálatai csak *Heliopoliszban és Memphiszben (Mit Rahina)* jártak egyértelműen pozitívan értékelhető eredménnyel.[40]

Mindezek ismeretében kell elképzelnünk, milyen körülmények mellett zajlott Amarnában *Aten kultuszának tényleges gyakorlása a hivatalos, azaz állami oldalon*, mik lehettek a fáraó hatékony eszközei új vallása terjesztésében. Bizonyára olvasónk is elgondolkodott azon, hogy pontosan milyen céllal, kik számára létesült a Nagy Aten Templomban a Gem-pa-Aten (Hosszú Templom) és a szentélykörzet fala között a 800 darab fogadalmi asztal, kik helyeztek, helyezhettek el rajtuk – és vittek el róluk (?) – fogadalmi ajándékokat, kik voltak e javak haszonélvezői. Persze a „névlegeseken", a szeretett, a túlvilágon ajándékot kapó rokonon, vagy valamely segítséget ígérő állatfejű istenségen kívül. Tárgyaltuk a pénzhasználat megjelenése előtt működött, „primitívnek" hívott gazdaságot (lásd Polányi, Weber), amelyben a cserearányokat a kereslet és kínálat helyett az egyének, társadalmi csoportok, államok közötti „ajándékozás" kiegyensúlyozásának politikai – a morál által csak részben befolyásolt – elve szabályozta, emiatt az arányokat általában az erősebb szereplő határozta meg.

Mivel ezen egyensúly kvantifikálása valamelyes magasabb műveltséget is megkívánt, természetesnek kell tartanunk, hogy az egyház írástudó papjai az ókori Egyiptomban – de később is – tevékeny szerepet vállaltak az ilyenfajta számításokban. Egyelőre azonban csak annyit mondhatunk ki elegendő bizonyossággal, hogy az egyiptomi Újbirodalomban a redisztribúció, a begyűjtött „ajándék" szétosztásának rendszerét – a főpapokkal együtt – már jórészt az állam, a fáraó uralta, a javak az ő palotáit, hivatalnokait, az állami templomok építkezéseit, az uralkodó túlvilági életének zavartalan boldogságát, és persze hadserege, rendőri, biztonsági szervei ellátását szolgálták. Minden bizonnyal működtek azonban a fáraó elsődleges szintje alatt a redisztribúciónak az alsóbb társadalmi rétegek közötti formái is.[41] Kérjük most az olvasót, hogy lapozzon vissza a megelőző rekonstrukciós ábránkhoz, amelyen a nagy lakóépület mellett önállóan elkerített udvaron a „házi szentély" áll, majd képzeljen a szentély bejárata elé egy nagyobb, rendezetten várakozó embercsoportot.

---

40 PAQUA (2015), Megan Kathryn: *"The Aten desires that there be made for him": An analysis of Amenhotep IV/Akhenaten's Temple Construction Activity outsideAmenhotep IV/Akhenaten's Temple Construction Activity outside of Tell el-Amarnaof Tell el-Amarn*, student research, American University in Cairo, AUC Knowledge Fountain

41 Két tanulmány az ókori egyiptomi redisztribúció témaköréből pdf-ben olvasható: LUNDIUS (2020), Esmeralda: ***Offering Tables as Ritual Landscapes, Antropological Perspective of Ancient Egyptian Materia Magicae.*** based on PhD dissertation, Durham University, Distant World Journal, 2020., ill. CARVALHO (2020), A. G.: ***Reciprocity and Ancient Egypt. Some considerations on Polanyian substantivism, the State and kinship,*** State University of Southwest Bahia, Vitoria da Conquista, Brazil.

Két festmény ókori egyiptomi sírokból. Jobbra: Anubis, a sakálfejű isten összeméri az emberfejű madárként ábrázolt Aminak, a fesztiválok istenének szívét Maatnak, az egyensúly és az igazság istenének egy tollával.

Lent: egy lengén öltözött egyiptomi hölgy ajándékot ad át Re-Harakhty napistennek (i.e. 950–700 között).

Várakozásuk közben kihallatszik belülről Aten egyik jól ismert himnuszának valamelyik szakasza, majd azt befejezve a családfő megjelenik a bejáratnál, és az ott várakozó emberek is csatlakoznak az énekléshez. A jelen lévő nők táncba kezdenek, majd annak végeztével sorban kezükbe kapják az elvégzett munkájukért a megérdemelt kenyeret, sót, füstölt húst, fűszert, gyümölcsöt, bort, vagy éppen valamilyen ruhaneműt.

Bizonyára rájött olvasónk, hogy a történet a szerző leleménye, és csak illusztratív szerepe volt. Talán egy köztes szinten így is működhetett Amarnában a pénzhasználat előtti „primitív" gazdaságban a redisztribúció, a vallás igazsága által mintegy „megszentelve". Bevalljuk: a lakóházhoz, egy jómódú birtokközponthoz kapcsolt kitalált történetünk a jelentős egyiptomi templomokban zajló felajánlási és áldozati rítusokról, köztük a Nagy Aten Templom gyakorlatáról szóló leírásokat vette mintául.[42] Eszerint Aten kultuszát napi rendszerességgel ünnepelték, Ehnaton, a fáraó mint saját főpapja működött.

Az aktus reggelente a teljes család kikocsikázásával kezdődött a Királyi Úton. Ezután a templom előterében, a Gem-Aten épülete előtt elhelyezték az Atennek szánt, ételből, italból, virágokból, illatszerekből álló felajánlásaikat, amit gyakran *tömjénégetés és italáldozat (libation) bemutatása* kísért. A továbbiakról azt olvashatjuk, hogy miután a család áthaladt a Gem-Aten pülonjai alatt, „fellépett a *Magas Oltár lépcsőire*, ahol már ki voltak készítve a felajánlások, *hús, baromfi, zöldségek*

42 WATTERSON (1999), Barbara: *Ancient Egypt's Age of Revolution,* Charleston SC: Tempus Publishing, 1999, pp. 69–73

A Nagy Aten templom látványa a városközponttal és Nagy Palotával. Jól látható az Atennek megfelelő újítás, a pülonok között nagy szabad – nem fedett – területek vannak.

és virágok, fölöttük három serpenyőben tömjén égett. Ahogy a király és a királyné az áldozatukat befejezték, a papok a *számos többi oltárra tették a közembereknek szánt* felajánlásokat, eközben zene szólt. A *hercegnők* tovább folytatták a *szisztra* csörgetését, *négy férfi pedig himnuszokat énekelt* Atennek a Gem-Aten udvarán." A templom vak hárfása muzsikált, vakokból álló kórusa egész nap énekelt.

A leírás minden bizonnyal korrekt, de nem találtuk meg Watterson *eredeti egyiptomi forrásait,* így nem ismerünk fontos részleteket, olyanokat, melyek a város társadalmának rétegzettségéről is fontos információkkal szolgálhatnának. Csak gyanítjuk, hogy a 800 fogadalmi asztal azoknak a családoknak készült, akik kötelezettek voltak arra – vagy akiktől komolyan elvárták –, hogy Aten istenséget időszakonként fogadalmi ajándékokban részesítsék. Már feltettük azt a kérdést, hogy milyen célt szolgáltak a szentélykörzet két oldalán szabadon hagyott nagy területek, kik, mekkora népességi csoportok és milyen rendezvények idején voltak jogosultak legalább e területekre belépni. Ehnaton nyilván az egyre nagyobb városlakó és külső látogató létszám mögött az ajándékok mennyiségének növekedését is jogosan feltételezte. A fogadalmi és áldozati javak eltérő jellegének – élő és szerves, szervetlen, romlandó, nem romlandó – téri elkülönítése (Gem-Aten és Szentély) nyilván a korán megjelent higiénés érzékenységből is fakadt, de kíváncsivá tesz az ókori Egyiptom diétájával kapcsolatban is: kik és mennyien engedhették meg a rendszeresebb húsfogyasztást – és hogy kik voltak jogosultak részt venni *az áldozati állatok* húsának elfogyasztására is szolgáló ünnepélyes közös étkezéseken.

A nagy közös, rituális étkezések az ókori kultúrákban – az egyiptomiban is – fontos integratív szereppel bírtak, éves vagy több éves rendszerességgel szervezett, egy- vagy többnapos fesztiválok programjai lehettek. E „tömegrendezvények" időpontjait

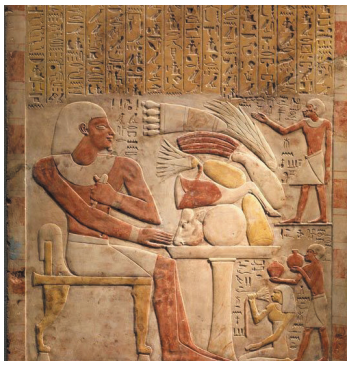

Rituális étkezés számára levágják az összekötözött lábú marhát, jobbra az asztalon a „beszolgáltatott" ételeket és egyéb javakat láthatjuk.

valamely helyben imádott istenség kitüntetett napjához, fontos állami vagy vallási eseményhez igazították, és a városok naptáraiba pontosan bejegyezték. Kutatásuk[43] az egyiptológia kiemelt és vonzó feladata. Amarnában vitatott, hogy a város rövid élete folyamán rendeztek-e fesztivált, de nagyon valószínű, hogy Ehnaton a Nagy Aten Templomának hatalmas szentélykörzetét egy fontos fesztivál, a Heb-Sed, a *Sed Fesztivál* helyszíneként képzelte el. Ezzel a fesztivállal a fáraók 30 éves uralkodását ünnepelték meg, amit további 3-3 évenként megismételtek. (Az ünnepelt fejére ekkor egymás után két korona került, egy fehér és egy vörös, Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítésének emlékére.) III. Amenhotep harminc évnél jóval hosszabb ideig uralkodott, és még több fesztiválra is „jogosult" volt, így IV. Amenhotep / Ehnaton[44] számára apja ünneplése – ko-régensként vagy anélkül – akár hivatali feladat is lehetett. Ehnaton már uralkodása harmadik évét Sed Fesztivállal kívánta megünnepelni. (Ha valóban így volt, az újabb bizonyíték a fáraó szélsőségekre, végletességre, aránytévesztésre való hajlamára.) Alig hisszük, hogy a város rövidre szabott élete során sikerült egyáltalán Amarnában fesztiválokat rendezni, olyanokat, amelyek a várost vonzóvá tehették; nem mellékesen egy demokratikusabb vallásgyakorlatot teremteni, amelynek alapján az előbb bemutatott áttekintő városmodell az egyiptomi ég alatt zöld, ligetes környezetben ünneplő emberekkel telhetett volna meg.

Amarnai kertek és állatkertek

Az amarnai templomkörzetek jelentős kiterjedését részben megmagyarázza az a szándék, hogy az új isten, Aten számára a letaszított társaival arányos méretű

---

43 ANWAR (2019), Hossam El Din: T*he Religious Festivals in Ancient Egypt,* Sinai Institute for specific studies (El Arish), Egyptian Journal of Tourism and Hospitality.

44 A két uralkodó kapcsolatának ilyen jelzése gyakori az ókori egyiptomi történetírásban.

szentélykörzetek épüljenek. Ugyanennyire fontos az is, hogy az ókori Egyiptomban mind a templomkörzeteknek, mind a fáraói palotáknak és a gazdagabb emberek lakóhelyeinek fontos részét képezték a kertek. E kertek egyaránt hordoztak szakrális, szimbolikus jelentést, a kikapcsolódás kellemes környezetét alkották és termelési és élelmezési feladatokat teljesítettek. A kertek szakrális tartalmát az a hit erősítette, hogy a felszentelt épület számára kijelölt hely az istenség – már régtől kiválasztott – földi lakóhelye volt, ahová ugyancsak istenként tisztelt „fia", a fáraó is költözött. Kertek egyaránt kapcsolódtak az istenek képmását tartalmazó szentélyekhez, a sírokhoz, de voltak egyéb használatú kertek is. A templomkertek szimbolizmusa egészen a növényanyag kiválasztásáig terjedt.[45] Például a vízililiom *(Nymphaea lotus)* a Napisten, Amun virága volt, mert valaha abból szállt fel az égre, a papirusznövény *(Cyberus papyrus)* pedig Hathornak, az ég istenének hajléka volt, egyúttal búvóhely is: Ízisz mögötte bújtatta el fiát, Hóruszt egy durva családi gyilkosság után. A növényanyag használata különösen fontos volt a sírkertekben, telepítésük a túlvilági élethez is kötődhetett, mint például a szikomorfáé *(Ficus Sycomorus),* amelynek gyümölcse, a füge a hiedelem szerint az elhunytakat táplálta.

A kertekben racionálisan keveredtek a *szakrális és a világi használati funkciók*. A növénytermelés az isteni rituáléik számára a virág, zöldség és gyümölcs felajánlások szükségleteit biztosította, ugyanígy a szobrok illatanyagát, de a papok és a templom dolgozóinak élelmét is. Egyiptom isteneinek jó része, mint láttuk, állatok vagy állatfejű emberek formájában jelent meg, de a fáraóknak ettől függetlenül is ambíciójuk volt, hogy kertjeikben „királyi állatkerteket" rendezzenek be. Amarnáról tudott, hogy kertépítészei előszeretettel létesítettek *madárházakat*, melyekben *szirti galambot, vadgerlét, nagy foltos kakukkot, nyári ludat, tarka halkapót, kacsát és libát* tartottak. A kert kiemelkedő dísze lehetett a nyilván ketrecben tartott királyi ragadozó, az *oroszlán*, de neveltek ott a templom istenének szentelt állatokat is, mint *kost, bikát és disznót*. Az állatok egy részét kimondottan áldozati céllal tartották, a későbbi korokban a templomhoz érkező zarándokok is felajánlhattak áldozati állatokat. A víz ugyancsak fontos eleme lehetett a kerteknek, a *mesterséges tavakban* egyaránt neveltek díszhalakat és vízi állatokat étkezési céllal, esetleg az isteni állatnak tartott *krokodilt* is, amelynek etetésére különleges ketrecet alkalmaztak.

Amarnában a központtól délre volt a két kertből álló *Maru-Aten* együttes. Az északi, két hektárnál is nagyobb kertben egy palota, „szolgálati lakások" és egy kioszk-szerű épületegyüttes állt egy 120x60 méter területű vízmedence körül. A

---

45 WILKINSON (1994), Alix: *Symbolism and Design in Ancient Egyptian Gardens*, in: Garden History, Vol. 22, No. 1 (Summer, 1994), p. 1-17

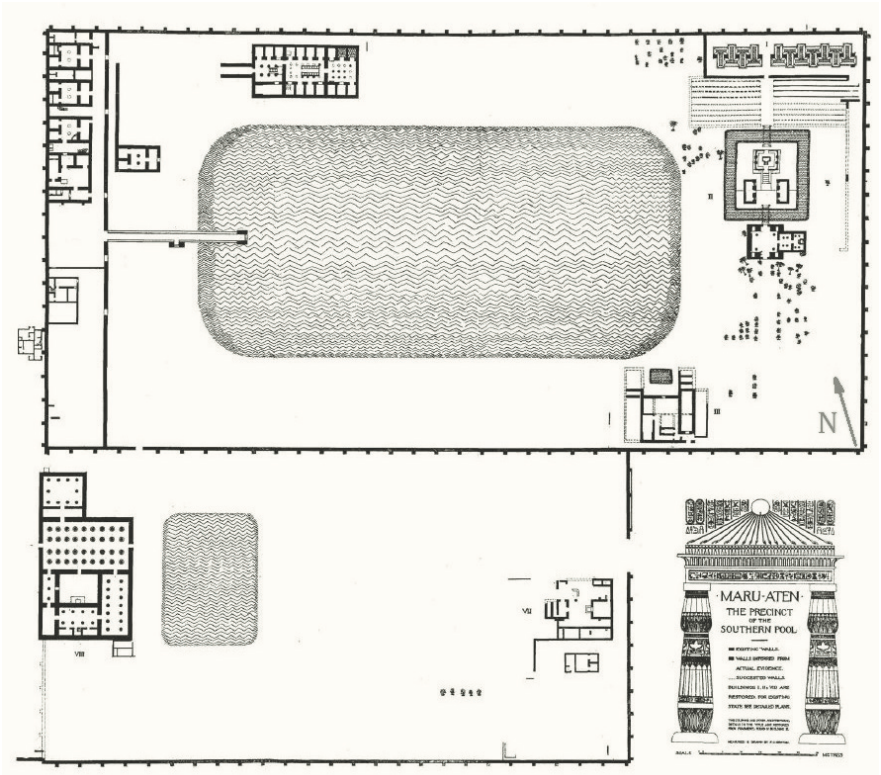

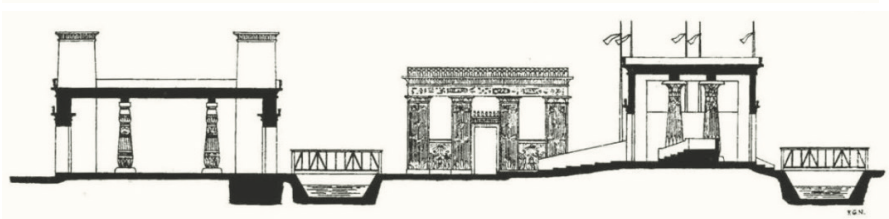

A Maru-Aten együttes alaprajza és a tó tengelyére is komponált szakrális együttes (kioszk) észak-déli irányú metszete

feljegyzésekből egyaránt következtethetünk arra, hogy a kellemes környezetű hely amolyan pihenőkertként létesült, de – mint Amarnában mindig – arra is, hogy a tó tengelyében álló mólóról, vagy az onnan induló vízi járműről a napkorong isteni mozgásait szemlélhették a kellően beavatottak.[46] A történelmi pletykák rajongói számára pedig az a fő kérdés, hogy Ehnaton melyik nő rokona számára létesült a

46 Az együttest 1921-ben Leonard Woolley tárta fel, azóta teljesen elpusztult, mert a helyén öntözőcsatornák létesültek.

kert: a feliratok szerint a lányáé, Meritatoné volt. De mivel a korábbi „haszonélvező" nevét letörölték, azt gyanítják, hogy nem a szép Nefertiti számára létesült, hanem egy – bizonyára ugyancsak vonzó – „mellékfeleségé", Kiáé volt. Igen, az együttes a városközponttól négy kilométerre van, az északi lakópalotától még messzebb, legalább kilenc kilométerre.

Sajnos a város nagy templomkörzeteinek, palotáinak kertjeiről kevesebb felirat, sírrajz számol be. Emiatt a szerencsétlen sorsú város táji környezetének elképzeléséhez a szakértő minden bizonnyal helyes leírását (WILKINSON, 1994, 13.) és egy modellfotót kell segítségül hívnunk.

> *„Amarnában a napkorong istenének szentelt sivatagi síkságot mindkét végén parkokkal tették zöldebbé; a templomok, a paloták és a házak kertjeikkel együtt képezték a beépített területet. A déli oldalon nagy, az égre nyitott templom állt, az északi végen egy jobban körülzárt palota vagy templom, közepén kerttel. E parkok közötti területen az épületek széles utakra felfűzve haladtak, a házak körül kertekkel, egyeseknél vízmedencékkel is. A szuburbiákban néhány nagy, fehérre meszelt épület mellett a kertek oázisokat képeztek. A folyópartokat, ahol a hajók a paloták előtt kirakodtak, konténerekbe ültetett fákkal és virágokkal övezték, vagy virágágyásokkal a természetben növő papirusznövény és a mandragóra mellett."*

Ha idézett forrásunknak az El-Amarna városa települési környezetéről szóló írását készpénznek vesszük, joggal feltételezhetjük, hogy az egyiptomi Újbirodalom városaiban általában is megvolt már az igény a kedvezőbb életfeltételeket adó magasabb környezeti minőség megteremtésére. E sorokkal zárva leírásunkat az ókor egyik legkülönlegesebb városáról, talán sikerült olvasónkban kissé elhomályosítani a Nílus országának egyoldalú képét a sivatagban álló, óriási kövekből épült piramisokkal, a sziklába temetett, mumifikált isten-királyokkal, fáraókkal. Építészként ugyanakkor nem foglalnék állást az Ehnaton és Mózes közötti vallástörténeti analógiákról szóló elmélkedések témájában.

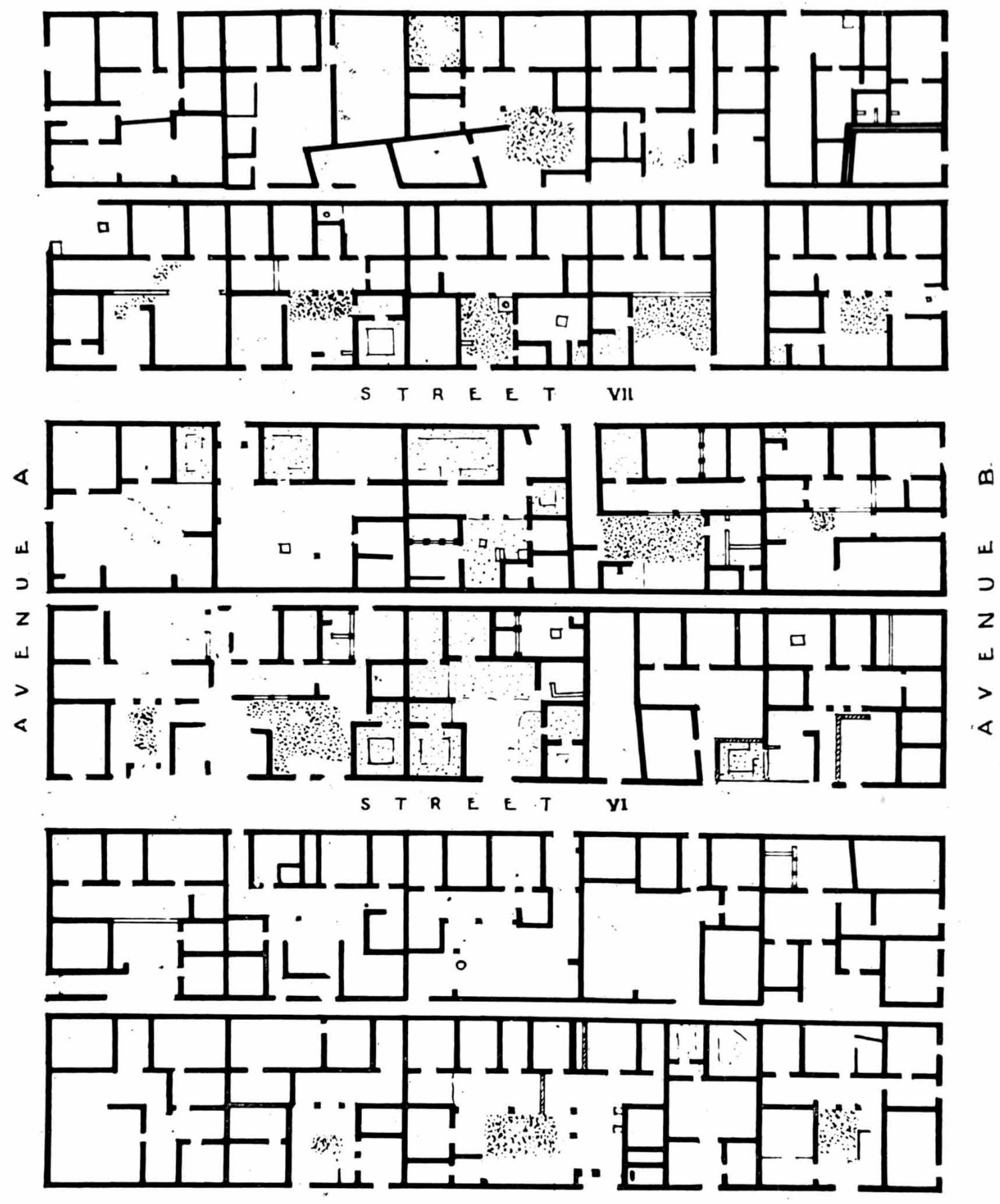
STREET VII
AVENUE A
AVENUE B
STREET VI

KATONÁS KALÁKA GÖRÖGHONBAN?

> *„Mert az, amit a legtöbb ember békének nevez, (…) csupán puszta szó, a valóságban minden állam minden állammal természet szerint örök, hadüzenet nélküli háborúban áll. Egyszóval, ha így folytatod a vizsgálódást, rá fogsz jönni, hogy a krétaiak törvényhozója a háborúra gondolva rendezte be összes intézményeinket a közéletben is, a magánéletben is; s így azzal a gondolattal bízta ránk e törvények megőrzését, hogy a többi dolognak sincs semmiféle haszna – legyen az vagyontárgy vagy bármilyen tevékenység –, ha a háborúban nem vagyunk fölényben: mert a legyőzöttek minden java a győzteseké."* [47]

E dolgozat egy rövidebb változata *Kulin Ferenc* biztatására készült, majd jelent meg a *Magyar Művészet* 2017/1. számában. Mostani, kibővített változatában az ókori görög építészet és városépítés néhány olyan eleme kap nagyobb súlyt, amelyeknek korábban helyhiány miatt háttérbe kellett szorulniuk. Ilyenek: a félreismert „első igazi várostervező", a *milétoszi Hippodamosz,* a békés és „katonás" *görög kolonizáció és a várostervezés kapcsolata,* az *ókori földgazdaság* jellemzői és a *görög lakásépítés szervezett formái*. Platónnak a bevezetőben idézett pesszimizmusa talán túlzó, de hamarosan érthető lesz: a bemutatásra kerülő két városunk, *Olünthosz és Priéné* körül is az „ókori görög erőszak" olyan képviselői bábáskodtak, mint *II. Perdiccas* (ur. i.e. 450–413), *II. Philipposz* (ur. i.e. 355–336), *III. Alexandrosz* (ur. i.e. 335–323) – városalapítók és várospusztítók a *hellenizmus* diadalmas évszázadaiban.

Sokszor mondjuk, hogy a városoknak megvan a saját élettörténetük a születésüktől, alapításuktól a pusztulásukig. Bár a most tárgyalandó városok döntő többsége már csak romjaiban létezik, megnyugtatjuk az olvasót, hogy bennünket most is elsősorban a városok alapításának pozitív történetei érdekelnek.[48] Az egyik város, Olünthosz esetében meglehetős biztonsággal tudjuk az alapítás idejét, módját

---

47 Platón: *Törvények, 626 b-c* / az idézetet fordította: Bolonyai Gábor

48 El-Amarnában persze láttuk, hogy a város gyors felhagyása, kiürülése milyen mértékben segítette a mai régész és történész munkáját. Hasonlót fogunk tapasztalni Olünthosz esetében is.

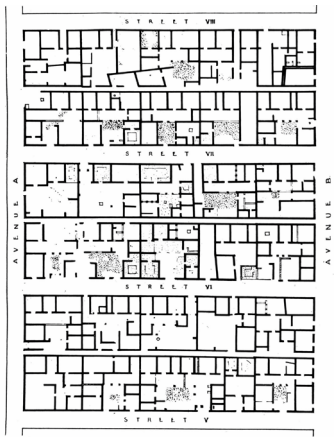

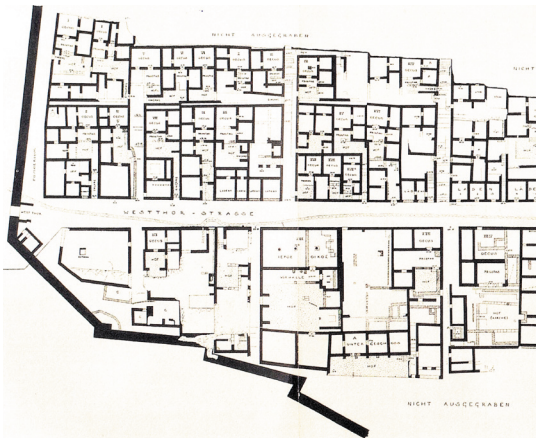

Két régészeti feltárás térképe:

Olünthosz – hat tömb, Priéné – az agórától nyugatra fekvő tömbök.

Olünthoszt II. Philipposz elpusztította, eredeti formájában csak rövid ideig élt, ezért a lakások alaprajzai csak kevésbé módosultak. Priéné Nagy Sándor városaként többször átépült (a részleteket és a forrásokat lásd később).

Észak-Görögországban, a *Khalkidiké-félsziget* „ujjai" között valahol a tengerparton, majd egy dombtetőn. A másik város, Priéné esetében csak abban vagyunk biztosak, hogy a várost a kis-ázsiai Meander folyó mellől egy domboldalra telepítették át. Hogy miért ennek a két városnak a története került egymás mellé, abban két német építésznek van kiemelkedő szerepe. A művükkel való találkozás azonban e sorok írójának saját története is. Jöjjön előbb ez a nem éppen szívderítő saját történet, abban fogalmazódik meg a címben feltett kérdés; az ókori történetre majd később kerül sor, amikor a válasz megszületik.

A hollandiai *Delft műegyetemének építészkara* egy acél-, beton- és üvegszerkezetű épületben működött, tervezője az ötvenes-hatvanas évek emblematikus holland építészirodája, a *Van den Broek en Bakema* volt. 25-30 fős óriásliftek vittek fel a két szint magas, egyterű hallgatói stúdiókba, a tizenhárom emeletes házat körben vízmedencék övezték, a modern építészet akkor strukturalizmusnak hívott irányzata ülte benne a diadalát.

A magyar várostervező építész tanár 1992 telén kapott e házba kéthónapos kutatói ösztöndíjat egy chilei menekült hallgatója, későbbi kollégája kapcsolatai révén. Ekkortájt kezdett előadásokat tartani itthon a városépítés történetéről építész és tájépítész hallgatóknak, felkereste hát az intézmény könyvtárát, ilyen témájú szakirodalom után is kutatva. Egy napsütéses délelőttön mutatós német nyelvű könyvre akadt, benne szépen rajzolt, színes rekonstrukciós ábrákkal tervezett görög városok lakóterületeiről.

Visszament a fényképezőgépéért, a napfényben színes diafilmre fotózott (a gép persze még nem digitális, hordozható laptop, projektor még sehol), hogy a „hippodamoszi" görög várostervezés témájához mutatós prezentációs anyagot készítsen. Talán felírta a könyv adatait, talán nem, „az" a könyv amúgy sem létezik

már.[49] A 2008/2009-es tanév kezdetén jött a kérés a tanszékre Delftből: ha vannak felesleges, „duplikát" példányaitok, küldjetek könyveket, mert májusban leégett a ház, benne persze a könyvtár is. A mutatós vízmedencék állítólag komolyan nehezítették a mentést.

Az építész tanár hazatértével már a következő szemeszter előadásaiba „beépítette" a szerzett anyagokat kicsiny, 6x6 centiméteres vetített diáival, más tervezett görög városok, mint az iskolapélda *Milétosz* mellett. Akkori előadásaiban még megelégedett a történeti korszakok közötti izgalmas, de durva „áthallások" említésével, az „archetipikus" analógiák titokzatosságára való utalásokkal, de az ábrákon egyre több olyan részletre is felfigyelt, amelyek a lakótömbök, az utcák és a házak tervezőinek, építőinek végtelenül észszerű munkáját bizonyították.

Az építész a rajzon keresztül kommunikál, múljon el akár jóval több, mint két évezred az eredeti alaprajz és az azt ma szemlélő kora között. Az olvasó bocsánatát kell kérnünk emiatt, elsőként több szigorúan szakmai kérdést kell tisztáznunk a városterv, az alaprajzok és a rekonstrukciós rajzok „olvasása" során, csak utána térhetünk át a címben felvetett kérdés taglalására: arra, hogy miként jött létre ez a szigorúan rendezett alaprajz, ami minden városépítés történeti szakkönyvben szerepel.

Hippodamosz – építész vagy urbanista?

Olünthosz 7 hektárnyi területű, valószínűleg az i. e 7. századtól már lakott Déli Dombjától, egy falakkal megerősített településtől északra egy szélesebb, két irányban csak enyhén lejtő fennsík, az Északi Domb terül el, amin három észak-déli irányú szélesebb út fut végig.[50] E főutak azonos méretű, 87x36 méteres, 10-10 lakótelket, lakóépületet tartalmazó tömböket, latinosan: *insula*kat szerveznek, a tömbökben a négyzetes formájú lakóépületek mérete is azonos, sőt a házak alaprajzi elrendezésében is igen sok a hasonlóság, mondhatni szabályszerűség. Igen, *Milétoszi Hippodamosz* igazi architektus lehetett, vélheti az antik görögök hősi világában kevésbé járatos, de szakmájára büszke mai építész. A valódi alkotó tevékenység az ókorban sem merülhetett ki a *rendezés*, a *szabályozás* száraz mérnöki munkájában; igen, „el kellett jutni" a házig, még ha – mint itt, Olünthoszban, de Priénében is – csak valamiféle racionális, gazdaságos, környezetelvű típusépület lett is az eredmény. Amolyan sorház, a maga jól ismert unalmával. A várostervező tanárnak azonban kicsit gyanús volt az ókori mindenható várostervező építész nimbusza. Ki is volt

---

49 HOEPFNER (1994), Wolfram und SCHWANDNER, Ernst-Ludwig: ***Haus und Stadt im klassischen Griechenland,*** Deutscher Kunstverlag, 1994 – Architecture and Society – 356 pp..

50 A város további, kevésbé megkutatott részeivel (Keleti Domb-nyúlvány, „Villanegyed") nem foglalkozunk, mert azokat dolgozatunk fő kérdései nem érintik.

valójában ez a Hippodamosz, akinek említése nélkül nincsen várostörténeti előadás, aki nélkül nem keresztezhetik egymást utcák szigorúan derékszögben? Először csak rövidebb-hosszabb elemzéseket talált a neten, majd rátalált *Arisztotelész* két, mai A4-es papírlap terjedelmű írására.[51]

A különböző írásokból megtudta, hogy Hippodamosz, bár milétoszi születésű volt, aligha lehetett szülővárosa tervezője, mert abban az időben, amikor az újjáépült – i.e. 497, a perzsák feletti győztes *plataeai csata* után – építészünk még kisgyermek volt, persze gyermekként is komoly benyomásai lehettek egy épülő, átépülő városról. Nem zárható ki, hogy fizikai jellegű terveket is készített, de nevéhez teljes bizonyossággal csak Athén kikötővárosának, *Pireusz*nak (ógörögül: *Peiraeius*) a tervezése köthető. Arisztotelészt olvasva inkább egy okos várospolitikai elemző képe rajzolódik ki, aki egyebek mellett azon elmélkedett, hogy vajon kiemelt támogatásra, dicséretre érdemesek-e azok a polgárok, akik önszántukból, saját eszközeikkel – azaz *leithourgia*ként – poliszuk érdekében hasznos tevékenységeket hajtanak végre. Egy neves angol régész és történész 1913-ban megjelent könyve[52] óta a várostervezés atyjaként tiszteljük Milétoszi Hippodamoszt. Az ókori várostervezésről szóló mű harmadik, a *Görög várostervezés: az első erőfeszítések* című fejezetében olvashatjuk:

> *„A várostervezés művészete Görögországban valószínűleg Athénben kezdődött. Az ókori szerzők szerint a valamikor Kr. e. 480 előtt született Milétoszi Hippodamosz tette meg az első lépést, aki feltételezhetően Athénban, Athén fennhatósága alatt álló városokkal kapcsolatban dolgozott Periklész védnöksége alatt. Elméletének valódi természetét az őt említő egyik görög szerző sem írja le. Arisztotelész ugyanakkor azt állítja, hogy ő fogalmazta meg az egyenes, széles utcák elvét, az építészek között elsőként ő intézkedett a lakóépületek helyes elrendezéséről, és hogy különleges figyelmet fordított a város különböző részeinek harmonikus egészként való összekapcsolására a piactér körül."* [53]

Az 1960-es évektől kezdett egyre nyilvánvalóbbá kezdett válni, hogy az idézett megállapítások jó része téves, s hogy ez a Hippodamoszról szóló arisztotelészi szöveg[54] felületes fordítására, félreértelmezésére vezethető vissza, illetve arra,

---

51 Tette ugyanezt a neves magyar régész, Szabó Miklós is, aki saját fordításában közli a legfontosabb forrás egy rövidebb részét: Arisztotelész, ***Politika II. 1267b***. Az interneten is fellelhető tanulmánya ***(Görög városépítészet)*** igen jó összefoglalás.

52 HAVERFIELD (1913), Francis J.: ***Ancient Town-planning***, Oxford at the Calderon Press, 1913

53 HAVERFIELD, 1913 / az idézetet fordította Locsmándi Gábor

54 Arisztotelész: ***Politika,*** Második könyv 8. fejezet (fordította: Szabó Miklós), Magyar Elektronikus Könyvtár – MEK-04966

hogy időközben számos olyan város szabályos alaprajzára derült fény, amelyek minden bizonnyal jóval Hippodamosz működése előtt létesültek. Anélkül, hogy a részletekben elmélyülnénk, kijelenthető, hogy bár Milétoszban született, a város i.e. 479-ben kezdődött újjáépítésében aligha vehetett részt, legfeljebb felcseperedő ifjúként szerezhetett tapasztalatot a szülővárosát megújító munkálatokban.

Kellő biztonsággal tudható ugyanakkor, hogy a mester aktív részese volt Athén kikötővárosa, *Pireusz (Peiraeus)* telepítésének, emellett egyes utalások (*Diodórosz*, illetve *Sztrabón*) alapján elképzelhető, hogy szerepe volt *Thurii (i.e. 444/3)* és élete vége felé *Rhodosz (i.e. 408/7)* újjáépítésében is.[55] Ki volt akkor valójában Hippodamosz? Lehetett építész; Arisztotelész mellékesen dús hajzatú, télen-nyáron meleg ruhában járó, költekező piperkőcnek festi le. Építészi munkáiról azonban csak annyit ír, hogy „az, aki a városok részekre osztását kitalálta és Pireuszt szabályozta". Az azonban, hogy Arisztotelész fontosnak tartott róla több, mint két mai A4-es oldalnyi elmélkedést közreadni, azt bizonyítja, hogy mesterünknek és gondolatainak lehetett valamekkora hatása a korban, legalább is a magasabb „értelmiségi" körökben.

A filozófus mondatait követve azonban Hippodamosz inkább egy korai „alkotmány–jogászként", mint építészként, várostervezőként tűnik fel előttünk. Javaslataival – a polisz tízezer fős szabad polgárságának három csoportba, a kézművesek, a földművesek és a harcosok osztályába sorolása, a földek szent, köz- és magánföldekre való felosztása, legfelső ítélőszék létesítése, az esküdtbírósági ítélkezés rendjének átalakítása – Arisztotelész kissé lenézően, főként a formális logika eszközeit bevetve vitatkozik.

A városépítés története szempontjából két kérdés lehet számunkra érdekes: a városon belüli munkamegosztás témája és Hippodamosz azon javaslata, hogy a *„városállamra hasznos" magán újítások* (a magyar fordításban: találmányok) a közösség által *elismerendők*, „kitüntetendők".

Az arisztotelészi kritikát olvasva az az érzésünk támad, hogy a filozófus még nem látta előre az árucsere, a kereskedelem növekvő szerepét, illetve, hogy emiatt a hippodamoszi osztályokat mintegy egymást szolgáló, „egymásból élő" csoportoknak tekintette. Pedig – mint Olünthosz esetében a gazdaság mikro szintjén is látni fogjuk – a régészet révén elegendő bizonyítékkal rendelkezünk a „helyi piac" létéről. E véleményünk alátámasztására olvassuk a filozófust:

„...Nos, és a földművesek mennyiben hasznosak a városállamnak? Az iparosok-

---

55 E megállapításokban Alfred Burns: ***Hippodamus and the Planned City***, JSTOR: Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Bd. 25, H. 4 tanulmányára támaszkodunk, amelyben a Hawaii Egyetem régésze Arisztotelész írása mellett igen nagyszámú – itt nem felsorolt – tanulmányra támaszkodik.

ra ugyancsak szükség van, minden városállamban nélkülözhetetlenek, s önmagukat fenn tudják tartani – mint más városállamokban is – az iparukból; a földművesek viszont észszerűen csak úgy volnának a városállam alkotó részei, ha ők termelnék meg a fegyveres osztály élelmét; így azonban tulajdon földjük van, s azt maguknak művelik. Tovább menve, ha a közföldeken, melyekből a harcos osztály élelmezése kikerül, maguk a fegyveresek dolgoznak, akkor mi lenne a különbség a fegyveres és a földműves között, pedig a törvényhozó meg akarja őket különböztetni…"

A hasznos újítások poliszközösség általi honorálásának hippodamoszi javaslata kortársi szemmel úgy is olvasható lehetne, hogy bármely magán alakító kezdeményezés esetében vizsgálni kell annak a közösségi szektorra való hatását, mert a magán hasznosság nem mindig jelent egyúttal társadalmi előnyt is. Arisztotelész azonban elsősorban nem ezt az általános kérdést taglalja, hanem – mintegy korabeli politológusként – arra figyelmeztet, hogy a jog világában az innováció komoly hátránnyal is járhat:

„(De) hamis a mesterségekből vett példa is, mert egy mesterség megújítása nem hasonlítható össze a törvény megváltoztatásával; a törvénynek ugyanis ahhoz, hogy engedelmességre késztessen, semmi egyéb ereje nincs, mint a szokás, ámde ez csak hosszú idő elteltével jelentkezik, úgyhogy a meglevő törvényeknek más, új törvényekre való könnyelmű átformálása tulajdonképpen a törvény erejének gyengítése. Még ha változtatni is kell rajtuk, vajon valamennyin kell-e, és az egész alkotmányon is?"

Hippodamoszról mint várospolitikusról és építészről alig tudhatunk meg ennél többet, de a „hippodamoszi várostervezés" fogalma minden bizonnyal továbbra is szócikk marad a várostervezők szótárában. Igen valószínű azonban, hogy bár a különleges milétoszi négyzethálós utcarendszer terve nem köthető csak mesterünk nevéhez, e szigorú szabályosság inkább kivétel lehetett a görög várostervezésben. Az újabb régészeti kutatásokra épülő szemlélet alapján a „hippodamoszi" térbeli rend gyökerei a kolonizációs városok telepítéséhez nyúlnak le. A korábban bemutatott példák és egy neves olasz régész szövegének[56] egybevetésével nyilvánvalóvá válik:

„A hippodamoszi várostervezés unikális fejezet a várostervezés történetében. Nem csak az átfogó jellegű terv koncepcióját tekintve, ami a város további növekedését és fejlesztését vezérli, hanem racionalitása, szerves értékei

---

56 CASTAGNOLI (1971), Fredinando: ***Orthogonal Town Planning in Antiquity***, Mass. and London, 1971, p. 129

miatt is. Összefoglalva ezek az alábbiak: a városok utcahálózatát igen kevés számú (általában csak három vagy négy) hosszanti elrendezésű főút széles, párhuzamos sávokra tagolja. Ezekre az utakra merőlegesen további utak futnak, ezek közül csak kevésnek van fontosabb közlekedési feladata, általában keskeny mellékutcák csupán, azzal az egyedüli céllal, hogy épületek tömbjeit határolják. Az így létrehozott tömbök emiatt hosszúak és keskenyek. Az épületek és a terek ebbe a hálózatba illeszkednek. A főutak között nincsen kiemelt, központi kereszteződés, ami megkülönbözteti a római tengelyes hálózattól."

Ez a leírás tökéletesen illik több késő klasszikus, illetve hellenisztikus kori görög város, köztük a hamarosan bemutatandó Olünthosz és Priené szerkezetére is. E városok alapján azonban azt is bizonyítani fogjuk, hogy az i.e. 5. század második felétől a tervezés mélysége messze túlmehetett az utcák és tömbök geometrikus rendjének egyszerű meghatározásán. E városok tervezésében különleges módon *integrálódott a „rendezési" jellegű területszervezés és a környezetelvű építészeti tervezés*, sőt egészen biztos, hogy a tervek megvalósítása is szervezett keretek között folyt. Azaz működniük kellett olyan szakembereknek, akik egyszerre értettek ahhoz, hogyan kell a városok utca- és tömbrendszerét racionális módon tájolni és megszerkeszteni, ahhoz is, hogy milyen az optimális elrendezésű lakás, sőt *kellő szervezőképességgel is rendelkeztek*. Hogy maga Hippodamosz mennyiben felelt meg ezeknek a tulajdonságoknak, nem tudjuk, de fogadjuk el, hogy a poliszok világában volt annyira jelentős személyiség, hogy egy különlegesen racionális tervezési rend az ő nevét viselje. Emellett tudható, hogy *Periklész idején komoly szerepe volt Athén kikötővárosa, Pireusz telepítésében*.

Pireusz és Hippodamosz

Athén kikötővárosa különleges földrajzi adottságokkal rendelkezik, sajátos „helyi energiáival" szinte a teljes görög félszigetet reprezentálhatja. Ókori történészek, *Sztrabón, Suidas és Arpokration* is megerősítik, hogy a várostól délnyugatra és délkeletre a két magaslat korábban szigetként állt, egymáshoz és a szárazföldhöz való kapcsolatukat a Kifiszosz folyó hordalékkal való feltöltése hozta létre.

Ezen a feltöltött, nagyjából sík területen épült meg kikötőivel Pireusz, átvéve a korábbi kikötői hely, a keletebbre fekvő Phaleron öblének szerepét. A feljegyzések szerint az i.e. 500 utáni években, *Themisztoklész arkhóni ideje alatt* dőlt el Pireusz elsőbbsége a más lehetséges kikötőkkel szemben, i.e. 479-ben ugyanő ajánlotta a *Deme*-ben, hogy Athén fokozottabban fordítsa figyelmét a tenger felé, és ekkor történt döntés a város megerősítéséről, további kiépítéséről. Pireusz ekkor már jelentős hadi és kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Az erődítési munkák

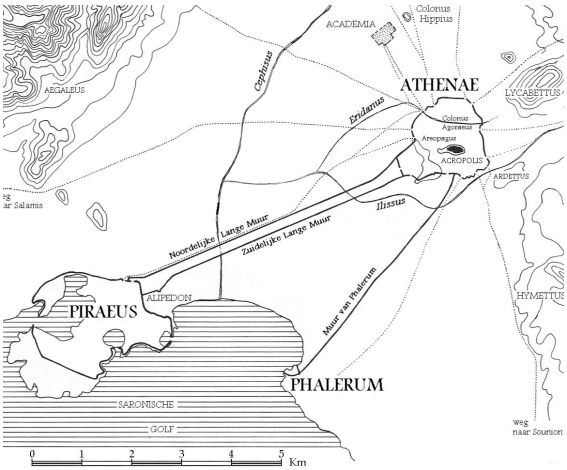

A Pireuszt Athénnel összekötő három fal és az emporium, a kereskedelmi kikötő rekonstrukciós rajza a Kantharos öbölben

következő lépéseként *Kimón* alatt, a század közepén folyt az *Athént a kikötővárossal összekötő út menti falak*, majd egy harmadik, ezektől délkeletre futó, a Phaleroni-öbölhöz futó fal építése. Bár maga Arisztotelész említi Hippodamoszt, mint Pireusz tervezőjét, sem a város újratervezésének idejét, sem az építész tevékenységének jellegét nem ismerjük pontosan. Arisztophanész *Lovagok* című művének egy szereplője szerint Pireusz a perzsa háborúk idején épült újjá, de minden bizonnyal nem az i.e. 470-es években, hanem csak később, a század közepén szabályozhatták a várost, amikor az erődítési munkák már befejezésükhöz közeledtek.[57] Fejlesztését Athén hadi és kereskedelmi kikötői kettős szerepének erősítése mellett az idegen – nem attikai – személyek fokozódó betelepülése is indokolhatta, akik a prosperitás csúcsára érkezett város előnyeiből részesedni kívántak.

A milétoszi születésű Hippodamosz is *metik, metoikosz* lehetett. (Nekik „tartózkodási engedélyük" fejében adót kellett fizetniük. Közöttük sok, Athén számára kiemelten „hasznos" betelepülő volt, a rabszolgák mellett kereskedők, művészek, tudósok.) Úgy tűnik, hogy Pireuszban a tervezés nagyjából beépítetlen területre vonatkozhatott, a topográfiai adottságokon felül csak az erődítésekhez és a már részben kész kikötői létesítményekhez kellett igazodni. Nem kétséges, hogy a város terve derékszögű hálós alaprajzot tartalmazott, sőt újabban az is bizonyíthatónak látszik, hogy a tervezőre hatott a szülővárosa újjáépítésénél használt négyzethálós modell. A város feltételezett ókori alaprajzát bemutató két térkép csak jellegében azonos, több részletükben eltérnek. A három kikötő közül a nyugati fekvésű, a *Kantharosz* volt az

57 GILL (2006), David W.J.: *Hippodamosz and the Piraeus*, JSTOR: Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Bd. 55, H. 1 (2006)

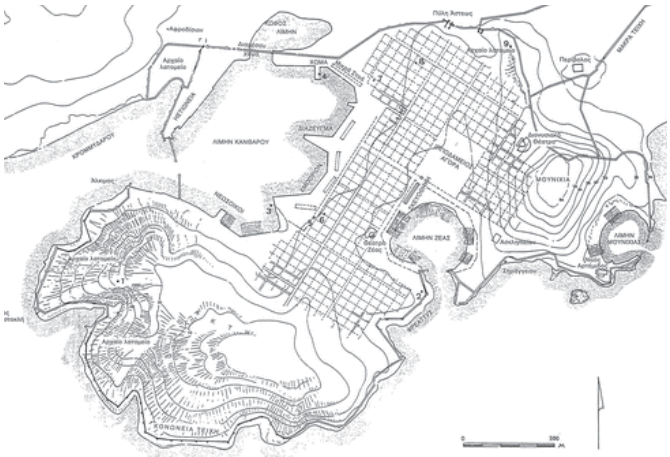

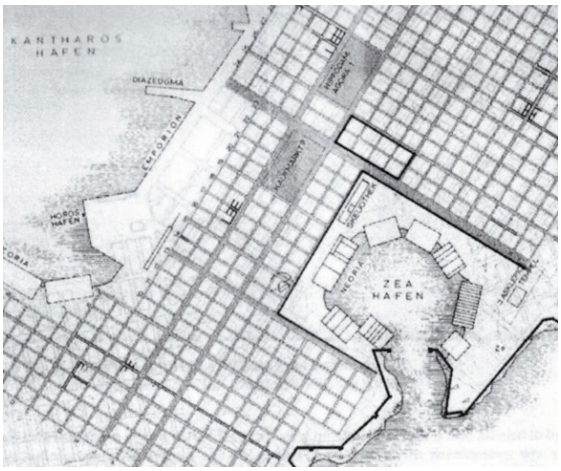

Két térkép Pireusz feltételezett ókori alaprajzáról. A térképek néhány elemet – a kikötők helye, egy (vagy két?) hosszanti irányú főút – kivéve erősen különböznek, mert a 19. század elején talált emlékek 1878 utáni rendszerezését, térképre vitelét követően, a modern kikötőváros kiépítésekor úgyszólván minden ókori emlék elpusztult.

emporium, a kereskedelmi kikötő. A másik két kikötő keleten, a *Munichia* hegy alatt helyezkedik el, közülük a nagyobb, a várostestbe ékelődő, *Zea* nevű volt a hadikikötő.

A két térképen egy (vagy két?) szélesebb, délnyugat-északkelet irányú főút halad az emporiummal párhuzamosan, és felfedezhető erre az irányra merőlegesen egy (vagy két?) szélesebb út is. A város agoráinak elhelyezkedése is nagyjából ismert, ebben a kutatókat a korban az ingatlanhitelezésnél használt sajátos jelzálog-kövek, a *horoszok* feliratai segítették. Nem lehet véletlen, hogy az egyik agora már az ókorban a tervező, Hippodamosz nevét viselte.

Mindezen hasonlóságok és különbségek mellett az is feltűnő, hogy mindkét térkép tartalmaz olyan elemeket, melyek hasonlítanak a későbbi telepített városok, a hamarosan bemutatásra kerülő Olünthosz és különösen Priéné alaprajzához.[58] Részletes régészeti leírások hiányában csak valószínűsíthető, hogy a tervezés Pireuszban is továbbment az utcák és tömbök rendjének kijelölésénél, legalább a telkek moduljának meghatározásáig. Ha valóban így volt, akkor egyrészt talán a mintaként vett Milétosz négyzethálós alaprajzára is másként kell tekintenünk. Lehet, hogy a négyzethálós rend ott sem öncélból született, hanem a telekosztás logikájából fakadt? Másrészt higgyük el, hogy az extrém hajviseletű és öltözetű ókori építész itt, Pireuszban valóban egy új, az építészeti gondolkodást integráló várostervezési

58 A gond csupán az, hogy a két térképen ezek az ábrázolások általában egymástól igen nagy távolságban vannak, és figyelmes vizsgálattal az is kiderül, hogy gyakran nem ugyanott találhatók. Figyelemreméltó azonban, hogy az előbb hivatkozott David W.J. Gill tanulmányából átvett jobboldali ábra Hoepfnertől származik, attól a német régésztől, aki társával, Schwandnerrel együtt a tervezett görög városok típusházairól a leghatásosabb munkát írta. (Ld. erről később.)

módszert honosított meg. Úgy tudjuk, az 5. század 40-es éveiben még dolgozott Thuriiban, de erről már nincs helyünk itt szólni.

A görög kolonizációról

Máshol hosszan tárgyaltuk, hogy az ókori görögök legkorábban az i.e. 8. századtól terveztek és építettek szabályos alaprajzú, mérnöki módon tervezett városokat. Ezek szinte kizárólag telepes városok voltak olyan térségekben, ahová a görögség egyes csoportjai szervezett módon települtek át. Kisebb-nagyobb néptömegek helyváltoztatása korábban, a 8. század előtt, és az ókor más nagy térségeiben is zajlott. E vándorlások okai között kiemelt szerepe volt a természeti változásoknak, főként a klimatikus átrendeződéseknek, amelyek az adott helyen az életfeltételek beszűkülését eredményezték. Máshol tárgyaltuk, hogy főként ilyen változások okozták például a Közel-Kelet nagy folyamvölgyei, az Eufrátesz és a Tigris irányában történt migrációs folyamatokat. Azt is láttuk azonban, hogy jelentős népességmozgások történtek kemény kényszereknek, katonai erőszaknak engedve is. Az i.e. 8. század közepétől a fóniciaiak mellett a görögök voltak az elsők, akik a Földközi-tenger térségében olyan népességi expanziót tudtak megvalósítani, amely viszonylag békés körülmények között zajlott. Ezt a folyamatot a nemzetközi szakirodalommal egyezően *görög kolonizációnak* nevezzük, elhatárolódva a szó „gyarmatosítás" fordításától, amihez erős negatív konnotációk kötődnek. Használjuk néha majd a *„gyarmatváros"* kifejezést, arra utalva, hogy a görög kolonizációban az önálló városállamok általi kezdeményezésnek és szervezésnek kiemelt szerepe volt. (Óvakodjunk azonban a „szép görög világot" egészében békésnek látni, számos példa van arra, hogy az egymással harcban álló városok gyarmatvárosai az új helyen is fenntartották a korábbi otthoni ellenségeskedést.)

A megtört kontinuitás

Hajlamosak vagyunk arra, hogy világtörténelem nagy városkultúráinak kiteljesedését egyetlen, megszakítatlan folyamat eredményének tekintsük. Az ókori hellén kultúra, bár az egyik legfontosabb volt az emberiség történetében, másként működött, megszakítások tagolták. I.e. 1600 és 1100 között különleges palotakultúrák virágoztak a Mediterraneumban, a *minószi Krétán* és a *mükénéi kultúra a félszigeten és a szigeteken*. Máig nincs kielégítő magyarázatunk arra, hogy 1200 után miért indult gyors hanyatlásnak a mükénéi királyságok világa, miért tűntek el a gazdaságot és a kultúrát szervező paloták, miért szűnt meg a *lineáris B írás* és hallgatott el a már görögnek tekintett nyelv is. „A szó elszáll, a nyelv, az írás megszakad", mondhatjuk, kissé átfogalmazva a szólás igazságát. A kultúra pusztulásának lépcsőit még úgy-ahogy ismerjük. *Boiótia* földjén 1250 körül *Thébait*

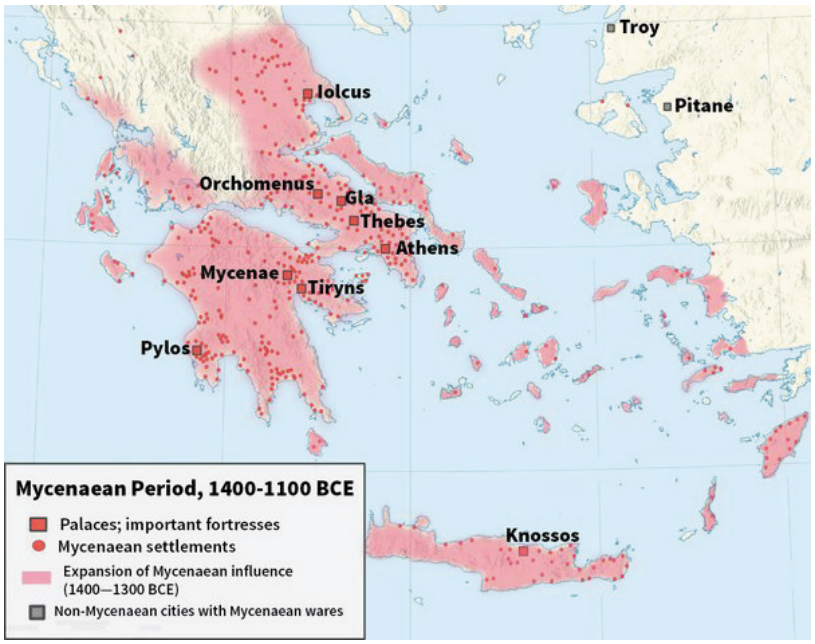

A mükénéi kultúra erődjei, palotái és települései térképen, és Mükéné, az erődváros ásatásainak légifotója. A térképen a jelek: piros négyzet – paloták, fontos erődök; piros kör – mükénéi település; rózsaszín felület – a mükénéi befolyás kiterjedése i.e. 1400–1300 között; négyzet – mükénéi áruk nem mükénéi településben.

A görög dialektusok térképe, ami azok elterjedését is mutatja az Égei-tenger szigetei és Kis-Ázsia, a mai Törökország felé. A színek magyarázata a három sor szerint balról jobbra: 1. sor: dór, ÉNy-i görög, acheai dór; 2. sor: aeloticus, árkádiai-ciprusi; 3. sor: attikai, jón. Jobbra a fotón az Athéné Polias (a „poliszok Athénéje") templomának oszlopai láthatók Priénében.

valakik felégetik, nem sokkal utána ugyanez a sors vár *Orchomenosz*ra és *Gla*ra is. *Tirünsz* palota-erődje falainak megkettőzésével próbál védekezni, a központi település, *Mükéné* magát a *város-erődöt növeli* közel kétszeresére, és félelmetes új kaput is épít, oroszlánnal felvértezve, de hiába. Elpusztul *Pülosz* különleges értékű palotája és a *thesszáliai Iolkosz* is. A bemutatott térkép szépen mutatja, hogy a mükénéi fő központok – utóbbi kettőt kivéve – láthatóan Közép-Görögországban sűrűsödtek, így természetes módon kerülhettek egy térnyerésre törekvő, hódító szándékú népcsoport támadásának útjába, ahogyan a „dórok betörésének", vagy a „tengeri népek támadásainak" egyelőre csak bizonytalanul igazolt elméletei állítják. Miközben szinte semmit sem tudunk a pusztulásukat követő évszázadokról, elgondolkodhatunk azon, hogy a görögség, sőt az egész emberiség számára nem volt-e szerencsés Mükéné, illetve az egymással is vetélkedő palota-királyságok bukása, hogy majd egy fél évezred után az autonóm poliszok egy másfajta szövetsége szálljon szembe a perzsa birodalom túlerejével. (Vagy ez is csak egyike a 20. század második fele indokolatlan optimizmusainak, a városi kultúrák magasabbrendűségét hirdető polgári ideológiáknak?)

A görögség majd csak a 8. évszázadban, az i.e. 700-as években mutatja fel a magára találás, a dinamizmus első bizonyítható jeleit, melyek szinte azonnal a nagytérségi mobilitásban öltenek testet: a görög városok polgárai megjelennek hajóikkal a Földközi-tenger egyre távolabbi pontjain, és ott településeket alapítanak. Volt azonban egy évszázadokkal korábbi, a 11. század közepe és a 9. század között zajlott mobilitási mozgalom is, ami sokkal gyengébben dokumentált, kevésbé volt szervezett, inkább a néphagyományban, a legendák világában, a görög mitológiában kapott hangot, és ami mögött a görög törzsek öntudata állt: az aioloké, a iónoké, a dóroké, az árkádiaiaké és másoké.[59] Ez a migráció még nem terjedt ki a Mediterraneum egészére, csak az Égei-tenger szigeteire és Kis-Ázsiára korlátozódott.

Egyik jellegzetes térbeli következménye a sajátos „etnikai" területsávok kialakulása az Égei-tenger keleti partjainál, mint például lóniáé, ahová a hagyományok szerint a nagy mükénéi földbirtokos családok utódai menekültek, miután Athén, a központ már nem volt képes megvédeni őket.[60] E térségekben az újonnan letelepedők

---

59 Nem először találkoztunk azzal, hogy amikor csak általános, azaz nem részletekbe menő információt keresünk a korai, vaskori görög népességmozgásokról, váratlanul beugrik Hóman Bálint igen részletes írása ***A görög törzsek elhelyezkedése*** címmel. Korábban e témában a Wikipédia megállításaira is támaszkodtunk: https://en.wikipedia.org/wiki/Iron_Age_Greek_migrations

60 WHITE (1961), Mary E.: ***Greek Colonization***, JSTOR: The Journal of Economic History, Vol. 21, No. 4 (Dec., 1961). Az írás kiemeli, hogy Athén az i.e. 6. és 5. századi birodalmi ambícióit éppen a ión városok „atyjának" szerepével kívánta legitimálni.

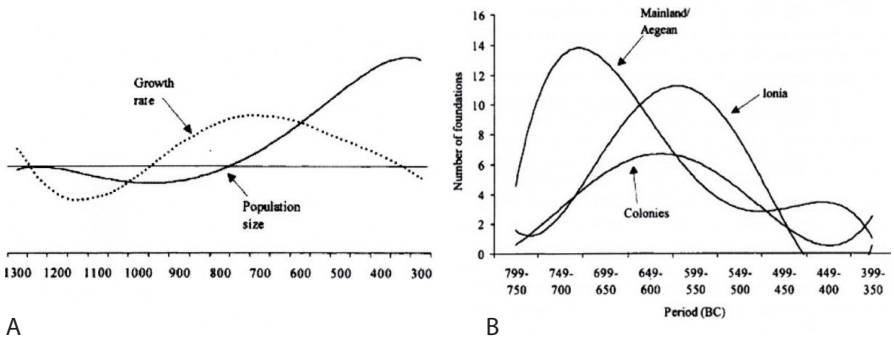

A B

A) Az ókori görög népesség szaporodási rátájának és összes számának jelleggörbéje. A vízszintes vonal az i.e. 1250. évi kiinduló értéket jelképezi: 1 millió a görög területeken (szárazföld és szigetek), 2 millió a Balkánnal együtt, 7. század: 2-4 millió, 5.század: 3-5 millió.

B) Az új városalapítások száma az ókori Görögország területén (görög szárazföld és szigetek), Ionia területén (főként a mai Törökország) és a távolabbi gyarmatvárosok. (SCHEIDEL, 2003)

tömegei valójában megélhetést kereső menekültek, „migránsok" voltak, akik a megtalált, jó adottságú földeket művelve hozták létre később *Milétoszt és Priénét a Meander, Epheszoszt a Cayser* torkolatában. E telepítési folyamattal kapcsolatban itt csak egy, a dialektusokat bemutató térkép közlésére van helyünk. Az archaikus görög kor ilyen migrációs folyamatai nem tévesztendők össze a nagyjából i.e. 750-ben kezdődő és a 6. század végéig tartó, tudatos, az újra magára találó hellén civilizáció városai által irányított kolonizációval (lásd a bemutatott két grafikont). E történelmi léptékben igen rövid idő, az archaikus korszak mindössze másfél évszázada alatt kristályosodik ki a klasszikus görög civilizáció minden fontos, máig érvényes értéke. Könyvünk témája szempontjából kiemelkedő jelentőségű *az önigazgató város, a polisz kialakulása,* aminek folyamatát – mint látni fogjuk – a kolonizáció határozottan támogatta, mintegy azzal kéz a kézben járva jött létre.

A tárgyalt népességi folyamatok részleteiről csak keveset tudunk. A „sötét" korról, a feltételezett dór betörés vagy a tengeri népek idejéről szinte semmit, de az azt követő archaikus korról is csak kevés olyan írásos és régészeti emlékkel rendelkezünk, amelyek egybefűzve megcáfolhatatlan magyarázattal szolgálhatnak az i.e. 8. század közepétől tapasztalt, váratlanul gyors és kiterjedt népességi expanzióra. Néhány demográfiai tanulmány,[61] illetve az ókori Görögország agrártérségeire készült újabb régészeti „survey-k" alapján a sejtéseink – de csak a sejtéseink – azonban egyre inkább logikus rendbe illeszkednek. A későbbi korokban is többször tapasztalt, történelmi léptékű demográfiai hullámzások mélypontjainak kialakulása előtt általában olyan külsődleges, „exogén" tényezők (éghajlatváltozások, pusztító járványok, kierőszakolt nagy népességi migrációk) játszottak szerepet, amelyek révén a népességi reprodukció szintje, majd a népesség száma is jelentősen lecsökkent.

61 SCHEIDEL (2003), Walter: *The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons,* JSTOR: The Journal of Hellenic Studies, Vol. 123 (2003), pp. 120–140

Ha azonban az érintett népcsoportok a helyzet rendeződése után képesek maradtak a reprodukcióra, kihasználhatták az elpusztult, eltávozott populáció által „szabadon hagyott" erőforrásokat. Ha ők nem voltak képesek erre, más népek telepedhettek rá az erőforrásokra, melyek az ókori viszonyok között főként mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket jelentettek. A földterület/népességszám arány jelentős javulása pedig az induló prosperitást szolgálhatta, ha az adott időpontban a szükséges termelési technológia és annak ismerete még rendelkezésre állt. Még inkább akkor, ha sikerült új, fejlettebb technológiákat csatasorba állítani, illetve a társadalmi szerveződést, az intézményi rendszert hatékonyabbá, „támogatóbbá" tenni.[62]

A dór betörés alatti és utáni időkből nem tudunk jelentősebb technológiai újításokról, azonban jogosan feltételezhető, hogy a létrejött viszonylagos földbőség javíthatta a lakosság étrendjét, a növényi és állati eredetű táplálék aránya kedvezőbbé válhatott, mindezek növelhették a szaporodás, a továbbélés esélyeit. A földek tulajdonlásának és használatának jellege is meghatározó tényező lehetett: a leginkább valószínű folyamat szerint a földterületek fokozatos újrahasznosítása történt, inkább néhány hektárnyi farm jellegű, mint falusias településformában,[63] a kisebb-nagyobb „törzsfőnökök", arkhónok, királyok által uralt akropoliszok védelmében.

Polányi Károly *Hésziodosz* (élt valamikor i.e. 750 és 650 között) *Munkák és napok* című költeményéből idézve bizonyítja,[64] hogy a görög társadalom az archaikus kor idejére fokozatosan kimozdult a törzsi-nemzetségi keretek közül, területi és hierarchikus szerveződést vett fel, amiben a „szomszédság" váltotta fel a kiterjedt nagycsalád, az „ókori klán" óvó-védő funkcióját:

> *„Hívd asztalhoz a hű pajtást, hagyd futni, ki gyűlöl,*
> *és aki legközelebb lakik, azt hívd meg legelőször,*
> *mert ha akármi esik meg majd a tanyádon, a szomszéd*
> *ott terem öv nélkül, míg felcihelődik a sógor."*[65]

A bemutatott grafikonokon látott, az i.e. 1200 után bekövetkezett negatív növekedési ráta nagyjából az ezredfordulóra fordulhatott pozitívba, ami – értelemszerűen megkésve – csak i.e. 700 után eredményezte a népességszám jelentősebb

---

62 SCHEIDEL (2003), i. m.

63 SNODGRASS (2002), Antony: *Survey Archeology and Rural Landscape of the Greek City,* in O. Murray & S. Price (Eds): The Greek City from Homer to Alexander, Oxford, Clarendon – tárgyalja: BARNOW (2002), Finn: The City of the Landowner, Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Architecture Publishers, 2002

64 POLÁNYI (1984), Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

65 Ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre

növekedését. Ennek hatására a mezőgazdasági terület fajlagos csökkenése fokozatosan elkerülhetetlenné tette új megművelhető földek keresését, és ezeken az új földeken települések létesítését, a kolonizációt. Bár az archaikus korban az önfenntartásra elégséges méretű, kisebb magántulajdonú családi birtokok voltak többségben, fokozatosan növekedett a föld nélküli *théteszek* által megművelt nagybirtok aránya. Emiatt is a kisebb területen gazdálkodó, saját földekre vágyó rétegek migrációja került előtérbe, különösen, ha az öröklés során a szétaprózódott földterület már egy család fenntartására sem volt elegendő.

A görög gyarmatvárosok és az anyavárosok

Bár a részletek tekintetében számos kérdés még vitatott, egyetértés van abban, hogy a görög kolonizációs folyamat elsődleges generálója a viszonylagos földhiány volt. A túlnépesedés azonban nem ad minden esetre teljes magyarázatot. A korabeliek gyakran említenek politikai okokat is, városok egymás elleni küzdelmeit, helyi ellenfelek elűzését, a bűnözők távoltartását, sőt az éhséglázadásoktól, a „földreform" követelésétől való félelmet is.

Már a kolonizációs folyamat kezdeténél is fontos tényező volt a kereskedelem, de az nem mindig és nem mindenütt eredményezte új városok létrejöttét. A szíriai térség asszír fennhatóság alatt lévő területein, de Egyiptomban sem volt más lehetőség a görögök előtt, mint hogy – a fóniciaiakkal versenyben – kereskedőtelepeket létesítsenek. Ilyen korai kereskedőtelep volt a mükénéiek hajdani keleti kapcsolatait mintegy felélesztő *Al-Mina* a szíriai *Orontesz folyó* torkolatánál, később *Naukratisz* a Nílus torkolatában, de a Nápolyi-öbölben telepített *Kümé* is főként kereskedelmi feladatokat teljesített. Ahogyan azonban a kolonizáció előrehaladt, az anya- és gyarmatvárosok között kiépülő, majd egyre kiszélesedő kereskedelem a teljes görögség gazdaságára és településrendszerére meghatározó hatással volt. Ennek

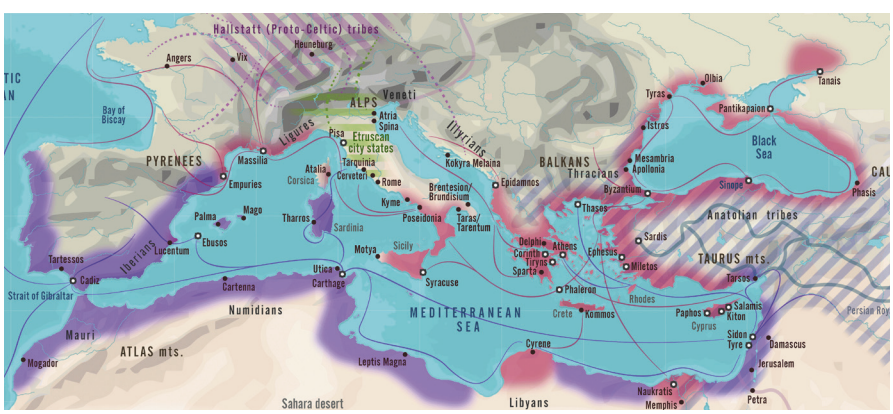

Görög és fóniciai kereskedelmi utak a Földközi-tengeren az i.e. 7. és 4. század között.

A térképről hiányzó jelmagyarázat: lila, illetve vörös sávok, vonalak: fóniciai, illetve görög befolyás alatt lévő parti sávok, fóniciai és görög kereskedelmi utak; körök: kereskedelmi lerakatok; pontok: más fontos települések. (https://www.worldhistory.org)

bemutatása előtt azonban tekintsük át röviden a nagytérségi kolonizáció mintegy két és fél évszázadának folyamatát, fő szereplőit és helyszíneit. Mint ahogyan a bemutatott „migrációs grafikonunkról" is leolvasható, a távolabbi régiók felé irányuló kolonizáció kezdetei arra az időszakra esnek, amikor a belső migráció éppen a csúcspontján van. Mintegy annak lendülete adja a lökést, a „mozgási energiát" a távolabbi vidékek meghódításához. Az első igazán nagy lépést a kitűnő hajósokat és harcosokat nevelő *Euboia szigetének* egymással is harcban álló városai, *Eretria és Kalkisz* teszik meg: a hegyes, sziklás, legelőkkel övezett anyavárosaikból, „metropoliszaikból" kihajózva előbb a Nápolyi-öböl előtti szigetet, *Ischiát,* majd az Adrián *Korfu szigetét* találják meg. Ugyanerről a szigetről indulnak a hajósok, hogy megalapítsák az anyavárosukkal azonos nevű *Kümét.* Ez utóbbi gyarmatváros másodlagos alapításai, telepítései révén jön létre *Campania* termékeny földjein *Magna Graecia, „Nagy Görögország".* A következő kolonizált régió – még mindig Kalkisz vezetésével – a Szicíliát Itáliától elválasztó szoros két oldala *Naxos, Leontini, Katané, Rhegion városokkal*. A következő évtizedek fő telepítői az *Iszthmosz városai,* közöttük *Korinthosz*, amely i. e. 733-ban *Szürakuszait,* majd *Megara*, amely *Megara Hüblaiát* alapítja, mindkettőt *Szicília keleti partján.* A közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nem mindig békés folyamat a terjeszkedés: Korfu szigetéről Korinthosz elűzi az eretriaiakat, de Megara Hüblaia telepeseinek is új terület után kell nézniük a város elpusztítása után. A Korinthoszi-öböl menti *achaiaiak és lokrisziak Dél-Itália termékeny földjein alapítanak fontos városokat: Szübariszt,*

A görögök exportbázisát már az ókorban is az olaj, a szőlészet és a kertművelés, a bor és a gyümölcs adták. Képeink egy kissé elhanyagolt olajfaligetet és egy, a híres metaxa-bort adó szőlészetet mutatnak be. A helyi háborúkban a kereskedelmi bázis elpusztítása, különösen az olajfaligeteké, tragikus kimenetelű lehetett, mert az ültetvények az újratelepítés után csak lassan fordulnak termőre.

Krotónt, Metapontumot, Lokriszt. A térgazdasági törvények szépen érvényesülnek: a nagyobb távolság miatt a keleti ión városok általában nem telepítenek a Földközi-tenger nyugati medencéjében, a kevés kivétel között van *Rhodosz*, ami i.e. 688-ban Szicília déli partján *Gelát* alapítja. A történeti feljegyzések mintha a görög anyaföld viszályairól szólnának: az Akragaszt is alapító szicíliai Gela a térségben uralomra tör, a föníciaiak, Korinthosz, de a szicíliai őslakosság is érintett a feszültségekben. *Phokaia,* ami 600-ban *Massiliát* telepíti a Rhone folyó torkolatánál, a föníciaiakkal van harcban a hispán területek fémeiért, a jó minőségű bronzért, ezüstért és ónért. Észak-Afrikában ebben az időben csupán a *Théra szigetiek* által 630 körül alapított *Küréné* áll, ami hatalmas gabonafeleslegével, legelőivel, nem utolsósorban pedig az ókor fő fájdalomcsillapítója, a silphium exportjával (WHITE, 1961, p. 448) lép be a távolsági kereskedelembe.

A nyugatról kiszorult városoknak más földek után kellett nézniük. A több helyről is elűzött *eretriaiak* és egyes szigetek, mint *Andros és Paros* városai, az Égei-tenger északi területeire, *Khalkidiké* partjaira, *Thasos szigetére*, a *thrák partokra* telepítettek. *Thrákia népei* nem látták szívesen a görög telepeseket, akik a határozott ellenállást látva gyakran feladták szándékukat, és olyan további helyeket kerestek, ahol a kereskedelem kiépülése, a görög áruk iránti folytonos kereslet is elősegítette a békés viszonyok fennmaradását. A klasszikus korig tartó kolonizációs folyamat utolsó nagy régiója a *Fekete-tenger,* illetve annak kapu-térségei, a *Dardanellák (Hellészpontosz)*, a *Márvány-tenger (Propontisz)* és a *Boszporusz* lettek. E területek betelepítésében főként Kis-Ázsia városai voltak aktívak, ahol a földbeli erőforrások relatív kimerülése csak később következett be. Ők előbb a közelebb fekvő déli tengerpartok mentén „primer", főként a népességfelesleget felvevő, mezőgazdasági településeket alapítottak. A későbbi, és különösen a Fekete-tenger északi szegélyén létesült telepek azonban már fontos importcikkek, mint *a gabona, a hal, szarvasmarha, bőr méz, viasz behozatalát* biztosították görög luxuscikkek ellenében. A legtöbb ilyen város alapítója Milétosz volt, de a nyugatról kiszorult Megara is alapított két kolóniát a *Boszporusz mentén, Khalkédónt* a keleti, és a még hosszú történelem előtt álló *Byzantiumot (Bizánc)* a nyugati oldalon.

A kolonizáció, főként annak nagytérségi változata sajátos módon alakította a görög városok gazdasági és társadalmi struktúráját. Megszűnt az a kényszer, hogy a lakosságot helyi forrásokból kelljen ellátni a legszükségesebbekkel, főként élelemmel. Amint a gabona és más alapvető nyersanyagok távoli területekről is beszerezhetővé váltak, a földművesek fokozatosan a helyi klímának, terepnek, talajnak jobban megfelelő termékekre állhattak át, mint az olívabogyó, az olaj, vagy a szőlő, a bor. Mai közgazdasági kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy *a görögök exportbázisa egyre inkább igazodhatott a komparatív előnyök szabályához.*

Korinthosz és Kalkisz példája azt mutatja, hogy a sikeres kolonizáció eredményeként további népesség-kibocsátásra általában már nem volt szükség. A városok helyben tarthatták, foglalkoztathatták a gabona- és nyersanyagimportból megfelelően ellátható népesség-növekményüket, ezzel együtt a gazdaság súlypontja is elmozdult a *mezőgazdaság felől más szektorok irányába*. Bár az agrárium továbbra is domináns maradt, a megnőtt helyi és „nemzetközi" kereslet olyan iparok fejlődését, növekedését segítette, mint *a kerámia, az építészeti terrakotta, tetőcserepek, textiltermékek, fémáruk*. E gazdasági átalakulásoknak természetesen megvoltak a következményei az ókori görögség társadalmára is. A folyamat nem volt komoly feszültségektől mentes. Az archaikus Görögországban az ún. *banausic* foglalatosságot, a nem közvetlenül a család létfenntartását szolgáló, nyereséghozó tevékenységeket másodrendűnek tekintették, lenézték, s csak akkor fogadták el, ha azokat a közvetlen létfenntartás, az *oikonomia*[66] kiegészítőjeként végezték. Sok jele van azonban annak, hogy ez a szemlélet a klasszikus kor felé haladva megváltozott. Csak a specializáció fokozódásával magyarázható például a kézműipari termékek – mint például a festett kerámia – egyre magasabb színvonala, az olyan tevékenységek pedig, mint a hajózás, a hajóépítés, eleve feltételezték a földtől való – legalább időleges – távolmaradást. Ugyanennyire fontos, hogy a kereskedelem jelentőségének növekedésével már nem csak a föld birtoklása révén volt esély a meggazdagodásra, hiszen például egy arisztokrata földbirtokos jövedelmeit hajózási kölcsönként vagy más módon a kereskedelembe fektethette. Maga a *távolsági kereskedő* a városok számára *idegen, méthes, metoikosz* volt, de a leggazdagabb városokban, például Korinthoszban a születési-öröklési földbirtokos arisztokráciát felváltó türannoszok után már kereskedő oligarchák is uralomra kerülhettek.

Athénban, ahol a távolsági kereskedőkre, az *emporoszokra* kivetett adók, vámok számottevő bevételt hoztak, kimondottan támogatták is azok tevékenységét. A másik ókori görög témájú írásunkban éppen Polányi Károlyra hivatkozva mutatjuk be azt is, hogy az i.e. 6. század végére a távolsági kereskedelemben már intenzívebbé vált pénzhasználat miként terjedt el a városi piactéren, az agorán is, amikor Periklész „fizetést" adott a város rotációban dolgozó hivatalnokainak, nem mellékesen azért, hogy a vidéki kiskereskedőktől, a *kapéloszoktól* meleg élelmet vásárolhassanak. Nem célunk itt az ókori görög társadalom és gazdaság átalakulási folyamatainak részletes taglalása. Csak utalni kívántunk arra, hogy ezekre az átalakulásokra a kolonizáció két, két és fél évszázada nem elhanyagolható hatással volt. Felerősítette a görög világban már eredendően megvolt – a fejezet bevezetőjében is érintett –

66 A szó eredeti görög jelentése nem azonos az „ökonómia" mai értelmezésével, az „oikos" nagyjából a háztartás „menedzsmentjét" jelentette

olyan karakterbeli adottságokat, mint az egyéniség ereje és tisztelete, a nagyfokú mobilitás, a saját erőre támaszkodás, a gyors döntéshozás ebből is fakadó kényszere és képessége. A helyi kötöttségek, *függőségi viszonyok alól való szabadulás* lehetősége is hozzájárulhatott egy olyan új „antik középosztály" kialakulásához, amely képes volt megteremteni a történelemben gyökeresen új államszervezési formát, a poliszok rendszerét és a demokratikus államberendezkedést.

Alapítások, telepítések és résztvevőik

Az ókori görög kolonizáció időrendjét, területeit és társadalomalakító hatásait tekintve nagyjából egyetértés van a kor kutatói között. Több bizonytalansággal kell szembesülnünk azonban, ha közelebbről is meg akarjuk ismerni a városalapítási, várostelepítési akciók konkrét történéseit. Elsőként az „alapítási történetek"[67] témájával foglalkozunk. A görögök maguk is, majd nyomukban a történelemtudomány művelői számba vették, mely görög népcsoportok, városok vettek részt a kolonizációs települések alapításában, benépesítésében, mikor történt az alapítás, ki volt az alapító, az *oikistes*, annak milyen szerepei voltak, mely *rituális aktusok* előzték meg az alapítást, hogyan élt tovább a településben az *alapító tisztelete*. Az elsőként említett kérdésekre adott válaszok nyilvánvalóan nemcsak a települések egyedi sorsa szempontjából, hanem az átfogó migrációs folyamatok követésében is fontosak. A kolonizációs települések jelentős részéről nagyszámú ilyen adat áll rendelkezésre, megbízhatóságuk azonban gyakran kérdéses. Míg a nagytérségi kolonizációs folyamatok már az i.e. 8. század közepén elkezdődtek, az első tudományos igényű leírások a témában csak a 6. század végétől, sőt inkább csak az 5. századtól állnak rendelkezésünkre.[68]

A történések és a róluk szóló feljegyzés között eltelt akár 4-5 generációnyi idő nemcsak a természetes feledés, a szóban terjedő információ átalakulásai miatt torzíthatta a „tényeket", hanem azért is, mert a városok számára az *eredettörténeteknek identifikációs jelentősége volt*. E szövegek inkább azt reprezentálják számunkra, hogy a „történelem" miként jelent meg a kor emberei előtt. Egy francia történész szerint: *„(A) görögök nem azért ismételgették városaik alapítás-történeteit, mert azok valamely tényekkel pontosan egybevágtak, hanem azok miatt az erkölcsi összefüggések miatt, amelyeket a narratíva tartalmazott. (…) Az alapítás-történetek állandó átalakulási folyamatnak voltak kitéve, így sohasem vonatkozhattak olyan*

---

67 HALL (2008), Jonathan M.: ***Foundation Stories***, in Gocha R. Tsetskhaladze (Ed.): Greek Colonisation, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, vol. 2, Brill, Leiden & Boston, 2008. pp. 383–426

68 Például Hérodotosz (i.e. cca. 484 – cca. 425), Thuküdidész (i.e. cca. 460 – cca. 395)

külső történésekre, amelyek anyagi természetű tények és dokumentumok alapján rekonstruálhatók és időrendbe helyezhetők lettek volna." (CALAME, 1990,[69] idézi HALL, 2008) A városok nyilvánvalóan ragaszkodtak a legvonzóbb eredettörténethez, egy jelentős anyavároshoz való kötődés emlékéhez, még ha az adott helyen való megtelepedés egy zavaros, véletlenszerű hajós „kaland", esetleg egymással csak időleges szövetségben álló emberek spontán akciója lehetett is.

Mindenképpen vonzóbb volt az egyetlen város által alapított *apoikiai* rang, mint az *emporia* státus; az utóbbi – mint láttuk – kereskedőtelepet jelentett, amit az akkori felfogás szerint különböző helyekről érkezett „jöttmentek" alapítottak. Az ókori történetírók az archaikus kor alapításairól szóló leírásaikban, a mai várostörténeti irodalom egy részéhez is hasonlóan, hajlamosak voltak a klasszikus kori telepítési modellt visszavetíteni: egyetlen város irányít, a helyszín előre kiválasztott, katonai vagy egyéb gazdasági célok érvényesülnek. Ugyanakkor a helyi konfliktusoknak, a kolonizációs városok közötti háborúskodások idejének, helyének és szereplőinek rögzítése – amelyek a kor történetíróinak is fő érdeklődési területét képezték – segít a valódi „tények" legalább körülbelüli megismerésében.[70] Igen hasonló a helyzet a gyarmatvárosok alapításával kapcsolatos rituális aktusokkal is. Azzal a meglehetősen általános hiedelemmel ellentétben, hogy az alapításhoz az indulás előtt a *delphoi orákulum*nál meg kellett szerezni *Apolló Püthia* áldását, ilyen rítusról csak kevés kolónia, gyarmatváros esetében rendelkezünk feljegyzésekkel. Apollót ettől függetlenül a kolonizációért „felelős" istenségnek tekinthetjük, a görögök hite szerint az ő védelme kísérte el a hajósokat a távoli vidékekre, az akkortájt oszkok, szamniszok által lakott Pompeibe is, ahol közvetlenül a fórum mellett állt a görög isten szentélykörzete. A jóshely egyes alább sorolt „ajánlásai", parancsai ugyanakkor történetileg ritkán értelmezhetők:

> *„Keress olyan várost, ahol, a nők veszik (el) a férfiakat"* (Héraklidész Lembosz Rhegion alapításáról), *„keresd azt a helyet, ahol az eső a tiszta égből hull"* (Pauszaniasz Tarasz alapításáról), *„válassz a vagyon és az egészség között",* (Diodórosz szerint a Krotónt alapító Müszkellosznak adott parancs, HALL 2008, pp. 401–402)

---

69 CALAME (1990), Claude: *Narrating the Foundation of a City: the Symbolic Birth of Cyrene*, in L. EDMUNDS, ed.: *Approaches to Greek Myth*, Johns Hopkins University Press. 1990. p. 275-341.

70 Ilyen történet például az, hogy Thuküdidész szerint egy bizonyos Lamos egy expedíciót vezetett Megarából Szicíliába, ahol előbb az általa alapított, Trotilonnak elnevezett településsből, azután a khalkidikiaiakkal együtt lakott Leontiniből, majd az újabb telepítésű Thapsosból elűzve végül megalapították Megara Hüblaiát.

Az utóbbi parancs mintha valamelyes valóságtartalommal bírna: Krotón városa az i.e. 5. századra jelentős regionális hatókörű egészségügyi-rekreációs központtá fejlődött; a történetíró nyilván a városalapító helyes döntését kívánta utólag igazolni. A korai, a klasszikus kor előtti alapítások irányítóiról, telepítő tevékenységeik részleteiről is keveset tudunk, pedig érdekes lenne az összehasonlítás a középkor telepítő szakembereivel, lokátoraival, soltészaivel, gerébjeivel. A legkorábbi expedíciók vezetői között minden bizonnyal nagy arányban lehettek a kor olyan „kényszervállalkozói", akik rendelkeztek valamekkora erőforrással, értettek a hajózáshoz, de egy adott helyről távozniuk kellett, és akikhez egy kisebb-nagyobb telep megtöltéséhez elegendő fiatal férfi csatlakozott. A későbbi telepítések, alapítások sem tekinthetők teljes egészükben „állami vállalkozásoknak": a kolónia, az *apoikeia*[71] nem vált az anyaváros, a *metropolisz* függvényévé, még ha át is vették annak egyes alapvető intézményeit, és ha az iránta való nosztalgia – a hasznot hajtó kölcsönös kereskedelem mellett – hosszú időn át fenn is maradhatott. Ez alól kivételt az olyan védelmi céllal létesült *„előretolt helyőrség"* jellegű települések képeztek, mint amiket Korinthosz i.e. 625 után létesített az öböl mentén a hajóút védelmére, vagy azok az *Athén által az i.e. 5. és 4. században telepített klerukhiák*,[72] melyek a város birodalmi ambícióit segítették és még inkább a Fekete-tenger felőli állami gabonakereskedelmet biztosították.[73]

Sajátos ellentmondásnak tűnik ugyanakkor, hogy míg számos város esetében a feljegyzések arról szólnak, hogy a család harmadik és további felnőtt fiúgyermekei közül legalább egynek a helyi jog szerint kötelezően hajóra kellett szállnia, Athén esetében a telepítésben való részvétel önkéntes volt. A telepesek, a *klerukhszok* megtartották athéni polgárjogukat, számukra földet juttattak, ezek az intézkedések előbb a proletariátus „felesleges", de hadra fogható részének áttelepülését, majd később a magasabb társadalmi osztályok kolóniákon való megjelenését is segítették. A történész (WHITE 1961, p. 453) sajátos „archetipikus" tapasztalatot oszt meg velünk: az európai középkor erődvárosaihoz hasonlóan sem Korinthosz, sem Athén ilyen telepítő vállalkozásai nem fejlődtek igazi városokká. Mint írtuk, az alapításokat, telepítéseket finanszírozók, szervezők kiléte akkor is bizonytalan, ha nevüket a hagyomány, majd a történetírás megőrizte. Abból azonban, hogy sírjuk körül számos helyen valóságos kultusz alakult ki, arra kell következtetnünk, hogy jelentékeny személyiségek lehettek. Az alább következő, sok mitikus elemet is tartalmazó

---

71 kb. otthontól távoli lakóhely

72 kb. juttatott birtok

73 A tengeri kereskedelmet másfél évszázadon át uraló Athén azért tudta „helyben tartani" növekvő lakosságát, mert állami eszközökkel is biztosította a város gabonaellátását.

„alapítási sztori" egy olyan személyt mutat be, aki az anyavárosban egy „ellenzéki" csoport vezetője lett, majd e minőségében vált a telepítés szervezőjévé. A több történész (Antiochus, Ephorus, Sztrabón) által is megírt alapítási történet *az első ún. messzinai háború* (Pauszaniasz szerint i.e. 743–724) idején játszódik.

> *„A történet „színesebb" változatában az immár tíz éve folyó háborúban Spárta a távol harcoló katonái miatt munkaerő-hiánnyal (leipandresai) küzd, ráadásul a harcoló férjeik nélkül maradt asszonyok törvényes úton az utánpótlásról sem tudnak gondoskodni. Emiatt a legfiatalabb – a harcban nélkülözhető – fiukat azzal a paranccsal küldik haza, hogy háljanak az asszonyokkal, lányokkal. Az e frigyekből megszületett fiúgyermekek azonban polgárjog nélkül maradnak, a nem házasságban élő nők (parthenoi) elnevezése alapján ők lettek a parthenai. A már felnőtt fiatal férfiak jogfosztottságuk miatt fellázadtak, szembeszálltak a demos-szal,[74] az ő vezérük (prostates) egy bizonyos Phalantos lett. A lázadás indítására egy nagy tömeget megmozgató fesztiválon az adta volna meg a jelet, hogy Phalantos feltesz a fejére egy sapkát, azonban a lázadás egy, a csoportba beépült besúgó miatt meghiúsul. Ezt érzékelve az összeesküvők menekülésbe fognak, majd a számukra védelmet adó Delphoi jóshely kinyilvánítja, hogy „[N] ektek adom Szatüriont és Tarazs gazdag demos-át, hogy ott éljetek és hozzatok veszedelmet az ottani lapygians-okra". Ez utóbbi jóslat ellenére a történészek úgy tudják, hogy Phalantos sikeresen vezette el embereit Itáliába, ahol mind az ott élő barbárok, mind a Minos-szal (?) korábban odaérkezett krétaiak békésen fogadták őket."* (HALL 2008, pp. 412–413).

A spártai népességszabályozás – inkább az ellenkező végletről ismert (Tajgetosz!) – e kedvesen pikáns történetének valóságtartalma igencsak kérdéses, de az tudott, hogy a „feleslegessé", jogfosztottá vált embercsoportok gyakran lehettek kezdeményezői, résztvevői a kolonizációnak. Áttételesebben és keményebben fogalmazva: a görög világot sötétebb szemüvegen keresztül is érdemes szemlélnünk, hogy közelebb jussunk a történelmi valósághoz, annak tapasztalataihoz.

A kolonizációs város formája

A mérnöki jellegű, a települések összefüggő területeire kiterjedő településtervezés az ókori Görögországban jelent meg először. Mára az is egyértelműen bizonyítottá vált, hogy az e tevékenység eredményezte településforma első ismert emlékei a

---

[74] Itt a „település lakossága" értelemben, a szó eredetileg egy embercsoport nagycsaládi, kláni kötődését jelentette.

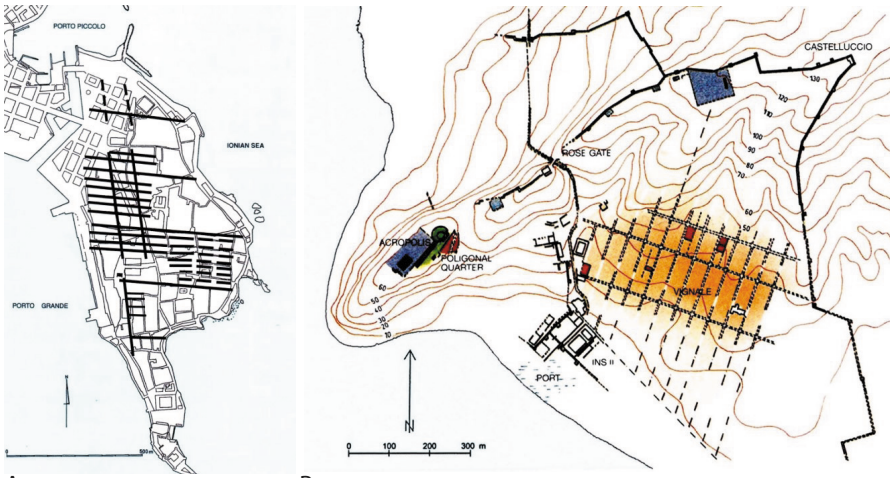

A B

Két görög gyarmatváros rekonstruált térképe: A) Szürakuszai ókori alaprajza a mai város térképén, B) Valea (Elea) utcahálózata. Valószínű alapítási éveik i. e. 733, illetve 645.

klasszikus kor előttről származnak, azaz velük kapcsolatban a „hippodamoszi" tervezési rendszer kifejezés használata, mint tárgyaltuk, nyilvánvaló anakronizmus. A Közel-Kelet ókori városaiban, Perzsiában a geometrikus jellegű téri és építészeti komponálás eszközei csak a városok szentély- és palotakörzeteiben váltak általánossá, Egyiptomban is csak a „munkástelepek" tipizált rendje mutat fel komolyabb hasonlóságot a görög tervezett városokkal. Ehnaton fáraó városa, El-Amarna részletes elemzésével megállapíthattuk, hogy néhány egyenes főút kijelölésre került, és hogy az újonnan megtelepülők egy része számára történt valamilyen területkijelölés, „parcellázás". A végeredmény azonban ott is csak egy, a rendezettség alacsonyabb szintjét felmutató városforma, az általunk „geometrikus halmaznak" hívott alakzat jöhetett létre. A városépítés történetével foglalkozó újabb irodalom egyre több, az archaikus korban telepített görög város nagyfokú szabályosságot mutató alaprajzi rendszerét mutatja be. A tanulmányok ábráin szereplő városalaprajzok rendkívül meggyőzőek: párhuzamos, *egymástól azonos távolságban futó utcák tiszta rendjét* láttatják, esetenként az utcák sorát átmetsző egy vagy több szélesebb főutcával, melyek a feltételezett piactérhez, agorához, vagy egy templomkörzethez futnak.[75] Bár csak kevés korai kolonizációs település területén tudták a régészeti kutatások feltárni a lakóterületek, a telkek és az épületek elrendezését, joggal feltételezhetjük, hogy a gyarmatvárosok telepítésének az i.e. 8. és 7. évszázadokban Nagy-Görögországban,

75 A már idézett dán kutatás (BARNOW, 2002, pp. 41–43) például Szürakuszai, Himéra, Kasmenai és Szelinosz feltételezett alaprajzait mutatja be. FISHER-HANSEN (1996), Tobias: *The Earliest Town-Planning of the Western Greek Colonies with special regard to Sicily*, in: Coppenhagen Polis Centre (CPC) 1996, pp. 317–373 alapján

Szicíliában és a Fekete-tenger mellett kialakuló rendje éppúgy visszahatott az anyaország településeire, mint ahogyan ez társadalmi és gazdasági értelemben történt. Itt válhatott általánossá *az azonos méretű telkek (isomoiria), földbirtokok (kleroi), lakótelkek és kerttelkek (gepeda, oikopeda) tudatos felosztásának gyakorlata, és az is, hogy megfelelő területet jelöltek ki a helyi istenségek vagy az alapító, az oikistes kultusza számára.* Hogy az „oda- és visszahatás" egymáshoz viszonyított aránya milyen lehetett, csak ritkán állapítható meg, hiszen az anyavárosok archaikus kori rétegeinek kutatása a többszöri átépülések miatt szinte lehetetlen, az írott források pedig alig számolnak be a görög bázisterületen az i.e. 8. és 7. századból tervezett, szabályos alaprajzú városokról. Egyes kutatók Ős-Szmirnát említik, mint olyan anyaországi települést, amelynek alaprajza valamelyes szabályosságot mutat (FISCHER-HANSEN, 1996, pp. 317–373), a bizonyítottan tervezett dél-görögországi települést, Halieiszt egy következő részben mutatjuk be.

Fel kell azonban figyelnünk egy komoly ellentmondásra. Ha az anyavárosban még nem állt rendelkezésre a telepítés szervezett lebonyolítására vonatkozó tudás, elképzelhető-e, hogy a gyarmatvárosok létesítése magas fokú tervszerűségen alapult, előzetes tervek, programok birtokában? Vajon a szabályos városalaprajz lehetett-e a telepítés egyidejű, közvetlen eredménye; irányíthatott-e az alapító, az *oikistes* – vagy bárki az elsőként érkezők közül – olyan „geodéziai" jellegű munkálatokat, mint később, a középkori Európa lokátora? Vagy inkább azt kell természetesnek tekintenünk, hogy csak jóval az első, spontán jellegű helyfoglalások után vállalkozhatott a település arra, hogy „rendet teremtsen" fizikai környezetében? Szorosan összefügg e kérdésekkel, hogy a régészeti feltárások alapján felismerhetők-e a településekben olyan sajátosságok (azonos, hasonló méretű telkek, épületek stb.), amelyek erősebb társadalmi és gazdasági egyenlőség meglétére utalnak. Igaznak tekinthető-e az a feltételezés, hogy az áttelepülés folyamatában a szoros egymásrautaltság az egyenlőség-eszme érvényesülését segítette, konkrétabban azt, hogy az „otthonról" kitaszítottak az új helyen azonnal nagyjából azonos értékű polgárjogokhoz és gazdasági feltételekhez juthattak? Vagy el kell fogadnunk, hogy – mint máskor, másutt is – a migrációban résztvevő, azt irányító elit a lehető leghamarabb megszerezte az előjogait? A legújabb történeti kutatások egyik fő témáját éppen az ilyen társadalmi jellegű kérdések képezik, ezekre majd *Megara Hüblaia* szicíliai gyarmatvárossal kapcsolatban térünk vissza. Az időrenddel kapcsolatos kérdéscsoportra kétségeinket erősíti a történész válasza:

> *„Nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy az első kolóniák meghatározó szerepet játszottak a várostervezés fejlődésének korai szakaszában. Ugyanakkor, ha a görögök nyugati irányú urbanizációja első, nagyon korai telepítéseinek tényeit próbáljuk igazolni, azt tapasztaljuk, hogy az igazolás számos településre*

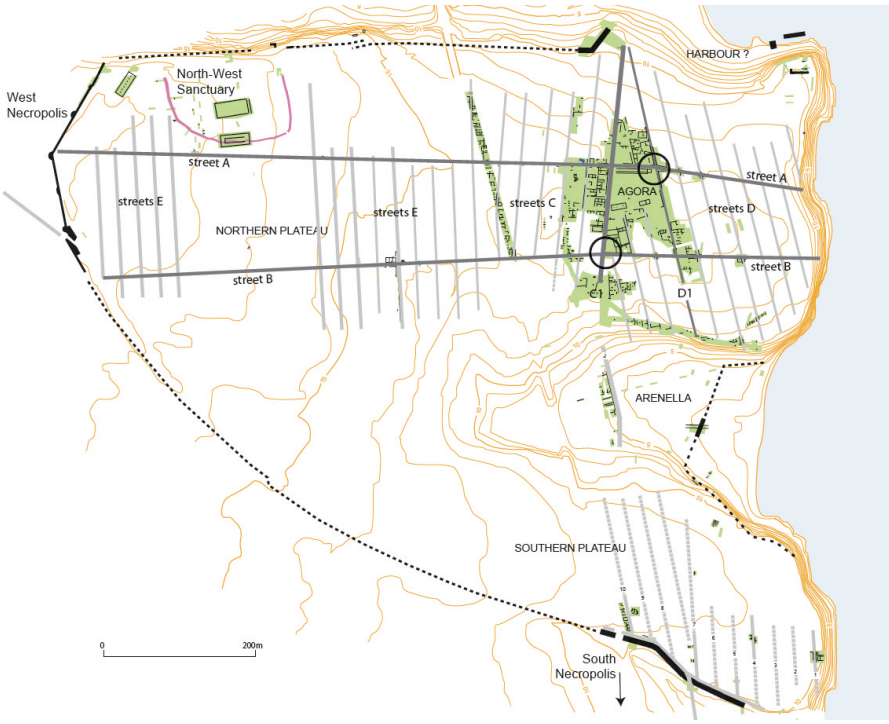

Megara Hüblaia ásatási térképe Szicília keleti partvonalánál az utcák vonalaival és az agora-környék zöld szín jelölésével. (A szövegszakaszokat tartalmazó, ferde útszakasz a régészek módszere volt annak igazolása arra, hogy a „C" jelű utak sorozata nyugati irányban fordul át az „E" jelűek sorozatává.) (TRÉZINY, 2016)

nézve sokkal bizonytalanabb, erőtlenebb, mint amit a régebbi írások sugalltak, amelyekben a reprodukált tervrajzok legtöbbször későbbi, sokkal fejlettebb városépítési helyzetre vonatkoznak." (FISCHER-HANSEN, 1996, p. 318)

Természetesen e bizonytalanság ellenére sem csökkenhet érdeklődésünk az iránt, hogy részletesebben is megismerjük az archaikus kori telepítést szervező „szakemberek" tevékenységét, különösen azt, hogy milyen mértani/mérnöki eszközrendszerrel dolgozhattak. Mielőtt azonban erre rátérnénk, az eddig legjobban megkutatott szicíliai gyarmatváros, Megara Hüblaia[76] példáján bemutatjuk az archaikus kori gyarmatvárosok néhány fontos jellemzőjét. *Megara Hüblaia, Megarának,* az Attika nyugati szélén fekvő öbölmenti városnak szicíliai kolóniája, gyarmatvárosa volt.[77]

---

76 DE ANGELIS (2002), Franco: ***Trade and Agriculture at Megara Hyblaia***, Oxford Journal of Archeology 21(3), pp. 299–310, Blackwell Publishers Ltd. 2002, 108 Cowley Road, Oxford

77 TRÉZINY (2016), Henry: ***Archaeological Foundation of Megara Hyblaea. Certainties and Hypotheses,*** in (eds.) DONNELAN L.; NIZZO V.; BURGERS G.-J.: Conceptualising early Colonisation, Brepols, 2016, pp. 167–178

Megara Hüblaia, az agora és a körülötte lévő tömbök alaprajza és az ásatási terület a fennsíkon, nyugati irányból nézve. (A légifotón középen a „C" jelű út látszik, a többi út követése nem egyszerű.)

Az ábra részletesebben a város egy részletét ábrázolja két főutcával, egymással szöget bezáró párhuzamos utcákkal, közöttük 11-12 méter mély parcellák sorával, és egy agorával, rajta két templommal és két *portikusszal.* A régészeti feltárás során kiderült, hogy Megara Hüblaiát, több más szicíliai és dél-itáliai várossal együtt, valamikor az i.e. 8. század első felében, az *archaikus korban* alapították. A már hivatkozott Szabó Miklós régész ebből arra következtet, hogy

> *„(…) az ortogonális rendszerű várostervezés a nyugati kolóniákban a telepeseket megillető azonos földterület (klérosz) elvének adaptációja lévén a Kr. e. 7-6. században született meg. Ez a felfedezés alapjaiban rendíti meg a görög urbanisztika történetének az 1950-es években kidolgozott modelljét."*

A ma várostervezője számára azonban még néhány fontos kérdés válaszra vár. Aligha lehet kérdéses, hogy Megara Hüblaia agorája a templomaival „utólagos" képződmény; jól látható, hogy a két, egymással szöget bezáró utcaháló korábban folytonosan összekapcsolódott. Hasonlóról van-e szó, mint amit *az európai középkor telepes-városaiban* gyakran láthatunk: a katedrális vagy kívül maradt a főtér kvadrátján, vagy annak a sarkára került? Mint *Krakkóban, Budweiss/Česke Budejovičében, Gleiwitz/Glivičében*; talán azért, mert az elsődleges, sürgető tevékenység a távolról jöttek hajlékainak kijelölése, fejük fölé fedél emelése volt, az elsőként érkezőknek a főtér körül azonos méretű telkeken.

Halieisz, az i.e. 6. században „szabályozott" dél-görögországi város régészeti feltárásának térképe a feltételezett teljes úthálózat sematikus rajzával (www.archeology.org/diggreece) (BOYD & JAMESON, 1981)

Az Úrnak pedig saját háza elkészültéig meg kellett húznia magát valahol, talán egy frissen épült, még szegényes polgári lak kápolnájában. (Egy közbevetett kérdés, ami később még előjön: ki volt, hogyan működött a görög ókor *lokátora, az oikisztész,* a telepítés szakembere, a magyarországi *soltész* elődje? Neve a német *Schulteiss,* bíró szóból származott, mert szolgálata jutalmaként ő lett a település bírája, sőt a sörfőzdét is ő üzemeltethette.)

Telepítési mértan: Halieisz lakóterülete

A korai városalapítások társadalmi-gazdasági körülményei mellett a várostervezés szakembereit különösen érdekelheti a rendezés és a telekalakítás korabeli gyakorlata. Amerikai kutatók ennek felderítésére vállalkoztak. Vizsgálataikat azonban nem egy gyarmatvárosra, hanem Dél-Görögország egy településére, *Halieiszre* vonatkozóan végezték.[78] Ezt a várost, az i.e. 6. századból származó emlékei alapján és jelenlegi ismereteink szerint, a görög anyaföldön talán az első szabályos alaprajzú településnek tekinthetjük. Esetében sem tudjuk pontosan, hogy az i.e. 590–580 között elszenvedett pusztulás után kik és miként építették újjá – vagy tervezték át – szabályos alaprajzzal a spártai kötődésű települést. Ezúttal mérnöki érdeklődésünket elégítjük ki, azt mutatjuk be, hogy milyen várostervezési elvei lehettek a kor *geonomoi*-jának, földmérőjének, milyen matematikai-mértani megfontolásokat követhetett.

A kutatókat (BOYD & JAMESON, 1981) különösen az érdekelte, hogy az ásatások alapján a jelentős részében *insulae,* azaz derékszögű tömbök rendjét mutató településben kimutatható-e a mezőgazdasági és a városi telekalakítás valamiféle

78 **BOYD (1981),** Thomas D. and JAMESON, Michael H.: ***Urban and Rural Land Subdivision in Ancient Greece***, in: Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies, 1981, Volume 50, Issue 4, pp. 327–342

egysége, egymásra épülése. Ez a hipotézis azért tűnt itt reálisnak, mert a város északi, tengermenti laposabb részén a feltárt, 8-8 utca által kialakított, egymással szöget bezáró tömbök a kevésbé megkutatott délnyugati részeken való kiegészítésekkel (ld. az ábrákat) belerajzolhatók egy teljes, illetve egy fél négyzetbe. Az a feltételezés, hogy ezek a „nagy négyzetek" képezték a mezőgazdasági földek parcellázásának alapegységeit, illetve, hogy a korabeli földmérő e nagyobb egységek kijelölése után, azok továbbosztásával alakította ki az utcákat és a lakótömböket.

Nagy bizonyossággal tudható, hogy az ókori görögök az egyiptomiak közvetítésével ismerték meg a babilóniaiak fejlett matematikai és mértani ismereteit, valószínűleg már az i.e. 7. vagy 6. században, amikorra rendszeres kapcsolatokat építettek ki az afrikai birodalommal. Bár egyes kutatók analógiákat látnak az egyiptomi földmérési gyakorlattal – például az el-amarnai telep hat négyzetet mutató rendjével –, hibás volt az ókori görög történészeknek az állítása, hogy Egyiptomban a négyzetek szerinti földmérési gyakorlat dívott.[79] A még viszonylag kevés ez irányú régészeti eredmény és az ókori görög mértékegységek ismeretében egyelőre csak annyi állítható, hogy a nagy egységből a kisebbek felé való haladás rendje valószínűleg nem volt kivételes az ókori Görögországban. A Krím-félszigeten lévő *Kherszonészosz* gyarmatvárosban a speciális légifelvétel a Halieiszben mért 221x221 métereshez hasonló nagyságú négyzetes egységeket fedezett fel.[80] Egy ilyen oldalhosszúságú négyzet körülbelül 50 *plethron*[81] területű, amely méret a földhöz juttatáskor szokásos egység volt; történészi feljegyzések tanúsítják, hogy az ókori Görögországban egy polisz-polgári család ellátáshoz 40–60 plethron területű föld volt elégséges.

Egy másik görög város, Larissza esetében is a nagy négyzetekből kiinduló parcellázás jeleit fedezték fel. Az idézett szerzők Rhodoszt is említik, mint a nagy négyzetek alapján történt szerkesztés példáját. Mindezek ellenére nincs szó arról, hogy az ókori Görögország mezőgazdasági tájait ugyanannyira uralta volna a négyzetháló, mint az ókori Rómáét. Ezt erősíti – mint már Megara Hüblaiában is sejthető volt –, hogy *az ortogonális rendben tervezett városok tömbjeinek szélességét inkább a telkek és a házak méretei szabták meg*. Később látni fogjuk, hogy azon tervezett városok

---

79 Nem tisztázott még például, hogy az olyan matematikai/mértani törvényszerűség, mint hogy egy négyzet átlójára rajzolt négyzet területe kétszerese az eredeti négyzetnek, egyiptomiaktól átvett gyakorlati ismeret, vagy görög tudományos lelemény (ld. Püthagorasz).

80 630x420 méteres területegységet tártak fel ott, ami hat darab 210x210 méteres – a halieiszivel közel azonos méretű – négyzetre oszlik.

81 Ókori görög hossz- és területmérték: egy plethron 100 görög láb hosszúság, azaz kb. 29,7 ill. 32,6 méter (ión, ill. dór láb szerint), illetve 10 000 görög négyzetláb, azaz kb. 882 ill. 1063 $m^{2.}$ Az 50 plethron eszerint nagyjából 4,5-5 hektárnyi területet jelentett.

esetében, ahol az utcahálózat pontosan vagy nagyjából négyzethálót rajzol ki, szintén bizonyítható, hogy a négyzetes alapegység nem a kiinduló modult képezte, hanem meghatározott számú lakótelek méreteiből adódott össze. Bármennyire is vonzó az az állítás, hogy a korai görög kolonizáció idején a földterületek felosztása során a művelési és lakóterületeken alkalmazott *egalitárius parcellázási rendszerek (kléroi)* között szoros összefüggés állt fenn, erről és ennek hasznáról a ma várostervező építésze nem győzhető meg egykönnyen.

A párhuzamos keskeny utcák és az elnyújtott mezőgazdasági parcellák menti barázdák rendje valóban hasonló, de céljuk, használatuk egyáltalán nem azonos. Bár máig tapasztalható a mezőgazdasági parcellák, szőlők, szántók továbbosztása nyaralók, üdülők, lakások építése céljából, ezt a folyamatot nem szoktuk a tervszerű településtervezés jeleként elfogadni. A sok görögös elemet tartalmazó *Pompeib*en gyanítható, hogy a legrégebbi városmagtól, a Fórumtól északkeletre fekvő elnyújtott tömbökben is ilyen továbbosztás történhetett, de ez régészetileg még nem igazolt eléggé. Ugyanennyire fontos kérdés az is, hogy a felosztás egy *„átfogó településrendezési" akcióval* indult-e, azaz egy kijelölt nagyobb terület további osztásával jutott-e el a telepítő földmérő az egyedi telek, a ház léptékéhez, vagy fordított irányban, *„additív" módon, tehát a ház méretéből következően* rakódtak egymás mellé az utcák, a telkek, a házak. Mint láttuk, Halieisz feltárása[82] kapcsán nem véletlenül egy településtervezési folyóiratban megjelent tanulmány vetette fel ezt a dilemmát.[83]

Mint írtuk, a város akropolisza alatt lévő területen a régészeti feltárás során két szabályos utcahálózattal rendelkező településrészt találtak, amelyek – a reális kiegészítésekkel – két nagy négyzetbe illeszthetőnek tűntek, mely területek között a négyzet oldalai és átlója közötti geometriai viszony állt fenn. A tanulmány igen részletes érvelése sem győzött meg azonban bennünket a görög tervezés ilyen mérvű átfogó jellegéről, így vissza kell térnünk a kisebb léptékekhez, az utcákhoz, a telkekhez, a házakhoz, amelyek bármilyen indíttatású tervezésben a *természetes alapmodult képezik*, és amelyek vizsgálata inkább elvezethet a címben felvetett kérdés megválaszolásához is.

---

82 AULT (2005), Bradley A: *The excavations at Ancient Halieis: The organization and use of domestic space*, Bloomington, USA: Indiana University Press, 2005

83 BOYD (1981), Thomas D.: *A Fourth Planned City in Classical Greece*, in: The Town Planning Review, Vol. 52 No. 2 (Apr., 1981), pp. 143–156. A téma részletes kifejtése olvasható: BOYD, Thomas D., JAMESON, Michael H.: *Urban and Rural Land Subdivision in Ancient Greece*, in Hesperia, Vol. 51 No. 2, pp. 328–342, The American School of Classical Studies at Athens

Olünthosz, Priéné és Milétosz
történeti térképeken

Olünthosz, Priéné és Milétosz

E három tervezett görög város vizsgálata során – mint tanulmányunk elején jeleztük – a szervezett lakásépítés olyan ókori közösségi formáit ismerhetjük meg, amelyek ma és nálunk is működnek. Térségi/regionális szempontból bizonyos mértékig periferiális helyzetű városokról van szó. Olünthosz a makedón területektől délre, a Khalkidiké-félsziget egy öblénél található a tengertől kissé eltávolodva, egy fennsíkon. Priéné és Milétosz az Égei-tenger ellenkező oldalán, Lóniában, a mai Törökország területén volt. Utóbbi két város az ókorban – egymást a tengeren át látva – még a tengerparton feküdt, de a Meander folyó feltöltő tevékenysége következtében eltávolodtak a tengertől, ma ugyanazon a torkolati síkon helyezkednek el.

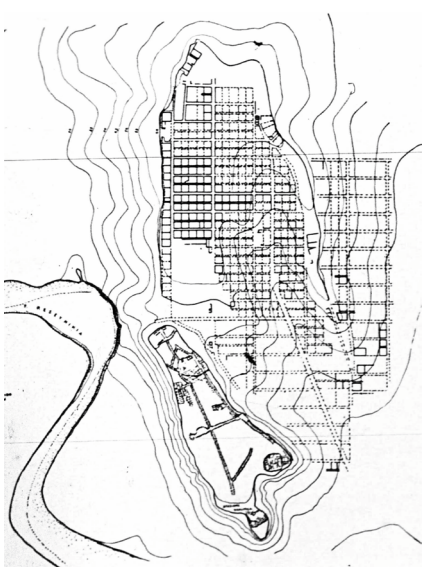

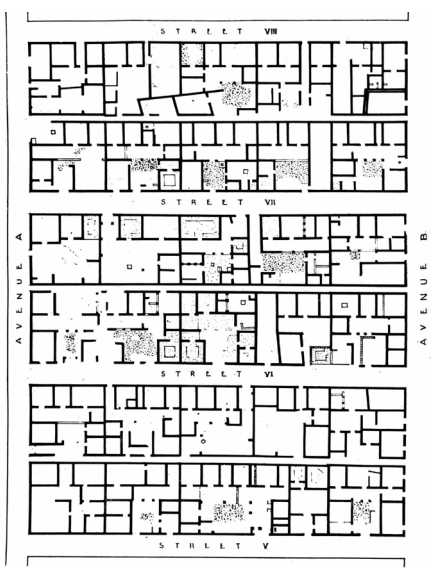

Két alaprajz Olünthoszról. Balra: az „óváros" dombja és a teljes tervezett új település az Északi Dombon, és a nem megkutatott további lakótömbök, hasonló rendezési elvek alapján. David M Robinson & George E Mylonas: *Excavations at Olynthus*, Johns Hopkins University Studies in Archaeology, No. 6, 9, 11-12, 18-20, 25-26, 31-32, 36, 38-39. 1929–1952. évi régészeti kutatások jelentései, Baltimore, Johns Hopkins University Press

Olünthosz úgynevezett Északi Dombja légifotón, amelyen jól látszik a négyzetes telkek szabályos beépítése. A jobb oldali telek- illetve épületsorban nem folytatódnak a 10 telkes egységeket elválasztó szélesebb utcák, arra nem kívánták bővíteni a várost. Jól érzékelhető a domb enyhe lejtése. Észak jobbra felfelé van.

Olünthoszt, annak „óvárosát", a *Déli Domb*ot nagyjából az i.e. 7. századtól egy thrák törzs lakta. A perzsa háborúk idején a térség más városaihoz hasonlóan Olünthosz is *Xerxész* oldalán állt, csapatokat, hajókat szállított számára. A perzsák i.e. 480. évi *szalamiszi veresége* után a város még elszenvedte a térségben végigtelelő *Artabazosz perzsa satrapa* pusztításait, majd a túlélő lakosokkal és görög betelepülőkkel nem különösebben jelentős poliszként, egy ideig az Athén által irányított *Déloszi Szövetség* tagjaként is működött tovább. Jó ötven évvel Szalamisz után, i.e. 438-ban *II. Perdikkasz* makedón király egy Athén elleni lázadás ellencsapásától félve több tengerparti város lakóit arra „késztette", hogy magasabb fekvésű, jobban védhető helyre költözzenek fel. Ez a hely Olünthosz *Északi Dombja* volt, a fallal övezett új városrészben mintegy 360 ház létesült, a lakosok száma 2000 és 3000 fő között lehetett. Hogy a „királyi költöztetés" mennyire volt csak egyszerű késztetés, rábeszélés, vagy inkább kötelezés, finomabb vagy keményebb kényszer, nem tudjuk, csak sejtjük.

Bizonyára nem csak az építész (műszaki) végzettségű olvasóink vették észre a bemutatott alaprajzokon, hogy Olünthoszban típusházak, típus sorházak épültek, amelyek méretei igen hasonlók. Az egy sorban álló öt ház között nincsenek „tűzfalak", ami azt jelenti, hogy a házsor egyetlen építési akcióban létesült.[84] Ahogyan egy mai sorházépítő vállalkozó is elfogadtatja a lakások vásárlóival, hogy a szomszéddal

[84] Másutt, máskor is megfigyelhető ez a jelenség a városépítés történetében. Az egyiptomi El-Amarnában például jól elkülöníthetők az új vallást és a fáraót követő magasabb rangúak számára „parcellázott" lakóterületektől azok a „szövetszerű" részek, amelyeket az oda vezényelt, vagy egyszerűen oda áttelepült falu lakói közösen építettek „tűzfalak" nélkül.

közös faluk van, hasonló történhetett Olünthoszban is, szemben azzal a mai beépítési móddal, amit *zártsorú*nak hívunk, ahol előírás a külön fal építése. A feltárt házak alaprajzán sajátos mértani szabályszerűség is megfigyelhető. A négyzetes telkeken kelet-nyugati irányban két-két egyenes vonal húzható végig, a délebbi vonal körülbelül felezi a telkeket, a másik az északi fél telekrészt egy keskenyebb és egy szélesebb részre osztja. (Ez legpontosabban a második tömbben követhető, a Street VII felett.) Ez a keskenyebb sáv egy, a ház teljes szélességén végigfutó előtér, hazai hasonlattal élve „tornác" – görögül *pasztasz* – helyét jelöli, ami környezeti/klimatikus szerepet játszik. A házak tudatos tervezői szándékból szigorúan délre tájoltak. Az olvasó talán még emlékszik arra földrajzi tanulmányaiból, hogy nálunk nyáron, délen a nap sugarai kicsit több mint 60 fokos szöget zárnak be a vízszintessel, görög földön ez a szög jóval nagyobb, a déli területeken a 80 fokot is jóval meghaladja. A pasztasz/tornác három méternél is mélyebb, így a magasan járó déli nap nyáron egyáltalán nem süthetett be a ház lakóhelyiségeibe (lent a konyha, az *oikosz,* az emeleten nyilván a hálók); persze más volt a helyzet a reggeli és esti órákban, és természetesen télen, amikor ott is alacsonyabban jár a nap. Olünthosz házai tehát akár a *passzív szolár* építészet korai példáinak is tekinthetők. És vegyük figyelembe azt is, hogy az ókori Görögországban egyéb művi beavatkozásokról nem lehetett szó.

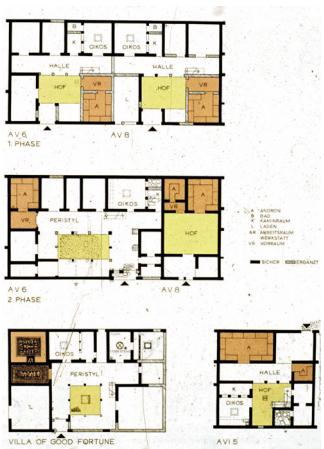

Jobbra: axonometrikus rajz egy tízlakásos egységről. Fent: egy feltételezett átalakítás két üteme: 1. fázis: a tulajdonos megvásárolja a szomszédos házat, és egy ideig a két házat az eredeti alaprajznak megfelelően, a pasztasz sávja mentén használja. 2. fázis: a megvásárolt ház felét két „férfiszobává" (barna), andronná alakítja, a saját használatú házrészben „elegáns", oszlopokkal keretezett perisztil udvart alakít ki. Forrás: (HOEPFNER & SCHWANDNER, 1994) saját fotók Photoshop javítással.

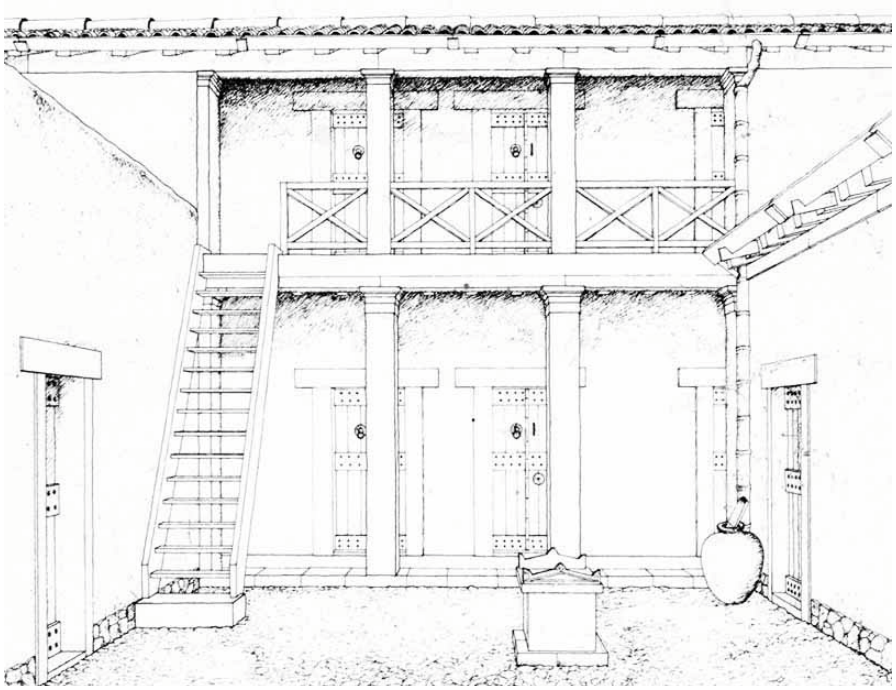

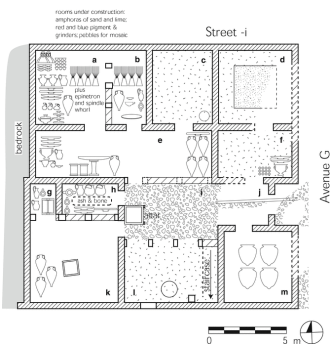

Két ábra olünthosi lakóházakról. Egy éppen átalakítás alatt lévő ház helyiségeit raktározás céljára használják – vagy az elűzött tulajdonos bízik a visszatérés lehetőségében. (A tárolt dolgok felsorolására nem vállalkoztunk.) Balra az udvar nézete, szemben a pasztasz oszlopaival és lépcsővel. (Figyelem, a JHU régésze által rajzolt alaprajzon a lépcső rajza hibás!)

Nem tudjuk még, hogy a görög műemlékvédelem milyen álláspontra helyezkedik majd, ők is követik-e az „eredeti állapot" teljes körű visszaépítésének erősödő, a látványosságot előtérbe helyező populista koncepcióját. Nem tudjuk, megépülhet-e Olünthoszban is egynéhány ház eredeti anyagokból, eredeti felszerelésekkel, edényekkel, tűzhellyel, eredeti tűzzel az *oikos*ban. A könyvüket színes ábrákkal is népszerűsítő építészettörténészek, mint Hoepfner és Schwandner és más ügyes grafikusok is mutatós rekonstrukciós rajzokkal szolgálhatnak, de az utóbbi években sok csalódással szembesült építész-városrendező óvatosságra int. Az 1928 és 1939 között a régészeti feltárásokat vezető *David Moore Robinson* professzor (Johns Hopkins University, Baltimore), majd a rétegvizsgálatokat az elmúlt évtizedekben rekonstruáló *Nicholas Cahill* (University of Wisconsin-Madison) magas színvonalú munkái alapján sok mindent viszonylag nagy biztonsággal állíthatunk a városról és házairól, több kérdésben azonban csak bizonytalanul nyilatkozhatunk.

Aligha állíthatjuk, hogy minden háznak volt emelete, így azt sem, hogy – mint a szép rekonstrukciós rajz mutatja – az öt elemes „sorházat" egységesen alacsony hajlásszögű magastető fedte. A házak udvarán fellelt lépcső-indítások, az oldalfalakon látható benyomódások emeletek létére utalnak, sőt az emeleti helyiségek, talán éppen a hálószobák előtt is állhatott az árnyékot adó tornác, a *pasztasz*.

Olünthosz Északi Dombjának azonban ezen túl még más különleges értékei is vannak, amelyek miatt a mai építész társadalom mintegy az első valóban telepszerű „lakásépítési projektként" szemlélheti azt. A „típusépületek" elsősorban az utcákhoz való kapcsolatukban különböznek: a bejárat a négyzetes telek minden oldaláról nyílhatott, így délről, az udvar felől is. A ház fő helyiségeinek, az ábrákon *oikosz*nak (a családi tűzhely rajza mutatja), a konyhának (az ábrán K) és a fürdőnek (az ábrán B), valamint raktározás helyiségeinek elrendezése az egyéni igényeknek felelt meg. Ezek egyaránt kapcsolódhattak a *pasztasz*hoz (az ábrán *Halle*), vagy az udvarhoz (*Hof*). Érdemes felfigyelni arra is, hogy a régészek által részletesebben feltárt hat tömbben néhány ház mérete jelentősen eltér a négyzetes alaprajzú típusházakétól, sőt ezek alaprajzai is erősen különbözőek.

A bemutatott példáinkat látva könnyen el tudjuk képzelni, hogy a város életének 80 éve elegendő lehetett arra, hogy egyesek megvásárolják a szomszéd házát, vagy annak egy részét. A lakásokat elválasztó falak ajtókkal áttörhetők voltak; akik nagyobb lakásra vágytak, megtehették, sőt azt is elérhették, hogy udvaruk a hellenizmus új módijának megfelelően elegánsan oszlopsoros – *perisztiloszos* – legyen. Egy példánkon pedig azt látjuk, hogy a csupán fél méretű épületben szinte csak *andron*, az általában 4,8x4,8 méter területű „férfiszoba" maradt, az a helyiség, ami a görög társadalom erős maszkulin jellegéből fakadt: a ház ura és vendégei ott beszélgettek, étkeztek, italoztak, ott folyt a *szümposzion*. Az *andron*nak mindig volt előtere, bejáratának elhelyezkedése nem szimmetrikus, a lakóépületeken belüli elkülönült elhelyezkedése azzal a haszonnal járhatott, hogy az esetleg hangoskodó házbéli és idegen férfinépet távol lehetett tartani a ház belső világától, a gyerekektől, betegektől, idősektől. Ahol egy kisebb épületrészben csak *andronok* maradtak, az a ház bizonyára „vendéglőként", vagy talán valamilyen férfiszállásként működhetett tovább. (Az egyéb lehetséges használatokat hadd ne részletezzük.)

Térjünk vissza a tanulmányunk bevezetőjében feltett kérdésre. Aligha tévedhetünk nagyot, ha azt gyanítjuk, hogy a Khalkidiké-félsziget tengerparti részeiből Olünthosz Északi Dombjára áttelepített népeket ma hadmérnököknek nevezett szakmájú emberek, köztük fegyveresek is kísérték. Egyik csoportjuk a földmérés, az egyiptomiaktól tanult *geodaiszia* szakembereiből állhatott, akik bizonyára már korábban kimérték a kissé lejtős dombon az utcák, telkek határvonalait, majd az egyszerű házterveknek megfelelően bejelölték a főfalak helyét, különös pontossággal a házakat elválasztó falakat, a pasztasz oszlopainak vonalával együtt. Valószínű, hogy ezalatt kőfejtők, ácsok is dolgoztak a közelben, talán királyi megbízásra. Szinte biztos, hogy az építés menete az öt „sorház-elem" északi, ablaktalan, tömör falaival és a lakásegységeket egymástól elválasztó falakkal kezdődött; az így alakuló „fésű" alaprajzú falak már jól kijelölték a házak helyiségeinek kapcsolatait. Az építési

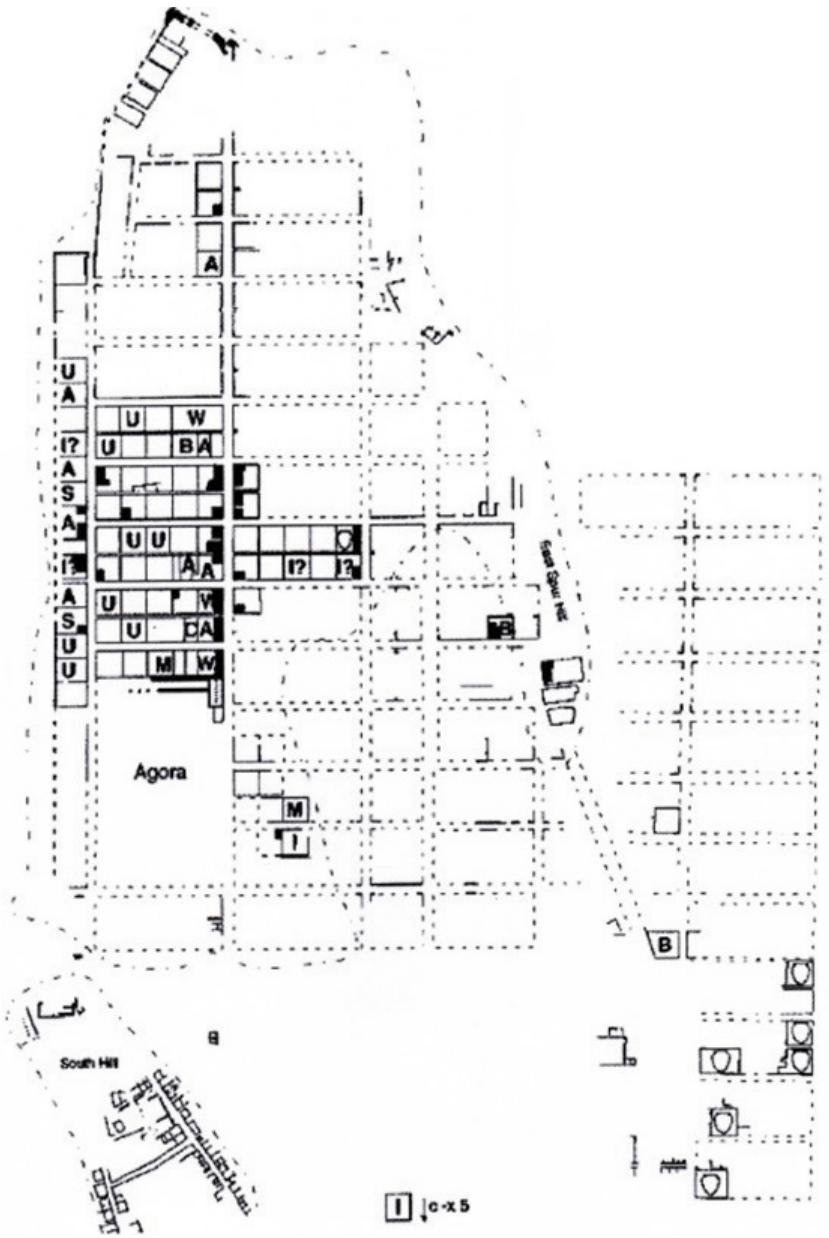

Olünthosz megkutatott lakóházaiban folytatott ismert tevékenységek. Fekete sötétítés: bolt helye; A: mezőgazdasági termék feldolgozása; W: szövés; S: kőfaragás; B: sütés és főzés; I: ipar, kézműipar; M: pénz- és éremverés; U: bizonytalan; C: „klub" (?); amfora, pithosz rajza: nagybani raktározás. Fent: boltok (szürke) bővítései, átalakításai.

folyamat e szakasza minden bizonnyal a majdani lakók együttes munkájával, mintegy *kalákában folyt*, a „szakemberek" irányításával. Valószínű ugyanakkor, hogy az egyes lakások továbbépítése, befejezése már a beköltöző családok feladata

volt, persze rokoni, baráti segítséggel. Egyelőre nem ismert régészeti bizonyíték arra a feltételezésünkre, hogy „első ütemben" a telkeken csak az északi épületrészek épültek meg, a déli oldalon az udvarok melletti, házanként erősen különböző épületrészek pedig későbbi kiegészítések voltak. Ha így volt, nem mondhatjuk, hogy Olünthosz házai udvar köré épültek, mert az udvar, annak formája, mérete az építő család egyedi szándékait tükröző „következmény" volt.

Több-kevesebb biztonsággal választ adtunk a tanulmány címében lévő kérdésre. Olünthosz királyi alapítója egy erősödő katonaállam vezetője volt, ennek megfelelően a telepítést szervező *oikisztész* is minden bizonnyal ennek az államnak a hatalmi szempontjai szerint működött. (Neve nem ismert, de talán nem véletlen, hogy a város a görög mitológia „erős embere", *Héraklész* fiáról kapta a nevét.) Egy, az ókori görögség különböző politikai berendezkedéseit tárgyaló gazdag tanulmánygyűjteményt[85] olvasva más oldalról nézve is kitisztul a kép: Olünthosz Északi Dombja *„nem tipikus" görög városalapítás eredménye*. Nem olvashattunk színes telepítési történetet, sem bölcs tanácsokat a *delphoi jóshely* szakértőitől. Igen, a hellenizmus központosuló hatalmi rendszerében a makedón királyok alatt a település, a polisz autonómiája csorbult, és ez a telepítések folyamatában is megnyilvánult. Valóban „katonás" megfontolások irányítottak, sőt a minden bizonnyal „kaláka" jellegű megvalósítás előkészítésekor, megszervezésekor talán néha erőszakot is be kellett vetni. Még egy tárgyalásra érdemes téma maradt: a város *társadalmi szerkezete és gazdasága*. Számos szerző van azon a véleményen, hogy a tervezett görög városok szabályos, ismétlődő rendje, az *iszometria* a görög demokrácia „vezérelvének", az *iszonómiá*nak (kb. jog előtti egyenlőség) a megfelelője az épített környezetben. Olünthosz alapításának története, mint láttuk, aligha csupán erről szól, itt kemény külső ráhatás is érvényesült. Ettől függetlenül természetesnek kell tartanunk, hogy egy, az otthonát valamilyen okból elhagyni kényszerülő embercsoport elvárja, hogy útján és az új helyen az egyenlőség elvének megfelelően kezeljék, juttassák életfeltételekhez, megélhetési forrásokhoz. Egészen bizonyos, hogy a családok, nagycsaládok közösen költöztek, azonban magáról az áttelepülés folyamatáról nincsenek érdemleges ismereteink. A magas színvonalú korai ásatások és a legutolsó évtizedek „utókutatásai" alapján azonban viszonylag sokat megtudhatunk a város gazdaságának működéséről.[86]

---

85 BROCK (2000), Roger & HODKINSON, Stephen (ed.): *Alternatives to Athens: Variations of Political Organisation and Community in Ancient Greece*, Oxford University Press, 2000, pp. 229–230

86 CAHILL (2000), Nicolas: *Olynthus and Greek Town Planning*, JSTOR: The Classical World, Vol. 93, No. 5 (May-Jun. 2000), pp. 497–515, illetve CAHILL (2002), Nicolas: *Household and City Organisation at Olynthus,* New Have & London, Yale University Press, 2002.

A város elpusztításakor a lakók bizonyára fejvesztett menekülése, a város gyors elnéptelenedése következtében a régészek általában megtalálták a házak padozatán azokat a szerszámokat, eszközöket – például olajsajtolók, szőlőtaposó aljzatok, köszörűkövek –, amelyek alapján megállapíthatók a családok, háztartások gazdasági tevékenységei. A tárolásra használt edények, eszközök mennyiségéből pedig a tevékenységek nagyságrendje is kiderült. Mindezek alapján a kutatók azt figyelték meg, hogy Olünthosz sok házában a mezőgazdasági terményekből a saját felhasználásra szükségesnél jelentősen nagyobb mennyiséget dolgoztak fel, majd a késztermék egy részét pénzért eladták, vagy más termékekre cserélték.

Több házban a szövésnél használt feszítősúlyok fellelésének helyéből és nagy számából arra következtettek, hogy a lakók – rabszolgamunkát is használva – jóval a saját igényeken felül termeltek. Fény derült mások mellett kőművesekre, terrakotta dísz-szobrok készítőire, sőt fegyverművesekre is. Ugyanakkor az Északi Domb házaiban általában csak kevés számú és kisméretű olyan kerámia eszközt (pithoszok, amforák) találtak, amelyekben a háztartások élelmet (gabonát, olajt, bort stb.) tárolhattak. A sok egyéb feltételezés – a városnak közös raktárai voltak, a földek közelében lehettek a tárolók stb. – mellett az egyik lehetséges magyarázat az, hogy egyes házak kimondottan a tárolásra specializálódtak. Ilyen, nagy raktározási felülettel rendelkező épületeket találtak a kevésbé megkutatott délkeleti síkságon, a város úgynevezett Villanegyedében. A település e sajátos munkamegosztásáról írja a régész:

> *„Két gazdasági stratégiát különböztethetünk meg Olünthoszban: a hagyományos „parasztit", aminek a célja a háztartáson belüli önfenntartás, és egy inkább piacorientált stratégiát, ami a bevételek maximalizálására törekszik… Természetesen a két stratégia nem zárta ki teljesen egymást, és valószínűleg egy sokkal komplexebb folyamatosság két pólusát képezték. Ami még fontosabb és érdekesebb, hogy Olünthoszban a két stratégia térben is elkülönült egymástól."* (CAHILL, 2000. p. 510)

Ez utóbbi megállapítást azzal is ki kell egészítenünk, hogy a helyi piacon a két életstratégia minden bizonnyal kapcsolatba is került egymással. Erre utalnak többek mellett a pénzhasználatra utaló leletek. Bár Olünthosz agoráját, ami az Északi Domb déli végén helyezkedett el, a lakótömböknél kevésbé kutatták meg, északi oldalán néhány *sztoa* jellegű, bizonyára kiskereskedelmi funkciót is ellátó építményt ástak ki.[87]

---

87 Bár erről nem olvasható kutatási eredmény, lehetséges, hogy a várost feldúló makedón csapatok éppen az agora területén pusztították – és raboltak – legtöbbet, ezért kevés ott a leletanyag.

Feltűnő volt az is, hogy az agora közelében érmék, különböző fémből készült áruk, vázák nagy mennyiségét találták, amiből a régészek egy időszakos piac működésére következtettek. A helyi piac és pénzforgalom jelentőségét alátámasztó ásatási eredmény volt az is, hogy a településben fellelt összes (pénz)érme 26%-át a piactér melletti tömb lakóépületeiben találták.

A kiskereskedelem világos térbeli rendet mutatott: az agora mellett elhaladó szélesebb, központi helyzetű főutca menti házakban volt a boltok, üzlethelyiségek, műhelyek döntő többsége, e házak területének mintegy egyharmada volt bolt vagy műhely. Még egy kutatási eredmény érdemel figyelmet: a központ közelében a házak ára sokszorosa volt a távolabb fekvőkénél. Már akkor érvényes volt tehát David Ricardo megállapítása, hogy a telkek, ingatlanok értékét elsődlegesen a rajtuk folytatott – folytatható – tevékenységek hozama, jövedelmezősége befolyásolja?

Jobbra: a város a Mükalé hegy alatt, utcahálózata és a feltárt tömbrészek. (WIEGAND & SCHRADER, 1904)

Fent: az Athéné Poliasz templom öt ión oszlopa

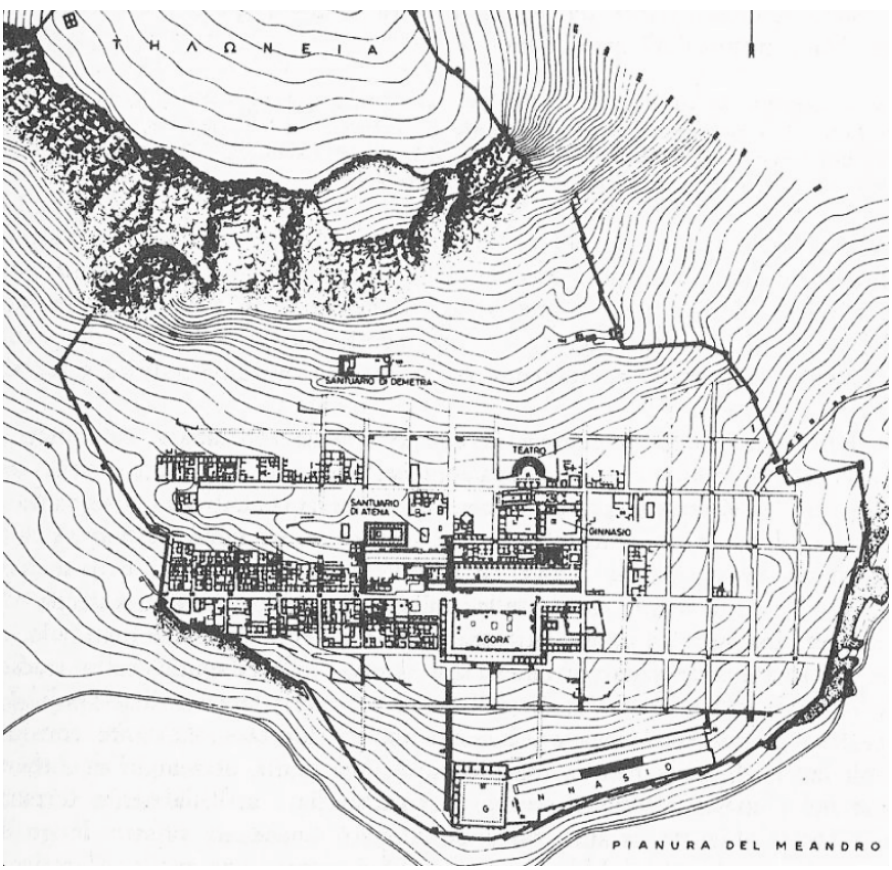

A két szomszédvár, Priéné és Milétosz

Priéné városának lakóterületein – bár tömbjeinek és telkeinek geometriai alakja eltér az olünthosziaktól – a tervezettség szintje és jellege úgyszólván azonos azokéval. A következőkben inkább a város központjával foglalkozunk részletesebben, mert funkcionális és kompozíciós szempontból különleges rendezettséget mutat, azaz itt is feltételezhetjük a tervezés és megvalósítás igen magas szintű szervezettségét.

A város telepítése – újratelepítése – időpontjában az Olünthoszénál kevésbé lehetünk biztosak. A sporadikus feljegyzések szerint a már az i.e. 7. században prosperáló tengerparti várost i.e. 545-ben a perzsa *Kürosz* felégeti, embereit rabszolgának adja, majd a perzsák ellen i.e. 494-ben indult ión felkelésben Priéné is részt vesz, de a vereség után újra kifosztják. Tudunk arról, hogy i.e. 440-ben Milétosz és Szamosz városai harcot folytatnak a Priéné feletti uralomért, amit a perzsák feletti nagy győzelmek után hajóhadával az egy ideig domináns Athén rendez el, így a város az i.e. 300-as évek közepéig Athén alárendelt szövetségében él. Mindezek után az látszik a leginkább valószínűnek, hogy a várost az után telepítik újjá, hogy a makedón uralkodók véglegesen elhódítják Kis-Ázsia nyugati részét a perzsáktól (*Philipposz,* i.e. 338). A feljegyzések szerint egy ideig Priénében lakott *III. Alexandrosz* (Nagy Sándor), aki a perzsákkal „kokettáló", megbízhatatlan Milétosz sakkban tartására akarta fejleszteni a várost. Ismeretes, hogy hozzájárult *Athéné Poliasz* templomának építéséhez is.[88] Bár a feltételezett telepítési időpontok jelentősen eltérnek egymástól, mindenképpen figyelemreméltó, hogy Olünthoszhoz hasonlóan Priénében is kijátszotta a történelem a „makedón kártyát".

Priéné rekonstrukciós rajza: az alaprajzukban szigorú hálózatos utcák a domborzat miatt térben változatos képet mutatnak.

A legnagyobb kiterjedése idején is legfeljebb 5000 lakosú Priéné a Mükalé-hegység meredek déli lejtőin épült, szigorúan derékszögű hálós úthálózattal, 35,4x47,2 méter méretű tömbökkel, bennük 8 elnyújtott formájú, azonos szélességű telekkel. Az utcák mai összehasonlításban igen keskenyek, 3,5–6 méter szélességűek voltak, az É-D irányú utcák a központ felé fokozatosan szélesedtek. Az 1904-ben kiadott régészeti térképek bemutatott másolatain pontosan látszik, hogy az „eredeti" telek- és beépítési állapot (ld. a rekonstrukciós rajzokat is) főként a település nyugati, perifériális elhelyezkedésű tömbjeiben maradt fenn, máshol ez a rendezettség már kevésbé fedezhető fel. A korábban hivatkozott német szerzők (HOEPFNER & SCHWANDNER, 1994) a Priénénél rövidebb életet élt Olünthosz esetében meglehetős biztonsággal tudták bemutatni a típusházak átalakulási folyamatait (telekrészek eladása,

88 Mind Milétosz, mind Priéné eredetileg tengerparti városok voltak, a Meander folyó torkolatánál lévő tengeröbölben egymással szemben helyezkedtek el. A folyó az évszázadok alatt feltöltötte az öblöt, a két város ásatásai ma 10-15 kilométerre vannak az Égei-tengertől.

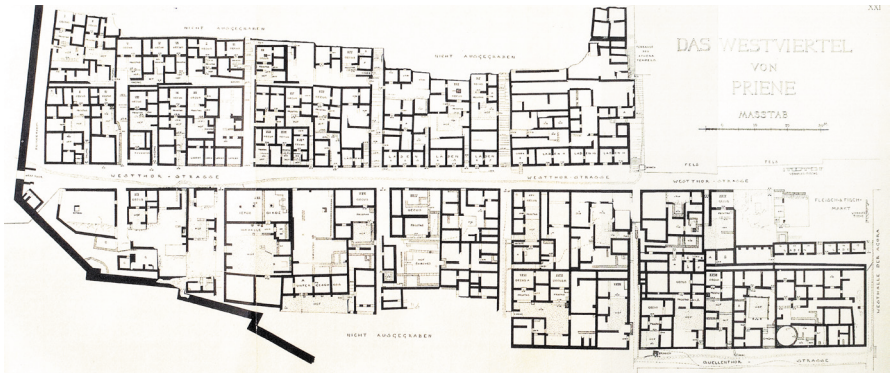

Részlet Priéné 19. század végi régészeti ásatásának térképeiből. Balra: egy K-Ny irányú utca menti tömbök alaprajza a település nyugati részén. Jobbra: a település központjához nyugatról kapcsolódó tömbök térképe. (WIEGAND & SCHRADER, 1904) A feltalálható táblák részletei, a két térkép egyébként egymás folytatásaként is kezelhető.

udvarméret növelés, a kisebb, „maradvány" jellegű épületrészek speciális használata stb.). Priénével kapcsolatban kevesebb ilyen példával éltek, de a figyelmes olvasó a térképeket szemlélve maga is számos hasonló változást figyelhet meg. Különösen figyelemreméltó, hogy a város központjához kapcsolódó, ahhoz közeli tömbökben a telek- és házméretek jelentősen nagyobbak a külsőbb fekvésűeknél, a telkek gyakran kétszeres szélességűek. Bár e témában nem ismerünk az Olünthoszéhoz hasonló kutatási eredményeket, aligha lehet másról szó, mint hogy itt is érvényesült a központi területek magasabb „presztízse". Azaz az itt megtelepedett jómódú népesség vásárlásokkal vagy egyéb módon növelni tudta a lakóterét. Az pedig, hogy a központi részeken az ingatlanok szélességi méretei igen gyakran többszörösei az eredetinek, segít annak megértésében, hogy a városközpont intézményi együttese milyen építési folyamat eredményeként jöhetett létre.

Az úthálózatnak a város régészeti térképein látható tiszta rendje a központi területeken is követhető, ott is, ahol a terek, intézmények megtörik az utcák folytonosságát. Ez egyértelműen mutatja, hogy a város téri rendjének tervezésekor és „kitűzésekor" az úthálózat rögzítése volt az elsődleges.

Egészen biztos, hogy a város „főterének", az agorának a helyét kezdettől fogva meghatározta az útrendszer, annak hálójához igazítva épültek meg később a város közintézményei. (Az is feltűnő, hogy gyakran megmaradtak azok a K-Ny irányú keskeny, sikátor jellegű közterületek, amelyek – Olünthoszhoz hasonlóan – a csapadékvíz telkekről való elvezetését szolgálták.) A teljes város és a központ bemutatott alaprajzairól az is leolvasható, hogy az egyes intézmények meglehetős „feszességgel" illeszkednek a kiinduló méretrendbe, meghatározott – általában páros – számú (2–8) eredeti telek „helyét" foglalják el. Bár Priénében az eredeti, szabályos telkek és házak átalakulási folyamatai csak ritkán követhetők az olünthoszi változások logikája szerint, itt is érdemes ránéznünk Hoepfner és Schwandner mutatós rajzaira. (HOEPFNER & SCHWANDNER, 1994)

Priéné utca-, tömb- és telekrendszere és egy lakótömb alaprajza a feltételezett eredeti állapotában. Olünthoszhoz képest a telkek keskenyebbek, jelentősen kisebb méretűek, az átalakulás itt általában két szomszédos telek egyesítését jelentette. A baloldali ábrán a vastagabb vonalak a fennmaradt eredeti telekhatárokat jelzik, a közintézmények tömbjei sötétebb színűek. (HOEPFNER & SCHWANDNER, 1994)

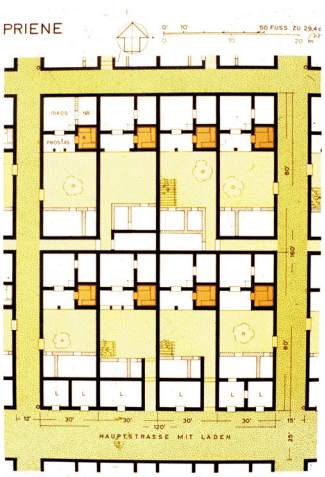

Abb. 176 Priene. Rekonstruktion einer Insula mit Typenhäusern. M 1:400.

Priénében az elmúlt időszakban kevesebb olyan, az olünthoszihoz hasonló régészeti „utókutatás" történt,[89] amire alapozva elegendő pontossággal írhatnánk le a városközpont kiépülésének folyamatát. Fő kérdésünk az, hogy az ókori „rendezési tervben" a *központ helye* – elsősorban *az agora – előzetesen kijelölésre került-e,* illetve, hogy kiépüléséig a területét szabadon hagyták-e. Másként fogalmazva: szükség volt-e az intézmények számára területvásárlásra, valamilyen, a kisajátításhoz hasonló jogintézmény alkalmazására. A 19. század utolsó és a 20. század első éveiben feltárt (WIEGAND & SCHRADER, 1904) egyes kultikus épületegyüttesek, közösségi létesítmények építésének ideje gyakran bizonytalan. A város (az „alsóváros") falai az akropoliszával együtt i.e. 350–340 körül létesültek. *Athéné Poliasz templomának* építését is nagyjából ugyanekkor kezdték meg. Feljegyezték, hogy Nagy Sándor, aki a templom építéséhez anyagilag is hozzájárult, i.e. 334-ben ajánlotta fel azt az istenasszonynak, de az építkezés befejezésének ideje bizonytalan. *Athéné kultikus szobrát* is csak valamikor az i.e. 2. század közepén állították fel.

A szentély alatti – már említett – sztoa is későbbi keletű, valószínűleg csak az i.e. 3. század után létesült; északi fala a szentélyhez tartozó szobrok alapjaira épült. Később, nagyjából i.e. 300 körül épült *Zeusz (Héra?) kisméretű temploma* az agorától

89 Priéné romterülete Törökország területén fekszik.

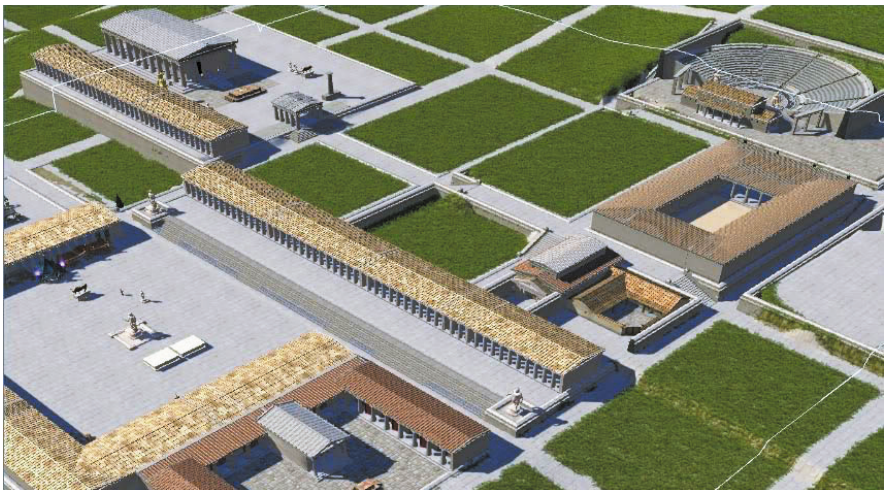

Rekonstrukciós ábrázolás Priéné központjáról: az agora és környezete – csak a középületek, a Buleutérion és Prütaneion felett a Gümnaszion és a színház.

keletre, egy zárt, sztoákkal határolt szentélykörzetben, amit a korai ásatások során talált egyik felirat alapján Aszklépiosz-szentélynek is tartanak. Feltűnő – a régészeti leírások is említik[90] –, hogy ennek a szentélykörzetnek nincsen bejárata az agora felől. Hasonló a helyzet a város legfontosabb közintézményével, a kb. i.e. 200 körül épült *Buleutérion*nal kapcsolatban (több száz fős befogadóképessége alapján a népgyűlés helye, azaz *Ekklésziasztérion* is lehetett), aminek déli oldalát a *Szent Sztoa* hátsó fala képezi, s amelyen keresztül az 1904-es régészeti kiadvány csak egy mellékbejáratot jelez az „előadói pódium" mögött. A Buleutériontól keletre lévő, azzal közös falú, perisztil udvaros épületet korábban egyértelműen a város *Prütaneion*jaként tartották számon, újabban azonban vitatják, hogy a feltárt alaprajzú ház valóban a tanácsosok gyűléseinek és közös étkezéseinek adott helyet. (Sőt, az is felmerült, hogy talán egy későbbi – a római korban átépült – lakóépületről van szó.) Az agorától északra létesült, kéthajós *Szent Sztoa* is „utólagos térbővület", az i.e. 2. század közepén létesült, valószínűleg két ütemben: a keleti, a Buleutérion és Prütaneion alatti rövidebb része későbbi építésű lehet.

Bármennyire is sok a bizonytalanság a priénéi városközpont létesítményeinek építési körülményeivel, idejével kapcsolatban, tisztán látszik, hogy az agora és a körülötte álló intézmények együttese *nem egyetlen tervezői elképzelés*, idea eredményeként, hanem fokozatosan, jóval több mint egy évszázadra terjedő időtartam alatt,

90 A most leírtak jórészt a Sarah CORMACK professzorasszony (Webster University Vienna, Ausztria, Duke University, Durham NC, USA) által szerkesztett, az interneten fellelhető *Perseus Building Catalog* c. összeállításból levont következtetések.

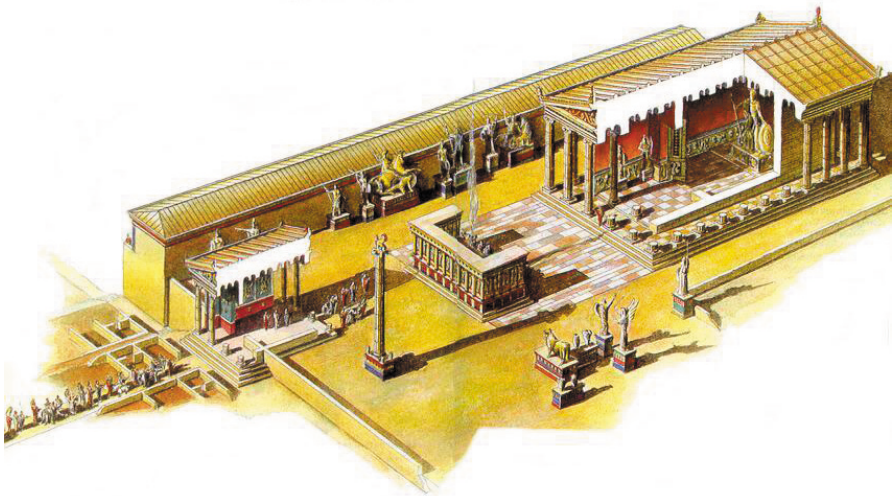

Rekonstrukciós ábrázolás Priéné központjáról: az Athéné Poliász szentély a tőle délre épült sztoával, az oltárral és a római kori bejárati épülettel.

nagyszámú egyedi döntés eredményeként valósult meg.[91] Az agora, a piactér helye minden bizonnyal már a legelső úthálózati, telekosztási tervekben rögzült, azaz Priénére nézve szó szerint vehető Meggyesi Tamás professzor megállapítása, hogy a tervezett görög városok agorái „tömbkihagyásos" módon jöttek létre. Néhány fontos és érdekes részlettel kapcsolatban azonban egyelőre bizonytalanságban kell maradnunk. Nem tudjuk, mikor és milyen döntés eredménye volt, hogy – az Athéné Poliasz szentély platójához hasonlóan – a piactér területét komoly földmunkával nagyjából vízszintes terasszá alakították. Logikusan e munkálattal együtt építhették el a térbe északról érkező két utcát, ráadásul úgy, hogy, mint számos középkori tervezett város főterén – figyelem: egy újabb kompozíciós archetípus – az utcák fedetten, a teret határoló sztoákban, „árkádokban", azok oszlopai mögött folytatódnak. Ugyanekkor szűnhetett meg a tér alatti K-Ny-i utca folytonossága is, jöhetett létre az a helyzet, hogy a piacra két oldalon és középen csak lépcsőkön át lehetett feljutni. A piactér két rövidebb oldalán és délen az is feltűnő, hogy a sztoák egy-egy keskenyebb sávot „elsajátítanak" a szomszédos tömbökből. (A nyugati oldalon a hal- és húspiac környezetének „zavaros" beépítése abból is fakadhat, hogy a terület déli oldala a megemelt plató fala mögött mintegy „elsüllyedt".)

Ha ezek a jelentős változtatások a központ kiépülésének egy későbbi fázisában történtek – és ez a valószínű –, és a kapcsolódó intézmények, *temenoszok* is az

91 CROUCH (2004), Dora P.: ***Geology and Settlement, Greco-Roman Patterns***, Oxford University Press, 2004. (A könyv Priéné esettanulmányával kapcsolatban e megállapításunkat megerősítően idézi: Wolf Koenings: ***Planung und Ausbau der Agora von Priene***, 1993. p. 381–397)

Két fotó Priéné ásatási területéről: az agora maradványai és az Alexandreion telke, ahol állítólag a Milétosz ostromát figyelő III. Alexandrosz, Nagy Sándor lakott i.e. 334-ben.

agora terénél újabb keletűek, érvényes marad a korábban feltett kérdésünk: mi volt addig? Mint a rövid életet élt Olünthoszban, itt is lakóépületek álltak a tér körül, vagy egyfajta „intézményi tartalékterületként" hosszú időre szabadon hagyták a szomszédos területeket? Egyelőre nem találtunk megnyugtató választ, de azt is el tudjuk képzelni, hogy egyes, a tér körül álló, nagyobb magántulajdonú lakóingatlanok telkei fokozatosan kerültek át világi vagy kultikus jellegű intézményi használatba. Mint korábban bemutattuk, Priéné központi fekvésű intézményei általában 2-4-8 darab „eredeti" telek helyét foglalták el, a mellettük feltárt épületek pedig a két eredeti telekből adódó négyzetes formát mutatják. A lakás mellett bármilyen egyéb funkciót is szolgálhattak ezek a nagyobb ingatlanok, tulajdonosaik minden bizonnyal a módosabbak közé tartozhattak, akik csak valamilyen nyomós politikai ok miatt adhatták fel az előnyös fekvésű központi telkeiket.

Ha feltételezésünk helyes – azaz az intézmények egy része lakóházak helyére került –, további olyan, egymással összefüggő kérdésekkel szembesülünk, amelyekre a válaszok megint csak megalapozott feltételezések lehetnek. Létezhetett-e az ókori görög városállamokban olyan jogi eszköz, szokásjog, aminek alapján egy magántulajdonú ingatlant fontos közcélokra kötelező jelleggel meg lehetett

szerezni,[92] volt-e valamilyen szabály a „kisajátításra"? Vagy inkább arról lehetett szó, hogy az intézmények számára a területeket sajátos „földbeni leithourgia" keretében adományozták a városnak tulajdonosaik? Priénében több építési célú adományozásról tudunk, a vonatkozó feljegyzések azonban nem terjednek ki az ilyen „ingatlanfejlesztési" részletekre. (CORMACK) Az építési célú adományozások között már említettük a városnak stratégiai szerepet szánó Nagy Sándort. Róla azt is tudjuk, hogy egy adományozott, állítólag egy bizonyos *Apollóniosz fia Anaxidémosz* által épített házban, az *Alexandreion*ban lakott i.e. 334-ben. A most következő, bizonyára nem teljes felsorolásban a talált feliratok alapján említhetünk egy bizonyos *Ariszton fia Küprioszi Philioszt*, aki a város délkeleti kapujánál épített szentélyt; két testvért, *Moszkhiont és Athénopoliszt*, akik az *Alsó Gümnaszion* építéséhez adtak komoly mennyiségű pénzt. A bizonytalan eredetű és funkciójú *Prütaneionnál Tatiánosznak, a nemes Pollion üzleti titkárának*, az Athéné istenasszony ünnepségeiért felelős hivatalnoknak a neve tűnik fel, talán az adományozó szerepében is. Az *ún. Szent Sztoa* (vagy annak egy része), az athéni Attalosz sztoához hasonlóan egy hellenisztikus uralkodó, *Ariarathész fia Orophermész kappadókiai király* (baszileosz) adománya. Miért ne adományozhatta volna egy jómódú priénéi polgár központi fekvésű ingatlanát a tanácsház, a Buleutérion (Ekklésziasztérion) telkéül, ha képes volt „elköltözni" egy másik, előnyös elhelyezkedésű területre?

Milétosz, városközpont a háló hiátusában

A városépítészeti irodalomban a kis-ázsiai város a „hippodamoszi" várostervezés iskolapéldájaként szerepel; ezzel szemben mi inkább a görög klasszikus kortól a római korig tartó kontinuus, folyamatos városfejlődés mintájaként mutatjuk be. Leírtuk, hogy Milétoszi Hippodamosz (i.e. 498–408) aligha lehetett a város tervezője, ha az i.e. 494. évi perzsa pusztítás után az újjáépítési munkálatok már i.e. 479-ben elkezdődtek. (Persze nem kizárt, hogy részt vett a munkálatokban.) Azt is láttuk, hogy a szabályos, derékszögű utcahálózat jóval korábbi találmány görög földön, különös tekintettel a gyarmatvárosokra. Egyre inkább az is kiderül, hogy a szakkönyvek úgyszólván azonos ábráinak egyes részei pusztán feltételezéseken alapulnak, ráadásul éppen a szabályos utca- és tömbrendszer egyes kiterjedt részeivel kapcsolatban áll fenn máig bizonytalanság. Milétoszból – Olünthosszal és Priénével szemben – alig ismerünk lakóépületeket. A zavarok okai között most is említhetnénk azt, hogy „a teória a tények elé furakodott" annak érdekében, hogy a dolgokat leegyszerűsített modelleken keresztül, látványosabban szemlélhessük – és

[92] Ld. az angol „compulsary purchase" kifejezést: kötelező vásárlás

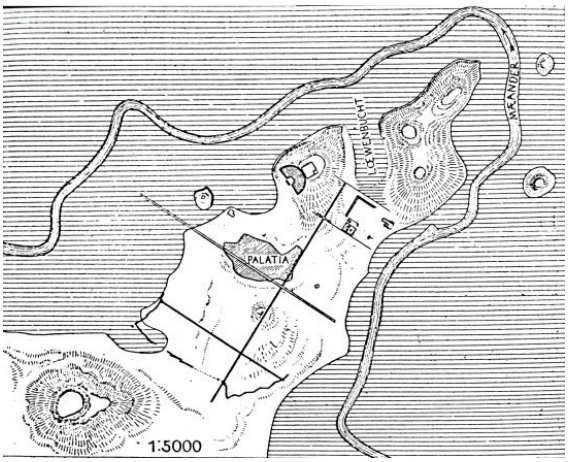

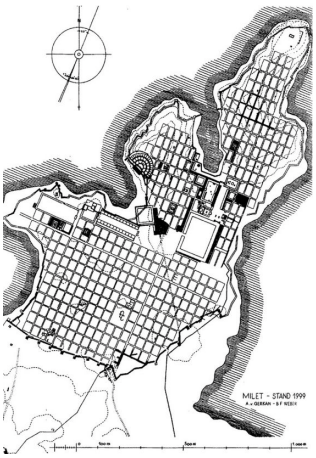

Két térkép Milétosz régészeti ásatásainak eredményeiről.

Balra: Theodor Wiegand térképe Milétoszról 1901-ből, Carl Haumann vázlata alapján. (Forrás: Th. Wiegand – R. Kekule von Stradonitz: *Zweiter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen begonnenen Ausgrabungen in Milet*, AA 1901, S. 193, Abb. 2) Az ábrán jelzett Palatia helyén egy kisebb újkori település volt az ásatások idején.

Jobbra: A város 2001-ben „érvényesnek tekintett" térképe. (Forrás: Dr.–Ing Berthold F. Weber: Stadtplan, in: *Ausgrabungen in Milet*, 2002)

oktathassuk. (Lásd iskolapéldaként Babilon alaprajzát.) A fő okok azonban a terület geológiai-vízrajzi átalakulásaiban keresendők.

A város első komoly régészeti feltárása egy 1873. évi francia ásatás után a Priénénél már megismert német régész, Theodor Wiegand irányításával indult 1899-ben. Az 1901-es keltezésű egyik első kutatási jelentés térképén Milétosz körül a *Meander folyót* látjuk, amint a korábbi tengeröböl általa feltöltött síkságán kanyarogva megkerüli a város természetes és „mesterséges", azaz építési törmelék által felhalmozott dombjait. Szemben a magasabb szintekre telepített Priénével, Milétoszt a folyó áradásai időszakonként most is elöntik, ami igencsak megnehezíti a kutatásokat, még inkább a konzerválási munkálatokat. Emiatt csak 1935-re sikerült az addig elvégzett munkák alapján megközelítőleg pontos térképet produkálni a városról,[93] de csak a 20. század utolsó évtizedeitől folytatott, geofizikai eszközöket is bevető vizsgálatok eredményei alapján lehetünk biztosak több, korábban csak feltételezett alaprajzi részlet helyességében. A terület topográfiai helyzete valószínűleg szerepet játszott a városközpont kialakulásának, átalakulásának folyamataiban is.

A régészeti kutatások e rendkívüli nehézségei közepette sajnos nem kaphatunk választ arra a kérdésre, milyen lehetett az i.e. 7. és 6. század archaikus nagyvárosa, amely – maga is korai kolonizációs településként – nagyszámú gyarmatvárost telepített, ahol a korai európai filozófiai gondolkodás olyan nagyjai tevékenykedtek, mint *Thalész és Anaximandrosz*, amely sajátos földrajzi helyzetéből következően *hol líd, hol perzsa türannoszok, satrapák* alatt élt. Hálós volt-e a város alaprajza korábban

93 GERKAN von (1935), Amin: ***Milet II 3: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899***, hrsg. von Th. Wiegand, Band II, Heft 3: Die Stadtmeuern (1935) Taf. 1

is, azaz az i.e. 5. század eleji újjáépítés a már kialakult téri rendet követte, vagy akkor a rajzasztalon „mindent elölről kellett kezdeni”? Már az ilyen bizonytalanságok miatt is figyelmünket elsősorban a városközpontra összpontosítjuk, arra, ahogyan a legelső kikötői épületek mögött a hellenisztikus, majd a római korban az újabb és újabb középületek különlegesen gazdag térrendszert hoztak létre.

Milétosz városközpontjának intézményei fordított L-alakú téri rendszerben illeszkednek az utcák és a tömbök derékszögű hálózatához. A bemutatott két ábra alapján a korábban tárgyalt priénéi központtól erősen különböző átalakulási folyamatot kell feltételeznünk. Nem arról van szó, hogy a néhány tömb „kihagyásával” rögzített helyű agora körül, a szomszédos tömbök, telkek igénybevételével épül ki a városközpont intézményegyüttese. Milétoszban a központ – bár a háló derékszögéhez való illeszkedése nyilvánvaló – sokkal komplexebb, „öntörvényűbb” képződmény; az egymást követő korokban létesült elemei nagyon eltérő méretűek és sajátos téri karakterrel bírnak. Ha ezek a régészeti ásatások térképein ábrázolt létesítmények egy időben, egymás mellett létezhettek, működhettek, Milétosz központja a város polgárai számára terek és utcák változatos környezetét adhatta, minden bizonnyal nyüzsgő, gazdag városi élettel. Az északi kikötőhöz kötődő, még erősen „funkcionális” tartalmú *sztoák, raktárak* (9., 12. sz.) és az ezekhez kapcsolódó kisebb *Északi Agora* (13. sz.) mellett déli irányban egy *kapuépületen* (11. sz.) átlépve, majd oszlopokkal szegélyezett *római kori felvonulási úton* (14., 15. sz.) haladva egy

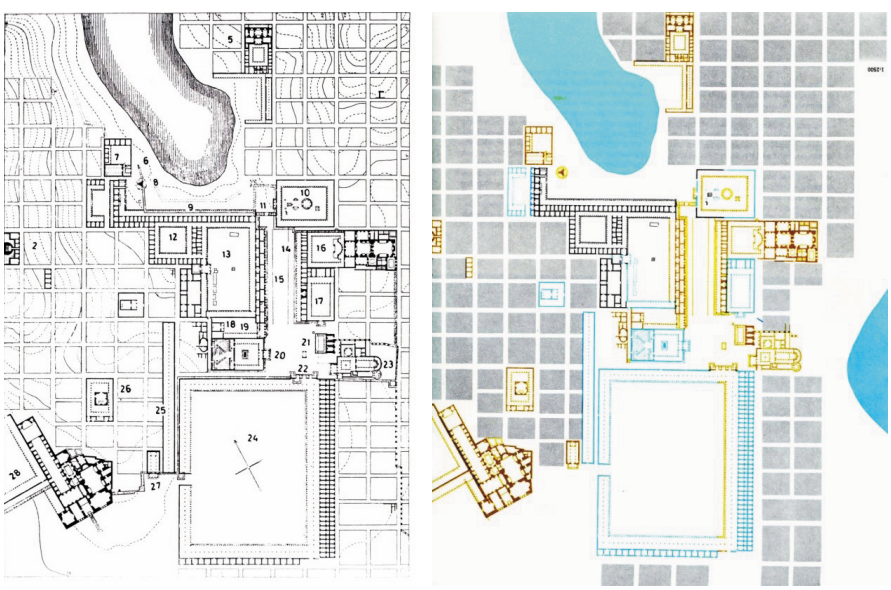

A B

Két ábra Milétosz központjának keleti oldaláról. A) A központ az intézmények számjelével – a fontosak megnevezése a folyó szövegben. B) Az intézmények építésének kora: fekete: klasszikus; kék: hellenisztikus; sárga: római. (BACON, 1967)

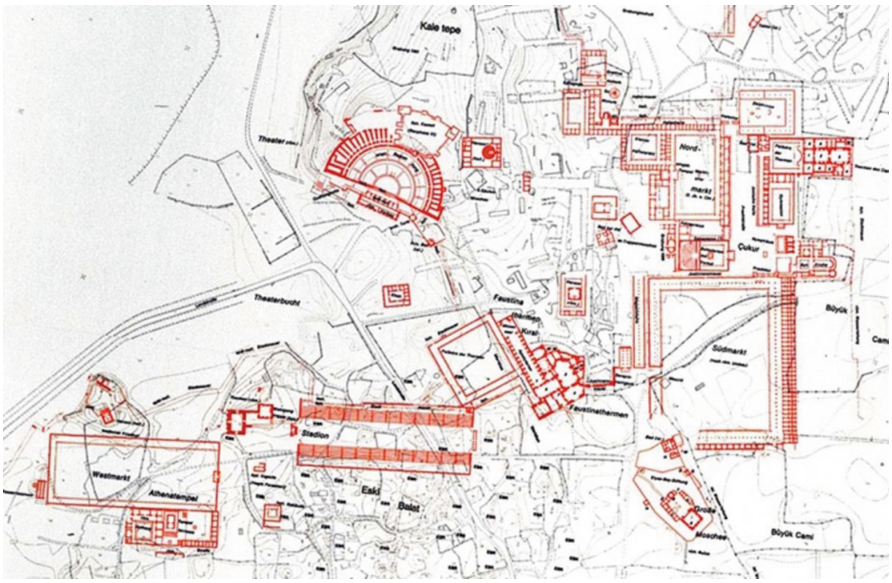

Milétosz központja. A régészet által feltárt intézmények. Jól érzékelhető, hogy az északi épületegyüttes jóval rendezettebb a kelet-nyugati irányban állók csoportjánál, ahol a római időben épült intézmények egy része nem követi a város domináns geometriáját.

Milétosz központja. A római korban létesült felvonulási útvonaltól (ld. a helyreállított oszlopokat) nyugatra lévő Északi Agora jelenleg is mély fekvésű területen fekszik, a romok konzerválását komolyan nehezíti a dagály idején betörő sós tengervíz.

újabb kapuépítményen (22. sz.) át jutunk el a *nagy Déli Agora hellenisztikus/római teréhez* (24. sz.). A további létesítmények e fő elemek alá rendelődve helyezkednek el. A felvonulási út bejárata előtt áll *Apollo Delphiniosz szentélye* (10. sz.), az út oszlopsora mögött keleti oldalon egy *római fürdő* (16. sz.) és egy *gümnaszion* (17. sz.) áll. A hellenisztikus és római időkben már kevésbé jelentős szerepű városháza, a *Buleutérion* (20. sz.) még elfogadható elhelyezést kapott a felvonulási út déli kiszélesedésénél, vele szemben a *Nümpheum*mal (21. sz.).

Míg a központi intézményegyüttes északi, a város kikötőjéhez kapcsolódó része jól illeszkedik a derékszögű utcahálózathoz, kevésbé bizonyított ez a déli, kapcsolódó intézményi sáv esetében. (A két „párhuzamos" ábránk régebbi keletű, azóta az újabb vizsgálatok a település északi részén *téglány formájú tömböket* mutattak ki, melyek méretei nagyjából az ábráinkon szereplő négyzetek kétszeresének felelnek meg.) A déli intézmény-sáv a nyugati öbölben állt *Színházi Kikötőtől* indul; benne nagy területű létesítmények állnak: *Eumenész Sztadionja és Gümnaszionja, Athéné temploma, a Nyugati Sztoa és az ú. n. Hellénisztikus Héróon (halotti templom)*, többségükben késői, nagyjából i.e. 2. századi, hellenisztikus építmények.

A két, egymással majdnem pontosan derékszöget bezáró intézmény-sáv a város legmélyebben fekvő részein épült ki, bizonyára nem véletlenül. A legutolsó évek

geoarcheológiai vizsgálatai[94] és a régészeti térképek topográfiai ábrázolásai megerősíteni látszanak azt a feltételezésünket, hogy Milétosz északi területei eredetileg szigetek voltak, amelyek között a Meander folyó a keskeny tengerszorosokat feltöltötte. Az e szigetek között a feltöltődés során létrejött, kikötőkként szolgáló két öböl között húzódó, mély fekvésű, vizenyős területek lakóterületek számára kevésbé lehettek alkalmasak.

Intenzívebb felhasználásukra ezért csak a város jelentőségének növekedésével, fokozatosan kerülhetett sor, ahogyan a folyó és a tenger kölcsönös hatásai, illetve az emberi építő beavatkozások révén a területek egyre inkább a tengerszint fölé emelkedtek. Nem lehet kétségünk afelől, hogy egy ilyen földtani-hidrológiai folyamat komolyan befolyásolhatta a központ helyét, kialakulását, kérdés marad ugyanakkor, hogy a szabályos utcaháló terve kiterjedt-e ezekre a mély fekvésű területekre is.

E sorok írójának várostervezői tapasztalatai azt mondatják, hogy a háló valószínűleg a központ területét is lefedte; érdemes lehetett a rendteremtő – ma úgy mondanánk: szabályozó – szándékokat akkor is idejekorán kinyilvánítani, még ha a megvalósulás csak jóval később következhetett be. Csak ezzel, a „mesterterv" meglétével magyarázható Milétoszban is, hogy a központi intézmények a város északi részén szépen illeszkednek a hálózatba. A kelet-nyugati irányban fekvő, kevésbé „rendezett" intézményi sáv esetében azonban ez alig bizonyítható, a város déli területéről csak kevés biztos ismerettel rendelkezünk.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy néhány érdekes és ritka példán keresztül megosszuk az olvasóval azt az érdeklődésünket, ami a régmúlt évszázadok, évezredek településeinek létrejöttével, építésével, átalakulásaival, egyáltalán életével kapcsolatos. Meggyőződésünk, hogy ismereteink igazán akkor bővülnek, ha egy, még eléggé meg nem értett jelenség során a „titkok, rejtélyek" megfejtésére törekszünk. A most tárgyalt téma, a tervezett görög városok kapcsán is vannak még rejtélyek. Hogy csak kettőt említsünk: hogyan épülhetett ki Priéné vízszintes padozatú agorája lejtős terepen úgy, hogy a teret övező minden „középület" a szokásos típus lakótelkek kétszeres vagy négyszeres területén áll? Hasonló kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy Milétosz városközpontja évszázadokon át tudott épülni, továbbépülni a két kikötő között elnyújtott, fordított L-alakú zónában, a hálós alaprajzú lakóterületekhez szinte tökéletesen igazodva.

---

94 BRÜCKNER (2018), H: *Coastal Research and Geoarchaeology in Mediterranean Region*, in: D. H. Kelletat (ed.) German Geographical Research: The Last Decade (Tübingen), pp. 235–257

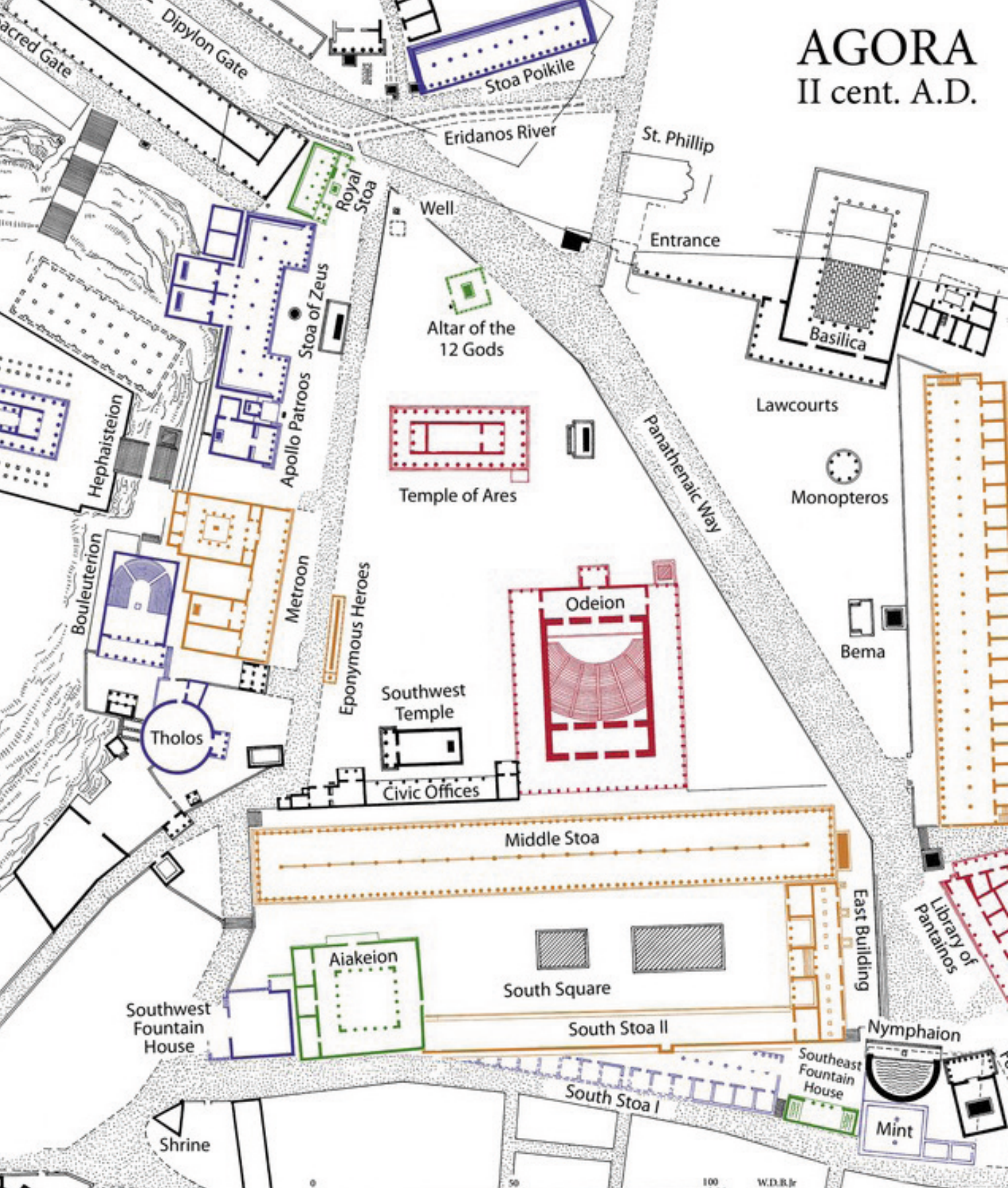
AGORA
II cent. A.D.
Sacred Gate
Dipylon Gate
Stoa Poikile
Eridanos River
St. Phillip
Royal Stoa
Well
Entrance
Stoa of Zeus
Altar of the 12 Gods
Basilica
Lawcourts
Hephaisteion
Apollo Patroos
Temple of Ares
Panathenaic Way
Monopteros
Bouleuterion
Metroon
Eponymous Heroes
Odeion
Bema
Southwest Temple
Tholos
Civic Offices
Middle Stoa
East Building
Library of Pantainos
Aiakeion
South Square
Southwest Fountain House
South Stoa II
Nymphaion
Southeast Fountain House
South Stoa I
Mint
Shrine
0
50
100
W.D.B.Jr

A FELLEGVÁRBÓL LE AZ AGORÁRA

Az itt következő fejezetben Athén agorájának fejlődéstörténetét mutatjuk be. Magától értetődően arra törekszünk, hogy a területnek és létesítményeinek a görögség demokratikus átalakulási folyamataiban betöltött szerepeit is érzékeltessük. A korai kezdetek után főként a klasszikus és hellenisztikus korszakokra összpontosítunk, de bemutatjuk a római időszak legfontosabb épületeit is. A 20. század elején még sűrűn beépült területet 1931-től kezdődően a *The American School of Classical Studies in Athens* régészei és kutatói[95] kezdték feltárni, a munka dandárja az ötvenes évekig folyt. Minden újabb kori épület bontásával nehezen áttekinthető romterületet alakítottak ki, egy tájépítész javaslatára azonban sikerült elérni, hogy a maradványokat tájkonform növényzettel fedjék. A romkert így „takarja" a téri rendszer fő jellemzőit, melyek csak a hellenisztikus korra rajzolták ki az agora „nagy négyzetét."

Athénban is kiemelt kutatási téma az archaikus korszakot megelőzően a kontinuitás és diszkontinuitás kérdése,[96] hiszen a jó fél évezredes „szócsend" idejét az emberiség egyik legnagyobb kulturális teljesítményének korszaka követi majd. A lineáris B írás megfejtése fokozta a kutatók ambícióit arra, hogy a késői bronzkorból találjanak a társadalmi szerveződés formáit jelző olyan anyagi komponenseket, amelyeknek az archaikus korban egyenes leszármazottai lehettek. Bár a kezdeti optimizmus lelohadt, a mükénéi dimenzió a görög nyelv kontinuitásának bizonyítékával megmaradt, arra a következtetésre buzdítva, hogy az államképződés Mükéné utáni folyamatai nem lehettek teljesen új és független fejlődés eredményei. Ezzel szemben az 1960-as és 1970-es években a görög vaskorról a drasztikus elnéptelenedés, a végletes szegénység, a rendszerek összeomlásának képe rögzült, amelyben a mükénéi *koiné* regionálisan elkülönült sejtekre töredezett szét, melyek csak véletlenszerű kapcsolatba kerültek egymással. Mára e kép keménysége enyhülőben van. Egyes

95 BOEGEHOLD (1995), Alan L: *The American School of Classical Studies at Athens*, Princeton, New Yersey

96 DAVIES (2005), John K.: *The „origins of the Greek polis" – Where should we be looking?* in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed. L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005

Az athéni agora a 20. század elején és mai állapotában. A baloldali fotón az emeletes épület az átépült Attalosz Sztoa, alul a falon az átjáró az itt haladó vasút számára létesült. A fénykép 1931. május 25-én, az ásatások kezdőnapján készült. Forrás: agora.ascsa.net

területeken a települési és kulturális kontinuitás elismertté vált (pl. Attika), illetve óvatosan kezd elfogadott lenni másutt (pl. *Delphoi, Milétosz*) is. A kultúra kontinuitása tűnik fel itt és ott, máshol a gazdagság és a társadalmi rétegzettség kicsiny körzeteit lehet azonosítani. Ugyanakkor más tájak és régiók – mint *Elisz és Phókisz* – részletes vizsgálata megerősíteni látszik a közel teljes elnéptelenedés, illetve a vaskori újbóli betelepedés képét. A „polisz felemelkedése" nem írható le egyetlen érvényesnek ítélhető modellel. (DAVIES, 2005) Bármennyire is érvényesülhetett valamelyes folyamatosság a mükénéi korszak után, a történet végső soron a régió nagy részén az újrakezdésről szólt, ahol a szervező központok eltűntek, az elit egyes tagjai talán más, védettebb helyekre menekültek, a helyben maradottaknak, a túlélőknek pedig önfenntartásra kellett berendezkedniük. Isteneikről természetesen nem feledkeztek meg, hajlékaikban és azon helyek mentén, ahová emlékek kötötték őket, áldoztak is nekik. Az bizonyos, hogy az újonnan jöttek – még ha nagyobb számban voltak is – nem voltak „városépítők, városlakók", a mükénéi fellegváraknak inkább a köveit használták, mint védelmi képességeiket. A poszt-mükénéi kor településeinek[97]

[97] Ilyen, a régészet által vizsgált tényező például, hogy mikor szűnik meg a kultikus célú felajánlásoknak a sírokba temetése, illetve mikor jelenik meg, fokozódik a fogadalmi ajándékok szentélyekben való elhelyezése. Ez a változás nyilvánvalóan a társadalmi-települési integráció szélesedésének jele. Lásd ezzel kapcsolatban pl. MORGAN (2005), Catherine: ***The archaeology of sanctuaries in early iron age and archaic ethne. A preliminary view***, in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 92–109

A fás, bokros ligetté alakított athéni agora ma, felette a Héphaiszteion temploma a Koronosz Agoraioszon, az Agora hegyén. Forrás: greeka.com

társadalmáról, gazdaságáról, az átalakulás folyamatairól a változó helyeken talált, változó összetételű régészeti emlékek adják a legmegbízhatóbb tájékoztatást, de értékelésük során nem nélkülözhető a tisztán megfogalmazott elméleti alap. Amint máshol már említettük, a legbiztosabb megközelítési bázist a környezeti teória adja, most is azt követve indulunk el. A mükénéi struktúrák összeomlásával bekövetkezett jelentős elnéptelenedés „pozitív" folyománya a viszonylagos földbőség lett.

A hatalmi, igazgatási központok pusztulása – illetve az, hogy ilyenek még hosszú ideig nem jöttek létre – teret adott egy kiegyensúlyozott, de nagyon lassú, a nemzetségi, családi szerveződések által „önszabályozott" növekedésnek. Bizonyára e folyamatban voltak komolyabb törések, a szomszédos „kistérségek" között kialakulhattak kisebb-nagyobb feszültségek, viszályok, de az alapvető változások csak jóval később következtek be, amikorra az adott települési egység nagyobb létszáma miatt megnövekedett, kihasznált, majd túlhasznált földterületek csak egy szomszédos település kárára voltak növelhetők. (Ide vezethető vissza az a – csak részben helyénvaló – szemlélet, hogy a görög államok közötti kezdeti háborúskodások alig voltak komolyabbak két szomszédos település „erős embereinek", a *héroszoknak* és követőiknek párviadalainál.)

A polisz evolúciója

A kis helyi települési egységek társadalmi folyamatai leírásánál újra a már ismert elméleti megközelítésekhez, többek mellett Max Weberhez és követőikhez kell segítségért folyamodnunk. A fenti környezeti-gazdasági képlet alapján egy olyan

evolúciós fejlődés[98] írható le, amely szerint az archaikus korra, az i. e. 8-7. századokra már kirajzolódó *polisz-állam* eredendően a *szabad földművesek közösségeiből* fejlődött ki. E modell tagadja azt az ellentétes vélekedést, hogy a mükénéi kor továbbéléseként létezett volna egy zárt, születési alapú arisztokrácia, amely egy függő helyzetű széles paraszti réteg gazdasági kihasználásából élt. Azt is jelenti ez, hogy a társadalom nagyobb fokú rétegzettsége csak későbbi fejlemény, a Mükéné utáni „sötét kor" egymást követő generációi hosszú évszázadokon át viszonylagos változatlanságban éltek.

A társadalmi építmény mindezek miatt nem piramis, inkább tojás formájú lehetett, fent a viszonylag korlátozott létszámú irányító csoporttal, lent pedig a valami miatt „szerencsétlenek" ugyancsak nem nagy tömegével. A törzsi rendszer *baszileosza* – weberi kifejezéssel élve – *tradicionális és/vagy karizmatikus autoritással* rendelkezett. Ha vezetői képességei mitikus ősökkel, azok isteni kapcsolataival társultak, biztosítva volt a sikere. *Kényszerítő hatalma* azonban *csak korlátos lehetett*, mert nem álltak rendelkezésére olyan eszközök, amelyekkel a vezetetteket meg tudta volna fosztani alapvető létfeltételeiktől, ha azok szándékai ellenére cselekedtek. Ennek oka lehetett az is, hogy hosszú ideig még sok termőföld volt használaton kívül. Pap-király sem volt a baszileosz, aki az „isteni büntetést" saját személyén át érvényesíthette volna, így egyedüli erős vezetői eszköze a *megállapodás keresése* lehetett. Polányi Károlynak az ókori görög gazdasági kapcsolatokra használt kifejezése, a *reciprocitás* társadalmi értelemben, a *baszileosz és a démosz viszonyának* jellemzésére is használható. A főnöknek nyújtott ajándékok ellentételezése a „szakszerű" vezetés volt.

E ponton az olvasó talán az ókori görögök heuréka élményét éli át: igen, itt, ebben a szép kiegyensúlyozottságban lehet a gyökere a sokat emlegetett görög demokráciának. Türelmet kérünk azonban, több évszázadnyit, hiszen sok minden történik még az i. e. 8. évszázadig, amikor a régió egyes részein már feltűnnek városállam jellegű képződmények. (Amúgy is csak elméletről van szó – ami persze igaz is lehet!) A mai álláspont szerint időszámításunk előtt körülbelül 700 körül változnak meg határozottabban a gazdasági, társadalmi és hatalmi viszonyok.

A népesség lassú, de határozott növekedésével a használaton kívüli termőföldek fokozatosan elfogynak, miközben e korból még nem tudunk a föld hozamát fokozni tudó alapvető technológiai újításokról. E helyzetben a vezető elit tagjai növelni tudják birtokaikat, míg alul, a tőlük létfenntartásukban függők rétegei is

---

98 DONLAN (2005), Walter: *The relations of power in the pre-state and early state polities*, in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 21–31

növekszenek. A regionális térben is alapvető változások következnek be: a települési egységek földjei már összeérnek, a szomszédok közötti viszályok, „határvillongások" felerősödnek. Földjeik védelme érdekében létrejön a szabad birtokosok fegyveres testülete, a *hoplita katonaság*, amely szervezett hadrendjével majd felsorakozik a homéroszi eposzok magányos hősei mellé. Ennek a fegyvertartásra elegendő forrással rendelkező „középrétegnek" a létszámaránya fokozatosan nő, emiatt a városállamok irányításában is komoly szerepet kell majd kapnia.

A megváltozott viszonyok között a *vezetés karaktere* is átalakult. Általános folyamat, hogy az egyre összetettebb, bonyolultabb vezetési feladatok közepette a k*ormányzati szerepek „elszemélytelenednek", funkcionálissá válnak*. Már a törzsi rend baszileoszának is meg kellett osztania autoritását a tanácsban a vénekkel és a népgyűléssel. A „főnök" fokozatosan elveszti karizmájának isteni alapjait, a *kialakuló városállamokban a tanácsokat egyre inkább a leggazdagabb földbirtokos családok uralják*, akik természetesen erőszakkal is ragaszkodnak e helyzetük megőrzéséhez, még ha esetenként ki is kell egyezniük a hasonló rangban állókkal. A fokozatosan összeálló görög jogrendszer az oligarchák által uralt magisztrátusban, tanácsban, népgyűlésben egyre nagyobb szerephez jut.

Az *archaikus kori jogalkotás* történetének[99] megismerése, megértése a történet- és jogtudomány egyik izgalmas fejezete. Sajátos probléma azonban, hogy e korból – tehát a poliszok kialakulásának kezdeteitől – viszonylag kevés írott, templomfalakra, „kőbe" vésett jogi szöveg maradt fenn, amelyek általában egyediek, specifikusak, egymással csak kevés összefüggést mutatnak.

A jogalkotási hagyományt rendszerező későbbi klasszikus szövegek, köztük *Arisztotelész írásai* alapján is, aki gyakran a jogalkotók személyére is kitér, inkább az adott jogi hely egyedisége tűnik fel. Mindezek ellenére a mai kutatói álláspont az, hogy a különleges rendelkezések éppen a városok formálódó, *hasonló karakterű jogrendjétől való eltérések* miatt voltak feljegyzésre, megjegyzésre érdemesek. Az alakuló városállamok egymással egyre intenzívebbé váló kapcsolatai nyilvánvalóan ki is kényszerítették a fokozatos hasonulást. A következő szöveg, amelyik az i. e. 6. századból, az archaikus kor végéről, Olümpiából származik, egyszerre mutatja az alakuló jogi szemlélet átfogó karakterét és a helyi „szabályozás" egyediségét.

---

99 OSBORNE (2005), Robin: *Law and laws – How do we join up the dots?* in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 39–43

A purifikáció példája

> *„Ha valaki a szent körzet területén parázna cselekedet követ el, annak egy ökör áldozatával és teljes megtisztulással kell vezekelnie. Ha valaki a szabályokkal ellentétesen határoz, az semmis, de az emberek döntése legyen a végső határozat. A szabályok bármi olyan változtatása, visszavonás vagy hozzátétel, ami az isten(ek) szemében kívánatos, az ötszázak teljes tanácsa és a teljes népgyűlés egyetértésével lehetséges. Változtatást, visszavonást és hozzátételt csak háromszor lehet tenni."* (OSBORNE, 2005)

Az ököráldozat a helytelen cselekedet ellentételezése, a *purifikáció, megtisztulás, megtisztítás* a görög világban széles körben használt kifejezés és kötelezettség volt.[100]

> *„A purifikáció az egyik útja annak, hogy a metafizikus tapinthatóvá váljon. Bár természetes módon is működhet, ahogyan a magasabbat az alacsonyabbtól, a jobbat a rosszabbtól elválasztjuk. Görögországban a legnyilvánvalóbb működése az, ahogyan a megszenteltet elkülöníti a profántól. Azaz határokat rögzítünk az istenek szentélykörzetei és templomai köré, amit csak purifikáltan léphetünk át, vagy ha már beléptünk, le kell mosnunk az addig magunkra szedett szennyet. Gazdag az igazolás az írásokban, a görög vázák festményein az érkezők purifikációja számára szolgáló tisztítóvizes kancsókról, víztartályokról a szentélyek bejáratainál. Ezek a templomok leltárainak normál részét képezték. (…) Nagyon jellemző, hogy Athénban az agorát, a város polgári és politikai központját hasonló tisztító kancsókkal vették körül."* (PARKER, 1983)

Athénban az 5. századra tisztul meg az Akropolisz az erőszakos használattól, sőt „purifikációs" értelemben a nemzés, a születés, a halál emberi tevékenységei, és persze a gyilkosság és más erőszakos cselekmények is távol tartandók a fellegvártól. A jobban védhető magaslatok persze még hosszabb ideig fontos szerepet játszanak a város életének szervezésében: az Akropolisz alatti dombra, a *Pnüxre* hívják össze a népgyűlést. Egy ideig az arisztokrata csoportok a saját bírósági ügyeiket elkülönülten intézik az *Areioszpagosz dombon*, majd csak a legkényesebb, gyilkossággal végződő ügyek tárgyalása marad e magaslaton.

A jogszabályok viszonylagos változatlansága az ókori görögöknél is már korán fontos szemponttá vált, még ha a szakrális szempontra való hivatkozás és a jog-

---

100 PARKER (1983, 1996), Robert: *Miasma, Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon Press, Oxford

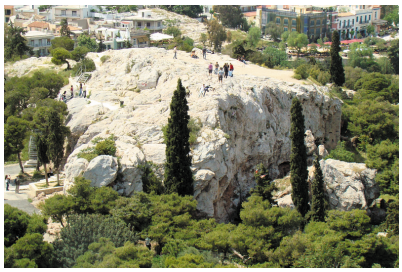

Az ókori Athén két dombja, amelyeknek a városi élet szervezésében kiemelt szerepük volt: balra az Areioszpagosz, az arisztokrata rétegek bíróságának helyszíne, ahol később a „véres", gyilkossági ügyeket tárgyalták, jobbra a Pnüx, ahová a népgyűlést hívták össze.

alkalmazók (népgyűlés, tanács) tág beavatkozási lehetőségének biztosítása a mai jogszemléletünk szerint még eléggé „tisztátalan" rendszert mutat is. Átfogó, összeírt jogi kódex más városokhoz hasonlóan ténylegesen Athénban sem létezett, az volt a gyakorlatias megoldás, hogy a jogalkalmazás különböző területeiért más-más *magiszter* volt felelős. A görögökkel kapcsolatban sokszor hangoztatott egyenlőség-eszme, az *iszonómia* hosszú ideig csak az irányítás legfelső szintjein érvényesült: a jogelv segítette a viszonylagos egyensúly létrejöttét, fennmaradását az elit egymással rivalizáló kiváltságos csoportjai között. A közjó fokozatosan erősödő elvére hivatkozva pedig az is lehetővé vált, hogy az egyensúlyt megbontók,[101] illetve az alacsonyabb rangú, vezetésre alkalmatlannak ítélt rétegek ebből az elvi egyezségből *kizárhatók* legyenek. A városállamok „politikai osztályába" csak fokozatosan kerültek be a gazdasági erőforrásaik tekintetében kevésbé erős, de fegyvertartásra elégséges jövedelemmel rendelkező szabad paraszti, *harcos hoplita* rétegek. A harcmezőn az *arisztoi*hoz tartozók vezették őket, de később egyes csoportjaiknak részt kellett kapniuk a hivatalokban, az állami bürokráciában is. Mindezek a változások még hosszú ideig nem jelentették a teljes *démosz* bevonását a hatalomba: *„…lényegét tekintve az archaikus kori polisz, de jórészt a klasszikus kori sem volt egalitariánus (még kevésbé demokratikus). Mindenütt, még a polgárok testületében is (az egyetlen olyan arénában, ahol az egyenlőség egyáltalán követelmény lehetett) voltak a többieknél egyenlőbbek"*.[102] Mint már említettük, az alakuló poliszokat irányító csoportok jelentős része rokoni, kláni alapon szerveződött, ha az érdekek azonosságából fakadó szolidaritás megszakadt közöttük, színre léphetett a *türannosz*, aki monopolizálni tudta a hatalmat, egyúttal vissza is szoríthatta az arisztokrata családok hatalmi törekvéseit.

---

101 Lásd az athéni ***osztrakiszmosz*** (cserépszavazásos száműzés) intézményét.

102 FOXHAL (2005), Lin: ***A view from the top – Evaluating the Solonian property classes***, in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 62–74

Az athéni jogfejlődés

Mai viszonyaink felől visszatekintve – illetve a legjobban ismert athéni folyamatok alapján – a poliszok irányításában *a vagyoni és a területi elv megerősödése* tűnik alapvető jelentőségűnek. A vagyoni elv bevezetése Athénban Szolón (i. e. 638–558) arkhóni működéséhez kötődik,[103] aki egy súlyos gazdasági és politikai válság idején (talán i. e. 594-ben) kapott felhatalmazást a jogalkotásra:

> *„Ciprusi tűz emésztette Szolón testét idegen földön;*
> *Szalamisz őrzi csontjait, ma por és hamu.*
> *De lelkét az axonok fel, az égbe emelték. Mert jó*
> *törvényeket alkotott ő az embereknek, a legkisebb terhekkel."*
> (Szolón saját verse, idézi OSBORNE, 2005)

A mai történészi szemlélet szerint a szolóni jogalkotás fő célja a növekvő mértékű birtokkoncentráció közepette eladósodó, földjüket vesztő szabadok valamiféle védelme volt és a kevésbé vagyonos rétegek számára a korábbinál szélesebb körű politikai részvétel lehetőségének biztosítása. Az elsőként említett célt a *szeiszaktheia* intézménye teljesítette, aminek tartalma a legújabb vélemények szerint azonban nem a korábban hangsúlyozott „teherlevétel" volt. Azaz nem a *horosz*ok, a feliratakkal esetenként a jelzálog-jogokat is rögzítő határjelző kövek „eltávolítását", vagyis az adósságok elengedését, hanem a helyi földbirtokosoknak fizetendő *védelmi pénzek fizetése alóli felszabadítást* jelentette,[104] illetve azt, hogy *athéni polgárt a továbbiakban nem lehetett rabszolgasorba taszítani*. Ha ez a szűkítő szemlélet további igazolást nyer, el kell vetnünk azt az – egyébként igen vonzó – felfogást is, hogy a szolóni innovációknak gazdaságfejlesztő hatásuk is volt azáltal, hogy a földjeiket vesztő szabadok a nagyobb birtokosok földjein olcsó munkaerő-bázist jelenthettek, elősegítve ezzel egyes ágazatok, mint az exportképes olívaolaj-termelés fokozását.

A *politikai jogok kiterjesztése* a birtokos rétegek felső három csoportjára vonatkozott csak: a legalább 500, 300, illetve 200 *medimnosz* (26 200, 15 720, ill. 10 480 liter) terményt produkáló szabadokra (másként: *pentakosziomedimnoszok*: ötszázmérősök; *hippeiisz:* lovasok; *zengitészek:* ökörfogatosok). Minél magasabb volt a polgár

---

103 Az ún. szolóni törvényekről, születésük idejéről csak részleges ismeretekkel rendelkezünk Szolón költeményei alapján. Bővebb leírásuk és értelmezésük Arisztotelész és Plutarkhosz több évszázaddal később született műveiben olvasható.

104 HARRIS (2005), Edward M.: *A new solution to the riddle of the Seisachtheia*, in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 55–60

rangja, annál magasabb hivatal betöltésére volt jogosult. A negyedik csoport – a 200 medimnosznál kevesebbet termelők, illetve a *hajósok, kézművesek, kiskereskedők stb. –, a thészek* („napszámosok") osztályának tagjai csak a népgyűlésen, az *ekklészián* vehettek részt. Arisztotelész szerint Szolón működéséhez köthető az is, hogy a vagyoni cenzus eredményeként az arisztokrata (kláni, családi) dominancia lehetőségei beszűkültek, mert a számukra biztosított kereten belül sorshúzással választották ki az – állítólag – 400 fős tanácsba kerülőket. Ugyanő írja le, hogy a polgárok mintegy „vádhatósági" és fellebbezési jogot kaptak, és a főként arisztokrata magisztrátusokkal szemben növekedett a hadisten, Arész dombján, az *Areioszpagoszon* működő bírósági testület szerepe, amelyben a korábbi évek arkhónjai vettek részt.

Mindezek a változások mai szóhasználattal a „jogállamiság", az „alkotmányosság", a „participáció" erősödése, szélesedése irányába mutattak. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy a jóval későbbi történetírók, gondolkodók, filozófusok hajlamosak voltak a saját koruk, a klasszikus, majd a hellenisztikus polisz politikai, igazgatási, jogi kategóriáit, azok előzményeit látni már a korai, archaikus világban is. Arisztotelész teljesítménye a logika világában igen tiszteletreméltó, a történelem azonban a filozófus szemlélete ellenére nem mindig követte a logika törvényeit. Bár Szolón az Areioszpagoszon működő tanács feladatául szabta volna törvényei védelmét – azaz valamiféle „alkotmánybírósági" szereppel is felruházta volna –, színre léptek az egyeduralomra törő, általában arisztokrata, kláni kötődésű, gyakran a harcos középrétegekre támaszkodó *türannoszok*. Bár – mint egy mai írás[105] megállapítja – az ókori szerzők demokratikus berendezkedés iránti vonzalma, elkötelezettsége miatt már abban a korban is „rossz volt a sajtójuk", mégis, a türannoszoknak sok helyütt jelentős szerepük volt a poliszok intézményrendszereinek javításában, világi és kultikus célú építési projektek kezdeményezésében, megvalósításában. Ilyen szerepeiket Athén példáján is hamarosan érzékeltetni fogjuk, most csak egy történetet idézünk, ami a görög egyenlőség-eszme sajátosan „türannoszi" szemléletét mutatja be.

> *„(Hérodotosz szerint) Periander, Korinthosz türannosza Milétoszi Thraszübuloszhoz küldött (egy követet), hogy megkérdezze, miként rendezheti el legbiztonságosabban az ügyeket a városban. De szóbeli válasz helyett csak egy színielőadásban volt része. Thraszübulosz egy gabonaföldre vitte a követet, ahol szótlanul levágta a legmagasabbra nőtt kalászokat, majd elhajította*

105 SALMON (2005), John: *Lopping of the heads? Tyrants, politics and the polis,* in: The Development of the Polis in Archaic Greece (ed: L.G. Mitchell and P.G. Rhodes), Taylor & Francis e-Library, 2005, pp. 32–38

azokat. A követ zavartan állt, de amikor az üzenetet átadta Periandernek, ő nagyon is jól megértette: Thraszübulosz azt üzente, hogy sürgősen tegye el láb alól azokat, akik kiemelkednek a polgárok közül. Hérodotosz úgy folytatja, hogy Periander bevégezte azokat a kivégzéseket és büntetéseket, amelyeket Küpszelosz hátrahagyott." (SALMON, 2005. Egy másik feljegyzés szerint a két türannosz éppen fordított szerepet játszott a történetben.)

A *várospolitika és városigazgatás területi elvének* kiterjesztését Athénban Arisztotelész közlése[106] alapján Kleiszthenész (sz. i. e. 570) fellépéséhez kötjük. A Filozófustól megtudjuk, hogy az arisztokrata *Alkmaiónidák* családjából származó politikust száműzetésből hívták vissza, majd az után vette át a hatalmat, hogy a feloszlatásra ítélt *boulé* (tanács) tagjainak haragja elől az Akropoliszra menekült ellenfelei megadták magukat. (Ez volt az egyik utolsó eset, amikor a szigorúan purifikált fellegvár a polisz belső viszályaiban ténylegesen „erődként", az erőszak színtereként működött.) A nagyjából az i. e. 508 körüli évekre datálható reformok Arisztotelész leírásában a kialakuló athéni demokrácia felé mutató igen fontos lépésekként jelennek meg. Nagyon furcsa ugyanakkor, hogy miután Kleiszthenész meghozta a törvényeit, további sorsáról, életéről semmit sem tudunk. A törvények leírásában megpróbáljuk a lehető legpontosabban követni a Filozófus érvelését.

Kleiszthenész Attika területén elsőként tíz új *phülét*, „törzset" hozott létre a korábbi négy helyett az emberek és lakóhelyeik – *deme* – szerint „azért, hogy összekeverje őket". A cél egyértelmű volt: „ne keressük a (régi) törzset", volt a válasz azoknak, akik az öröklési rend után kutakodtak. (Arisztotelész arra is kitér, hogy azért nem lett volna helyes 12 phülét létrehozni, mert a korábbi 4 törzsben 12 ún. *trittü* (harmad) már működött, ami – az oszthatóság miatt – esélyt adott volna a kláni/családi alapú visszarendeződésre, azaz „nem jött volna létre keveredés".)

A deméket alapegységként használva Attika területét harminc egységre osztotta, 10-10 deme volt a három *„új trittüben"*, azaz magában Athén városában, az *asztü*ben (vár/város), a tengerpart menti térségekben, a *paralia*ban és a köztes fekvésű *meszogeia*ban. Az új „választókerületeket" az e három területről összesorsolt demék alkották, amelyek azonban nem szükségszerűen voltak egymással határosak. Kleiszthenésznek tulajdonítják azt az intézkedést is, hogy a demék tagjai ezután nem viselhették „eredeti" (*patronymic*, az ősökre, az apákra utaló) neveiket, hanem az új, a deme mellé rendelt hősökről kapott új (*demonymic*) nevüket kellett használniuk. E tíz hősz szobrokat kapott egy emelvényen az athéni agorának a fő

---

[106] Athenaion politeia 20–22 (Athéni politika, az angol fordításokban gyakran: Constitution of the Athenians, Az athéniek alkotmánya)

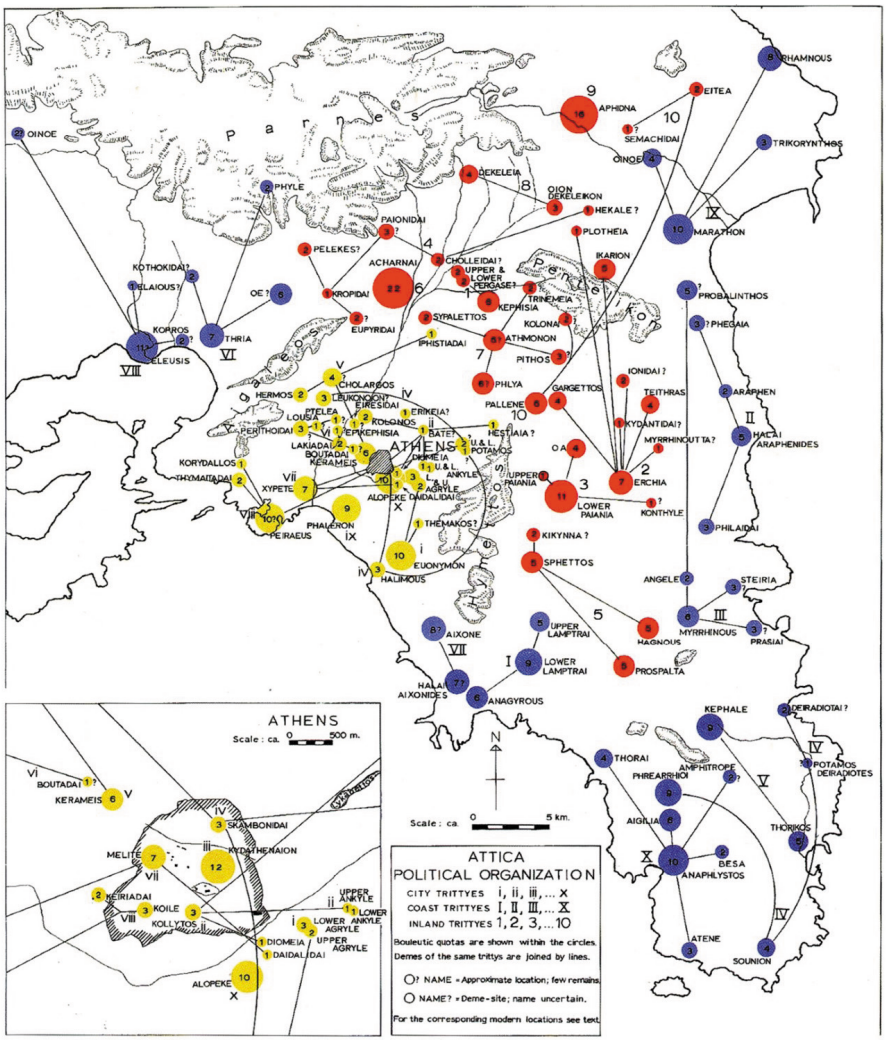

A kleiszthenészi reform térképi ábrázolása. Színek: sárga: Athén városa és külvárosai; piros: köztes mezőgazdasági területek; kék: part menti területek. Az ábra egy későbbi, nagyjából az i. e. 300-as évekre vonatkozó helyzetet tartalmaz. (Forrás: Barnow 2002 John S. Traill: *Demos and Trittyes* című térképe alapján. A Torontói Egyetem régészprofesszora által rajzolt térkép a három terület deméinek összekapcsolását is bemutatja, ld. a következő ábrát is.) Forrás: agathe.gr/democracy

középületek előtti utcáján; az emberek eltörölt ősi identitástudata helyébe kapott újat a közterület reprezentatív alakításával is meg kellett erősíteni. Máig ismert archetipikus viselkedése ez a hatalomnak.

Attika lakossága meglehetősen szórt egységekben élt. A fallal határolt város körül mintegy 140 kisebb-nagyobb települési egység, deme létezett, közülük a legtávolabbiak 40 km-nél is távolabb, a középső zóna települései 20 és 25 km távolságban voltak a várostól. Érdemes megfigyelni azt is, hogy a fallal övezett város körül sok kisebb – mondhatni „szuburbán" – település is város (*aszti*) besorolást kapott, sőt

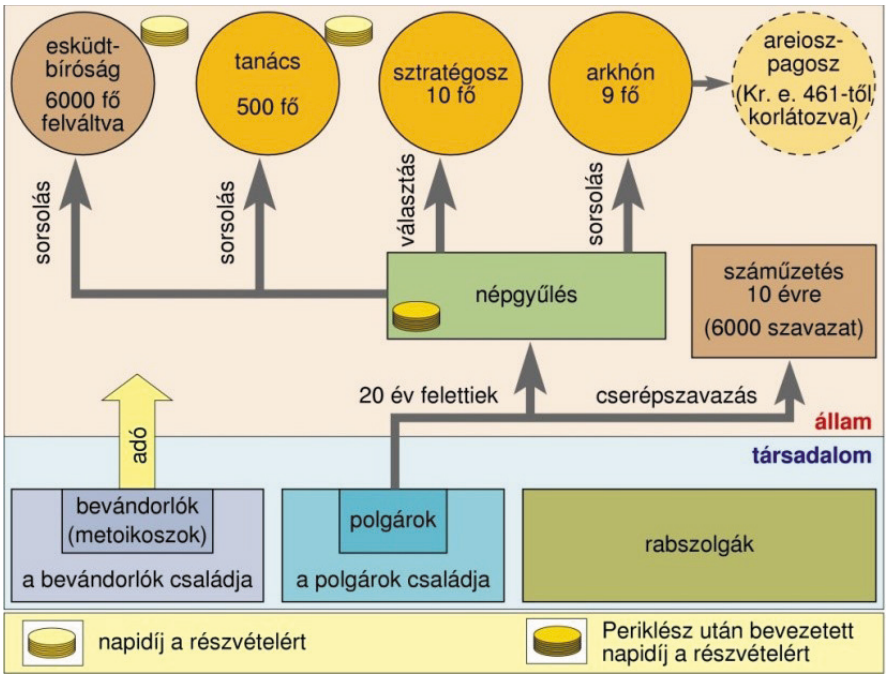

Két további ábra az athéni politikai rendszer működéséről.

Balra: J. S. Traill ábrája, amiben a 10 különböző szín az azonos phülékhez tartozó deméket, az alakzatok (korong, háromszög, négyzet) a demék három területi egységhez (város, köztes terület, tengerpart) való tartozását mutatják.

Jobbra: Az athéni demokrácia működésének modellszerű ábrázolása. Forrás: J. S. Traill térképe. A térkép először 1975-ben jelent meg a *The Political Organisation of Attica* (Hesperia Suppl. 14, Princeton) írás mellékleteként, majd ugyanő a *Demos and Tritties* (Toronto University, 1986) művében kisebb változtatásokkal újra közölte. A magyar nyelvű ábra forrása: tiszaparti-szolnok.hu

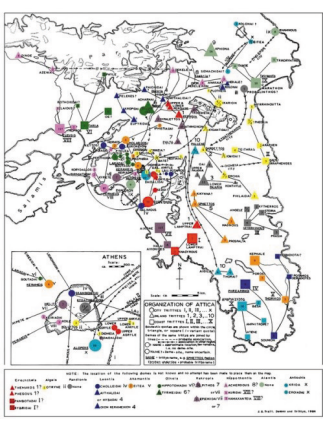

Athén tengeri kikötője, *Peiraieusz* (Pireusz) is a városi, nem a tengermelléki (*paralia*) települések csoportjában szerepelt. A térkép azt is szépen mutatja, hogy a környező hegyek (*Parneosz, Aigaleosz, Pentelikon, Hümeitosz*) finoman „tagolták" a településhálózatot. A történeti irodalom – főként Arisztotelész alapján – kimerítően tárgyalja a kleiszthenészi reformok államigazgatási vonatkozásait, a tíz phülének a három területi zóna („*harmad*") településeiből összesorsolt, „vegyes" jellegét, a phülék és az élükre évente választott *sztratégoszok* katonai szerepét. Továbbá azt is, hogy a minden 20 év feletti teljes jogú polgárnak részvételi lehetőséget adó népgyűlés, az *ekklészia* alá hogyan rendelődnek választással vagy szavazással a döntéseket előkészítő és döntéshozó intézmények (ld. az ábrát, majd az athéni agora leírását), miként fokozódott az esküdtbíróság (*heliaia*) jelentősége az arisztokrata dominanciájú *Areioszpagosszal* szemben. A kommentárok – túlzottan is egybehangzóan – a társadalom területi alapú felosztását emelik ki, ami csökkentette a vérségi/rokonsági alapú hatalmi rendszerek erejét, kiterjesztette a részvételi lehetőségeket, különös tekintettel a városias foglalkozású, „urbánus kötődésű" teljes jogú polgárok csoportjaira, olyanokra, mint a kézművesek, vagy a tengeri kereskedelem bonyolításában nélkülözhetetlen hajózási hiteleket nyújtó gazdagok.

Az antik demokrácia azonban egyáltalán nem egyszerűsíthető le a differenciálatlanul szemlélt démosz, a „nép" uralmára. Azt is tudnunk kell, hogy politikai joggal a népesség csupán körülbelül 10 százaléka rendelkezett, a nőknek, a *metoikoszoknak*, az adófizetésre kötelezett idegeneknek, idegen kereskedőknek és a rabszolgáknak nem voltak politikai jogaik. A területi elv erősítése, a sajátos területi felosztás aligha eredményezhette, hogy a három különböző zónában élő, eltérő érdekű, de „együtt szavazó" törzsi egységekben valamiféle alsóbb szintű, a demokratikusabb döntéshozást segítő érdekegyeztetés jött volna létre. Az ősi törzsi rend „összezavarása" ugyanakkor egyértelműen segítette az urbánus érdekek és képviselőik jobb érvényesülését, ami azonban nem zárta ki – sőt bizonyos szempontból segíthette is – a kláni/nemzetségi hatalmi ambíciók kiélését. Nem tudjuk pontosan, hogy a „demokrácia alapítójának" tekintett Kleiszthenész idején milyenek voltak a népességi arányok a három zóna között,[107] a későbbi, i. e. 4. századi helyzetet bemutató „választási térképeken" azonban jól érzékelhető a városias térségek túlreprezentáltsága. A türannoszi egyeduralom kiküszöbölése érdekében bevezetett – ugyancsak Kleiszthenésznek tulajdonított – *cserépszavazási intézmény, az osztrakiszmosz* sem valamilyen fontos nemzetgazdasági ügyben vált gyakorlattá. Egyedül arra adhatott felhatalmazást, hogy a kialakult hatalmi struktúrát megbolygatni szándékozókat a településről, az állam területéről meghatározott időre eltávolítsák.

Leitourgia és közpénz, a közfeladatok finanszírozása

Athén i. e. 5. századi virágkorának legjelentősebb politikusa, a filozófusokkal barátkozó és állítólag zenét is tanult *Periklész* (i. e. kb. 495–429) személye is jól reprezentálja a fent elmondottakat. Ő is a már említett Alkmaiónida nemzetségből származott, kiemelkedő vezetői tekintélyét húsz alkalommal újraválasztott sztratégoszként az i. e. 460-as évek végétől erősítette meg. Intézkedéseivel tovább szélesítette az urbánus társadalmi rétegek – és természetesen saját – politikai befolyását. A gazdaságtörténeti szakirodalom főként a pénzhasználattal kapcsolatos újításait emeli ki, azt, hogy Periklész idején beszélhetünk először komolyabban *közpénzekről* és azok *társadalmilag ellenőrzött elköltéséről*. Mielőtt azonban ezt megmagyaráznánk, röviden össze kell foglalnunk, hogy az antik görög világban a városállamok miként finanszírozták a közfeladatokat.

---

[107] Lásd ezzel kapcsolatban: DEVELIN, B. and M. KILMER, (1997): *What Kleisthenes Did?* in: Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte) Franz Steiner Verlag, Bd. 46, H. 1. (1st Qtr., 1997). pp. 3–18. A tanulmány egyrészt Kleiszthenész jogalkotásban való tényleges szerepét próbálja kimutatni, másrészt – egyebek mellett – a demék összesorsolásával előálló problémák bemutatásából kiindulva a méretbeli, nagyságrendi kérdéseket elemzi.

Ennek érdekében először meg kell ismerkednünk a *leitourgia* (latinosan: liturgia) fogalmával és működésével, ami Athénban *a közfeladatok magánvagyonból való finanszírozását* jelentette. A leitourgia két fő feladatra vonatkozott: (1) a vallási/rituális és sportesemények költségeinek fedezésére (gümnaszion fenntartása, színházi kórus költségei a drámai versenyeken, a négy pánhellén játékra való utaztatás stb.), illetve (2) a honvédelmi költségek (hadihajók felszerelése, vezetése, árbócok, vitorlák, a legénység fizetése stb.) vállalására. A „liturgikus osztály" egyértelműen a gazdagokra korlátozódott, számuk a klasszikus kori Athénban mintegy ezer családra becsülhető, akik között jómódú városlakó idegenek is szerepeltek.

A nagyszámú (Athénban évente 100 körüli) rituális jellegű esemény finanszírozását a „liturgiai naptár" szerint vállalták, az ezeknél nagyságrendileg magasabb katonai kiadások – főként a háromárbócos hadihajók, a *trierarchi* felszerelése – felvállalását főként a hadi helyzet szüksége „szabályozta". Kezdetben nem volt valamiféle adófizetői lista, az önkéntes jelentkezők közül a városi hivatalnokok (az *arkhón*ok) választották ki a vállalkozókat. Sajátos, csoporton belüli *önszabályozás* működött: az elit tagjai egyaránt figyeltek arra, hogy társaik ne kerüljék meg a közterhek vállalását, ne rejtsék el vagyonukat, és arra is, hogy – mint a város jótevői – vállalásaikkal kellően reprezentálják saját örökölt politikai szerepüket. Csak az i. e. 4. század elejéről, Athén helyzetének romlása idejéről tudunk arról, hogy olyan adófizetői csoportokat (*szümmoria*) hoztak létre, amelyekben a leggazdagabbaknak meg kellett előlegezniük a többiek hozzájárulásait. Sajátos bírósági gyakorlat is kialakult arra, hogy a szegényebb polgár a gazdagabbra hárítsa át a leitourgia feladatát.

Míg a közfeladatok meghatározott részénél működött a finanszírozás jómódú magánosok általi átvállalása, az i. e. 5-4. századtól egy ellentétes irányú folyamat is érvényesült: a hivatali szolgálat, a „közszolgálat" közpénzekből való díjazása, a *dikasztikon* intézménye. A jogok kiszélesítése mellett az ilyen ösztönző célú, napidíjszerű díjazás alkalmazását különösen azok az arisztokrata csoportok támogatták, akik politikájukban a szegényebb rétegekre, köztük *a perzsa háborúk* (i. e. 492–449) során a hadihajók nagy létszámú, szegényebb szabadokból rekrutálódott személyzetére támaszkodtak.[108] Periklész is ehhez a „demokratának" nevezett réteghez tartozott, aki az ellenkező oldalon álló *Kimónnal* és *Ariszteidésszel* szemben hatáskörei szélesítésére törekedett. Az ő nevéhez fűződik, hogy az arkhónná választás feltételeül kisebb vagyon is elegendővé vált, az esküdtbíróságban, a

---

108 HANSEN (2014), Mogens Herman: *Misthos for Magistrates in Fourth-Century Athens*, Greek, Roman, Byzantine Studies 54 (2014), pp. 404–419. A tanulmány állítása szerint i. e. 400-re a magisztrátusoknak történő rendes fizetés gyakorlata visszaszorult, a „hivatalok" vonzereje önmagában elegendő volt ahhoz, hogy kellő létszámban feltöltésre kerüljenek.

Athén birodalma a peloponnészoszi háború idején (i. e. 431). Jelek: fekete korong: városállam (hódítás ideje); fekete csillag: klérukhia (athéni telepített erőd); piros csillag: lázadás Athénnel szemben (időpont). Felületek: vörös: Athén területe; sárga: szövetséges városok területe. I. Thrákia, II. Hellészpontosz, III. Ionia, IV. Kária, V. szigetek.

Heliaiában állami pénzekből fizetséget nyújtott a választott bírák munkájáért, a szegény, thétesz rétegek színházlátogatását is támogatta.[109]

Polányi szerint a magisztrátusoknak nyújtott „rendes fizetés" azért is volt előnyös a város számára, mivel így a vidék falvai a város fizetőképes keresletének vonzáskörébe kerülhettek. A periklészi innovációk legfontosabb eleme a bevételek állami alapokba, *kincstárba* történő irányítása volt, ami fokozatosan a gazdag földbirtokosok szegényebb rétegek felé gyakorolt „magán redisztribúciós tevékenységei", jótékonykodásai helyébe lépett. Ennek lehetőségét egy súlyos, a Nílus torkolatánál elszenvedett vereség, egyes szövetséges városok lázadása – mint *Milétoszé, Eritreáé* – után a perzsa támogatások elleni közös védelemre létrejött *Déloszi Szövetség*, Athén rövid idejű *„birodalmi" státusa* segítette elő. A szövetséges városok „hajóegyenlegben" számított kötelező befizetéseit tartalmazó kincstár i. e. 454–453-ban Athénbe került át.

109 SCHARP (2004), David M: *The Invention of Coinage and the Modernzation of Ancient Greece*, The University of Michigan Press, 2004 (A tanulmányban a legtöbb hivatkozás – az antik szerzők után – Polányi Károly írásaira történik.)

A szövetség számára *közös ezüstpénzt vertek, egységesítették a súlyokat és a mértékeket*. Jelentős pénzek folytak be az *ezüstbányák járadékaiból*, a *metoikoszok*, az *„idegen kereskedők"* és adóik különösen értékesek voltak az athéniek számára:

> *„Ők, véleményem szerint, a legjobb jövedelemforrások közül valók, ugyanis maguk tartják el magukat, s nemhogy fizetséget húznának az államnak tett szolgálataikért, hanem még ők fizetnek az államnak különadót. (…) Hol másutt találkozhatnának (…) az olyan emberek erőfeszítései, akik vásárolni vagy eladni akarnak, mint Athénban."* (Xenophón, i. e. 444–357, idézi POLÁNYI, 1984)

A korabeli történészek, akik érzékenyen keresték a politikai újítások mögötti személyes indítékokat, Periklész esetében a legyőzendő ellenfelet *Kimónban*, a saját vagyonából bőkezűen jótékonykodó, erős politikai ambícióval rendelkező arisztokratában találták meg. Arisztotelész szerint Periklészt egyik, egyebek mellett talán zenetanára, *Damonidész* beszélte rá arra az újításra, hogy az állami forrásokból történő, a hagyományos arisztokrata jótékonykodásokhoz hasonló redisztribúciót szigorúan jogszabályi alapon végezze. A városállam szolgálataiért adott és a magán leitourgiákat is részben helyettesítő kifizetések (mint a színházlátogatási támogatások) eredményeként a városban egyre több pénz kezdett forogni, ami a növekvő kereslet oldaláról segítette a vidéki termelők termékeinek felhozatalát az agora élelmiszerpiacára, a *helyi kiskereskedelem* (és vendéglátás, közétkeztetés) jelentőségének növekedését.

Mint köztudott, Periklész karrierje egy későbbi szakaszában nagyszabású középítkezési programot hajtott végre. Ekkor valósultak meg az Akropoliszon a görög kultúra fenségességét máig hirdető épületek, a *Propülaia, a Parthenon, Athéné hatalmas aranyozott szobra*. Az építkezések, melyeken szabad thételszek és rabszolgák együtt dolgoztak, joggal hasonlíthatók egy olyan *munkahelyteremtő programhoz*, mint amilyen Franklin A. Roosevelt New Deal-je volt az 1930-as évek nagy világválsága idején. Amerikai irodalmi forrásunk azonban ennél alapvetőbb jelentőséget tulajdonít a változásnak:

> *„Valóban, az ókori világban a drága közberuházásokat rendesen akkor hajtották végre, amikor elegendően nagy mennyiségű pénz volt forgásban. A Parthenon és a Propülaia megvalósulása azonban nem szükségszerűen Periklész elsőrangú szociális törvényhozói munkájának az eredménye, az épületek ugyanakkor meggyőzően igazolják, hogy sikeres volt az a politikája, hogy az állam kezében összpontosítja a gazdagságot. (…) Periklész új típusú bőkezűsége (eredetiben: liberality) a maga módján megőrizte az erőforrások körkörös folyását, ami az archaikus kor nemesi világát jellemezte. Az athéni*

> *állam nem vette el polgáraitól a termésük rendes részét, ahogyan azt a nemesek tették, de biztosította maga számára a bevételi forrásokat különböző adókból és kikényszerített hozzájárulásokból, majd ezekből a bevételekből olyan segítséget ajánlott a szegényebb polgároknak, amelyeket ők korábban a felettük állóktól vártak el."* (SCHARP 2004, p. 134)

Nem lehetünk teljes mértékben meggyőződve arról, hogy a *modern államgazdaság*, a szociálpolitika kialakulásának, fejlődésének e korszakos lépéseit valóban *csak itt és csak ekkor* lépték meg először. Az azonban bizonyos, hogy közpénzekkel való politika gyökeresen új követelményeket támasztott athéni gyakorlója felé éppúgy, mint a későbbi politikusok számára. A nem saját gazdagságából adakozó politikus keze sokkal inkább meg van kötve, mint arisztokrata elődjéé. Pénzköltései demokráciákban a közösség által elszámoltathatók, és minden politikusnak megvannak azok az ellenfelei, akik legalább bírálják a döntéseit.

Periklészt és a hozzá hasonló, őt követő politikusokat *demagógoknak* nevezték, ami eredetileg a *nép vezetőjét* jelentette, de fokozatosan arra a – nem mindig őszinte – viselkedésre utalt, amivel a politikus az „egyszerű embereket" kívánta meggyőzni döntéseinek előnyéről. Anélkül, hogy az új városi gazdaságpolitika további következményeit elemeznénk, csak utalunk arra, hogy a közpénzek szakszerű menedzsmentje új típusú – nem szükségszerűen gazdag földbirtokos arisztokrata – vezetőket és speciális „szakértelmiséget" követelt meg, s hogy a fokozódó pénzhasználat a háborúskodások formáját is keményen alakította. Etikai értelemben pedig az volt a legnagyobb változás, hogy fokozatosan elfogadottá vált, hogy az új típusú politikus, aki nem a saját gazdagságából oszt, hanem a közéből, a maga számára nem szakíthat le a közjavakból.

Szent liget vagy piactér?

A következőkben kissé részletesebben megismerjük azt a téri környezetet, amelyben a klasszikus kor görögségének magasrendű társadalomépítő innovativitása működött: Athén agoráját, ahová a város központi létesítményei az i.e. 5. században keményen purifikált „erődből", az Akropolisz magasáról a síkra vonultak le. Ennek az archetipikus jellegű téri transzformációnak csak az egyik és túlzottan is prózai magyarázata az, hogy a növekvő város közös ügyeinek intézése növekvő helyigénnyel jár. Az ókori görög városok agorái – hasonlóan, de másként, mint a római fórumok – megőriztek valamennyit a megszentelt hely kultikus jellegéből. Nem ismerjük pontosan, mi volt a klasszikus kor, az i. e. 5. század előtt az agora helyén. Nagyjából csak azt vehetjük bizonyosnak, hogy időszakosan szabad, beépítetlen terület volt: i. e. 1600–1000 között 50 késő bronzkori sírról, majd egészen i. e. 700-ig 80 darab vaskori sírról tudunk. Nem ismerjük e régi temető kiterjedését, és hogy mikor

Ortofotó az agora régészeti munkálatainak kezdeteiről, készítette a Görög Topográfiai Szolgálat 1933. július 5-én. A már akkor ismert emlékek és folyó munkálatok: a: Theseion (Héphaiszteion), b: a márvány óriás szobrok, c: Attalosz Sztoa, d: a vasútvonal, e: német és görög ásatások, f: folyó ásatások. Az ÉNy-DK irányú út a Panathénaia út. Forrás: agathe.gr

temetkeztek benne utoljára. Sok minden utal azonban arra, hogy az agora területén a közösségi építkezések egy kultikus jellegű liget peremén futó „utcák" mentén kezdődtek, főként északon és északnyugaton. Képletesen szólva egy felhagyott temető „kerítése mentén", miközben *a halottak fás ligete még egy jó ideig purifikált jellegű maradhatott* – így Szókratésznak is tiltva lehetett, hogy fiatalokat vigyen oda.

A térség nyugati oldalán, a *Héphaiszteion (másként: Thészeion) templom*, illetve a *Koronosz Agoraiosz* alatt a görög és a német régészek már a 19. század végén elkezdték a feltárásokat, de a terület jó része a 20. század harmincas éveiben még sűrűn beépített volt. Az i. sz. 6. századtól a hely ókori használatára már csak néhány nagyobb méretű épület és egyéb létesítmény emlékeztetett, köztük a római Odeon „óriás" márványszobrai, és a nagy mérete miatt végig valamilyen használatban volt Attalosz Sztoa.[110] Az a tény, hogy az 1933-ban években készült ortofotón még két évezred múltán is felfedezhető a *Panathénaia út* nyomvonala, azt sejteti, hogy a

110 VOGEIKOFF-BROGAN (2021), Natalia: *Financing the Reconstruction of the Stoa of Attalos,* az internetes írásból megtudhatjuk, hogy a kezdeményezés alapvetően amerikai kutatóktól indult.

Jobbra: Kocsiverseny az agorán, a kocsi utasa fel- és leugrással nehezíti a produkciót.

Lent: Pallas Athéné görög szobrának római másolata. Forrás: McK CAMP II (2004), John: *The Athenian Agora, a short guide of the excavations,* American School of Classical Studies in Athens in collaboration with the Packard Humanities Institute. A feltárások egyik irányítójának tanulmánya az ábrák jó részének forrása. McK CAMP II

város lakói tudatában lehettek a vonal kiemelt jelentőségének, rituális szerepének. Tudjuk, hogy ott haladt a várost védő istenségnek, Athénának szentelt fesztivál felvonulási útja, ami a falon kívüli régi *Kerameikosz* temetőtől és a *Dipülon* (kettős) kaputól haladt fel az Akropoliszig. Biztosan fontos körülmény volt, hogy az út megszentelt, purifikált helyek között futott és az *Eridanosz folyóval* együtt érkezett a városba. Négyévente a *Nagy Panathénaia* a város különösen nagyszabású rendezvénye volt, amikor augusztus elején az Athénnal szövetséges városok hozták az állatokat a tömeges áldozatokhoz. A kötelező rítusok szerint felszentelt áldozati állatok húsát meghatározott kulcsok szerint felosztották a szervezők között, de a város lakossága is részesült belőle. A rendezvény kiemelt, Athén teljes lakosságát megmozgató látványossága volt a *Panathénaia felvonulás,* ami a városfalon kívüli gyülekezőhelytől fél kilométer után érkezett az agorára, ahol a régészeti kutatások alapján tudjuk, hogy a nézők számára emelvényeket is ácsoltak. Mai kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy vásározás is folyt akkor, az Attika mezőgazdasági településeiről jövők termékeiket árulták.[111]

Az általában kétnapos fesztiválon az istennőnek felajánlott áldozatok mellett egyéb programokat, versenyeket is rendeztek, amelyek helyezettjei komoly díjazásban részesültek, a zenei versenyek nyertesei pénzjutalomban, a gimnasztikai versenyekben sikeresek pedig természetben, festett étolajban kapták díjazásukat, amit díszes kerámia edényekben adtak át. A rendezvény jelentőségét az is mutatja, hogy később lelátóval stadiont is építettek az atlétikai versenyek számára.

---

111 A szerző a felvonulás hangulatát talán Nápoly egy görög eredetű, lejtős utcáján tapasztalhatta meg, ahol a felvonulók Mária és a szentek szobrait vitték.

Klasszikus, hellenisztikus és római térformálás

A bemutatott két alaprajz eltérései igen karakteresek: Olünthosz, Milétosz és Priéné téri rendszereinek átalakulása során is tapasztalhattuk, hogy a hellenizmus, majd a római birodalom évszázadaiban a határozottabb tervezettség miatt magasabb szintű „rendezettség" érvényesült. Nem kell különösebben magyaráznunk azt sem, hogy ez a változás egyúttal komoly léptékváltással járt együtt: több nagyméretű gazdasági/kereskedelmi funkciójú oszlopsoros épület, sztoa létesült. A klasszikus kori agora kicsiny, alacsony épületei a méretes teresedésben nem képezhettek nagy (burkolt?) „főteret", ezért addig, amíg a hellenizmus idején, majd a római korban az agora központi része is beépült, a térség ligetes jellege maradhatott uralkodó. A beépítést két utca, egy észak-déli és egy kelet-nyugat irányú szervezi, csak az agora északkeleti sarkában tűnik fel egy jelentősebb méretű épület – az egymástól sokban eltérő térképeken más-más alaprajzokkal (pl. Peristilar Court, bírósági udvar).

A város *igazgatási épületei* több ütemben, de rendezett formában valósultak meg a nyugati oldali utca mentén. Az egyszerű kettős kompozíció tengelyét eredetileg a *Héphaiszteion*, a kovácsisten temploma képezte (másként: *Thészeion*, épült 460 és 415 között). A templomra való rálátást később mintegy elépítette a kicsiny *Apolló Patroosz,* az *„Atyai" Apolló* temploma (i. e. 4. század közepe), ami az athéniak etnikai büszkeségét kívánta erősíteni: Apollóban a ión görögök törzsének alapítójának, *Ión* atyját is tisztelték. Nem teljesen egyértelmű a tanács helyiségének, a *Buleutérion* építésének ütemezése. A bemutatott alaprajz szerint közvetlenül az útról egy sztoa nyílik, egyes ábrázolások szerint ahhoz kapcsolódott az első tanácsterem.

Az athéni agora az i. e. 5. században és a római kor első évszázadaiban. A klasszikus korban az első létesítmények a jelentős méretű térség nyugati és déli oldalain futó utcák mentén épültek. Forrás: i. e. V. század: hartgalleries.lsa.umich.edu, i. sz. 2. század: McK KAMP II. Fig. 1

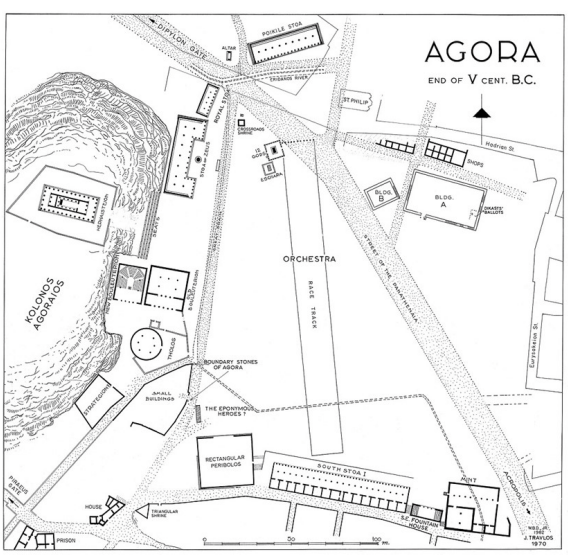

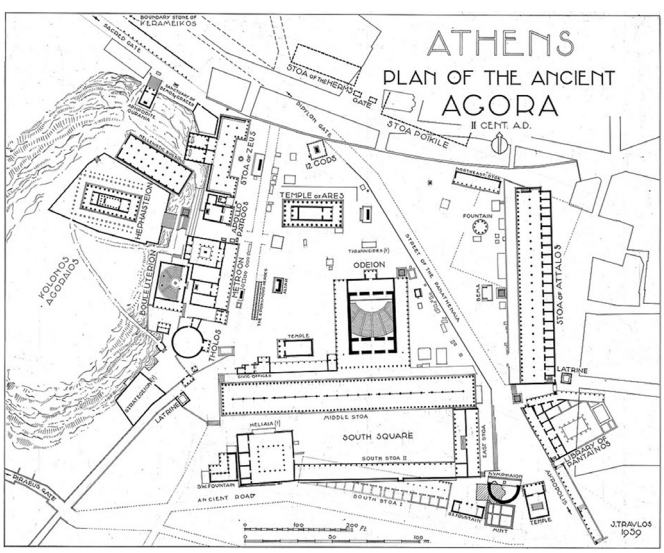

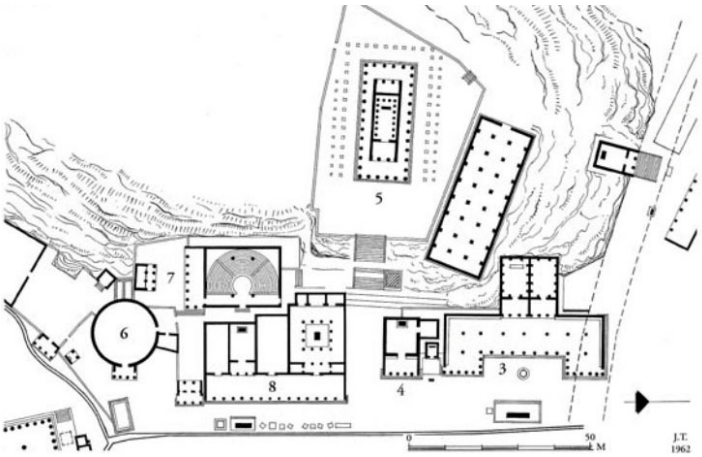

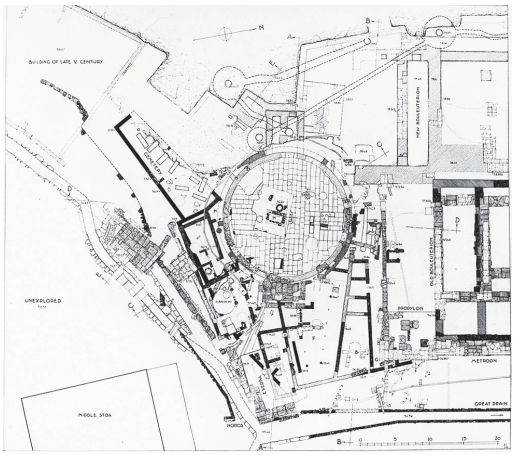

Athén ókori igazgatási épületeinek alaprajza i. e. 100 körül, és ásatási térkép részlete. Számjelek: 3. Sztoa Zeusz Eleutheriosz (Szabadító), 4: Apolló Patroosz (Védelmező) temploma, 5: Héphaiszteion, 6: Tholosz, 7: Új Buleutérion, 8: Metroon (a Régi Buleutérion helyén: a Görög Istenek Anyjának temploma és városi levéltár). Forrás: McK KAMP II, Fig 8. és régészeti alaprajz: agora.ascsa.net

Az ábra forrását képező, az agorát ismertető füzetben azonban az épület *Metroon* néven szerepel, és az *„Istenek Anyja" temploma* és a hivatalos városi feljegyzések *repozitóriuma* funkciókat jelzi. A *tanács, a bulé végrehajtó szerve, a prütaneum* az Arisztotelész szerint 470 körül épült, kerek *Tholosz* volt, amelyben a kleiszthenészi reform során létrejött 10 törzsből rotációban kijelölt 5-5, azaz összesen ötven *prütanisz* szolgált. Ők a tanács és a népgyűlés, az *ekklészia* döntéseinek előkészítését végezték, összehívásukat kezdeményezték, esetenként gyűléseiket vezették.[112]

A régészeti feltárás anyagait vizsgálva feltűnő, hogy a legelsőként megvalósult létesítmények egy jelentős része kimondottan szimbolikus tartalmakat hordozott, ezek csak kevésbé rendelkeztek konkrét igazgatási funkciókkal. Ezek között i. e. 520 körül épült a *Déli Kútház,* a *12 Isten Oltára*,[113] ami Athén vallási „semlegességét" reprezentálja, és ekkor helyezik el az agora határköveit is. E korai, még i. e. 6. századi létesítményeket a *Peiszisztratosz klán türannoszi időszaka* alatt emelik, és a város erősödő identitástudatát reprezentálják, de a demokratizálódás i. e. 508/7. évi megerősödése után is épülnek még ilyenek. A perzsák i. e. 480/70-es évekbeli pusztítása utáni újjáépítéskor pedig a mai vasút vonalában a *Sztoa Poikilie* (Festményes Sztoa) épült, majd i. e. 430–420 körül a *Sztoa Zeusz Eleutheriosz*

112 Az előkészítés határidős munkái miatt a kijelölt prütaniszokat néha éjszakára is bezárták, emiatt közös étkezésüket is közpénzből biztosították.

113 A Tizenkét Isten Oltárán volt olvasható: *„Azok között a Peiszisztratidák között, akik magiszterséget viseltek Athénban, volt Peiszisztratosz, Hippiász fia, a türannosz (nagyapja nevét viselte), aki arkhónsága idején állította az Agorán a Tizenkét Isten Oltárát és Apolló oltárát Apolló Püthios (jós) szentélyében."*

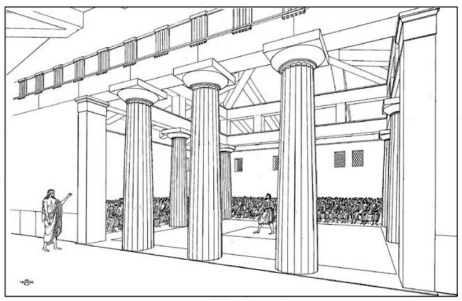

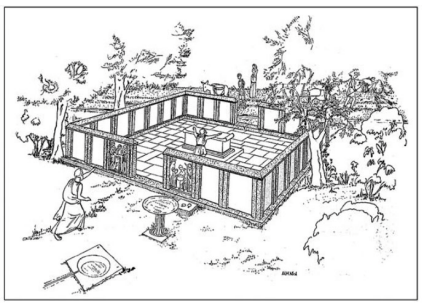

A Régi Buleutérion (e. e. 500 körül) rekonstruált homlokzata és udvara, valamint a Tizenkét Isten Oltára (i. e. 522) a szentélykörzetével. A tanács, a Bulé régi gyűlésterme az agora szegélyén futó úthoz kapcsolódott. Forrás: McK KAMP II. Fig. 17 és Fig. 7

(Szabadító) épülete, utóbbi a i. e. *479. évi plataiai csata emlékére létesült,* amikor a perzsákat végleg elűzték görög földről.

A Peiraieusz (Pireusz), Athén kikötővárosa felé futó, a 19. század végén létesült vasútvonal mentén, az agora feltárt területétől északra is állt még néhány, a város ókori fényét reprezentáló létesítmény. Közöttük az egyik legkorábbi a Királyi Sztoa volt, a város második legfontosabb intézményének, az *arkhón baszileosz*nak a hivatala. Az intézményről azt olvashatjuk, hogy *„(Az) arkhónok a Sztoa Baszileosz kövein, az áldozatok vérével fedett köveken tettek esküt arra, hogy megtartják a törvényeket."* (Pollux 8. 86) Az intézmény az Areioszpagosz vallási és bűnügyekben ítélkező tanácsa volt, ami előtt *Themisz*, az igazság istennőjének szobra állt. A hagyomány szerint *Szókratészt* itt vádolta meg istenkáromlással és fiatalok megrontásával egy bizonyos *Melétesz*. *Platón a Theaitétoszban* máig érvényesen számol be az alakuló görög „jogállam" szörnyű tévedéséről – ami nem utoljára fordult elő.

> *„Vétkezik Szókratész, és áthágja a törvényt, mert földalatti dolgokat kutat, a silány ügyet jónak tünteti fel, és másokat is erre tanít. (…) Vétkezik Szókratész, mert megrontja az ifjakat, nem hisz azokban az istenekben, amikben a város, hanem új daimónok működésében."*

Az Eponümosz (Névadó) Héroszok szobrai a Régi Buleutérion előtt.

A bronzszobrokat Kleiszthenész reformját követően helyezték el, az újonnan alakított törzsek új neveit rögzítendő; a 12 hérosz nevét a delphoi orákulum határozta meg.

A törzsek összetétele, neve időközben többször változott. Az emelvény legelső írásos említése i. e. 425-ből, legrégebbi emléke i. e. 330-ból való.

Forrás: McK KAMP II, Fig. 21 és 22

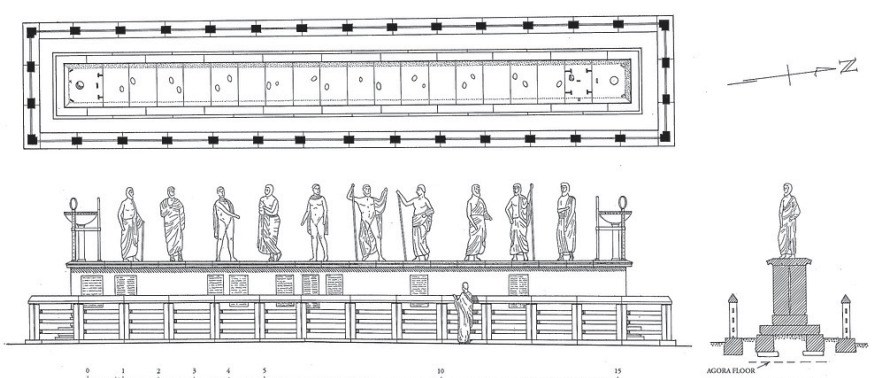

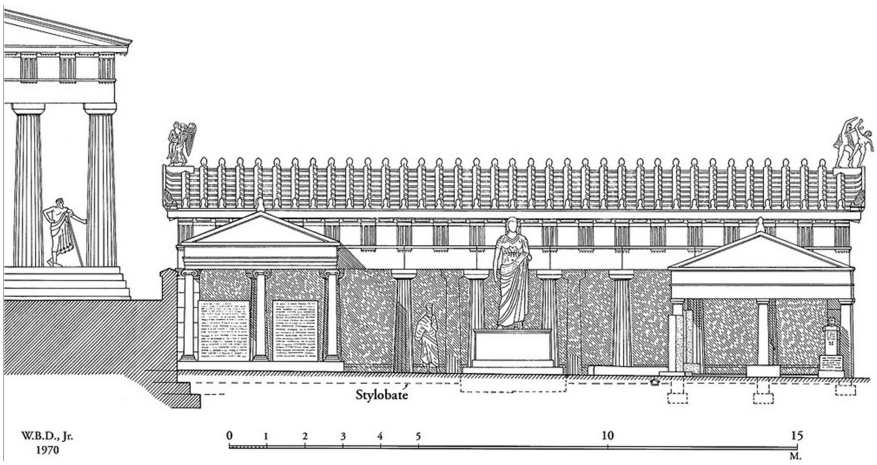

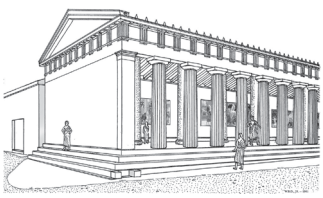

A Sztoa Arkhón Baszileosz, a Királyi Sztoa és a Sztoa Poikilé, a Festményes Sztoa a vasútvonal, illetve a csatornába vezetett Eridanosz vízfolyás mentén, az agora északi oldalán. Forrás: McK KAMP II, Fig. 62 és Fig. 66

A csak 2003-ban felfedezett *Sztoa Poikilé* (Festményes Sztoa) hátsó falán nagyszabású táblaképeket állítottak ki mitológiai és valós hősök tetteiről, köztük a marathóni csatáról is. Az épület a legyőzött ellenség harci eszközeinek bemutatásával sajátos hadi múzeumként is működött; talán nem volt véletlen, hogy a zsonglőrök, kard- és tűznyelők és mindenfajta szemfényvesztők az épület előtt produkálták magukat a nagy tömegben ácsorgók és a kéregető koldusok előtt. Állítólag e sztoában tanított *Zénón*, a követőivel együtt emiatt *sztoikusnak* hívott filozófus is. Az identitás-erősítő kategóriába tartozott még a már említett, kb. i. e. 430 és 420 körül épült *Sztoa Zeusz Eleutheriosz (Szabadító)* a perzsák feletti i. e. 479. évi *plataiai győzelem* emlékére, amelyben a város szabadságáért harcban elesettek pajzsait állították ki.

Az intézmények északnyugati oldalon tapasztalt utcás szervezése az agora déli oldalán már a korai időkben is jellegzetes volt. Itt i. e. 430 és 420 között egy íves vezetésű utca mentén épült meg egy közel 90 méter hosszú épület, a *Déli Sztoa (I.)*, egy még korábban, i. e. 530 és 520 között létesült vízvételi helyet, a *Délnyugati Kútházat* követően. A vízvételi hely – mint fejlesztést előkészítő, indító beruházás – építése bizonyára tudatos döntés volt, és ezzel függhet össze az első valóban kereskedelmi célú épület[114] idetelepítése is. Polányi Károly egy helyen arról ír, hogy a közhivatalnokok számára pénzbeli fizetés kiutalása azt is eredményezhette, hogy a vidéki gazdálkodók a városi emberek számára a fedett piacon „meleg ételt is

114 Állítólag az azonos méretű hátsó helyiségekben a tanácsnokok étkeztetése folyt, erre utalhat a bejáratok középtől eltolt elhelyezése, hogy minél több fekvő étkezőhely legyen kialakítható. (Pier de Jong rajza; ő egyike volt a régészeket követő grafikusoknak, akik rajzban – még ritkábban fotókon – rögzítették a leleteket.)

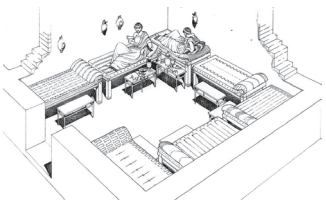

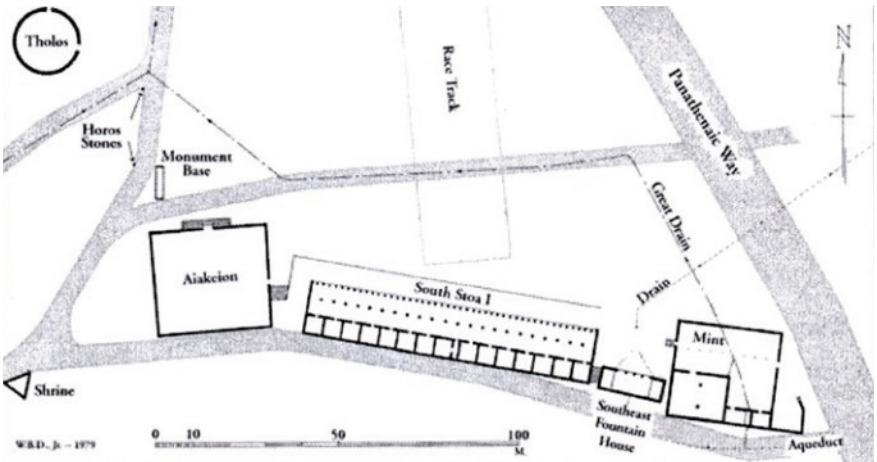

Két rekonstrukciós rajz az athéni agora déli oldalának kezdeteiről.

Balra: alaprajz i. e. kb. 400-ból a kocsiverseny feltételezett irányával (Road Track).

Jobbra: étkezők a sztoa egy helyiségében. A helyiségek bejáratai a tengelytől eltolva létesültek annak érdekében, hogy minél több „kanapé" legyen elhelyezhető étkezési és társalgási, „szümpószion" céllal. (E helyiségek megfelelői a lakásokban az andronok, vagyis „férfiszobák," lásd Olünthosz és Priéné.) Forrás: McK Kamp II, Fig. 36 és Fig. 31.

felszolgálhattak". Máshol azt olvashatjuk, hogy a (régi, később lebontott) Déli Sztoa 14 helyiségében az egyenként hét „kereveten" 98 hivatalnok „közétkeztetése" folyt. (A dilemma feloldását nem vállaljuk.) A sztoa ellenkező végén még komolyabb zavarral állunk szemben. Egy 30 méternél is hosszabb oldalú, az i. e. 5. század elején épült, négyzetes alaprajzú épületet, az *Aiakeiont,* ami egy *Aigina szigeti* hősz nevét viseli, az egyik információnk szerint a 4. század elején gabonatárolónak és gabona-elosztóhelyként használtak. Egy másik közlés szerint a ház a *Heliaia*, a Szolón által 594-ben alapított, kisebb ügyekben ítélkező esküdtbíróság háza volt, amelyben 6000 férfi közül sorsoltak össze 12 fős ítélkező testületeket. (Sajnos, az ilyen és hasonló ellentmondások elbizonytalanítanak a rendkívüli méretű archeológiai akció megbízhatóságával kapcsolatban.) A korai együttes további elemei az utca ellenkező végén lévő *Délkeleti Kútház* és a *Pénzverde*.

A nagy léptékváltás – piac és pénz

A Pénzverde kapcsán még kissé részletesebben kell beszélnünk Athén pénzgazdálkodásáról. Tudott, hogy a város a perzsa háborúk finanszírozása érdekében szövetségi rendszert épített ki, és hogy a Déloszi Szövetség pénztára egy idő után Athénban működött. A szövetség legnagyobb kiterjedésekor 316 szövetséges város hajó-egyenérték alapon számított pénzei érkeztek a városba. A legújabb kutatások[115] alapján a „birodalmi" jelleggel működő Athén a mostanáig

115 ECONOMOU (2020), Emmanouil-Marios L. – KYRIAZIS, Nicholas C. – KYRIAZIS, Nikolaos A. (University of Thessaly): *Money Decentralization under Direct Democracy Procedures. The Case of Classical Athens*, in Journal of Risk and Financial Management, 2020

Az Attika déli részén lévő Laurion ezüstbányáinak alaprajza, valamint egy tetradrachma Athéné profiljával az érme elő- és egy bagoly képével a hátoldalán. Görög szerzőink úgy gondolják, hogy az óriás szemű, „éjjel is látó" bagoly a görögök fegyelmezett pénzügyi ellenőrzését jelképezte.

feltételezettnél fejlettebb pénzügyi rendszerrel rendelkezett. A hivatkozott görög közgazdászok által írt tanulmány szerint az Athénban vert *ezüst tetradrachma* annak ellenére válhatott az Égei-térség vezető valutájává, hogy – bár működött a város *Érme-törvénye* – más városok és magánfelek is verhettek pénzt. (A színes térképen *Mint* alatt szereplő pénzverdében az ott talált, még kiverésre váró alapanyag tanúsága szerint bronz érméket vertek, talán magánvállalkozásban. E pénzek a kisebb értékű áruk – mint a kenyér – helyi kiskereskedelmét szolgálták.) Az egymással versengő pénzek révén rugalmasan alakulhatott a pénzkínálat, központi bank hiányában nem alakult ki pénzügyi „buborék". Az Attika déli részén, állami tulajdonban lévő *laurioni ezüstbányák kitermelése bérleti rendszerben folyt,*[116] a klasszikus korban 300 magán bányavállalkozóról tudunk, azaz a város lakossága maga is komolyan érdekelt volt a pénzügyletekben. A hivatkozott munka szerzői nem felejtik el kiemelni, hogy a pénzrontást *Démoszthenész* (i. e.384–322) idején kivégzéssel büntették, ami komoly korai pénzügyi tudatosságra utal. Egyúttal fontos intézményekként mutatják be az *Athené és Más Istenek Kincstár-Templomait*, melyek a nehéz helyzetek – például a háborús adósságok – fedezetéül szolgálhattak.

A tovább nem tárgyalható, amúgy is csak kevés számszerű igazolást tartalmazó tanulmány szemlélete részben szemben áll azzal a korábbi, Max Weber és Polányi Károly által is képviselt állásponttal, ami szerint a még „primitív" világban a „gazdaságot abszorbeálta a társadalmi rendszer" (*economy embedded into social*

116 Egy tonna tisztított ezüstérc bruttó profitja 70, kitermelési költsége 38 drachma, így a nettó profit 32 drachma volt, míg az i. e. 5. század második felében egy, az Akropoliszon dolgozó kőműves napi keresete 1 drachma volt.

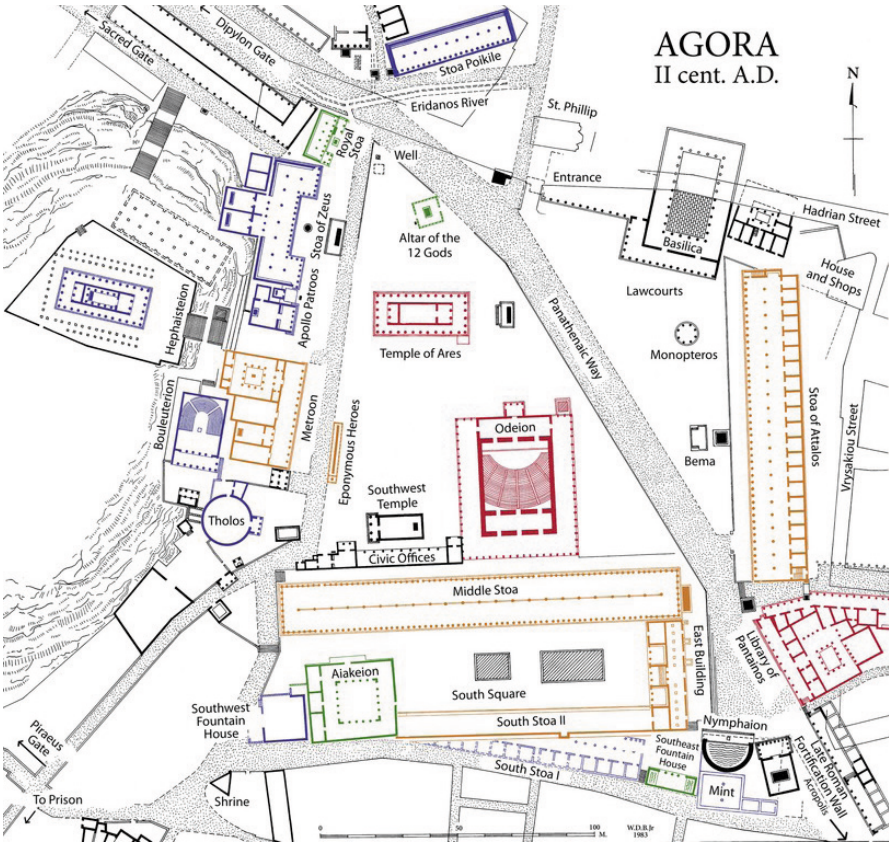

Az agora alaprajza a római korban a korábbi korok létesítményivel együtt. Színek: zöld: archaikus; kék: klasszikus; sárga: hellenisztikus; vörös: római. Forrás: McK KAMP II, Fig. 1

relations). Így *„a gazdaság struktúrája és működése szempontjából a vallás vagy a kormányzat fontosabb lehet(ett), mint a pénzügyi rendszer."*[117]

A nagy, színes alaprajza alapján az agora „szabályos", közelítően pontos négyzetes alakját, amit minden városépítészeti tankönyv tartalmaz, az addigi léptékrenden határozottan túllépő „megaberuházásokkal" éri el, és csak jóval a város periklészi aranykora után. Délen két, egymástól 30 méterre álló, zárt téri világot alkotó elnyújtott sztoa épül, a *Középső Sztoa* és a *Déli Sztoa II.* a felhagyott, bontott *Déli Sztoa I.* fölött. (Ez utóbbi az ábra szerint magába olvasztotta az Aiakeion épületét és a Dél-

117 Egy másik újabb, a pénz kialakulásával foglalkozó tanulmány: SEMENOVA (2011), Anna: ***The Origins of Money: Evaluating chartalist and metallist theories in the context of ancient Greece and Mesopotamia***, PhD dolgozat, University of Missouri-Kansas City, 2007 (A Polányi-idézetek e dolgozatból valók.)

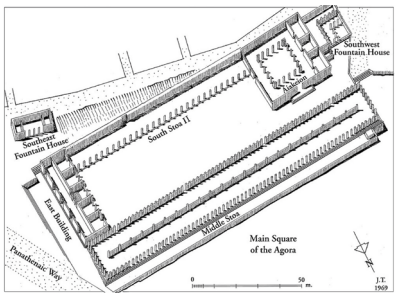

A Középső Sztoa, a Déli Sztoa II. és az általuk közrezárt, az agora fő teresedésétől (Main Square of the Agora) elkülönülő, kereskedelmi rendeltetésű együttes a Délnyugati Kútházzal és a Keleti Épülettel (East Building). A korábban itt állt, elbontott Déli Sztoa I. a Délkeleti Kútház folytatásában vonalkázással látszik. (Vigyázz: az északi irány az átvett ábrán lefelé van!) A rajz forrása: McK KAMP II, Fig. 38

nyugati Kútházat is.) A két sztoát a *Keleti Épület* kapcsolja egybe. Bár a Középső Sztoa északi oszlopsorával északi irányba, az agora tere – a „liget" tere – felé is fordul, az új építészeti méretrend merőben új fejlemény volt a város építészetében. Az újabb házak már nem tartalmaznak andronokat, étkezésre szolgáló helyiségeket, amiből arra következtethetünk, hogy a házak fedett piacokként szolgálnak – vagy talán a későbbi években az agorán megszűnt a magiszterek közétkeztetése. (HANSEN, 2014)

Egy közlés szerint ez az agora terén belüli, elkülönült, új léptéket hordozó téri együttes külső finanszírozásban is létesülhetett. Egy szövetséges város, *Pontosz királya*, *I. Farnakosz* az i. e. 180-as évek elején jelentős pénzadományt küldött Athénba. Ő, aki a Boszporuszon át történő gabonaszállításokat ellenőrizte, állítólag egy sztoa rendkívüli méretű, 147x17,5 méteres teteje alatt akarta tárolni a hozott terményt. A régészeti vizsgálatok alapján a Középső Sztoa ugyanekkor épült, építőanyaga különbözik a szomszéd házakétól, tőle északra, 5 méterre az agora tere felé kerítés állt, aminek alapján legalább részben zárt, vagy csak időlegesen átjárható együttesről is szó lehetett. Ennek ellenére valószínűbbnek tartjuk egy szabad-nyitott piac meglétét, még ha enyhe rosszindulattal egy túlméretezett ókori *„bevásárlóközpontot"* vizionálhatunk is az athéni ligetbe. A déli sztoák kettős sora aligha szolgálhatott mást, mint a kereskedelmet, a piacot, ahol *Eubulosz*[118] szerint minden kapható volt:

> *„Mindent megtalálsz, amit itt együtt és egy helyen árulnak: fügét, beidézést tanúságtételre, fürtökben szőlőt, petrezselyemgyökeret, körtét és almát, tanúbizonyságot szolgáltatókat, rózsát, naspolyát, zabkását, lépes-mézet, csicseriborsót, pereket, a tehén első, sűrű tejéből készült pudingot, mirtuszágat, játék-gépeket, íriszgyökeret, bárányokat, víz-órákat, jogot és vádakat."*

118 Eubulosz görög komédiaköltő volt, aki az i. e. 370-es és 360-as években ért el sikereket. Hatszor nyert a drámaversenyen, a Lénaián. A költő szövegét idézi: FLEISHMAN (1993), John: Classical Athens, a Market Trading in the Currency of Ideas, in: Smithsonian Magazine, July 1993, pp. 38–42, 44, 46–47

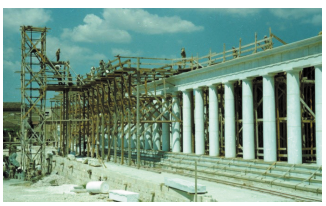

Az Attalosz Sztoa visszabontott állapotában 1952 novemberében és a folyó, 1956-ra befejezett újjáépítése. Az újjáépítés finanszírozása jórészt John Rockefeller Jr. magánadományából történt. Forrás: agathe.gr

Ezt a léptékváltást azután véglegessé teszi egy „alumnus" ajándéka: *Attalosz pergamoni király, aki Karneadész athéni filozófus*[119] iskolájában tanult, a szép athéni „akadémiai évekre" emlékezve i. e. 139/138-ban egy kétszintes sztoát adományoz a városnak. Az így létrejött hellenisztikus, mondhatni „birodalmi" rendben a Középső Sztoa és az Attalosz Sztoa pontosan 90 fokot zárnak be egymással. Az épületet az 1950-es években is még használták, visszabontása után újonnan felépítették, ma az Agora Múzeum működik benne.

Záró kommentár további képekkel

Az athéni agora bemutatott állapotában a szemlélőtől függően más-más jelentést hordoz. A felületesen tájékozott látogatónak csak egyszerű, mondhatni unalmas romkert, kellemes kertépítészeti környezettel. A látogató hangulatától függően vonzó vagy semleges hatású egyszerű „sétatér", annak köznapi értelmében. A

119 *Kürénéi Karneadész* (i. e. 214/213–129/128), tanítványai szerint az „idősebb", jelentős filozófus, az ún. Új Akadémián tanított Athénban, jórészt az ő munkásságához köthető a szkepticizmus filozófiai gondolkodásba való bevezetése. A királyi ajándék II. Attaloszé (i. e. 220–138), aki apja halála után, i. e. 159-től haláláig uralkodott Pergamonban.

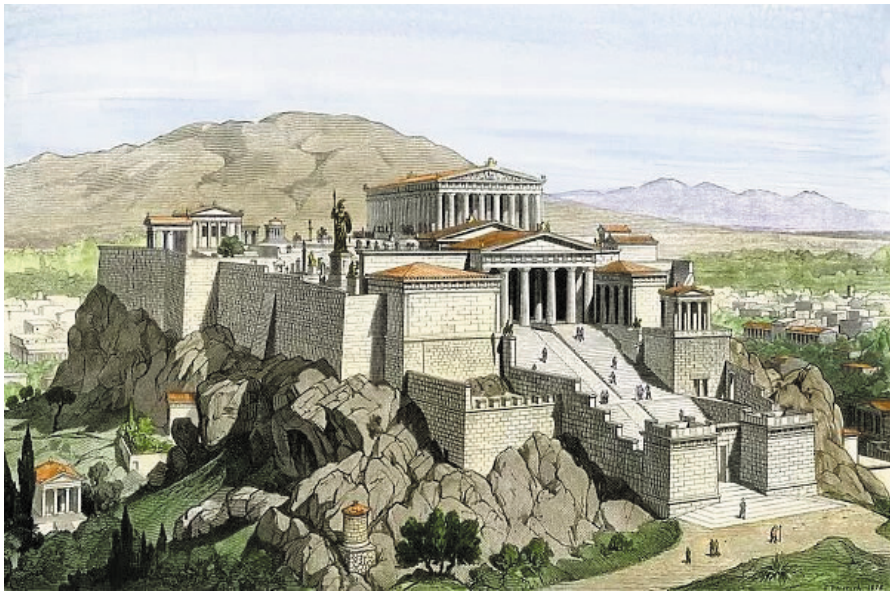

Két 19. századi ábrázolás Athénról.

Fent: G. Rehlender színezett rajza az Akropoliszról Athéné szobrával.

Lent: idealizált kép az agoráról G. Buhlmann színezett fametszetén.

város politikatörténeti jelentőségét magasra értékelő kutató, politikus számára az agora a már „otthon" megismert, megtanult történeti-társadalmi ismeretek téri összefüggéseinek egyszerű rögzítését adja, ami aligha ébreszt pótlólagos intellektuális emóciókat a „demokrácia szülőföldje" iránt. Ha művészember, esetleg építész az illető, 2022-ben újra elgondolkodik a Velencei Charta szerinti műemlékvédelem és bemutatás „antipopuláris szegénységén". De azt biztosan a laikus is megkérdezi, hogy miért (csak) egyetlen „emeletes házat" kellett újjáépíteni az ötvenes években, ráadásul amerikai régészek kezdeményezésére, miközben – bemutattuk – a klasszikus kor produktumai magasrendű szellemi és építészeti tartalmakat hordoztak.

Egy „görögös vonzalmú" magyar politikus talán javasolhatná is athéni kollégájának, hogy a Héphaiszteion dór temploma alatt érdemes lenne „tető alá hozni" (à la Visegrád, Mátyás palotája) az igazgatási negyed néhány kicsiny sztoáját, talán éppen a Régi Buleutériont. Persze a vita egy másik múzeumépület, *Bernard Tschumi háza* körül (Új Akropolisz Múzeum, 2009) zajlott, zajlik most is Athénban, hasonlóan ahhoz, mint most nálunk a budai Várhegyen. A két bemutatott régebbi grafikai alkotás azt bizonyítja, hogy a helyzet korábban sem volt más. A hagyományos ízlés, még inkább a kétségtelen nagyszerűség büszke sugallása megkövetelte a látvány idealizálását.

CATV CELEBRE · AN · A CHR NAT · CIↃ IↃ LXII ·
ILLVSTRISSIMO AMPLISSIMOQVE
SENATVI POPVLOQVE BRVGENSI
MARCVS GERARDVS PICTOR
ET SCVLPTOR DEDICABAT

BRUGES, „ÉSZAK VELENCÉJE”

A flamand/belga város korábban már szóba került a Hanza legfontosabb kereskedővárosairól szóló írásaink között, e helyen való kiemelt tárgyalását sok különleges sajátossága mellett az is indokolhatja, hogy – Velencéhez hasonlóan – városszövetét középkori eredetű csatornák, illetve csatornaként működő folyóágak hálózzák be. Kialakulásának geológiai, hidrológiai adottságai is emlékeztetnek lagúna-beli társára. Flandria e részén a felszínt az Északi-tenger vizének hosszú évszázadokig tartó benyomulásai, illetve visszahúzódásai[120] formálták, Bruges (franciául, németül Brügge, hollandul Brugge) pedig, amint tehette, törekedett arra, hogy e hatalmas tengeri mozgások eredményeit a maga előnyére fordítsa.

Hosszú időn át tartotta magát *Henry Pirenne*-nek, a neves belga történésznek a 20. század elején képviselt álláspontja, hogy a *Belgica secunda provincia* városaitól északra nem volt számottevő római megtelepedés, és hogy Flandria városai ténylegesen csak a Karoling-korban, a 9. században és azt követően jöttek létre.[121] A 20. század második felétől azonban a régebbi és újabb ásatási eredmények elemzése alapján a kontinuitás teljes tagadása már nem tartható tovább. Bár *civitates* rangú településekről és igazi városi életről aligha beszélhetünk, a tengeri sós hordaléktalaj alkalmas volt juhtenyésztésre, *gyapjútermelésre*, amire kisebb-nagyobb, a mezőgazdaság mellett kereskedelmet is folytató települések (*vici*) ráépülhettek. Ilyen *római vicus*t és temetőjét fedezték fel Bruges külső csatorna-övétől északra, attól csupán néhány száz méterre. Egy Bruges-től 16 km távolságban, délnyugatra fekvő településen, *Oudenburg*ban az is bizonyított, hogy egy pleisztocén kori

---

120 Jelentős tengerszint-emelkedéssel, illetve -csökkenéssel járó, általában földtörténeti méretű elmozdulásokból következő tengeri folyamatok: transzgresszió, illetve regresszió. A flamand területeken négy ilyen tenger benyomulásról (angolul: Dunkirk transgression, az ábrán Duinkerkiaan 1, 2, 3a, 3b) tudunk.

121 Pirenne állításával vitába szálló egyik első munka: VERHULST (1977), Adriaan: ***An aspect of continuity between antiquity and middle ages: the origin of the Flemish cities between the North Sea and the Schedt***, Journal of Medieval History 3, 1977, pp. 175–206. North-Holland Publishing Company, és 12 évvel később: VERHULST (1989): ***The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis,*** Oxford University Press on behalf of the Past and Present Society, 1989

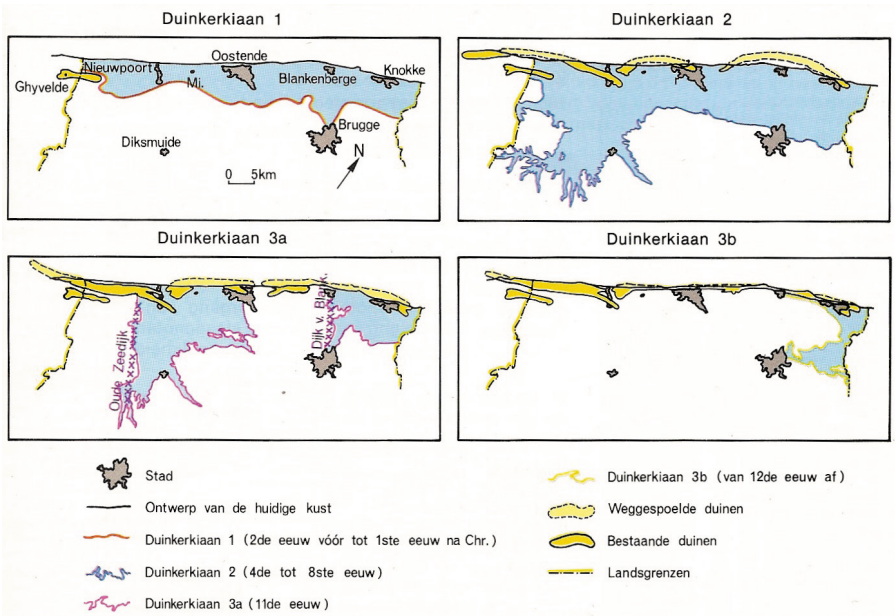

A Bruges városát érintő tengeri transzgressziók kiterjedését bemutató ábra. Vonalak és színek magyarázata: pont-vonal – országhatár; fekete vonal – mai partvonal; transzgresszió határvonalai: barna – i. e. 2. századtól i. sz. 2. századig; kék – 4-8. századok; lila – 11. század; sárga – 12. századtól. A part mentén a dűnék: folytonos vonallal – meglévő; szaggatott vonallal – elmosott. Forrás: J. Amerijckx és F. Depuydt térképészek ábrája a *Fysiche Bouwstenen voor de mens, Taken Aardrijskunde* 5. c. tanulmányukból.

homokháton, a tengerparttal párhuzamosan futó római út mellé települt *vicus*tól keletre létezett római erőd, *castellum* is. Ott a vicus a 200-as évek közepe táján elpusztult, de a római erődöt többször is megerősítették, hogy ellen tudjon állni az első, 270 körüli *germán betöréseknek*, majd a tenger benyomulásainak is. Bruges esetében római erőd létezése egyelőre csak feltételezés, ha valóban volt, a római út mentén lehetett, egy magasabb fekvésű homokháton.

A 4. évszázadtól, azaz a háromszázas évektől kezdődően, amikor a régió *frank befolyás* alá kerül, a város létéről jó ideig csak bizonytalan feltételezéseink vannak. Egy 7. századi feljegyzésben a *municipium Flandrensis* kifejezés alapján valószínűsíthető, hogy akkor Bruges a *pagus Flandrensis* nevű területegység központi szerepű, inkább igazgatási funkciójú települése volt. A 650-es években a frank királyi aranyművesből *Tournai püspökévé* emelt *Szent Eligius* térít a térségben. A települést azonban Bryggja néven először csak a 800-as évek közepén említik, a szó egyes nyelvjárások (Old Norse) értelmezése szerint *kikötőt, kirakodóhelyet* jelent. A második tengeri benyomulás (a térképen: Duinkerkiaan 2) ekkor egészen Bruges magasságáig ért el. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a városnak már ekkor lehettek kereskedelmi kapcsolatai az Északi-tenger, a skandináv területek felé.[122] Még inkább így lehetett, ha – ahogyan ma a történészek sejtik – a vikingek nem pusztították

[122] Elnézést kérünk az olvasótól a sok bizonytalan állítás, „valószínű feltételezés” miatt. Verhulst professzor 1989. évi munkája több bizonytalan állítást tartalmaz, mint a korábbi, 1977-es írása.

Bruges 12. és 13. századi fejlődéséről. Az Északi-tenger benyomulásának valószínű vonala a 13. században Damme magasságáig. Az ábrán szerepel az ún. „régi Zwin" (Oude Zwin) vitatott vonala is.

Ez a vizek járta világ a város belsejében is érvényesül, ahogy azt majd később látni fogjuk.

Forrás: CHARLIER (2011), Roger H.: *The Zwin from Golden Inlet to Nature Reserve*, Journal of Coastal Research, July, 2011

el teljesen Bruges-t, hanem ők is bekapcsolódtak a jövedelmező távolsági kereskedelembe. A bemutatott térképek szerint a tenger már a 11. században széles sávban benyomult a mély fekvésű területre, de több forrás csak 1134-re teszi annak a nagy transzgressziónak az időpontját, amikortól kezdve Bruges számára már valóban komoly lehetőség nyílik a tenger közelségének kihasználására.[123] A várostól északkeletre kialakult, DNy-ÉK irányú elnyújtott öblözet, a *Zwin* fogadni tudja a tengeri hajókat. A város hajói ettől kezdve a korábbi halászfaluig, *Damme*-ig kiépült mesterséges csatornán át érhetik el a tengert, ahol a város hamarosan kikötőt épít, így hajói a *Zwin öblén* át *Sluys* után érkezhetnek a tengerhez.[124] 1180-ban Damme *Flandria grófjától* városjogokat kap, fontos átrakodási pont, a kor egyik legfontosabb kikötője lesz, de helyzetére tekintettel a területért folyó francia és spanyol harcok

[123] A legújabb kutatások cáfolják a transzgressziós-regressziós folyamatok nagy periódusok szerint feltétezett modelljét, helyette sokkal összetettebb, a benyomult vízfelületek által képzett öblök feltöltődésével, emberi beavatkozásokkal (gátak építése, csatornaépítés, kiszárítás mezőgazdasági föld nyerés céljára stb.) is kísért átalakulásokat tételeznek fel. TRACHET, J., DELEFORTRE, S., DOMBRECHT, K., DUMOLYN, J., LELOUP, W., THOEN, E., VAN MIERVENNE, M., WIM DE CLERQ, M (2015): *Turning Back the Tide: The Zwin debate in perspective. A historiographical review of the medieval port system northeast of Bruges*, Archeologie de la Picardie et du le France, Revue de Nord, 2015.

[124] A Zwin öblözete már a 17. századi térképeken is alig látszik, de a bemutatott térképen iránya jól követhető, határai máig jól megfigyelhetők a Google Earth űrfotóján, az öböl egy gátja vonalán, egy keskeny vízfolyás, vagy egyszerűen a mezőgazdasági parcellák határvonalai mentén.

során később komoly stratégiai szerepet is kap. Az *„Arany Öbölnek”* is hívott Zwin és a külső kikötők a 15. századig biztosítják Bruges kapcsolatát az Északi-tengerhez.

Még fontosabb azonban ezeknél a helyi adottságoknál Bruges-nek a középkori európai távolsági kereskedelem egészében elfoglalt regionális földrajzi helyzete. Európa gyorsan urbanizálódó térségében fekszik, közel van az angol területekhez, ahonnan a legkiválóbb gyapjú érkezik, nem tagja a Hanzának, de kapcsolata a Liga kereskedőivel kimondottan intenzív. És nem utolsósorban itt rakodhatnak ki leghamarabb az itáliai kereskedők hajói, miután a 13. század végi háborúk miatt egyre veszélyesebb szárazföldi kereskedelmi utakról a kereskedőik fokozatosan kimerészkedtek az Atlanti-óceán vizeire. A mindig vállalkozó kedvű, kemény genovaiak az elsők 1277-ben, utánuk csak három évtizeddel érkeznek az óvatosabb velenceiek, aztán a többiek. Bruges fokozatosan nemzetközi, multikulturális településsé, a középkor egyik leggazdagabb kereskedővárosává fejlődik.

Bruges első évezred fordulója körüli fejlődését részletesen nem, csak a feudális államok rendszerén belüli helyzete és a térség legfontosabb városaihoz való viszonyában tudjuk vizsgálni, mert iratai az 1280. évi tűzvészben elpusztultak. A város a *Frank Birodalom*, majd a *Francia Királyság Flamand, az 1300-as évek végétől pedig Burgund Grófságá*hoz tartozik. E grófságon belül 1000 körül hozza létre a gróf a *Brugse Vrije*-t (körülbelül: *Bruges, szabad terület*) a város és kiterjedt környéke igazgatására, melynek székhelye a város, a várával. Az itt székelő *„burgrave”*, a várúr az utazó módon uralkodó gróf képviselője, aki csak időszakonként tartózkodik a városban. Bruges, a város a Vrije mellett és két másik fontos flamand várossal, *Gent*tel és *Ypres*-rel együtt részt vesz a *grófság tanácsában*. Az a tény, hogy a feudális hatalmat a francia király hűbéreseként képviselő gróf a tengerhez közeli Bruges-t választotta ki igazgatási és katonai jellegű régiója székhelyéül, jelzi a város fontosságát, minden bizonnyal a grófi háztartás gazdasági érdekei, magas és luxus kereslete okán is.

Bruges e korai időszakának *térbeli-morfológiai állapotát* nem ismerjük pontosan, de a későbbi ábrázolásokból viszonylag jól kikövetkeztethető. Mint láttuk, a tengeri mozgások által alakított mély fekvésű területen a város fejlődése – mint Velencében is – szorosan összefüggött a mindenkori vízrajzi helyzettel, amit a kor emberei tudatosan alakítottak is. Tudott, hogy Bruges-nek van folyója, a Reie, azon keresztül érkezett a várost élelmező gabona, a fűtést szolgáló tőzeg, és e folyó hordozta a tengeri kereskedelmet is. Az első ismert komoly építési vállalkozás *I. Baldwin flamand őrgróf*hoz köthető, aki 865-ben épített várat a viking betörés ellen egy régi erőd, talán római castellum maradványai helyén. Az erődöt és a hozzá kapcsolódó első településrészeket máig a csatorna jelleggel működő folyóágak, a *rei*-ek (például *Groenerei, St. Annarei, Dijver*) övezik. E legbelső mag, a *Burgh* a város és a régió egyházi és világi igazgatásának épületeit foglalta magában, mellette egy terjedelmes

Flandria Brugse Vrije nevű igazgatási egységének térképe 1664-ből. A térségnek a most vizsgált időszaknál későbbi állapotát bemutató térképen jól látszik a két fontos város, Bruges és Gent, valamint a városokat a tengerrel és egymással összekapcsoló folyók és mesterséges csatornák rendszere. A térképet Willem Janszoon Blaeu készítette.

piactér alakult ki, a mai *Grote Markt* (Nagy Piac) elődje. Ezekhez kapcsolódtak az első lakóterületek, kereskedőtelepek, mint délnyugaton az *Oudenburg* (régi vár; ma egy központi fekvésű utca neve). A részek egymásra, egymás mellé épülése a középkori városgenezis ismert modelljét követi. A Burgh, a hatalmi központ a védelem biztosítása mellett a Max Weber-i „nagyfogyasztóként" is működik és a távolsági kereskedők megtelepedését generálja. Ez a még kicsiny központi mag a Reie folyó mentén bővül, előbb inkább délnyugati irányban, ahol már a 10. században épültek templomok (pl. Miasszonyunk temploma, Megváltó temploma).

A 11. század folyamán és a 12. század elején, az *V. Baldwin* (1035–1067) és *William Clito* (1127–1128) grófok uralkodása közötti időszakban zajlottak Flandriában azok a *pax comitis* (gróf békéje) mozgalmak,[125] amelyek során a városok elérik „emancipációjukat" a középkor feudális rendjében. A 20. század első felének várostörténeti szemlélete hajlamos volt ezt az összefoglalóan *communa-*

125 DUMOLYN, Jan et HAEMERS (2015), Jelle: ***Reclaiming the Common Sphere of the City: The Revival of the Bruges Commune in the Late Thirteen Century,*** in: La légitimité implicité, Partié 2. Légitimité et communauté politique, Éditions de le Sorbonne, 2015. pp. 161–188.

mozgalomnak nevezett európai folyamatot „forradalmi” jellegűnek tekinteni, hangsúlyozva a városok felszabadulását a grófi erőszakoskodás, önkényes bíráskodás, zsarolás, kényszerítések és hasonlók alól. Bár erőszakos események Flandriában is előfordultak (például a helyi püspök elleni lázadás 1077-ben Cambraiban), a feudális úr – a gróf – és az „alattvalók” közötti viszonyok a városok önállósulási törekvései ellenére sem változtak meg alapvetően: a földterületek továbbra is grófi tulajdonban maradtak, az alattvalók továbbra is fizették a földbérleteket. Ugyanakkor a korabeli források, krónikák gyakran jellemezték a flamand grófokat a kereskedők igaz védelmezőiként a nemesek zaklatásaival szemben. Uralmuk alatt megvalósult a „piaci béke”, adókedvezményeik révén fejlődni tudott az ipar és a kereskedelem. A grófok többször kerültek szembe hűbérurukkal, a francia királlyal, a flandriai városok növekvő gazdasági erejére való támaszkodásuk így racionális hatalmi politika is volt.

Mint már említettük, a város első – belső – védelmi rendszerének kiépítése az 1100-as évek elején kezdődik, a később szentté magasztosult flamand gróf *(I. „Jó” Károly)* éhínséget és kláni villongásokat követő 1127. évi meggyilkolása és az azt követő „kiegyezés” után. A folyó mesterséges, ásott ágai egy körülbelül 80 hektárnyi központi területet zárnak körül.

A folyómedreket jelző *rei* szócska előtt olvasható nevek minden bizonnyal azokra a városi polgárokra emlékeztetnek, akik az árkok ásásának, a kiemelt föld felhalmozásának kemény munkáját végezték: *Speelmansrei* (muzsikusok), *Bakkersrei* (sütődések), *Smedenrei* (kovácsok), *Goudenhanrei* (aranyművesek), és a zöldségesekre utaló, már említett *Groenerei*. E vízfolyások és utcák szépen kirajzolják Bruges első, DNy-ÉK irányban elterülő, 11. században beépülő városrészét.

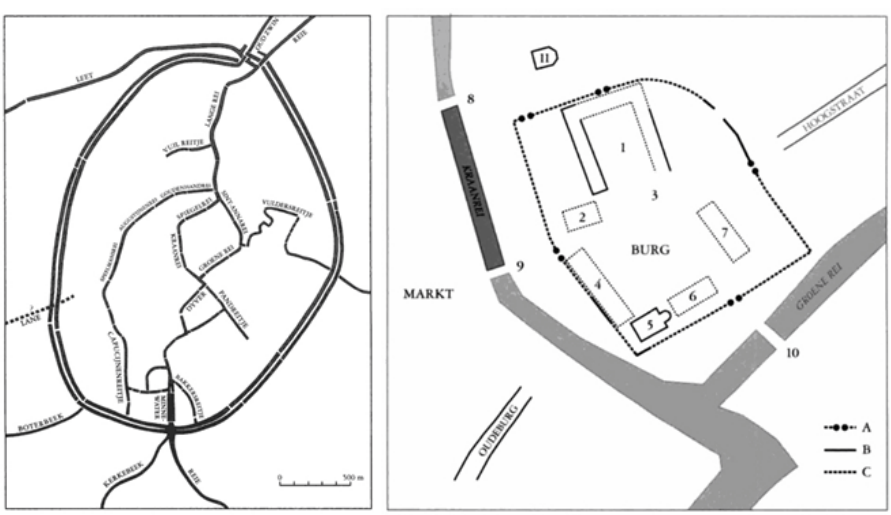

Bruges víziút-hálózata és a Burg 12. századi falainak, kapuinak és épületeinek valószínű elhelyezkedése. A Burg a Spiegel-, Kraan-, Groene- és Sint-Anna-rei-ek határolta négyszögön belül helyezkedik el, a nyugati oldalon a Goundenhand-, Augustinen-. Speelmans-rei az első bevédett városrész határát képezték. Északon a Langerei fut a tenger (Damme) felé. A Burg ábráján: A. kapuk, B. várfal, C. feltételezett várfal. Épületek: 1. Szent Donát-kolostor, 2. Káptalan épülete, 3. az 1800-ban elpusztított Szent Donát-templom helye, 4. a „Steen”, a flamand gróf kastélya, 5. Szent Bazil-kápolna, 6. a „Ghiselhuus”, 7. a „Love”, 8-10. hidak, 11. Szent Péter-kápolna. Forrás: James M. MURRAY (2006), James M.: *Bruges, Cradle of Capitalism 820–1390*, Cambridge University Press, 2006.

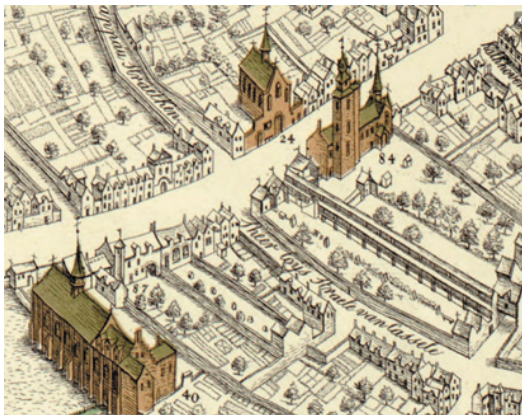

Két ábra a beépítés jellegéről Brugesben a 16. század közepén. Balra: viszonylag sűrű beépítés a központ közelében, a Groenereitől DNy-ra. 32-es együttes: a Dominikánusok temploma és kolostora. Az utcák: Witte Leertauvers Straete (Fehérbőrösök utcája), Klein Rudder Str. (Kis evezős utca), Steen hauwers dijk (Kőművesek rakpartja). Jobbra: részlet az ÉNy-i külváros laza beépítéséből a külső Vlaamingstraete mentén. 84: Idős számszeríjasok temploma és gyakorlótere (ld. róluk később), 24: brókerek kápolnája, 40: Karmeliták temploma.

A mondhatni kompakt település elsőként délnyugat felé növekszik, a Reie folyó felső folyása irányában, ahol már a 10. században álltak templomok.

A városrész határai csak az északnyugati és északkeleti oldalon, az ott futó csatornák mentén követhetők viszonylag pontosan, a délkeleti oldalon bizonytalanok a határai (lásd az ábrát VERHULST, 1999 szerint). E központi területen túl széles „külvárosi" zóna növekszik a középkori város *burgus* és *oppidum* részeinek megfelelően. Utóbbi folyamatosan fogadja be a környező mezőgazdasági területekről érkező bevándorlókat, míg az általában távolabbról, más városokból is érkező magasabb státusú „migránsok" – városjogot vásárolva – a bevédett „belső" városba törekednek. Bár a két zóna közötti társadalmi elkülönülés mértéke, részletei nem ismertek, az bizonyos, hogy a periféria egyfajta ipari/kiszolgáló[126] zónává, „szuburbiává" alakul, északi része pedig a kikötőhöz kötődő funkciókat, a raktárakat, a kikötői szállásokat, az italméréseket és az ilyen területeken virágzó prostitúciót fogadja be.

Bár Bruges főként a gyapjútermékek nemzetközi kereskedelmében jeleskedik, a városban komoly textilipari termelés is folyik, zömmel ugyancsak a külső zónában. A belső, zárt város irányítása fokozatosan – az itáliai városokhoz hasonlóan – a földbirtokos és a kereskedelemből meggazdagodó patrícius rétegek kezében összpontosul, akik félve a kézművesek sztrájkjaitól, lázadásaitól, kettős politikát folytatnak a szuburbia irányában. Egyrészt gazdasági, jogi és morális kontrollt gyakorolnak a kézműves rétegek felett, segítségül bevonva az egyházat is, különösen a városba települt koldulórendeket, másrészt a periféria városba való bevonására törekednek, hogy szélesítsék a város adóbázisát.

126 A külváros természetesen komoly részt vállal a város zöldség- és gyümölcsellátásában is.

Bruges az úgynevezett Ferraris-térképen. A térkép Joseph Jean Francois count de Ferraris térképész-tábornok (1726–1814) irányításával Mária Terézia és II. József megrendelésére készült az Osztrák-Németalföld felmérése részeként, 1771 és 1778 között.

Flandria városaiban, így Bruges-ben is Itáliához képest valamivel később, a 13. század folyamán szerveződnek meg a kézműipari céhek, közöttük a textiliparban működők hamarosan sajátos korporatív kapcsolatba kerülnek a nyersanyagot szállító és a készterméket vásárló, majd a nemzetközi piacra vivő kereskedő vállalkozókkal.[127]

A céhek hagyományos, termékeik állandó minőségét biztosító szabályozórendszere a kereskedők számára komoly értéknek számít, amit ki is használnak. A céhek „szakértelme” még fontosabb lesz a középkor vége felé, amikor Bruges és a flandriai városok komoly nemzetközi versennyel kerülnek szembe. Az olcsó angol termékek megjelenése miatt egyre inkább a legmagasabb minőségű gyapjútermékek – mint a

127 STABEL (2004), Peter: *Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment*, Journal of Medieval History 30, 2004, pp. 187–212. University of Leiden

különleges falikárpitok – előállítására és forgalmazására kell átállniuk. Bruges iparos céhei ebben a nemzetközi kereskedelem befolyásolta helyzetben csak kevéssé felelnek meg a „tankönyvi" állításoknak. Nyitottak „lefelé", főként a vidéki munkaerő irányában, akiket – nagyrészt nőket – bérmunkásként alkalmaznak, „felfelé" pedig egyre inkább a kereskedők megkerülhetetlen szakmai partnereiként kezdenek viselkedni. Az 1200-as évek végén a város ambiciózus munkába kezd: új, nagyszabású védművet épít, hogy a kifelé vezető utak mentén növekvő szuburbiákat megvédje, bekapcsolja, egyúttal nagyobb átbocsátó képességű szállítási útvonalat kapjon.[128] A Reie folyót egy, a várost oválisan övező széles mesterséges árokba vezetik bele; ez a külső, mintegy 6 kilométer hosszú védvonal is jórészt „földmű", amire – a túlterhelt vízimalmokat felváltandó – szélmalmokat is telepítenek.[129]

A külső övezet befoglalása társadalmi értelemben is alapvető fontosságú lépés volt, az „ipari zóna" lakói a város adófizetésre kötelezett polgáraivá váltak. Erre hivatkozva jogosan követelhették, hogy elöljáróikat maguk választhassák meg, és hogy a város vezetésében, különösen a pénzek felhasználásának döntéseiben nagyobb részt kapjanak. E mozgalmuk, a *meentucht*, ami egyes kutatók szerint a korábbi *communa* jellegű mozgalmakat idézte, és amihez egyes, a hatalomból kiszorult jelentős kereskedő csoportok is csatlakoztak, a várost vezető patrícius rétegek ellenlépéseit váltotta ki. Az *aldermanok* döntéseivel korlátozták a céhek gyűléseinek létszámát, pénzeiket konfiskálták, tagjaiknak megtiltották, hogy fegyvert viseljenek.

A feszültségek 1280 őszére egy, lefolyásában pontosan nem ismert lázadásban, a *Moerlemay*-ben törtek felszínre, amelynek során egyebek mellett a városi jogrend megjavítása, az aldermanoknak és legalább 20 főnek a soraikból való választása volt a követelés. Ekkor a város teljes közösségének, a *ghemeente*-nek (közösség, mint a német *Gemeinde*) a nevében fellépő, egyes magasabb rétegekhez tartozó csoportok által is támogatott populáris mozgalom még nem ért el eredményt. Azonban most is – mint a középkori városok történetében oly sokszor – a város szempontjából

---

128 Nem dönthető el könnyen, hogy a gazdasági szerep, a külső területeknek az adófizetők számának növelése érdekében történt befoglalása, illetve védelmük biztosítása volt-e az elsődleges feladat, mindenesetre a védő csatorna-öv kapuépítményei csak az 1300-as évek végén, az 1400-as évek elején létesültek. Egyes kapuk első építési ideje: Ezelpoort –1368, Gentpoort –1200-as évek vége, Kruispoort –1401, Smedenpoort – 1368. A legfontosabb kaput, a Damme felé vezetőt, amelyen a hajók a tenger felől érkeztek, mára lebontották. Forrás: visit-bruges.be

129 A néhány évszázaddal későbbi városábrázolásokat nézve feltűnik, hogy a beépítés sűrűsége e külső zónában a központban tapasztalhatónál jóval alacsonyabb, néhol kimondottan vidékies, sőt ez az eltérés sok helyütt még a mai térképeken, űrfotókon is érzékelhető. Ilyen helyzettel találkozhattunk Pisa esetében is, amelynek a fejlődése a gyors növekedésre számító terület-elhatárolás után megszakadt.

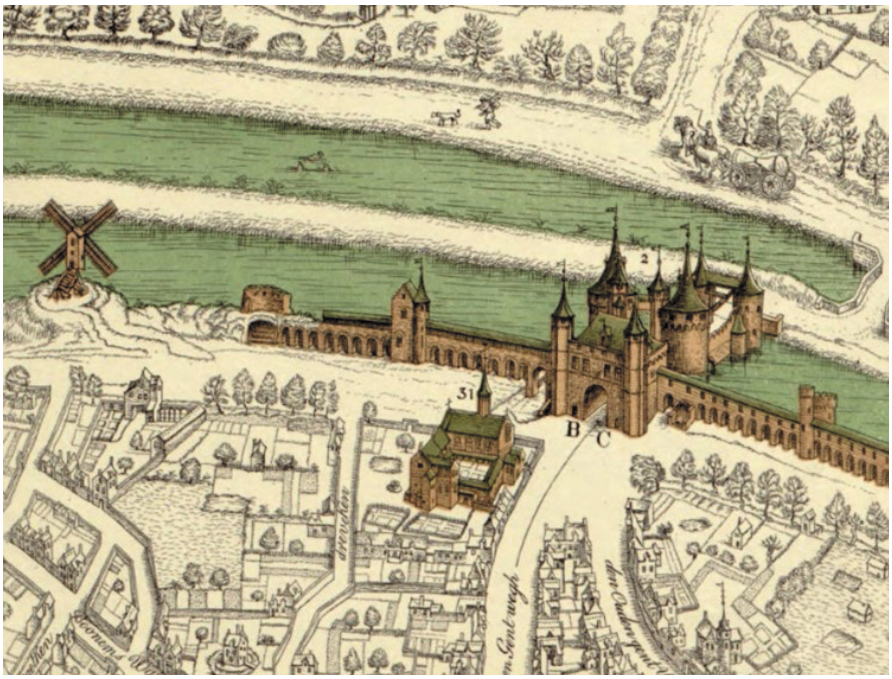

A Gent felé, délkeleti irányba vezető út kapuja (De Gend poorte) a Marcus Gerardus-féle metszeten az épített városfallal, és két műemléki jellegű szélmalom a földbástyákon.

„nemzetközi” konfliktus, a francia király és a gróf között kitört viszály során változtak meg a városon belüli erőviszonyok.

1297-ben *IV. (Szép) Fülöp* (ur. 1285–1314) annektálta Flandriát. A flamand városokat vezető nemesek, patríciusok a *Guy de Dampierre* flamand gróf politikájával elégedetlen király mellé álltak, miközben a gróf a saját emberei mellett az alsó és középrétegek támogatására is szorult. Egy takács, *Pieter de Coninck* által vezetett és a gróf emberei által is támogatott felkelés során 1302 májusában lemészárolták a városban állomásozó királyi helyőrséget, majd *Courtrai-nál (Kortrijk)* ugyanezen év júniusában a főként gyalogos flamand csapatok legyőzték a király lovasságát. Az akkor európai hírű győzelem a kézműipari céhek korporációját helyezte a városi hatalom központjába, megosztva a hatalmat a város belső területein lakó patrícius és céhes rétegekkel (*porters ende ambochters*, angolul: *burghers and guildsmen*).[130] *A város 1304-ben kapott új alkotmányt* a távol lévő gróf fiától, ezután a céhek korporációi választhattak meg kilencet a tizenhárom alderman közül, és ugyancsak kilenc

130 A korabeli holland nyelvben a „poorter” szó jelezte a belső városrész teljes polgárjoggal rendelkező patrícius lakosságát, akik nem tartoztak céhekhez, az „ambochters” pedig a céhekhez tartozókat, akiknek jelentős része a külső városrészekben lakott és dolgozott.

alacsonyabb rangú hivatalnokot, tanácsost. Bruges ugyanekkor tért át véglegesen a *képviseleti kormányzásra*, a 14. század elejére lakosszáma már elérte a 40 ezret, így a korábbi, a teljes lakosság aktív részét a népgyűlésen megmozgató communa jellegű kormányzás már nem működhetett. A hatalmi harcok ezután a textiles céhek és a többi erős céh között zajlottak, mint a brókereké és mészárosoké, a céheken belül pedig az oligarchikus pozíciók megszerzéséért folyt a küzdelem. És, ahogyan ez végig jellemzi térséget, a hatalmi küzdelmekből a grófok és a patrícius elit tagjai is kivették a részüket a változó összetételű koalíciókban. Végül röviden emlékezzünk meg a városnak azokról a sajátos szerepű céheiről, amelyek akár Max Webernek az európai középkori városról alkotott ideálképében szereplő *helyőrség funkciót* is reprezentálhatták. E militáns céhek valamikor az 1300-as években alakultak meg a város védelmére, de a grófi katonai behívók teljesítésére is. Két ilyen céhes közösség, a *számszeríjasoké* és az *íjászoké* a legutóbbi évek kutatási eredményeiként vált jobban ismertté.[131] Mindkét céh a város saját tiszteletreméltó intézménye volt, de elvben teljes lojalitással viselkedtek a gróf felé is.

Hasonlók szerveződtek más városokban is, mint Douai, Aalst, Oudenaarde, Courtrai. Hierarchikusan felépülő testvériségekként működtek, a tagok rangban és jövedelmi viszonyokban emelkedő lépcsői szerint, legfelül a gróffal. Mint a foglalkozási és a vallási jellegű céheknek, nekik is voltak védőszentjeik: a számszeríjasoké Sárkányölő Szent György, az íjászoké Szent Sebestyén. Részt vettek a város körmenetein, a meghívott tagok évente két alkalommal, a szentjeik ünnepén nagy „összetartó" céhes étkezést ültek végig. Otthon és más városokban is rendszeresen részt vettek lövészversenyeken. Közpénzből támogatást kaptak, például a díszes egyenruhájukról részben a város gondoskodott, de tehetségük arányában a tagok is hozzájárultak a költségekhez. A tagoknak a közös étkezésekhez történő ételvásárlások pénzbeli hozzájárulása, de az ételek rangok szerinti felszolgálása is a szervezet „katonás rendjét" tükrözte.[132]

A városban kápolnájuk volt, és természetesen a lőgyakorlatokhoz szükséges nagyobb Hofokkal is rendelkeztek céhházaik hátsó udvarában. A már vizsgált Gerardus-féle 16. századi térképen csak két ilyen létesítményt találtunk, mindkettőt a Vlaamingstraet

---

131 CROMBIE (2011), Laura: ***Honour, community and hierarchy in the feasts of the archery and crossbow guilds of Bruges***, 1445-81, Journal of Medieval History, 2011. , pp. 1–12. Ugyanerről könyv: CROMBIE (2016), Laura: ***Archery and Crossbow Guilds in Medieval Flanders, 1300–1500,*** Boydell Press, June 16, 2016.

132 Laura Crombie utánajárt többek között az italok vásárlásának és fogyasztásuknak. A kétféle bor, a drága rajnai és a gyengébb vörösbor közül a jobbat a magasabban jegyzett tagok ihatták, de sörben is kétféle volt, az akkor neves delfti és egy olcsóbb helyi.

külső szakaszán. A felnőtt és fiatal számszeríjasok céhházát és gyakorlóterét a térkép táblázata *t Hof van d'oude Cr. boge*, illetve *t Hof van de jonge Cr. boge* névvel tünteti fel (84 és 85 szám - a rövidítés a holland *kruisboogschutter* szót jelzi, még a latinos c-vel). Mindkét udvar rajza pontosan mutatja, miként gyakorlatoztak 500 évvel ezelőtt a harciasan büszke céhtestvérek.

A pénz városa

Az előző oldalakon Bruges-t főként mint a középkor „termelő városát" ismertük meg céhes vállalkozóival, textilmunkásaival, kereskedőivel, szóltunk a grófokkal, királyokkal vívott hatalmi küzdelmeikről, de a csoportok egymás közötti feszültségeiről is. Lehet valamelyes elképzelésünk arról is, hogy miként tagolódott Bruges az elit belső városrészére és a „dolgozók" külső zónájára az első védmű vonalon kívül. Az elveszett feljegyzések miatt azonban csak kevés hír jutott el hozzánk a város 11–13. században élt lakóiról, szegényebb és gazdagabb családjairól, kapcsolataikról, a patrícius klánok küzdelmeiről, az egyház, a szerzetesrendek, a különböző konfraternitások működéséről, olyasmikről, amik fejezeteket töltenek meg az itáliai városok középkori monográfiáiban. Az 1300-as évektől hirtelen élesebb kontúrokkal látjuk a város középkori évszázadait, különösen azt, amiről elhíresült: *a pénz városát*. Tudjuk, hogy *itáliai bankok működtek Bruges-ben*, állítólag *már „börzéje" is volt*, ahol minden valuta árfolyamát számontartották. Mindezek jórészt abból következtek, hogy Bruges igazi „multinacionális" város volt; utcáin, terein, házaiban számos európai nemzet és város kereskedői éltek és dolgoztak. E felsorolásban nem minden volt pontos, a következőkben éppen e kissé elnagyolt kép finomítására vállalkozunk. Új témánkat egy rövid idézettel kezdjük a középkori gazdaságtörténet kiváló kutatójától, *James Murray*-tól,[133] aki az első „hálózati városnak" *(network city)* nevezte Bruges-t:

> *„A középkori pénz sok okot adott a panaszra, a túlzott súlyától kezdve a fejedelmek saját gazdagodásuk érdekében történt manipulálásán keresztül az érmék állandó szűkösségéig. Minden kereskedőváros sikere (…) abból következett, hogy embereik mennyire voltak képesek megbirkózni az érme és a nemesfém, mint a csere eszközei korlátaival. E versenyben Bruges-t a leginkább diverzifikált és szofisztikált pénzpiacnak számítjuk. Sehol máshol nem találkozhattunk olyan nagyszámú szakemberrel, akik meg tudtak felelni a szűkösség és a leértékelések kihívásainak, akiknek eltérő specializációi kiegészítették egymást. Emellett Bruges kormányzata egészében véve elősegítette a szabad kereskedelmet, mi-*

133 MURRAY (2006), James M.: ***Bruges, Cradle of Capitalism 820–1390***, Cambridge University Press, 6. Az idézet a 4., „Money and its discontents" című fejezet 177. oldalán olvasható.

közben végső esetben, legalább is a becsődölt pénzváltók felé, garanciát vállalt. Nem állítjuk ezzel, hogy Bruges a pénzkölcsönzés, pénzváltás, vagy éppen a szomszédsági barterezés bármely kategóriájában is unikális vagy innovatív lett volna. Sokkal inkább a méret és a kölcsönös összefüggések adták Bruges fizetési rendjének egyedülálló minőségét."

Bruges kereskedelmi és pénzügyi hálózata egymástól nagyon különböző európai régiók igen eltérő áruféleségeket szállító városait és kereskedőit kapcsolta össze. Az árukat hozó-vivő kereskedők pénzei is eltérőek voltak, az azonos helyekről jövők is komolyan különbözhettek a nemesfém-tartalom arányában. Míg az eladni, vásárolni szándékolt áruk fajtája, minősége – legalábbis elvben – standardizált volt (angol gyapjú, francia bor, orosz gabona stb., ismert helyről, termelőtől), a csere kulcsfontosságú „változója" a valuták *átszámítási kulcsa* volt.

Bruges-ben főként emiatt kerültek kulcspozícióba mindazok a szakemberek, akik jól értettek a pénzhez, közöttük természetesen a pénzváltók. Az ő tevékenységüket kutatta a magát könyvelőből történésszé átképző belga *Raymond de Roover* (1904–1972),[134] aki a 20. század első felében Bruges-i archívumok anyagait vizsgálva jutott olyan eredményekre, amelyek azóta is foglalkoztatják a gazdaságtörténet kutatóit. Felismerései és a nyomdokain haladó további kutatások alapján egyre érzékletesebb képet tudunk felvázolni a város 14. századi kereskedelméről és a jórészt azzal összefüggő pénzügyi rendszeréről, annak viszonylagos fejlettségéről. Erre utal már a Bruges-i „pénzügyi élet" résztvevőinek egyszerű felsorolása is. Karakteres csoportjaik: *a zálogosok, pénzváltók, szállásadók, brókerek, itáliai bankok fiókjai, hazai és nemzetközi kereskedők, a felügyeletet gyakorló világi és egyházi szervezetek, és nem utolsósorban a flamand, majd a burgund grófok pénzverdéi.*

Roover két Bruges-i pénzváltó 1366 és 1369 évek közötti számlakönyveit, pénzügyi naplóit vizsgálta át a szakértő könyvelő rendkívüli alaposságával. Párhuzamosan vizsgálva itáliai bankok (Firenze, Genova, Lucca és Prato) archívumait is, arra a megállapításra jutott, hogy a város pénzváltóinak meghatározó szerepük volt a bankolás elterjesztésében Európának ezen a részén. Különösen azt a felfedezését fogadták lelkesedéssel a múlt század közepének gazdaságtörténészei, hogy bizonyítani tudta, hogy flamand területen is működött már a *készpénz nélküli*

---

134 AERTS (2001), Erik: *Raymond de Roover on the bankers of medieval Bruges*, Annales Mercaturae, Yearbook for the History of International Trade and Commerce, 4, 7, pp. 7–29.

elszámolások rendszere, ismerték és alkalmazták a váltót,[135] amit Európában elsőként Itáliában vezettek be a 12. században.

A belga történész vizsgálódásaiból arra következtetett, hogy a *váltó,* általában a fémpénzt helyettesítő eszközök alkalmazása *(cambium per litteras)* segítette elő a *nemzetközi bankolás* kialakulását, míg a pénzváltás tevékenységéből *(cambium minutum)* fejlődött ki a helyi letéti bankolás intézménye a pénzváltóknál letétbe helyezett összegek terhére történő kifizetésekkel, bankközi átutalásokkal, kifizetésekkel és más „modern” pénzügyi eszközök alkalmazásával. A készpénz nélküli fizetési eszközök alkalmazására a „csörgő pénz” általánosan szűkös kínálata miatt volt szükség. Bruges-ben pedig a pénzváltóknak[136] a pénzek rendkívüli „gazdagságával” kellett megbirkózniuk, a régió pénzverdéiben a helyi érmék mellett esetenként francia és angol ezüstpénzeket is vertek, de arról is tudunk, hogy később egy rövidebb időre a firenzei mellett magyar aranypénz is forgott a régióban.

Roover és követői jól látták, hogy a pénznek a fejlettebb eszközök használata révén megnövelt forgási sebessége enyhíthette a középkorra jellemző *„pénzéhséget”* (az angol szövegben: *monetary famine*), és azt is, hogy a pénzügyi szektor szereplői is elsősorban a kereskedelemből kinyerhető jövedelmekben, profitban voltak érdekeltek. A későbbi kutatások azonban cáfolták a belga történésznek azt az véleményét, hogy Bruges, illetve a régió késő középkori pénzügyi rendszere szigorúan hierarchikus építmény volt, amelynek tetején az itáliai bankok fiókjai és a „bankoló” pénzváltók helyezkedtek el más-más feladatokkal. Számos újabb kutatás mutat rá arra, hogy igen nagyszámú pénzügyi szereplő működött a városban, másrészt arra, hogy pénzszűkében – akár csak egy bizonyos „deviza” hiányában – sokan akartak hitelt felvenni, nem különben sok helyi ember szorult kisebb-nagyobb kölcsönökre. Az is bizonyított, hogy Bruges-ben a képzett pénzügyi szakember gárda általában ki is tudta elégíteni e keresleteket.

A kölcsön- és hitelügyletek legáltalánosabb eseteit a városban a *„szomszédsági kölcsönök”*, ismerősök egymásnak nyújtott pénzbeli segítségei jelentették. Főként korabeli hagyatéki eljárások feljegyzései alapján derült ki, hogy Bruges lakossága meglehetősen el lehetett adósodva, egyesek csak a helyi boltos felé, mások a házuk felújításához szükséges faanyag árával. Peres esetekben általában a szomszédok álltak tanúként a bírák szolgálatára. A megszorultak rendelkezésére

---

135 Az angol nyelvű tanulmányokban: „bill of exchange”: „A” egy írásos dokumentumban utasítja „B”-t, hogy az fizessen ki „C”-nek egy összeget. Magyarázatunkban „B” olyan szereplőt jelent, aki fel van hatalmazva az összeg kifizetésére és rendelkezik „A” nála elhelyezett pénzeivel.

136 A pénzváltók feladata volt az elhasznált vagy tiltott használatú érmék begyűjtése és a pénzverdékbe újrahasznosításra történő beszolgáltatása is, megfelelő díjazás ellenében.

Két németalföldi festmény pénzről és aranyról. Balra: Marinus van Reymerswaele: Pénzváltó és kliense, 1548-51. Jobbra: Petrus Christus: Aranyműves a boltjában, 1449. Feltételezik, hogy a képen Willem van Bleuten mester Jó Fülöp burgund gróf házasságára készít ékszert. A két ábrázolás jól szimbolizálja a kettős viszonyt: a pénz egyszerű élvezetét, és ahogyan az arany „megszenteli" a házastársi kapcsolatot.

álltak az *uzsorásoknak* is hívott *zálogosok*, akiket Roover a rendszer alsó szintjére helyezett, pedig kimondottan fontos szereplők voltak. Közöttük a *Cahorsin*oknak hívott vállalkozás a város belső zónájában működött, akiket *lombardok*nak is hívtak, mivel az észak-itáliai *Piedmont tartomány* városaiból, köztük Astiból és Chiesiből származtak. Az ottani kiterjedt családoknak részvénytársaság jelleggel működő vállalkozásai voltak, „lombard kölcsönt" nyújtottak, azaz tárgyi biztosítékra, zálogra adtak pénzt. Már a 13. század végén feltűntek a város kikötői részein, *a gróf licence és privilégiumai* alapján dolgoztak, saját épületeikben éltek, amelyekben a letéti tárgyakat is őrizték. 1350-ben mellettük még két csoport működött a városban, ők *a Szent Donát-templom prépostjának és kanonokjának* fennhatósága alatt a külső, a 14. század végén becsatolt városrészben béreltek épületeket,[137] ahol inkább az iparos és kiskereskedő rétegeknek szolgáltattak.

A *Nagy Cahorsinok*nak is hívott vállalkozói csoport, amely a régió több városában is működött, kiváltságos helyzetbe került azután, hogy a grófoknak és a városnak is hitelezni kezdtek. Egyik nevezetes adósuk volt *Flandriai Yolanda, Bar grófnője* (1319–1369), aki több alkalommal is nagy összeggel tartozott nekik. De a zálogosok likviditási válságot is enyhítettek, háborús cselekmények finanszírozására is adtak

[137] Murray professzor idézett könyvében említi a templom fennhatósága alatt lévő ***Proose*** és ***Kannunikse*** joghatósági területeket a város keleti és nyugati részén, mint inkább kétkezi munkások lakta területeket. Az egyéb forrásokból kiderült, hogy a gróf és az egyház – mint másutt is gyakran a középkorban – megosztották egymás között a fennhatóságot.

kölcsönt. Természetesen kereskedőket is kisegítettek szorult helyzetükből. Egy angol gyapjúkereskedő, *John Goldbeter* – egyébként Bruges-i lakos – hatszor is képes volt komoly nagyságú hiteleket kialkudni királya, *III. Eduárd* (ur: 1327–1377) számára, biztosítékként értékes gyapjúbálákat ajánlott fel. Az egyház kamatszedést tiltó állásfoglalása ellenére a lombardok jogosultak voltak arra is, hogy a leadott zálogtárgy kiváltásakor a kölcsönzöttnél jelentősen magasabb összeget kérjenek. Ennek legmagasabb rátáját alacsony hetenkénti értékben állapították meg, ami azonban *éves szinten 30-40 százalékos „kamatot” jelentett.* A zálogházak persze már akkor is őriztek jogtalanul elzálogosított tárgyakat, mint amikor a takácsok céhének egy tagja pénzzavarában elzálogosította a céh ünnepek alkalmával hordandó díszruháit, vagy amikor a céh nem tudott a behívó kézhezvétele után azonnal bevonulni, mert fegyvereik és vértjeik a „zaciban” voltak.

A hagyatéki eljárások, illetve a vagyonelkobzások fennmaradt feljegyzéseiből az derült ki, hogy az átvizsgált vagyontárgyak között az aldermanok csak ritkán találtak nagyobb mennyiségű készpénzt. A fémpénz őrzése, szállítása veszélyes volt, a jobbmódúak gyakran éltek a befektetés, különösen az *ingatlanba való befektetés* eszközeivel. Földbe, „telekbe” befektetni csak ritkán lehetett, mert annak nagy része generációk óta a régi földbirtokos, illetve egyes patrícius családok birtoka maradt, akik a használat fejében földbérletet szedtek. Emiatt a befektetések tárgya sokkal inkább a *föld tulajdonától elkülönült épület, felépítmény* volt. Kivételnek számított ez alól az úgynevezett *„árvapénz” (wesengeld)*, ami arra szolgált, hogy a gyermek ne maradjon ellátás nélkül, ha egyik vagy mindkét szülője idő előtt elhalálozik. Tudunk számos olyan esetről, amikor *a harcba induló apa gyermeke nevére* egy meghatározott *földterületre pénzt tett fel,* aminek jövedelmét az anya vagy a gyám az árva gondozására használhatta, ha az apa nem tért haza. A föld értékének növelése jogilag előírt feltétel volt, de ez a pénz kamatot is hozhatott.

Csak az újabb kutatások derítettek fényt arra, hogy Bruges-ben a pénzek forgalmában komoly szerepet játszottak *a szállást adó vállalkozók, a houstielek* is, mert kezdetben a jelentősebb külföldi kereskedőcsoportok sem rendelkeztek még saját tulajdonú vagy bérelt, „kontor” jellegű házakkal. (Ez utóbbiakról később még lesz szó.) A szállás, étkezés és egyéb, például a férfiaknak nyújtott „felnőtt” szolgáltatások mellett őrizték is a kereskedők javait. Mivel a komolyabb szállásadóknak számlájuk volt valamelyik engedélyezett pénzváltónál, lakójukat pénzzavarában is kisegítették.

Ha a vendég például francia területről jött, egyszerűen kiállítottak számára egy *lettre de change*-t, amit ő a pénzváltónál beválthatott. Ha a pénz hitelben volt addig, míg a kereskedő el nem adja hozott borát a Bruges-i piacon, biztosítékként ott volt az áru a szállásadó raktárában. A szállásadó biztonságát növelhette, ha professzionális brókerként működött, még inkább, ha a brókerek erős céhének

A Groote Marckt Jan Baptist van Meunincxhove 1600-as években készült festményén. A flamand művész e képének különös értéke, hogy balra még látható rajta a Waterhalle. A csarnokon átfolyt a Kranrei, azaz a kirakodás a bárkákból fedett helyen történhetett. Később a csatornát feltöltötték, a csarnok leégett. E csarnok mellett kellett a pénzváltóknak kirakniuk az asztalaikat, amelyek a festményen láthatók is.

is tagja volt. (Róluk még szólunk.) A Bruges-i pénzügyek bemutatása végén kicsit bővebben kell tárgyalnunk a rendszer felső szintjein elhelyezkedő pénzváltókat. A tevékenység a „szuverén", azaz a király, illetve a gróf által adományozott, örökölhető hűbérjog alapján volt művelhető. Az 1200-as évek első évtizedeiről származnak az első – másolatokban fennmaradt – értékelhető pénzügyi feljegyzések a városban akkor működött *négy „szabadalmazott" pénzváltótól*. Ezekből tudjuk, hogy a pénzváltás joga már 1224-ben szorosan *összekapcsolódott a valuták forgalmának szakmai felügyeletével*. A pénzváltók hivatalos személyekként működtek, a gróf alattvalóiként feladataikat a *muntmaster* (szó szerint „érme-mester") címet viselve végezték. Hatásköreiket pontosan körülhatárolták, azt is meghatározták, hogy asztalaikat (*tabule campsoria*) hol, melyik két másik pénzváltó asztala között kell elhelyezniük. *I. Johanna flamand grófnő* (1199–1244) az egyik újonnan belépő, találó nevű pénzváltó, *Andrea Monetarius* („Pénzes" András) működési feltételeül azt is kikötötte, hogy bódéjának 14x12 láb (3,84x3,29 méter) méretűnek kell lennie.

A pénzváltók kezdetben a pénzverdék nemesfémmel, selejtes és betiltott pénzekkel való kiszolgálása – mint hivatali feladataik – mellett csak *az érmék tényleges, „kézi" cseréjét* végezték. Az észak-európai kereskedelem 13. századi gyors fejlődésével, a pénzkereslet növekedésével párhuzamosan *a négy engedélyezett pénzváltó* mellett

Tommaso Portinari portréja Hans Memlingtől, és az általa szponzorált triptichon középső képe Hugo van der Goes-tól.

egyre több *„nem szabadalmazott” pénzváltó* jelent meg a városban. A helyzetet a négy, illetve öt „örökös váltó”[138] elfogadta, mert a „nem szabad” pénzváltók éves díjat fizettek számukra. Csak azt követelték tőlük, hogy ők is az úgynevezett *Wissel* területén, a város szűkebb központjában működjenek, hogy megfelelő kontroll alatt tarthassák őket. A Bruges-i pénzváltók száma a 14. században csak kismértékben ingadozott. 1366 és 1380 között – amikor a Roover által vizsgált két pénzváltó, *Collaert van Marke és Guillaume Ruyelle* működött – összesen 16 (4+12) pénzváltó volt a városban, számuk a század végére 8-ra csökkent, a 15. századra pedig már csak a gróf által szabadalmazott öt maradt. Nem tudjuk pontosan követni, hogy mikor kezdtek a *whisselaer*ek letéteket befogadni, azok terhére kifizetéseket eszközölni, a pénzváltók közötti transzferek végzésére vállalkozni, egyáltalán, mikor kezdték nagyobb arányban alkalmazni a készpénzt nélkülöző „bankolási” műveleteket. Annyi bizonyos, hogy a 13. század végén a még Flandriához tartozó Lille-ben a grófi szabadalom már engedte számukra pénzek befogadását és az azok terhére történő kifizetéseket. Bruges-ben az első feljegyzés, ami már a pénzváltók banki jellegű működésére utal, a 14. század elejéről származik.

A legújabb kutatások szerzői (lásd főként: MURRAY és AERTS, i. m.) is elismerik Bruges-nek a nemzetközi pénzügyek fejlődésében játszott kiemelkedő szerepét. De pénzváltóinak a banki feladatokra is kiterjedő és befektető tevékenységeit inkább a város 13-14. századi, gyorsan növekvő nemzetközi kereskedelmi szerepére adott szükségszerű válaszként, egyfajta *„helyi innovativitásként”* értékelik.

---

138 Az öt pénzváltó közül négynek a helye rögzített volt, egy további engedélyt kapott arra, hogy kerekeken mozgó létesítményt működtessen az igényeknek megfelelő helyen.

A nemzetközi összehasonlítás is erre utal: Firenzében, ahol komoly kereskedelmi bankok működtek, a pénzváltók valóban csak pénzt váltottak, míg Velencében a Bruges-i társaikhoz hasonló, széles tevékenységi körük volt. Az is kiderült, hogy a szakma sokak számára nem volt igazán jövedelmező, és az is, hogy sok pénzváltó szenvedett el *bancarotte*-t, bankcsődöt. Vagy pusztán azért, mert olyan „banki" politikát folytattak, aminek eredményeként pénztartalékaik a betétesek követeléseihez képest elégtelenné váltak, vagy azért szenvedtek el veszteségeket, mivel – szakértelem híján – befektetési portfóliójukat nem diverzifikálták kellően.

Természetesen a csőd a komoly kereskedelmi bankokat is veszélyeztette. 1473-ban – azaz már az újkor kezdetén – *Tommaso Portinari*, a Medici bankház Bruges-i fiókvezetője[139] két gályáját is elveszítette, egyiket egy német kalóz szerezte meg, egy másik viharban pusztult el. Ugyanez a Portinari egy időben a flamand helyébe lépett *burgund gróf tanácsadója* is volt, a híres *Hugo van der Goes* féle oltárt is ő finanszírozta. Neki is voltak ipari befektetései, egyebek mellett a piacvezető *firenzei selyemiparban* utazott. Nem lehetett véletlen, hogy egy, a bankház szolgálatából békésen eltávozott – a korabeliek szerint kimondottan „jóképű" – volt kollégája kínálta a gróf hölgyvendégeinek megvételre a bank firenzei selyemüzemének termékeit. Mint láttuk, az egész rendszert a kereskedelemből kinyerhető profit vágya mozgatta, a *gazdaság ipari, kereskedelmi és pénzügyi szektorai között diszkrét folytonosság működött*. Ezt a zavaros rendszert próbálták szabályozni a gróf aldermanjai és a város tanácsosai. A kontroll alacsony hatásfoka legkevésbé a grófot keseríthette el, hiszen övé volt a pénzverés monopóliuma. A pénz devalválásával, az érmék nemesfém (ezüst) tartalmának csökkentésével saját hasznára is dolgoztathatott a pénzverdéiben. Ezt a korporativitás sok elemét felmutató gazdasági működést azonban csak a 14. század végéig lehetett folytatni, amikor a burgund grófok keményebben kezdtek beavatkozni a rendszerbe.

Gazdaság a város terében, szállítások

Kiváló gazdaságtörténeti forrásaink alapján is csak vázlatos képet adhattunk e tanulmány keretei között Bruges gazdaságáról, kereskedelméről és pénzügyeiről. Kissé részletesebben tárgyaljuk most e funkciók és létesítményeik térbeli, a város központjához és a közlekedési, szállítási vonalaihoz – főként a vízi utakhoz, a reiekhez – viszonyított elrendezését. E vizsgálatainkhoz egy 16. századi, nagyon részletes axonometrikus városábrázolás, Marcus Gerardus mester esztétikailag is igen magas színvonalú metszete áll a rendelkezésünkre. Bár e munka már az újkor

139 DE ROOVER (1946), Raimond: *The Medici Bank: Organization and Management,* The Journal of Economic History, Vol. 6 No. 2, 1946.

elején készült, legtöbb elemében – mivel a létesítmények jó része „helyben maradt” – alkalmas a késő középkori téri viszonyok bemutatására, jól áttekinthetők rajta a város utcái és vízfolyásai is. Az olvasó tájékozódását is segítendő, előbb a belső vízi utakat tekintjük át, elsőként azokat, amelyek a 12. század első évtizedeiben létesült legkorábbi védőrendszer részei voltak.

A város északi kapcsolatai a *Lange Rei* kanyargós vizén át bonyolódtak a két bejárattal épült vízi kapun keresztül a Damme irányában: a Reie folyón/csatornán át, illetve közvetlenül a Zwin öblözete felé a mesterséges *Oude Zwin* (Régi Zwin) csatornán keresztül. Déli irányban haladva kevéssel több, mint egy kilométer távolságban kapcsolódott le nyugati irányban a Lange Rei-ről egy hosszú csatorna (*Goudenhandrei* – Aranyművesek csatornája, *Augustinenrei, Speelmansrei* – Zenészek csatornája, és *Capucijnenrei*), melyek az első városbővítést övező védmű „vizesárkai” voltak. Úgy 100 méterrel tovább délnyugati irányban egy újabb csatorna vált ki a most már *Sint*

Braun és Hogenberg térképe Brugesről 1635-ből. A térkép minden bizonnyal a Marcus Gerardus-féle 16. század közepi, jóval részletesebb térkép alapján készült, aminek több fontos részletét még bemutatjuk. Tájékozódásul: a két térkép „tájolása” azonos, az északi irány a bal alsó és a jobb felső sarkot összekötő átló irányában mutat. (Másként: „balra lent van észak”.)

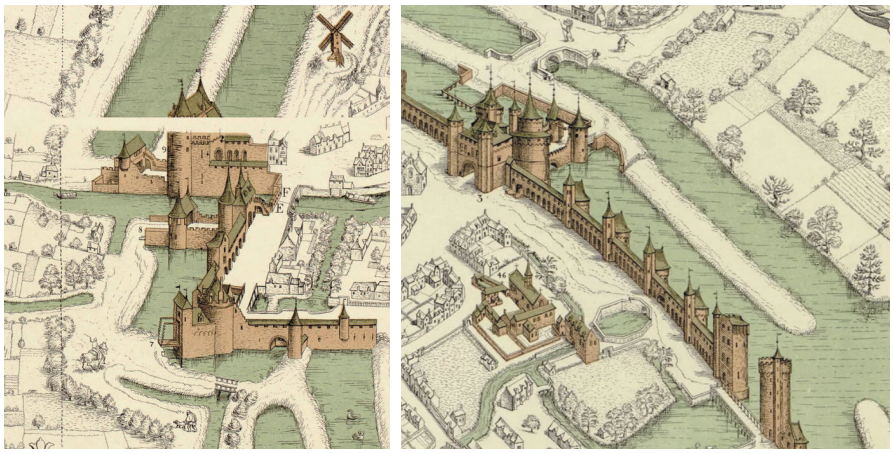

Bruges külső védőövén létesített két vízi kapuja. Baloldalon a három északi, összeépült kapu: 9. De Spey-poorte (Zsilip-kapu), 8. De Coolkerksche-poorte („Hűvös-templom" kapu), 7. S. Lenaerts-poorte (Szent Lénárd kapu). Jobb oldalon, délen: 3. S. Catherine-poorte, alul a Minnewater a vízi kapuval.

Annarei-nek hívott vízfolyásból, ami egy déli kanyar után a *Kranrei*-ben (Emelődaru-csatorna) folytatódva érte el a város főterét, a Groote Marcktot. A *Sint Annarei* egy délnyugati irányú kanyarjával a *Groenerei*-ben (Zöld csatorna) folytatódott, így vízfolyásokkal körbezárult a Burgh tömbje. A városközpont további, déli irányú kapcsolatát egy, a *Dyver*től induló, többször megtört vízfolyás biztosította.

A már említett, hosszú szakaszain ma is meglévő külső ovális védőöv, a *Rampart Loop* a megkettőzött vízfolyásával a 13. század végén létesült. Ezzel a tenger felé és felől érkező hajókon, bárkákon történő szállításoknak nem kellett már a keskeny belső hálózaton keresztül bonyolódniuk, ami a város élete szempontjából komoly környezeti előnyökkel járt. A városi bevételek számára alapvetően fontos vámhivatalok, vámraktárak is erre a külső gyűrűre kerültek át. Az új védmű kiépítésével több belső vízi út, csatorna feleslegessé vált – ahogyan ezt a 16. századi metszeten jól megfigyelhetjük –, feltöltötték őket és zsákszerűen végződnek. Még látszik a ma már nem létező Smeede Reije, ami az első „belváros" déli határán folyt, annak vonalában alakították ki a város hetipiacát, a *Vrijdag Marckt*-ot (Pénteki piac, alatta ma egy autóút alagútja halad). Az „infrastruktúra-fejlesztés" következő logikus lépése a szárazföldi kapcsolatok, a közutak kiépítése volt a 14. század végén és a 15. század elején, a monumentális kapukkal együtt. Mint írtuk, a 13. században a város külső területei még csak lazán voltak beépülve, zártabb beépítés általában csak azon utcák mentén alakult ki, amelyek a belső védőöv vízfolyásai felett már korábban megépült hidaktól indultak a külső városrészek felé. Logikusan a külső öv hídjai és kapui is általában ezen utcák vonalába kerültek, így – követve a középkori városok általános növekedési modelljét – egy olyan *sugaras-gyűrűs alaprajzú* város jött létre, amiben a sugarakat az utcák, a gyűrűt az ovális külső védő-öv képezte.

Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a vízfolyások és az utcák e kettős rendszere sokban eltér a velenceitől. Ott az utcák fokozatosan jöttek létre csatornákkal szabdalt földterületek, szigetek helyi jellegű összekapcsolására. Bruges-ben a kettős hálózat jellemzője az is, hogy a korábban zárt települési egységek határait képező vízfolyások, csatornák mentén gyakrabban épültek ki házsorok, futnak utcák, de alig találkozunk vízfolyásra forduló főhomlokzatokkal. Az északi kapu felé folyó Reie mentén mintegy főutcaként (*Lange Rei*) mindkét oldalon van viszonylag széles közút, ami Velencében meglehetősen ritka helyzet. Itt, Bruges-ben egy komoly előrelátással tervezett hálózattal állunk szemben, a tervezettség azonban nem csak a morfológiai rend legfontosabb, karakteres eleme, a külső védmű megalkotásában jelentkezett, hanem az egymást követő logikus döntések sorozatában is.

A külső övön létesített kapuk közül csak két vízi kaput fedezhetünk fel a 16. századi metszeten. Az északi kapu, ami a Reie folyón és az *Oude Zwin*en, a mesterséges csatornán át biztosított kapcsolatot a tenger felé, egyúttal közúti megközelítésre is szolgált, délen a Reie folyó kimondott vízi kapun érkezett a városba. A védmű déli szakaszain jelentős magasságú városfal is létesült a *De Gand-poorte (2)*, a *S. Catherine-poorte (3)* és a *De Boeverie-poorte (4)* kapuk között, a városfal egy rövid szakaszának megnyitásánál érkezhettek, távozhattak a bárkák. A fal minden bizonnyal a délről, a szárazföld irányából, a jelentős iparral és katonai erővel rendelkező Gent felől várható támadások elhárítására szolgált. Az északnyugati oldalon két kapu, a *D'Ezel-poorte (6)* és a *S. Lenaerts-poorte (7)* közül utóbbi a *Vlamijnk dam* (Flamand gát), *a város fő „nemzetközi" utcájának folytatásában* van, ahol az ábrázolt hosszú épületben minden bizonnyal vámraktárak, az emeleten talán vámőrök szobái voltak. Gazdasági/piaci szempontból hasonlóan kedvező helyre került a két délnyugati helyzetű kapu, a *De Bouverie-poorte (4)* és a *De Smede-poorte (5)*. A kapuktól induló két, velük azonos nevű utca a már említett, a város középkori szolid léptékrendjéhez képest rendkívüli méretű piactérhez, a Vrijdag Marckthoz futott. E két utca esetében is feltűnő, hogy – bár kanyargósan, illetve kis töréssel – Bruges fő piacterét, a Groote Marcktot is eléri.

A helyi és a nemzetközi piaci tengely

Ha az olvasó ábráinkon követni tudta Bruges vízi útjainak és utcáinak, útjainak rendszerét, talán már arra is rájött, hogy azok különböző szakaszain más-más jellegű szállítások folyhattak. Délről érte el a városközpontot a szárazföld irányából jövő forgalom, minden bizonnyal a Dyver vonalán, majd kettős kanyart téve egy híd alatt jutott át a Groenerei-re, a Burgh tömbjének délkeleti oldalára. A városközpont e térségében, ez utóbbi vízfolyás és a *De predekher Straete* (Prédikátor utca) közötti tömbben koncentrálódtak *a helyi érdekeltségű piacok:* itt volt a *Visch Marckt*

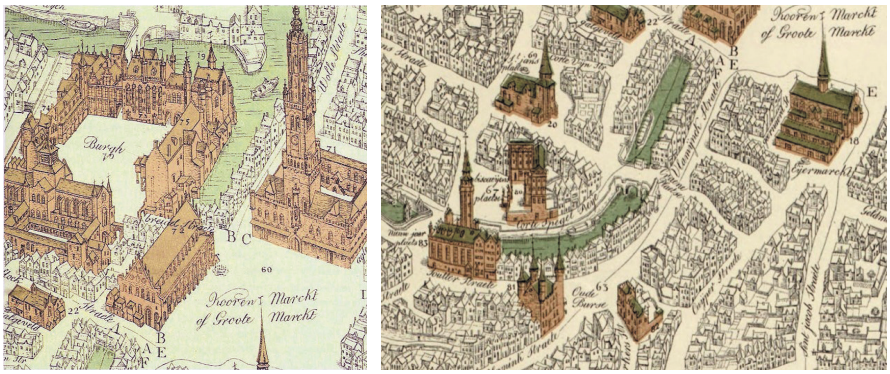

A város „nemzetközi kereskedelmi tengelye" a Marcus Gerardus-féle metszet két másolatán. A DK-ÉNy irányú utcavonal a Wolle Straete – Vlamijnck Straete (Gyapjú utca – Flamand utca). A Kranrei (Emelődarucsatorna) átfolyik a Waterhallén. A tojáspiacot 18. jelzi.

(Gabonapiac, 58) és a zárt *Huydvetters platse* (Tímárok tere, 62). Az utcák nevei is a tömbök lokális gazdasági jellegére utalnak: a vízfolyást a *Stein hauwers dijk* (Kőművesek rakpartja) kísérte, itt futott két, egymással párhuzamos utca, a *Zwarteleertouwers Straete* és a *Witteleertouwers Straete* (Feketebőrösök és Fehérbőrösök utcája), de itt található a *Klein Rudder Straete* (Kis evezős utca) és a *Mee Straete* (Méhsör utca) is. (E területet a Gerardus-féle metszeten korábban már bemutattuk.) Jelképesnek tekinthetjük, hogy erre a „helyi érdekű" funkcionális tengelyre éppen merőlegesen futott egy másik, DK-ÉNy irányú tengely, a nemzetközi kereskedelem tengelye, amely a kanyargó *Eechout Straete* felől indult, áthaladt a Dyver hídján, majd a város fő kereskedelmi termékének nevét hordozó *Wool Straetében* (Gyapjú utca) folytatódott. Elhaladt az Oudenburg (nagyjából: Óvárosi utca) és a Dyver közötti régi tömb és az *Oude Hall* (Régi posztócsarnok, 71) mellett, majd megérkezett a Groote Marcktra a *De Laken Hallé*hoz, az Új posztócsarnokhoz (72). Ez utóbbi sajátos építmény volt, vízfolyásra épült, a Kraanrei fölé. E csarnok két véghomlokzatánál érkezett jobbról, hidakon át két utca, előbb a Burgh udvara felől a *Breidel Straete* (Széles utca), majd a *Philip Stock Straete*. Ez utóbbi utca kanyarja után, a *Hoog Straete* (Főutca) mentén egy furcsa, héttornyú épület állt.

E helyek több szempontból is érdekesek lehetnek a város építéstörténete iránt érdeklődő olvasó számára. Ha igaz, hogy errefelé valaha római út futott, az talán éppen a város főutcája vonalát követte, majd a volt erőd mentén, azután a *Breidel Straeten* (Széles utca), majd a *Steen Straeten* (a grófi palota utcája) haladhatott tovább. A város pénzügyeit kutató történész (MURRAY, 2006) szerint pedig itt, a két hídon állították fel a pénzváltók a bódéikat, a 14. században pedig már inkább az Új Posztócsarnok északkeleti homlokzata mentén.

A pénzváltók térbeli elmozdulása alig terjedt ki száz méterre (az ábrán BC-től BE-be), de iránya igencsak fontos változásra utal. A nemzetközi kereskedelem funkcionális tengelye a Groote Marcktot elhagyva a *Vlamijnck Straete*ben (Flamand

utca) folytatódott, a Kraanrei menti házak sora előtt. A fél évezreddel előttünk élt térképész művész a *Kraene Plaetse* (Emelődaru tere) mellé oda is rajzolta a kerekeken gördülő szerkezetet, amivel az árut a bárkákból kiemelték. Ennél fontosabb, hogy az utca kanyarjánál, ahol a Kraanrei befordul a Spiegelrei vizébe (a folyószakasz rajzán a karakteres kanyar, de ott a Spinola név olvasható), az *Oude Burse* (Régi Börze, 63) teréhez érkezünk el. E tér mellett és közvetlen közelében számos olyan ház (*huys, loge*) állt, amelyeknek számjelei alapján a térkép táblázata közli, hogy az épület melyik európai régióhoz, kereskedelmi szövetséghez vagy városhoz kötődött. Talán igazunk van abban, hogy a külhoni kereskedők azért is kerestek szállást itt, a főtértől 4-500 méter távolságban, hogy távol maradhassanak a belváros, a „helyi piac” zajos nyüzsgésétől. Az is valószínű, hogy emiatt a tenger felől, a Langerei vizén érkezve, hajóikkal már a Spiegelrei betorkollásánál befordultak jobbra, déli irányba, hogy mihamarabb elfoglalhassák szállásaikat. Kövessük végig a városmetszeten is e szálláshelyek közül a legfontosabbakat!

A Vlamijnck Straete és az északkeleti irányban induló *Souller Straete* kereszteződésében lévő, metszetünkön az *Oude Burse* nevű tértől nyugatra a *De Genuesche-loge* (Genovaiak épülete, 82) állt, szemben a *De Floretinsche-loge* (Firenzeiek épülete, 81), utóbbi már a kanyar után, a folyóparton. A *Niew jaer plaets* (Újév tere) mellett pedig a *De Poortersche-loge* (a helyi polgárok épülete, 83) tűnik fel. A Kraanrei túlsó partján találtak helyet maguknak a Biscayai-öböl felől jövők a *Biscaeyers-huys*-ban (80), a nevüket viselő tér mellett. Még kijjebb, már a régi övárok vize, a *houte of te Sint Gillis Reie* mellett a Hanza kereskedői telepedtek meg a hatalmas, magas tornyú *Oosterlingen-huys*-ban („Keletiek” háza), de az utca nevéből következtetve a genti kereskedők is errefelé rendezkedtek be. A genovaiak épülete a 14. század vége óta

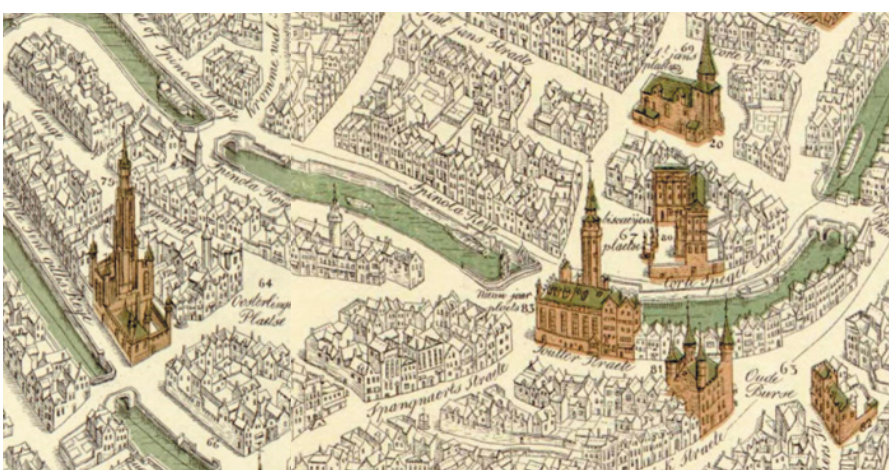

A külhoni kereskedők épületei a Vlamings Straete, az Oude Burse tér és a Spinolareie mentén Marcus Gerardus metszetén a 16. század közepén. A házak leírását a számok alapján a folyó szövegben olvashatjuk.

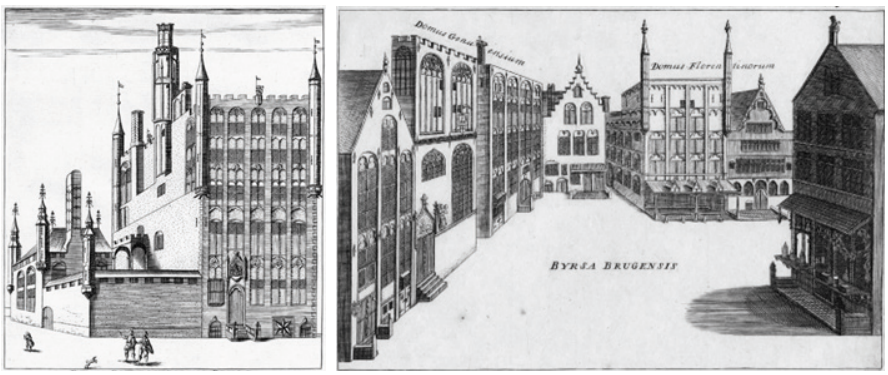

Három „kontor" jellegű kereskedőház Bruges-ben. Baloldalon az Osterlingen-huys, a „keletiek", a Hanza kereskedőinek telephelye, jobbra a Byrsa Brugensis terén a Domus Genuensium, a genovaiak, és a Domus Florentinorum, a firenzeiek háza. (A teret a rajzon a Vlamingstraete, a Flamand utca felől nézzük.)

ismert, a Hanza kereskedői is csak a 15. század közepén foglalják el házukat, amit aztán 1555-ben, a genovaiakkal nagyjából egy időben el is hagynak.

A *Huys de la Torre* Kasztília és Leon kereskedőinek épülete volt, ami a Hanza házához közel, a régi övároknál, a *Spangnaerts Straete* (66), a Spanyolok utcája sarkánál állt. Más külföldiek házáról keveset, inkább csak piacaikról tudunk, mint a skótokéról (*De Schotten Plaetse*, 65), vagy a vallonokéról (*Walplaetse*, 68), utóbbi ráadásul a központ ellentétes, délkeleti oldalán volt, a *Wijngaert Plaetse* (Szőlőskertek tere), a borok piaca mellett. Az angoloknak is volt piacuk a *S. Jans of Englesche Plaetse* (69) kicsiny terén a Burgh északkeleti oldalához közel.

Felsorolásunk végén a város történelmét kevéssé ismerő olvasónk joggal kérdezheti, hogy leírásunk miért nem tért ki az útikalauzokban általában kiemelten tárgyalt börze épületére, amiről az olvasható, hogy a *modern börzék, tőzsdék előképét* tisztelhetjük benne. Magáról a házról annyit elárulunk, hogy valóban volt az Oude Burse téren egy 1276-ra datált épület, aminek a nevében a *„Beurse"* szó szerepelt, és amit 1397-től a 16. századi távozásukig a velencei kereskedők használtak. Ma is megvan a ház felújítva, visszaépítve (térképünk táblázatában: *De Burse*, 63) a Vlamingstraat utca 35 alatt, de néhány félreértést tisztáznunk kell vele kapcsolatban. Mi is volt ténylegesen ez a „börze"? Előbb egy 16. század végén ott járt itáliai kereskedőtörténész[140] szövegét hívjuk segítségül.

> *„Bruges e terén a régi nagy házat egy nemesi család építette, akiket van der Buerse-nek hívnak; a bejárat felett ott van a címerük kőbe vésve – három pénztárca. Ahogyan az ilyen helyeken lenni szokott, a teret a házról, a családról*

140 Ludovico Guicciardini: ***Discrittione di tutti i Paesi-Bassi***, Antwerpen, 1567. Idézi angolul: MURRAY, 2006

és a címerről nevezték el. A kereskedők, akik hajdanán Bruges-ben szálltak meg, ezt a teret, vagy a „Bourse"-t választották, hogy üzleteiket ott bonyolítsák. És amikor Antwerpenbe és Bergen-op-Zoom-ba utaztak az éves vásárokra, ott is a Bourse nevet használták a hasonló helyekre, ahova üzletelni összejöttek."

Ezt a korrektnek tűnő leírást is górcső alá kell vennünk. Szerzője jó másfél évszázaddal azután vetette papírra sorait, hogy a teret és a házat az általa leírt módon használhatták. Az is kiolvasható, hogy Antwerpen Bruges-zsel szembeni küzdelme a modern nemzetközi gazdaság történetében játszott elsőbbségért már az 1500-as évek vége felé ismert volt. Igaz ugyanakkor, hogy 1290-től élt a városban egy hasonló nevű, brókerként és külföldi kereskedők fogadósaként működő család, sőt már a család genealógiáját is feldolgozták. De nem tisztázott, hogy a ház viseli-e a nevüket, vagy éppen fordított a helyzet, azaz a ház ajtaja feletti pénztárcákat – beurze-ket – ábrázoló címer került be a család nevébe ugyanúgy, ahogyan a takács, asztalos, vagy halász szakmák nevei számos magyar családéba.[141]

A Bruges-i *nationes* előbb bemutatott impozáns kereskedőházai általában a középkor utolsó századaiban létesültek, amikor a város virágkorát élte, és *kontorok*, kereskedelmi lerakatok formájában működtek. Ilyen lehetett az itáliai amatőr történész által leírt épület is. De éppen e kereskedelmi szövetség német kutatói[142] hívják fel a figyelmünket arra, hogy Bruges társadalmi és piaci környezetében e kereskedelmi lerakatok helyzete más volt, mint a Londonban, Bergenben, vagy éppen Novgorodban működőké. Ez utóbbiak zárt, általában csak a viszonylag rövid piaci hónapok idején „lakott" telephelyek voltak. A tranzakciók zöme a falaik között zajlott, a külföldi kereskedők alig találkoztak – vagy nem is találkozhattak – a városok lakóival. Bruges és a flamand régió magasabban urbanizált környezete és gazdag kereskedelmi, pénzügyi infrastruktúrája más, rugalmasabb megoldásokat kínált: a külföldiek szabadon bérelhettek szállást, mozoghattak, informálódhattak, kapcsolatokat teremthettek a város utcáin, terein.

Magyarázatért a középkor korábbi évszázadaihoz kell visszalépnünk. Már a 13. század során különösen nagy számban érkeztek Bruges-be az eltérő anyanyelvű, más-más pénznemben számoló, eltérő saját jogrendű kereskedelmi társulások tagjaiként működő, más kereskedelmi kultúrát követő külföldi kereskedők. Az ő „kiszolgálásukra" jött létre a városban a változatos szolgáltatásokat nyújtó szállások,

---

141 MURRAY (2006) idézett művében egyenesen „alapítási mítoszt" említ az itáliai kereskedő leírásával kapcsolatban.

142 EWERT (2006) Ulf Christian & SELZER, Stephan: ***Bridging the gap: the hanseatic merchants' variable strategies in heterogeneous mercantile environments,*** working paper for an economic history congress in Helsinki, 2006.

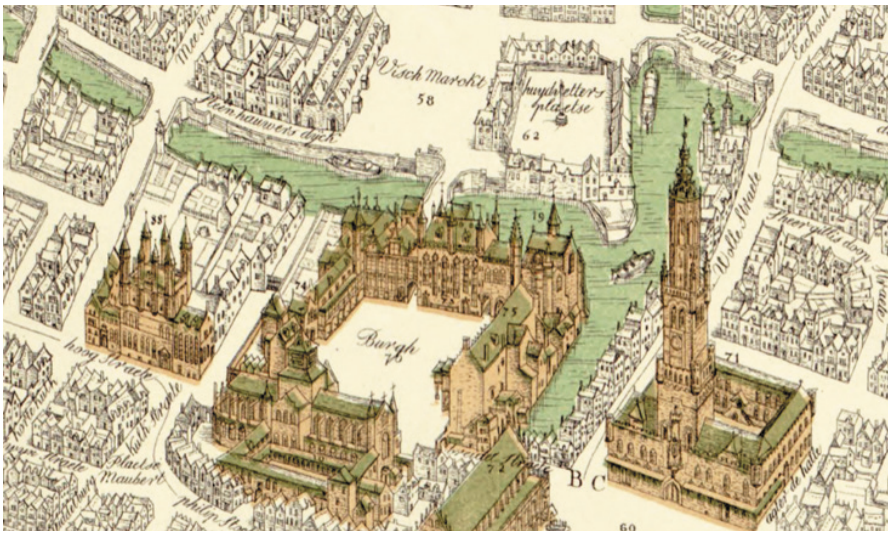

A Burgh a Régi és Új Posztócsarnokkal (71 és 72) és a Belfry-vel Marcus Gerardus metszetén. A Burgh északi (felénk eső) részén látható Szent Donát katedrális és kolostor mögött a Hoogh Straete (Fő utca) a Breidel Straetében folytatódik a piactér (60) felé. Az épületek leírását lásd a folyó szövegben.

*ostel*ek kiterjedt hálózata, melyeknek fogadós tulajdonosai, bérlői (ófranciául: *osteler* vagy *houstiel*, angolul *hosteller*) a brókerek céhében tömörültek. Az imént tárgyalt családi alapítású létesítmény is egy ilyen ostelként kezdte a pályafutását, mígnem végül a leggazdagabb itáliai kereskedőváros polgárai költöztek bele. A két utca elágazásában lévő tér pedig természetes módon nyújtott lehetőséget találkozásokra, azért is, mert a Vlamingstraete folytatásában, már a belső csatornán túl volt (a mai *Jan van Eyckplein* téren) a város középkori vámháza, az *Old Tolhuys*.[143]

Az egyre több külföldi kereskedő Bruges-be való érkezése keltette keresletet kihasználva, az 1300-as évekre már mintegy százötven ilyen fogadó létesült a városban. Működtetőik szállást adtak, raktáraikban őrizték a kereskedők javait, étkezést biztosítottak, emellett fontos, a kereskedelemmel összefüggő szolgáltatásokat is végeztek. Ezeknek az „idegenforgalmi" vállalkozásoknak kicsit több mint fele *ostel* volt, tulajdonosaik, bérlőik mintegy fele a *brókerek céhé*ben tömörült, a *brókeri szolgáltatások* csak nekik voltak engedélyezettek. A brókeri tevékenység mellett nagy részük más pénzügyi műveleteket is végzett, sőt, komoly hasznot hozó bevételeikkel a gazdagabbak ennél többre is vállalkoztak. Vendégeik révén jelentős pénzügyi befektetéseik is voltak, főként a textiliparban és a posztókereskedelemben. Mint a céhek mindenütt a középkorban, a Bruges-i posztósoké is monopolhelyzete

143 Ez az épület nem látható Gerardus mester városmetszetén, talán mert akkor már nem ott működött. A szépen felújított épület ma kulturális feladatokat lát el. Az épület előtti, a neves flamand festőről elnevezett téren régen csatorna folyt, amit később feltöltöttek.

fenntartásában volt érdekelt. A talán nyolcvan ilyen vállalkozás a céh belső szabályzata szerint működött, „külső” ellenőrzésükben a város *alderman*jai, tanácsosai mellett – szükség esetén – a francia királyság nevében a flamand grófok hivatalnokai is részt vettek.

A szállást adó összes ilyen (magán) vállalkozás valamivel kevesebb, mint fele, nem lévén tagja a brókercéhnek, elvben csak primer idegenforgalmi szolgáltatásokat végezhetett, kizárólag szállást adhatott és a vendég javainak őrzését végezte. Ezek a „nem szabadalmazott” fogadók[144] is működtek néha szabálytalanul, de már kis méretük miatt sem zavartak bele komolyabban a céh monopóliumába.

Külföldiek is lehettek szállásadók, a 14. század közepére a jól jövedelmező tevékenység egyre több „bevándorlót” – állandót vagy ideiglenest – vonzott a városba. Ingatlanukat működtethették akár tulajdonosként, akár bérlőként, de a helyiek érdekének védelme miatt előírták, hogy a külföldiek csak a saját városukból, régióikból érkezőket fogadhatják. Nyilván e szabály betartatása sem volt könnyű, de az igazán komoly feszültség magában a brókerek cégében jelentkezett 1339-ben. A céh a flamand grófot és írnokait is segítségül hívta egy új szabály megfogalmazására, amely kimondta, hogy külföldi nem lehet céhtag. A szerzett jogok szabálya alapján a

144 Az angol nyelvű vonatkozó irodalomban általában egyszerűen: „non free hostels”.

A Brugse Vrije épülete a Burgh terén és a Groenerei felől. A jobb oldali, 19. századi rajz szépen mutatja, hogy a folyóág délkeleti oldalán helyi piac működik, míg szemben, kissé hátrább, a magas partfal fölött a Vrije és a Városháza tornyos házai látszanak a Belfry előtt. Clarkson Stanfield angol művész festménye 1832-ből való, a homlokzat rajz szerzője nem ismert.

már bent lévők bent maradhattak, de addigra a tagok egynegyede már külföldi volt. Bruges társadalmának sajátos multinacionális jellege a helyi érdekek védelmének erősödése ellenére tovább érvényesülhetett. Olvasóinkra bízzuk annak elképzelését, hogy milyen folyamatok lehettek a 16. század közepéig, amikor Gerardus mester szép városképét megrajzolta, melyen a külföldiek méretes és gazdagon díszített ingatlanait a város legfontosabb – most bemutatandó – *középületeivel* azonos módon, kiemelve ábrázolta. És bízunk abban is, hogy a „Bruges-i börzére" és annak terére is tudtunk valamelyes magyarázatot adni.

Középületek

Bruges vizei, a helyi és nemzetközi gazdaságot hordozó legfontosabb utcái, terei és épületei után érdemes kicsit jobban megismernünk a város legfontosabb *igazgatási feladatú középületeit* is. Annyit már eddig is tudtunk, hogy ezek a létesítmények a Burgh, egy hajdani vár, erőd területén működtek, városszerkezeti helyük vizsgálata azonban – mint a piaci funkciók házainál is – akkor válik igazán érdekessé, ha lokációjuk változásait is követjük. E térbeli mozgások jól követték a Bruges és térsége feletti hatalmi erőviszonyok elmozdulásait, egyrészről a város és közvetlen urai, a flamand és burgund grófok, majd az erősödő francia királyság befolyásának növekedését. Gerardus mester 16. századi metszete e témában kevesebbet árul el, de most is érdemes elővennünk. A házakhoz tartozó számok melletti holland

elnevezések elsőre nehezen értelmezhetők, mint például a *Huys van den Vryuk* (74). Röviden emlékeztetnünk kell Bruges és régiója középkori igazgatásának feudális hierarchiájára. Flandria, mint tudjuk, a középkorban a francia királyság grófsága volt, ennek részeként alapított 1000 körül IV. Baldwin gróf egy *castellani*t az Északi-tenger, a *Nyugati Schelde* és az *Yser* folyók közötti területen, Bruges központtal. E castellani neve lett később *Brugse Vrije* (nagyjából: Bruges szabad régió), élén a *burggrave*, aki a kapott önálló szokásjog (*customary law*) alapján működő régiót igazgatta a gróf nevében. 1128-ban Bruges *önálló szabadalmakhoz, városjoghoz jutott, igazgatásilag elvált a régiójától*, és a város Genttel, Ypres-vel, valamint a Vrije-vel együtt a flamand állam gyűléseinek résztvevője lett. Később, az 1100-as években a burggravék helyébe a grófok képviseletében a kevésbé katonás elnevezésű *bailiffek* kerültek, akik a Burgh-ban, a hajdani vár egykori „várudvarán” találták meg a székhelyüket, rezidenciájukat. E lokáció térben is kifejezésre juttatta a grófság kétszintű igazgatását, mert a Brugse Vrije mellett a flamand gróf épületei is a Burgh-on álltak. A gróf – mint írtuk – a középkori szokásoknak megfelelően utazó uralkodást folytatott, nem tartózkodott állandóan a Bruges-i rezidenciáján.

Városépítés-történeti írásunkban nem szoktunk építészeti, de szorosan vett építészettörténeti kérdésekkel sem foglalkozni, most azonban kivételt kell tennünk, mert Bruges civil és egyházi igazgatási terének épületei – a hajdaniak, az elbontottak és a leromboltak is – a város történetét is magukon hordozzák. De előbb kövessük végig, mit láthatott a téren Gerardus mester a 16. század közepén (emlékeztetünk, hogy most is északnyugati irányból szemléljük a látványt). Szemben balra, a délkeleti oldalon fedezhetjük fel a Bruge Vrije székhelyét, a *L Huys van den Vryjen* néven jelzett egyemeletes, árkádos épületet (74, *L. Hotel du Franc*). Jobbra, azaz a tér dényugati oldalán a Kranrei vize melletti épületről a *De Gevagenisse* (75, börtön) szót olvashatjuk a táblázatban. A ház a rajzoló felvett nézete miatt takarva van, mérete sem megítélhető, de tudjuk, hogy ezen a helyen volt korábban a *Steen*, a flamand grófok palotája. Közelítően a tengelyben áll, néz felénk a *L Het Stadt-huys* (73), a városháza, ami kiemelkedő méretével dominálja a teret. Végül két egyházi épület egészíti ki az együttest: a város történetében igen fontos *St Donaes Cathedrale* (10), a Szent Donát-katedrális és kolostor és a *S. Baselis* templom (19). Modellszerűnek tekinthetjük az igazgatási (állami és városi) és egyházi épületek egymás mellé rendezett együttesét, de ez a helyzet – erről Gerardus mester persze nem tudhatott – a 18. század végére tragikus módon megváltozik majd. Valószínűleg azt is csak sejthette, hogy az általa ábrázolt állapot számtalan bontás, átépítés, építés révén jött létre.

Több forrásunk szerzője is közölt térképvázlatot a Burgh korábbi, 11. századi feltételezett állapotáról. A legkorábbi elrendezést bemutató ábráink alapján emlékezhetünk arra, hogy az 1000-es években a grófi rezidencia palotája, a Steen

A Burgh tere, szemben a Brugse Vrije régi épületével, a kép jobboldalán a Városházával. Balra a Steen épületei, illetve a helyükön létesült házak. A festmény Jan Baptist van Meuninxhove alkotása 1796-ból.

(75), annak kápolnája, a *Szent Bazil-kápolna* (19 szám helyén) és a *Ghiselhuus*nak nevezett börtöne (6) mind a *Burgh délnyugati sarkánál* helyezkedtek el. Úgy tudjuk, hogy a Brugse Vrije funkciói is először valahol e grófi területen belül kaptak helyet, de önálló épületről, épületrészről a talált források nem számolnak be. Az első fontosabb változás akkor történt, amikor ez utóbbi funkció az 1400-as években átvonult a térség délkeleti oldalára, a *Loove* (7) nevű épület egy részébe, amiben korábban a grófi bíróság működött. Az intézmény ugyanebben az évszázadban inkább a telek hátsó traktusa felé, a Groenerei folyó irányába terjeszkedett bírósági funkciókkal. A tér délkeleti sarkán álló épületek, köztük az árkádos, egyemeletes épület és a díszes anyakönyvi hivatal már az 1500-as évek elején épültek. Gerardus mester rajzán ez utóbbi házak láthatók, de még a bemutatott *Meunincxhove*-féle, 1700-as évek végi festmény is ezt az állapotot mutatja.

Intézményi értelemben e változások a Bruges központú regionális szintű bürokrácia határozott térnyerését mutatják, miközben a grófi rezidencia az építészeti térben is háttérbe szorul. Érdemes azonban kiemelnünk azt is, hogy a gróf viszonylag hosszú ideig meg tudta őrizni kiemelt pozícióját a Burgh-ban, a város legfontosabb terén. Fontosabbnak tekinthető ennél az a változási folyamat, ahogy a 13. és 14. században a grófok által használt épületek és a Brugse Vrije épületei közé

Két fontos torony Bruges-ben. Balra a Belfry a Rozenhoedkaai felől nézve, jobbra a hajdani Poortersche-loge, a „polgárok háza” látható a korábbi Nieuw jaer platsén (Újév tér), a mai Jan van Eyck téren. Jobbra a régi vámház maradványai látszanak. A művész szobra a Spinolarei feltöltésével kialakított téren áll.

fokozatosan „benyomul” a *városi igazgatás*[145] funkciója, és a rezidencia végül el is hagyja a teret. Előbb a város a Ghisellhuust, a volt börtönt kezdi használni, majd 1376-ban le is bontják a régi épületet, és *felépítik az új városházát*. A 16. századi ábrázoláson egyértelműen látszik, hogy a tér domináns épülete a Városháza, mint ma is, az átépült, kissé túlformált, soktornyú, neogótikus homlokzatával. Olvasóink, akik talán jobban ismerik az itáliai városokat, bizonyára furcsállják, hogy Firenzével vagy Sienával szemben, ahol a torony a városházát díszíti, itt Bruges-ben – és a flamand régió számos más városában is – a *Belfry* (várostorony) egy gazdasági épületnek, a régi posztócsarnoknak, az *Oude Hall*nak a része. A több mint 80 méter magas épület az 1240-es években épült, benne a városnak az 1280-as tűzvészben teljesen elpusztult irattárát őrizték, azaz a toronyépület egyúttal a város egyik fontos igazgatási funkcióját is hordozta. E furcsa helyzet megértése érdekében érdemes röviden elidőznünk a témánál.

---

145 Nem néztünk részletesen utána a várost igazgató testület összetételének, témánk szempontjából elég annyit tudni, hogy 12 tagját, az aldermanokat (hollandul: schepenen) és a councellorokat (hollandul: raat) a grófot képviselő testület választotta ki két évre. Mint Itáliában, egyes családok Bruges-ben is időszakosan rá tudtak telepedni a várost igazgató testületre, ez azonban Flandriában kevésbé volt jellemző. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a király, a gróf és a város, valamint a városon belüli társadalmi csoportok közötti – illetve gyakran nemzetközi szintű – feszültségek, a „szövetséges-keresés” állandó kényszere miatt a pozíciók kisajátítása nehezebb volt.

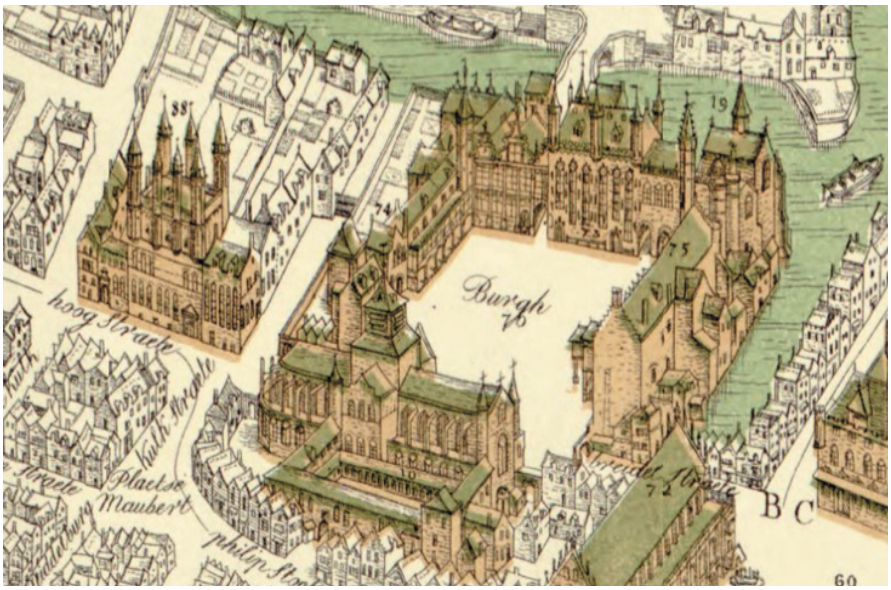

A tornyok sokszorosodása. A városháza 3+2=5 tornyot épített, a Szent Donát katedrális és kolostor által működtetett, a Hoog Straetén működő intézménynek 4+3 tornya volt.

Az UNESCO ötvenhat Belfry-t emelt a világörökség szintjére azzal az indoklással, hogy azok a városok és polgárok középkori öntudatát, a feudális és vallási befolyás alóli felemelkedését jelképezik. Egészen biztosak lehetünk abban, hogy minden flandriai város polgára nagy büszkeséggel tekintett az elkészült hatalmas épületre, különösen, ha saját munkájával és más erőforrásaival is áldozott rá. Bizonyára meghatódott, mint mindenki, mindenhol, amikor felépült egy város katedrálisa. De mi győzhette meg őt a torony értelméről még az építés előtt? Nem tudhatjuk, de abban bizonyosak lehetünk, hogy felépülése után a hasznosságáról hamar meggyőződhetett. A Bruges-i Belfry építésének idején a város legfontosabb épülete – és nem csak gazdasági értelemben – a posztócsarnok volt. Fedett terében és előtte, a Groote Marckton történtek a középkori városi élet legfontosabb eseményei. A 12. és 13. században az információ nagyrészt még élőszóban terjedt, akkor is biztosítani kellett, hogy a közlendők a lehető legtöbb emberhez eljussanak. A középkori terek fontosságáról idézünk néhány sort egy, a helyet jól ismerő történésztől:[146]

> *„A tereken zajlott a város kulturális és gazdasági élete. Hatalmas tömegeket fogadtak be a városi közélet különböző megnyilvánulásaikor: politikai*

[146] STABEL (2000), Peter: ***The Market-Place and Civil Identity in Late Medieval Flanders***, in: Marc Boone & Peter Stabel (eds): Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe, Gerant Publishers, Leuven-Appelddorn, 2000, p. 44

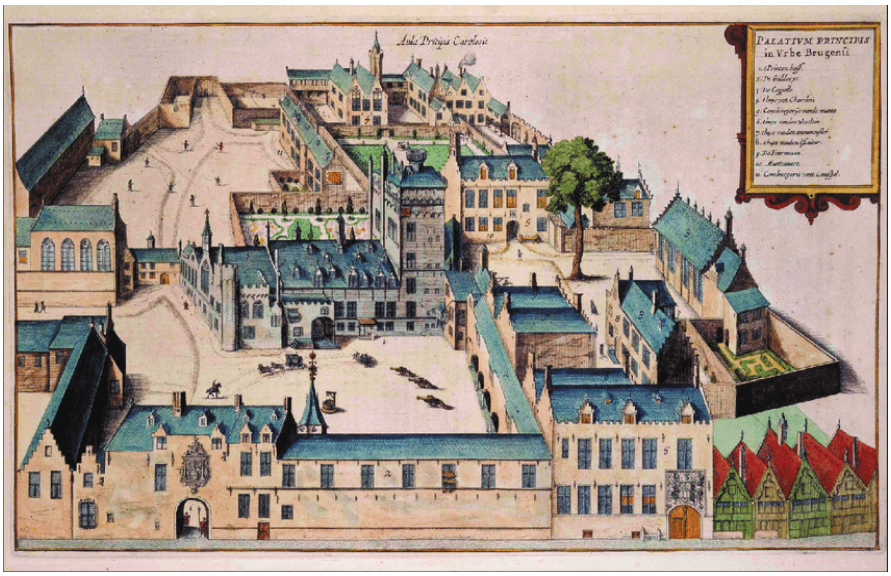

Két rajz a burgund grófok rezidenciájáról (76) és pénzverdéjéről (77) a Geldmunt Straetében. A jobb oldali rajz a Geldmunt Straete felőli nézet a *Palatium Principes in Urbe Brugensis*, Antonius Sanderus művében, 1735-ből.

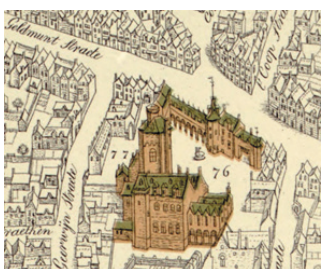

gyűlésekkor, vásárok idején, felvonulások, látványosságok alkalmával, a gróf városba érkezésekor és más események idején. (…A terek) tanúi voltak a gróf elleni lázadás jeleneteinek, de az iránta való hűség esküjének is, a céhek közötti konfliktusoknak; a tér volt a helyszíne annak, amikor az alderman élőszóval felolvasta a város dekrétumait, amin minden fontos vallási körmenet áthaladt, ahol ünnepi eseményeket, harci játékokat rendeztek, és ahol a kivégzéseket tartották."

A városok önállósuló igazgatásának kezdetei idején a kijelölt/választott testületek gyűléseiket az éppen rendelkezésükre álló létesítményekben tartották: templomokban, valamely alderman, tanácsos lakásán, munkahelyén, ahol elegendő hely állt rendelkezésre. A textilipar és -kereskedelem flandriai városaiban a posztócsarnok, annak egy-két önállóan használható helyisége megfelelő volt a célra. A *Belfry egyszerre volt* e növekvő fontosságú hely monumentális jele és egy sajátos *jeladó és jelfogó információs torony* is. A városba érkező már messziről láthatta utazása célját, átérezhette a hamarosan várható megérkezés kellemes élményét. Rendkívüli magassága ugyanakkor lehetővé tette az ellenséges szándékkal érkezők kellő távolságból való felismerését, továbbá azt, hogy a város egy távolabbi részén nagyobb tömeg gyülekezik, talán lázongás készül, valahol tűz ütött ki, egy romos épület összedőlt, aminek a robaja is hallható fent, hiszen a hang felfelé kimondottan jól terjed. De a Belfry az ellenkező irányban is működött, nem fénnyel, hanem hanggal, harangszóval, éjjel az hatásosabb volt. A harang veszélyt jelzett, valamire

hívott, valaminek a kezdetét, másnak a végét jelezte. A kisebb, nagyobb, különböző magasságokon és eltérő ritmusban szóló harangok kódolva voltak, külön-külön és kombinált megszólalásaik pontosan jeleztek időt, veszélyt, de valamely politikai vagy vallási eseményre, annak kezdetére is hívtak. Valahol olvastuk, hogy vita volt arról egy középkori városban, vajon a Belfry vagy annak harangjai képviselik-e inkább a várost, annak „identitását". Bizonyos, hogy Bruges város-tornyának nem csak presztízsből volt 1675-ben 35 darab, összesen 27,5 tonna (!) súlyú harangja. Ha a korabeli tanácsnok ilyen és hasonló érveket hozott elő a torony hasznossága mellett, bizonyára sikerült meggyőznie a kétkedőket. Még nem sikerült találnunk leírást arról, hogy milyen forrásokból történt a Belfry-k építésének finanszírozása, de valószínűnek tartjuk, hogy a gróf is, amikor Párizsban a királynál járt – mert éppen nem voltak harcban egymással –, büszkén számolt be a tornyok egyre növekvő számáról, amelyek építésében „szeretett közös alattvalóink érdekében" ő, a gróf is szép részt vállalt.

Érdekes megfigyelni a 16. századi metszetünkön, hogy a Belfry-nél 136 évvel később építeni kezdett városházán öt kisebb tornyot emeltek. Aligha kételkedhetünk e „torony-sokszorozás" szimbolikus jelentésében, hiszen értelmetlen lett volna vetekedni a város már álló tornyának hatalmas méretével. Talán ennél is érdekesebb, hogy a Burgh terétől északra, a *Hoogh Straeten* egy másik épületnek kettővel több, hét tornya van, sőt a metszet táblázatában szereplő korabeli neve is ezt a furcsaságot jelzi: *Huis de Seven Torens* (88). A többször átépült műemlék épület jelenleg szállodaként működik, középkori funkciója *árvaház* volt a Szent Donát-templom és kolostor működtetésében. Hátsó kertjében gyümölcsös volt, telke egészen a Groenerei vizéig húzódott le. Korábban írtuk, hogy a város e legrégebbi egyházi szervezetének még a pénzügyek kontrolljában is volt szerepe. A városházénál több torony az egyháznak a város irányításában gyakorolt hasonló – talán a város tanácsánál is jelentősebbnek hitt – szerepét kívánhatta kifejezni.[147]

Olvasóink bizonyára észrevették, hogy az imént bemutatott épület, a Szent Donát-katedrális, az Új Posztócsarnok és a Belfry északkeleti véghomlozata mind a *Hoogh Straete – Breidel Straete* utcák mentén állnak, és talán arra is felfigyeltek, hogy ez az utcavonal a Groote Marckt után a város délnyugati irányú főutcájában, a *Steen Straete*ben folytatódik. Az utcák nevei – Főutca, Széles utca, Grófi rezidencia utcája – egyértelműen jelzik az utcavonal fontosságát. Ha elfogadjuk azt a valószínű feltételezést (VERHULST, 1977, 179), hogy az Oudenburg és Aardenburg közötti

147 E feltételezésünkre nem találtunk igazolást, de a város egy holland nyelvű internetes műemlékjegyzékéből – annak angol fordításából – sikerült kiderítenünk az épület régi rendeltetését. Internetes forrás: https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/29336

középkori (és talán római) út a hajdani castrum, a Burgh területén haladt át, akkor az az út csak a Hoogh Straete – Steen Straete vonalon futhatott. A 18. század végéig az utca a központ civil és egyházi részét választotta el egymástól, 1800-ban azonban a Burgh e kettős jellege megszűnt. Napóleon katonái lerombolták a templomot és a kolostort, erre a tragikus történetre utaltunk korábban. A Szent Donát-katedrális helyén napjainkban szálloda áll, az egyházi létesítmények egykori helyét metszetünkön egy rövid, kanyargós utca, a *Philip Stock Straete* mutatja, ami a hajdani kolostort övező házak mentén haladt.

A Burgh-on belüli középkori funkcionális és építészeti átalakulások sorában a grófi rezidencia új helyre költözése volt az utolsó. Az eddig tárgyalt átrendeződések jól tükrözték a flamand grófok, illetve a regionális jellegű Vrije és a város közötti hatalmi/igazgatási erőviszonyok változásait. Hiba lenne azonban azt hinnünk, hogy a grófi udvarnak a központi térből való távozása elsősorban a szereplők közötti lokális intézményi feszültségek következménye volt.

Flandria és a város a 14. század második felétől háborúk[148] és házasságok eredményeként a Valois-ház által uralt, számos kisebb-nagyobb mai francia, belga, holland, luxemburgi és német területet magába foglaló *Nagy Burgundiai Grófság* részévé vált. A területet uraló burgund grófok természetes módon a gazdag Bruges-ben is kiépítették saját rezidenciájukat. Építésének időpontját a legutolsó építészettörténeti és régészeti kutatások[149] alapján is csak becsülni lehet. Valamikor *Louis de Male* (1346-tól Flandria, 1383-tól Artois és Burgundia grófja) uralkodása alatt létesült a *Goldmunt Straete* (Pénzverde utca) egy nagy telkén, közvetlenül a grófi pénzverde, a *Geldmund* (77) mellett, azzal egy tömbben. Helye a Gerardus-féle metszeten jól látszik, azért is, mert a mester – jó szokása szerint – most is nagyjából kétszeres magasságúra rajzolta a fontos palotát, a *'L Princen-hof*ot (76). A grófi rezidencia az *Eijermarckt* (18), a tojáspiac csarnokaitól indulva rövid sétával érhető el. Bár a folyó rekonstrukciós munkák alapján is nyilvánvaló, hogy a vizsgált metszetünk jórészt propaganda célokra készült, valószínű, hogy a rezidencia nagy telkének rajza megközelítően helyes. Alátámasztja ezt, hogy a feljegyzések szerint a 14. század végétől a grófok nagyarányú kisajátításokat hajtottak végre a grófságban, így bizonyos, hogy itt, Bruges-ben is már korábban beépült területen épült meg a rezidencia. Bemutatjuk a rezidencia egy évszázaddal későbbi, szép ábrázolását is.[150]

---

148 Flandria és a város szempontjából legfontosabbnak a vesztes Roosebeke-i ütközetet tekintik.

149 MAEKELBERG, Sanne and DE JONGE (2018), Krista: ***The Prince's Court at Bruges: A Reconstruction of the Lost Residence of the Dukes of Burgundy.*** Architectural Histories, 6 (1), p. 23.

150 SANDERUS, A. 1641–1644, ***Palatium in Urbe Brugenli***, in Flandris Illustrata, Coloniae (Amsterdam) Blaeu – Royal Library of Belgium ELP

Szociális ellátás, kórházak

Joggal mondhatja az olvasó, hogy túlzottan sok teret szenteltünk eddig a város középkori története kimondottan materiális oldalaira, azok téri lenyomataira, pedig a várost ma látogatók desztinációi között kiemelt helyet foglal el a *Szent János kórház (Oud Sint-Jans Hospital*, a Gerardus féle metszeten *S Jans-huys*, 47. szám alatt van a táblázatban) és a *Wijngaard (Szőlőskert) begina-udvar*. A következő lapokon előbb Flandria és a város *szegénygondozási és egészségügyi programjait, létesítményeit* tárgyaljuk röviden, a *beginák közösségé*ről majd később szólunk kicsit részletesebben. A középkori szociális és egészségügyet a leegyszerűsítő szemlélet a kolostorokhoz, azok karitatív tevékenységéhez köti. Az egyház kiemelkedő szerepe nem vitatható, de e jóléti szolgáltatásokat Flandriában és Bruges-ben is erősen fragmentált rendszerben nyújtották: részt vett benne a gróf, komoly szerepet játszottak a *kézműves céhek*, a *városi kormányzat és számos jómódú városi polgár* is.

A flamand gróf (1384-től a burgund grófok) jövedelme mintegy egynegyed százaléka arányában nyújtott támogatást az egyházon keresztül, és – mintegy látványpolitikaként – 25–50 személy „részesült jótéteményeiből", amikor éppen a városban tartózkodott. A város az 1100-as évek végétől kezdett komolyan foglalkozni szegényei (*pauperibus nostris*), sérültjei, betegei, idősei gondozásával, amiben nyilvánvalóan szerepet játszottak a gyors népességnövekedés keltette zavarok is. 1188-ban alapítja, majd világi barátok és nővérek (1236 után apácák) által működteti a *Szent János kórház (S. Jans-huys*, 47) első ütemét, 1227-ben alapítják a lepratelepet. E század végére jön létre a *„Szentlélek Táblák" (Heilige Geesttafels)* teljes városra kiterjedő, a parókiák területi beosztása szerint működő, de világi személyek által irányított rendszere. Ezek anyagi fedezetét jómódú személyeknek az életük során vagy végrendeletükben, lelkük üdvözülése érdekében tett befektetései biztosították:

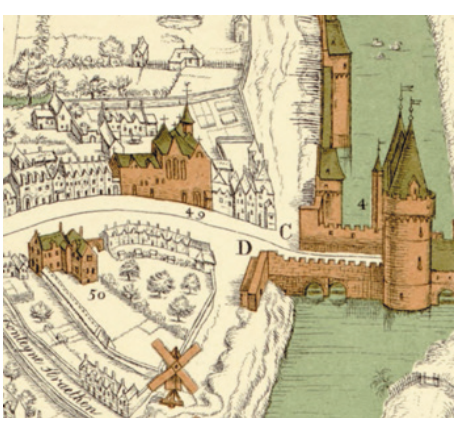

Három intézmény a 16. század közepéről, amelyeket a Gerardus-féle metszet a kórházak, „hospitaelen" között tart nyilván: De Pottery, Prorije (48) északon a folyó külső szakaszán, S. Julien (Krankzinnighuis S. Juliaen, 49), Het Dul-huys (50). Utóbbi két intézmény nem véletlenül a város déli részén áll, elmebajosok gondozására létesültek. (Mindhárom bemutatott kórház működött még a 19. század elején is.)

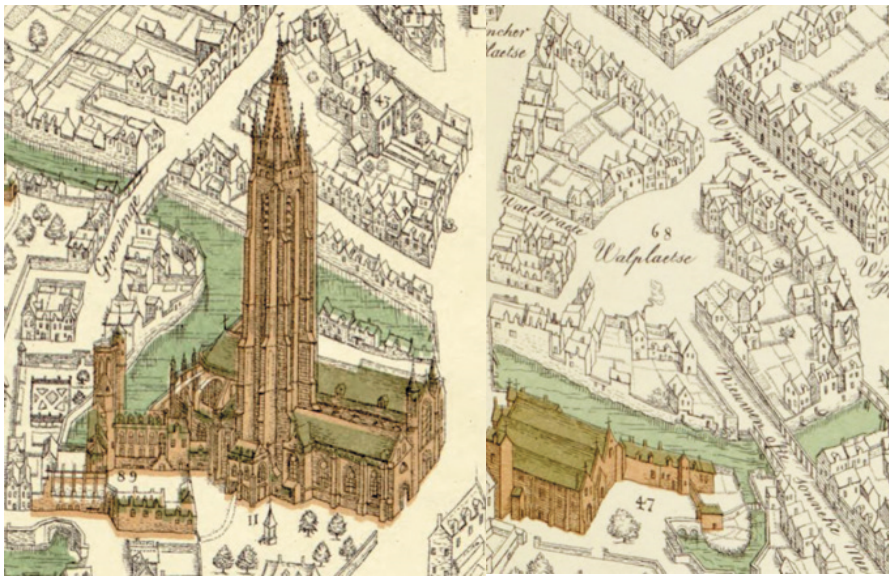

Az Oud Sint-Jans Hospital (47, régi Szent János kórház) a francia néven Notre Dame Collégiale (Miasszonyunk temploma) mellett a Dyver kanyarjánál, a közvetlen városközponttól délre.

azaz pénzbeni adományok, földek és ingatlanok éves jövedelmei.[151] Bruges-ben hét ilyen szegény-tábla működött, a támogatások célszemélyei a *„tiszteletreméltó”*, rendes életet élő, nélkülözésbe jutott családfenntartók voltak. Számuk nem érte el a 200 főt, akik révén így legfeljebb egy 1000 főnyi lakosság részesült támogatásban. E támogatás kisebb – és visszafizetendő – hitelek nyújtását is jelenthette, ezért a kedvezményezettek között nagyobb arányban voltak a középrétegek időlegesen bajba jutott tagjai is.

A városban a 16. század közepén a Gerardus-féle metszet szerint *tizenegy kórház* működött (a metszet táblázatában 47–57. számok alatt), döntő részük a város külsőbb zónájában, hét kimondottan közel a védőöv kapuihoz. Az épületek és telkeik igen különböző méretűek voltak, nevük alapján is csak bizonytalanul tudunk jellegükre következtetni. A hamarosan részletesebben is bemutatandó Szent János kórház mellett a legjelentősebbek között lehetett[152] a *S. Julien* (49), ami eredetileg néhány napos szállást biztosított, de később elmegyógyintézetként *(krankzinnig*

---

151 Nem ismerjük, hogy a város költségvetésében az egészség- és szegényügy mekkora arányt képezett, Gentben csupán 2,1 % volt, a fizetések + ruhapénz (7,3%) és a középítkezés (7,7%) mellett.

152 Egy interneten talált, beszkennelt nyomtatvány: ***Almanach der Provincie van West-Vlaenderen en wegwyzer der Stad Brugge voor het jaer 1834*** alapján próbáltuk megállapítani, mely intézmények „élték túl” az eltelt 300 évet. A városban ekkor, a 19. század elején 26 „godshuysen” működött 1400–1500 fő felvehető létszámmal.

huys) működött. A *De Potterye* (48) 24–36 főnyi idős átutazónak nyújtott ápolást és adott szükség szerint kenyeret, halat, ruhát, lábbelit. A *S. Niclaeis* (51) ápolási funkciója mellett később börtönként is *(gevangsgenis)*, talán rabkórházként szolgált. Minden kórházhoz, ápolási helyhez tartozott templom, kápolna. A test mellett a lélek ápolása, a rendszeres ima a nővérek és barátok által végzett gondozás szerves része volt. Az egyház állandó spirituális figyelme és tagjainak munkája mellett a *godshuysen* gazdasági szempontú fenntartása a világi személyzet feladata volt.

A kézműipari céhek is nyújtottak támogatást a céhtagok által befizetett adók *(busghelde)*, illetve a jómódú iparosok adományai terhére. A Bruges-i takácsok és a ványolók céhei is létesítettek kórházakat betegeik ellátására, ezeket ugyancsak adományokból és a kórház birtokai jövedelméből tartották fenn. Kimondott *betegsegélyezési rendszer* is működött arra az esetre, ha egy céhtag megbetegedett, kieső jövedelmét normatív alapon meghatározott összeggel pótolták. A város leggazdagabb polgárai főként jóléti intézmények, *kórházak, elmegyógyintézetek, lepratelepek, szegény- és idősotthonok* létesítését patronálták, amelyek elvben a rászorulók közel teljes körét szolgálták. Az ilyen „épített" középkori karitatív intézmények és funkcióik fokozatosan közelítettek a jelentkező igények eloszlásához, de működésükben természetes átfedések voltak. Közöttük magas arányban létesültek a szegények és idősek olcsó szállásai *(godshuizen)*, amelyek jórészt nőknek biztosítottak fedelet, élelmet, fűtést, kevés pénzt. A szegényebb utazóknak, zarándokoknak adtak rövid időre szállást a *menedékházak (hospices)*, mindkettőben szükségessé válhatott a beteggondozás is. E két intézménytípus volt többségben Flandria területén és Bruges-ben is, máig 40 ilyen működik a városban – természetesen megváltozott formában és minőségben. Különleges, mondhatni

Ápoló és gondozó munka a Sint-Jans Hospital középkori termében Jan Beerblock (1739–1806) festményén.

Az Oud Sint-Jans Hospital a folyó felőli bejárattal és az udvara látogatókkal. Ma a kórház múzeum és kiállítóterem.

„karantén" helyzetben volt a lepratelep *(leprosarium)*, amelyet 10–15 ember lakott. Egyetlen bejárata volt és csatorna övezte, támogatásban részesült, saját sütödét és sörfőzdét is működtetett. A telepre való befogadásról egyházi emberek és orvosok döntöttek. Fennmaradt adat arról, hogy a 16. század 34 éve alatt 3180 emberről döntöttek. Akit nem fogadtak be, annak vándorolni kellett, amíg bírta.

A Bruges-i Szent János kórház, a *Sint-Jans Hospital* működtetéséről igen részletes vizsgálatok készültek. Az intézmény a 12. század végén, a város gyors növekedése idején az egészségügyi és spirituális gyógyítás megsokszorozódott igényeire tekintettel létesült. Bár a gondozás munkáját közvetlenül *Ágoston-rendi nővérek és barátok* végezték a *maestro* irányítása alatt, a kórház világi intézmény volt, évente két, a város aldermanjai közül választott *guardian* – egy kincstárnok *(bursier)* segítségével – felügyelte az intézményt. A kórház az adományba kapott földbirtokaiból élt, az 1500-as évekre már kb. 100 személyt tudott befogadni. Az 1310-ből ismert első birtok-nyilvántartás szerint a kórház földbirtokai között egyaránt voltak kicsiny, átlagban egy hektárnyi területek, amiket mintegy életbiztosításként adományoztak a kórház számára, és 12 nagyobb birtoktest, 50 és 250 hektár közötti méretben. 1279-ben főként a kicsiny földterületek bérbeadásából származott a kórház pénzbeli bevételeinek 23%-a, míg a nagyobb földterületeken egy ideig a barátok, majd bérmunkások a kórház élelem-szükségletét termelték meg.[153]

A földekkel való gazdálkodás módja 1330 után változott meg, amikor két terület kivételével, ahol továbbra is önellátó élelemtermelés folyt, minden földet bérbe adtak. A kicsiny és nagy területek bérletei eltérő módon működtek: a kis parcellákon a bérlők saját birtokaik jövedelmét kiegészítő tevékenységet folytattak és bérleti díjat fizettek, a nagyokon a díjak megfizetése mellett a jobb módú bérlők feladata volt az állatok, eszközök biztosítása is, mert a tulajdonos csak az épületek létesítésének és fenntartásának költségeit állta. Birtokpolitikájában a kórház nem törekedett a profit maximálására, azt az intézmény *folyamatos működtetése*, különösen az *élelembiztonság követelményeihez* igazította. E politika rendkívüli rugalmasságot kívánt meg, mert tekintettel kellett lenni a változó körülményekre, a háborús eseményekre, a járványokra, az időjárás változásaira, a kor agrár-technikai színvonala miatti jóval gyakoribb éhínségekre.

Ha valamely okból a bérlő a bérleti díj megfizetésével szorult helyzetbe került – bár a térségben már magas szinten működött a pénzgazdaság, a hitelezés – a tulajdonos

---

153 VEARVAET (2014), Lies: *Lease-holding in late-medieval Flanders: Towards Concentration and Engrossment? The estates of the St John's Hospital of Bruges,* Ghent University, pp. 111–138. in: Frederic Aparisi & Vicent Royo: Beyond lords and peasants: rural elites and economic differentiation in pre-modern Europe, Universitat de Valencia, 2014.

pénzkövetelését inkább valamely más szolgáltatássá, állatok átadására, szállítássá, robottá konvertálta át. (A hivatkozott kutatás nagy pontossággal mutatja be egyebek mellett a gabonaárak és a befolyt bérleti díjak összegeinek időbeni változásait.) A kórház csak ritkán élt a nem fizető bérlők szerződéseinek felmondásával, inkább a kapcsolatok folyamatosságát részesítette előnyben.

A begina-mozgalom, a Szőlőskert begina-udvar

A kórházak működtetésében Bruges-ben is részt vettek *„világi nővérek", a beginák*. Nem tudtuk kideríteni, hogy melyikben, de máig látogathatók a város déli részén egy sajátos udvar körül álló lakóépületek, amelyekhez hasonlókban éltek a hölgyek 800 évvel ezelőtt is. Udvaruk egyike a Flandria területén máig álló, a világörökség részét képező, egyszerre világi és egyházi természetű intézményeknek. A *beginage intézményét* a 13. század elejének jobbmódú női társadalma hozta létre a flamand grófság és a szomszédos területek gyorsan fejlődő városaiban. A *begina-létet* választók sajátos életviszonyairól – a zárdában élő apácákkal szemben megtarthatják saját tulajdonukat, vallási fogadalmuk nem örökre szól, önfenntartók, egyúttal adakozó életet élnek – gazdag irodalom olvasható magyar nyelven is, így erre csak érintőlegesen térünk ki. Főként azt fogjuk vizsgálni, milyen okokra vezethető vissza, hogy az intézmény és annak különleges építészeti kerete, a *begina-udvar* éppen Európa e régiójában született meg.[154] Végül röviden említjük a mozgalomnak azt a szellemi-filozófiai teljesítményét, ami később eretnekségként minősülve a begina-mozgalom visszaszorulását, majd megszűnését okozta.

Az okok keresése során a kor család- és háztartásszerkezeti adottságaitól indulunk el a szélesebb összefüggések felé. Európa e területein a háztartások összetétele különbözött az észak-itáliai városok nagy, klán jellegű patrícius háztartásaitól, ahol a már 12–14 éves korban házasuló lányok férjük háztartásához költöztek. Családjuknak komoly hozományt kellett adniuk, ami fölött az új háztartásban a férj, vagy a család valamely férfi tagja rendelkezett. Flandria szokásjoga alapján a nőnek, a feleségnek is lehetett saját tulajdona, az öröklésnél is juthatott tulajdonhoz. A hozományadás kötelezettsége itt nem érvényesült. A házasságkötéseknél a korkülönbség sokkal kisebb volt, inkább jött létre „partneri kapcsolat" a felek között a közös életvezetésben,

---

154 Ebben főként két munka volt segítségünkre: KITTEL, Ellen and QUELLER, Kurt (2016): ***Wives and widows in medieval Flanders***, in Social History, Routledge, Taylor & Francis Group, 2016, illetve SIMONS (2001), Walter: ***Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565***, University of Pennsylvania Press, Phyladelphia, 2001. pp. 100–112

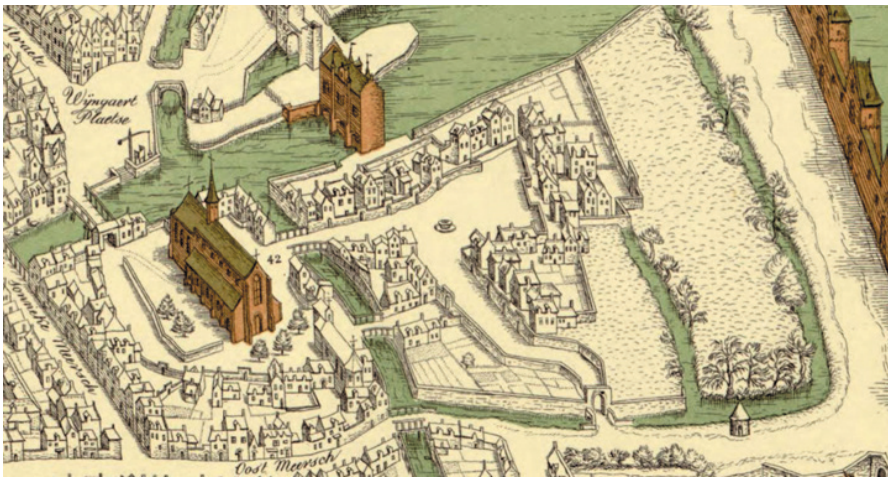

A Wijngaert Beginjhof (Szőlőskert Begina-udvar) a 16. század közepén. Feltűnő az épületek többszörös védelme csatornákkal, kerítésekkel, az előkertek magas falaival.

annak gazdasági oldalán is. A nagyobb önálló lehetőségekkel rendelkező nő (nem csak az özvegy) a város terében is szabadabban mozgott, mintegy „látható volt".

A flandriai városok, amelyekben ez az aktívabb női társadalom élt, rendkívüli sebességgel növekedtek. Bruges 1338–1340 közötti 46 ezres lakosszáma Londonéval vetekedett, de a legnagyobb ipari központ, Gent népessége 1356–1358-ban már a 64 ezer főt is elérte. E növekedést erős bevándorlás táplálta, amiben jelentős arányban vettek részt az egyre gazdagodó városi munkalehetőségek által vonzott nők is.

A férfiaknak a harci cselekményekben való részvétele miatti magasabb halálozási aránya mellett főként ez a *nemi szempontból kiegyensúlyozatlan migráció* hozta létre azt a helyzetet, hogy a 100 férfira jutó nők aránya több flamand városban is 120 fölé emelkedett. A városba érkező nők zöme alacsony státusú munkát keresett és talált, először konyhalányként, szakácsnőként, kórházi ápolóként, de olcsó munkaerőként a textiliparban is dolgozhatott. Később, ha élete szerencsésen alakult, a halász halait árulhatta, sőt gyapjúáru kiskereskedő is lehetett, férje mellett, de önállóan is. A városba látogatók feljegyzései meglepetve szólnak a nők szabad mozgásáról, aktivitásáról, sőt az elismerés hangja is – bár gúnyosan – megszólal: „lassú agyú férfiak, agyafúrt nők".

A „krónikus férfihiány" statisztikai alapon adhatna valamelyes magyarázatot a begina-társulások létrejöttére, de a számok félrevezetők. A begina-mozgalomban nem elsősorban a fent leírt, legalacsonyabb társadalmi csoportok tagjai vettek részt, hanem a magasabb rangú nemesi családok lányai. Persze, őket is sújthatta a nemek kiegyensúlyozatlansága, különösen a legkisebb lányokat, akiket nem szívesen adtak alacsonyabb rangú, nem nemes férjhez, mert az a teljes család presztízsét rombolta.

Az egyházilag elfogadott megoldás ilyenkor a leánygyermek kolostorba vonulása volt, a középkor sem a vallástalan embert, sem a „szinglit” nem ismerte.

A család természetesen a megfelelő mértékben támogatta a választott zárdát, konventet. Gond lehetett azonban, hogy különösen a hagyományos rendek – mint például a premontreiek – időnként elzárkóztak nők felvételétől, ha férfi kolostoraik fenntartásával komolyabb gondjaik voltak, vagy – mint a ciszterciek – zárdáik egy része nem fogadott be nőket rendjük teljes jogú tagjává.

Volt korábban egy olyan vélemény, hogy a beginai élet mintegy az „igazi keresztényi” kolostori, zárdai élet előszobája lehetett. Ez a feltételezés a vizsgált feljegyzések alapján tévesnek bizonyult, de a mozgalom kapcsolata erős volt a 12. század végétől a flandriai városokba érkező koldulórendek szellemiségével. Az 1224-ben érkezett *dominikánusok* Lille-ben, Gentben, Louvain-ben, Bruges-ben, Valenciennes-ben, Arrasban konventeket alapítottak, sőt a régióban hamarosan már tizenkét begina-közösség működött. A begina-alapítási kezdeményezések elsőként a *Joan és Margaret flamand és hainaut-i grófi házaspárhoz* és dominikánus gyóntatóikhoz, tanácsadóikhoz fűződtek, utóbbiak felügyeltek a vallási „ortodoxia” betartatására. Természetesnek tekinthetjük, hogy a beginák kettős, egy oldalon misztikus és kontemplatív, másrészt aktív, „látható” városi élete *ambivalens véleményeket*, álláspontokat szült a társadalom különböző rétegeiben. Mondhatni, a „civil

Két kép a Bruges-i Wijngaert Beginjhofról, a Szőlőskert begina-udvarról. Balra az intézmény bejárata látható a Minnewater hídjáról.

értelmiség" megközelítését képviseli egy párizsi egyetemista diák, költő, *Rutebeut* 1264 és 1270 közötti írása, amiben talán személyes, fiatalkori tapasztalata is érződik:

> *„Bármit is beszél egy begina, arra hallgass csak, mi jó. Minden, mi éltében történik, szent dolog, szava prófécia; ha nevet, jó társaság, ha sír, nem felindulásból teszi; ha alszik, elragadtatásban van, ha álmodik, az maga a látomás, és ha hazudik, ne törődj vele. Ha egy begina házasságra lép, az ő fogadalma és tettei nem egy életre szólnak; tavaly még sírt, idén imádkozik, jövőre majd férjet fog; ma Márta, holnap már Mária, ma egy szemérmes szűz, holnapra már férje van. De mint mondottam, csak jókat beszélj róla, a Király másként nem viseli el."*

A városok általában szívesen fogadták a beginákat. Támogatásuk főként területbiztosításban valósult meg; a városok külsőbb fekvésű, egyéb célokra kevésbé alkalmas részeit adták nekik, amint azt egyes beginaudvarok nevei is mutatják: *Champfleury* (Virágos mező), *Des Prés* (Rétek), vagy a Bruges-i udvar neve: *Wijngaard* (Szőlőskert). A beginák csak ritkán szorultak támogatásra, munkájukkal eltartották magukat és közösségüket, sőt karitatív tevékenységet is végeztek. Ahogyan a városokban a munkaerő-igényes textilipar volumene nőtt, a beginák olcsó munkaerejét is egyre inkább kezdték kihasználni, sőt ez egy „másodlagos migrációt" is gerjeszthetett a rokon leányok városba hívásával.

Kutatások mutattak rá arra a jelenségre, hogy egyes udvarokban a nők nevei nagy arányban ugyanazon vidéki település helynevei voltak. Tudunk olyan korabeli bohózatról, *comic farce*-ról, aminek a története arról a vidéki lányról szól, *„aki felmegy a városba férjet találni, és végén a begina-udvarban köt ki”*.

Az egyház és az állam alacsonyabb és magasabb köreiben folytonos gyanú övezte a begina-mozgalmat. A költő bizonyára nem véletlenül vonta be szatirikus szövegébe a francia királyt, IV. Fülöpöt (ur. 1285–1314) is, aki egyik ítéletében kimondta, hogy a begináknak zárt közösségben kell lakniuk, hogy jobban ellenőrizhetők legyenek, és hogy ne kelljen állandóan a városban mozogniuk. Több egyházi szöveg, prédikáció, intelem is fennmaradt, amiben a „nem szabályszerű” kolostori/zárdai élet veszélyeitől való félelem fogalmazódott meg, vagy csak annyi, hogy messze van a templom az udvartól, vagy hogy a begináknak a piactéren nagy tömegen keresztül kell áthaladniuk. A katolikus egyház inkvizítorainak aggodalma azonban mindezeknél komolyabb ügyre irányult. Attól tartottak, hogy a kellően nem ellenőrizhető, misztikus begina-közösségekben veszélyes eretnek tanítások fogalmazódhatnak meg. A 14. század elején meg is találták a gyanút megtestesítő személyt, *Margherita Poretét*, egy valószínűleg magasabb társadalmi rétegből származó, tanult nőt, aki nem mellékesen begina is volt.[155] Írásában azt a meggyőződését fogalmazta meg, hogy az emberi lélek hét fejlődési szakaszon megy át az isteni lélekkel való teljes egyesülésig, a folyamat hetedik szakasza már a halál. A legfelső szakaszokban az ember agyát már nem saját akarata irányítja, ezért gondolatai, tettei mintegy isteni igazolást nyernek. Ez volt a „Szabad Lélek” elve, modern ételemben az ember szellemi fejlődésének, szabad akarata jogosságának vallásfilozófiai igazolása, szinte a nietzschei „emberfeletti ember” eszme középkori vallásfilozófiai megfelelője. Az isten által felszabadított lélek és ész gondolatát az inkvizíció eretnekségnek tekintette, és a begina-mozgalommal hozta összefüggésbe. Porete 1312-es megégetése után a további pereknél és mintegy 30 ember kivégzésénél is ez az eretnekség volt az egyik fő vádpont. Mindezek hozzájárultak a begina-mozgalom fokozatos visszafejlődéséhez.

Természetesen a begina-mozgalom létrejöttének, középkori világának ettől eltérő megközelítései, magyarázatai is lehetségesek. A begina-udvarok térbeli környezetét Bruges-i példáján keresztül ugyanakkor kellő konkrétsággal vizsgálhatjuk a 16. századi állapotában és ma is, a világörökség részeként. A helyszínt a város déli részén

---

155 Vele kapcsolatban nem sorolunk fel irodalmi forrásokat. Jó magyar leírás olvasható az interneten Falvay Dávidtól. FALVAY (2002), Dávid: ***Marguerite Porete, az Egyszerű lelkek tükre és annak magyar vonatkozásai***. In: Aetas, (17) 4. pp. 155-158. (2002) Klaniczay Tibor és Klaniczay Gábor magyar összefüggéseket is tárgyal.

a Minnewater, a városba beérkező Reie folyó egy kiszélesített szakasza mellett találjuk, ahol korábban a városfalat megszakító, zárható vízi kapu volt. (Gerardus mester metszetén a *Het Beggin-hof* a 42-es szám mellett található.)

A két téri egységet egy, a *Wijngart Plaetse* (Szőlőskerti tér) felé épült hídon lehetett megközelíteni. A híd a közösség templomához vezetett, aminek zárt templomkörzetéből két helyen is volt kapcsolat a másik udvarhoz, ahol a beginák épületeinek többsége állt. Ez az elrendezés jelképes értelmű: a templom védi, férfiai őrzik a visszavonultságban élő nőközösséget, fizikai és vallási, szellemi és nyilvánvalóan erkölcsi értelemben is. A védelem területi értelemben is megvalósult, a begina-udvart minden oldalról vizek vették körül, sőt a városfal melletti nagyobb összefüggő beépítetlen terület – funkcióját (szőlő, szántó, kert?) a metszet nem mutatja – önállóan is bevédett volt. Az udvar mai állapotában is feltűnő a védelem következő, az előbbiekkel legalább azonos fontosságú szintje: a házak előtti keskeny előkert és az átláthatatlan, magas fal. A védelemnek ez a módja valamiféle helyi közösségi kontrollt képezhetett; jól látható volt, mikor, ki lép be a külső kapun, miközben a „szomszédolás" aligha lehetett tiltott. Mindez persze csak egy mai „férfiember" képzelődése a fél évezred előtti vallásos női társadalomról, talán előkerül egyszer egy begina naplója, hiszen a világ e részén a középkori nők körében is már viszonylag magas volt az írástudók aránya.

S. Nikolaus
Tandelmarkt
S. Theodor Pl.
Zolkiewer Haupt Strasse
Fischm.
Obere Sienawszczyzner G.
Unt. Sienaw. G.
Solskischer Platz
Krakauer Platz
Salzmarkt
Holz Platz
Theater Ga.
Krak. Seil G.
Unt. Armenier Gasse
Krakauer Gasse
Obere Armenier Gasse
Castrum Pl.
Dom. Pl.
Dom. G.
Hühner Platz
Ring
Dicasterial G.
Russische Seil Gasse
Zeughaus Gasse
Herrn Gasse
Pelkew B.
Untere Stadtstrasse
Platz
H. Geist Pl.
Domcapitel Pl.
Dikasterial Gasse
Lange G.
Domcap. G.
Haliczer Gasse
Weckler Gasse
Juden Pl.
Neue Gasse
Wall Gasse
Ferdinands Platz
Haliczer Pl.
Bernardiner Pl.
Breite Gasse
Spied G.
Pelkew G.
Krumme G.
Obere Bäck

LVIV, A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR MULTIKULTURÁLIS VÁROSA

A városok nevei gyakran sokat mondanak történetükről. A mai ukrán várost korábban lengyelül *Lwów*nak hívták, gyermekkorunkban a szovjet *Lvov*ot ismertük, az 1990-es évek után az „o" betű „i"-vé változott, ma ukránul *Lviv* a város neve. Itt, Közép-Kelet-Európában dédszüleink még egy *galíciai városról* tudtak, *Lembergről,* ami az ő idejükben az Osztrák-Magyar Monarchia része volt. Ritkán jártak arra, de hallották, hogy sokféle nép, köztük nagyszámú zsidóság lakik ott, együtt a *lengyelekkel*, a helyi *ruténekkel* (másként *ruszinokkal*), utóbbiakról csak sejtették, hogy valamiféle szláv nép lehetett, akik azonban őseink hite szerint semmi esetre sem lehettek oroszok. Ha képeslapokat láttak a városról, azokon az osztrák-magyar fennhatóság miatt általában német volt a felirat. 1918 után újra lengyel város, de az ukrán nemzeti-kulturális mozgalmak központja is. 1944 után ukránokról nem igen esett szó, „szovjet barátaink" mind oroszok lettek, bárhogyan is állt a szemük. Lwów/Lemberg/Lviv egy új kelet-európai állam, Ukrajna létrejötte után került az elfogulatlan várostörténeti kutatások érdeklődési körébe. E „legkeletibb nyugat-európainak" is nevezett városnak a középkori és az újkor elejéig tartó térbeli-társadalmi fejlődését mutatjuk be a következőkben. Tanulmányunkat így kezdtük a 2010-es évek végén; most, a 2022 februárjában az orosz elnök által indított háború pusztításainak tükrében csak bízhatunk abban, hogy a város, amelyhez a mi, kellően felvilágosult, de a maga módján kellően is utált II. József királyunk révén egy ideig valamekkora közünk is volt, nem fog sokat szenvedni. Újra kézbe véve a korábban már lezárt szövegeinket, nem kerülhetjük el, hogy keressük és értelmezzük a folyó tragikus események történeti gyökereit is.

Az ezredforduló évében egy ukrán származású történész Amerikában írt tanulmánya bevezető soraiban arra figyelmeztet, hogy Lvivnek több históriai változata is létezik.[156]

---

156 HRYTSAK (2000), Yaroslav: ***Lviv: A Multicultural History through the Centuries,*** Harvard Ukrainian Studies XXIV (1/4) 2000, pp. 47–73

Lwów panorámája a 16. században. Antonio Pasarotti színezett másolata egy Hohenberg-féle rézmetszetről. A rajzról jól leolvasható a város közvetlen környezete. A magaslatok előtt fekvő erődített város nyugati oldalán a vízjárta folyóvölgy még beépítetlen.

> *„Lviv története sokféleképpen mondható el, és az egyes nációk történészei a saját nemzeti perspektívájuk szerint adnak számot a város történetéről. Így van Lviv múltjának ukrán, lengyel, szovjet és zsidó változata. A nem-szovjet ukrán történészek a város tizenharmadik és tizennegyedik századi Galíciai-Volhíniai Fejedelemség fővárosára összpontosítanak, az ukrán nemzeti újjáéledés tizenhatodik-tizenhetedik és tizenkilencedik századi történeteire, emellett az 1918-ban létesült rövid életű Nyugat-Ukrán Nemzeti Köztársaságra. (…) A város lengyel történészei a hűséges, a semper fidelis Lviv képét rajzolják meg, amikor a város lojális volt a lengyel államhoz 1340-től 1772-ig, és újra, 1919 és1939 között. (…) Függetlenül attól, hogy mennyire részletes, mennyire jól megírt a várostörténeti változat, mindegyik azokat a tényeket és történeteket választja és emeli ki, amelyek legjobban megfelelnek a nemzeti paradigmának."* (HRYTSAK, 2000)

A várost története során térségével együtt jelentős hatalmi befolyások érték. A korai szláv, rutén/ukrán település fejedelemségi központként a 13. században veszi át a Fekete-tenger és a Visztula folyam közötti kereskedelmi úton a korábban domináns *Halics* szerepét. A 14. század közepén lengyel befolyás alá kerül, Lwówként komoly királyi szabadalmakhoz jut, ami komolyan segíti gazdaságát, kereskedelmét. Különleges, Krakkóhoz hasonló telepítése révén egy ideig erős marad a város irányításában a német befolyás, de az asszimilációs folyamatok eredményeként a 18. század végéig lengyel város lesz, illetve a *Lengyel-Litván Nemzetközösség*, perszonálunió része. A Rutén Vajdaság központjaként sikeres gazdasága, kereskedelme révén igen

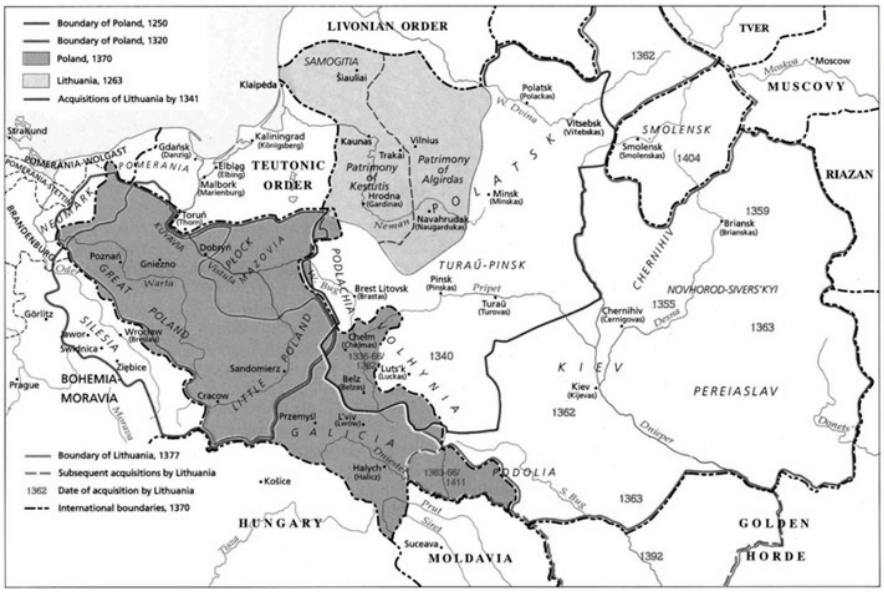

Lengyelország és Litvánia az 1200-as és 1300-as években. A térkép egy, a Lviv alapításával kapcsolatos kiváló tanulmány ábrája. (KOZUBSKA-ANDRUSIV, 2008) A térképről leolvasható, hogy a 14. században Lwów Galíciában a lengyel királyság (Great Poland – Little Poland) részévé vált. A Balti-tenger mentén két lovagrend, a Német Lovagrend (Teutonic Order) és a Livóniai Rend birtokában is jelentős terület voltak – és a rendek városokat is telepítettek.

jelentős migráció éri mind a keleti és déli régiók felől (görögök, örmények, tatárok, muszlimok), mind a közvetlen közeli rutén,[157] lengyel és német, de a távolabbi, nyugat- és dél-európai területekről is. Onnan az elűzött, itt komoly lehetőségekhez jutó zsidók jönnek nagy számban, e városban élt Európa akkori legnagyobb zsidó közössége. A 17. században a gyengülő lengyel-litván államot és a várost is sorozatos támadások érik kozák, svéd, török oldalról, de Erdély részéről is. 1772-ben Lengyelország felosztása során Lwów Lembergként az Osztrák Császárság fennhatósága alá kerül, de a német nyelv és az osztrák kultúra előtérbe kerülése ellenére a lengyel és az addig háttérbe szorított rutén/ukrán kultúra központjaként is működni tud. 1782-ben, II. József alatt a város több nyelven is tanító egyetemet kapott, de erősödik a germanizáció. 1861-ben Lemberg Galícia tartomány fővárosa. A város képe erősen magán viseli Bécs és Budapest historikus építészeti ízlését.

A város az első világháború végén, a Monarchia szétesése után a „Második Lengyel Köztársaság" részévé válik, 1939-ben a szovjet birodalom, majd 1941-től a náci Németország befolyása alá kerül. A második világháború a város többszörös tragédiáját hozza magával, a német megszállás során megölik a város és a térség szinte teljes zsidóságát, az 1944. évi szovjet bevonulás után pedig a politikai üldözések mellett a Wroclawval (a német Breslauval) végrehajtott lakosságcserével „áttelepítik", eltávo-

157 A rutén (ruszin) népesség alatt – kisebb, itt nem részletezett fenntartásokkal – az ukrán népességet érthetjük.

lítják a város úgyszólván teljes lengyel lakosságát.[158] (Ugyanakkor nem jártunk utána, mi volt a hadtörténeti oka, hogy a város fizikai állományát kevéssé érték háborús sérülések.) A szovjet időkben Lvov 725 ezer lakosú ipari várossá növekszik, nagy lakótelepek épülnek, a betelepítés jórészt a közeli térségből történik. A Szovjetunió felbomlása után Lviv az önálló Ukrajna városa, amit épített környezete, különleges története, hajdani multikulturalizmusa miatt jelentős nemzetközi érdeklődés is kísér. A 20. század tragikus tömeggyilkosságait és „áttelepítési/telepítési" akcióinak eredményét pontosan mutatják a számok: a mai város lakosságából 88,1% vallja magát ukránnak, 8,9% orosznak, csak 0,9% lengyel és 0,3% zsidó.[159]

Kelet-Közép-Európa szláv területei városainak középkori historiográfiája hagyományosan a nemzeti történelmi tudat építésének fogságában ragadt, amiben csak az utóbbi néhány évtized kutatásai hoztak alapvető változást.[160] A korábbi leírások gyakori, modellszerű feltételezése volt a központi helyzetű *szláv vár,* a *grod*, a nemzetségi arisztokrácia lakóhelye, ami alatt a földek nemesi birtokosai mintegy „kiszolgáló" települések létesítését kezdeményezték. Lviv esetében is ezt az – egyébként nehezen cáfolható – megközelítést olvashatjuk a különböző minőségű tájékoztató anyagokban, és ezt szemlélhetjük azon a több változatban feltalált térképvázlaton is, ami a város középkori kialakulását kívánta illusztrálni (lásd az ábránkat). Eszerint volt a városnak egy „ősi" magja a tervezett alaprajzú belvárostól (Seredmistia) északra. E két városrészről a város világörökségi pályázatában[161] az alábbiakat olvashatjuk:

> *Lviv történeti központja számos olyan jól megkülönböztethető részt tartalmaz, amik a város különböző időszakokban zajlott fejlődését reprezentálják. A Vysokyi Zamok (Magas Várkastély) és a Pidzamche (a vár körüli terület) a város legfontosabb és legrégibb területei, melyek az 5. századra tekintenek vissza. Ez a terület megőrizte az eredeti topográfiai rendet, amin a várkastély áll, és a síkságot, amin az úthálózat rendje a 13. és 17. század között alakult ki. Bizonyíték van itt számos etnikai közösség megtelepedésére, amit egyes fennmaradt épületek igazolnak, köztük egy mecset, egy zsinagóga és különböző vallási épületek, ortodox, örmény és katolikus templomok. (…) A Seredmistia, a*

---

158 A Breslauból kitelepített német lakosság helyére a lengyellé lett Wroclawba telepítik át a város lengyel lakosait – a közbeszédben: Lengyelországot mintegy nyugati irányba „tolták" el.

159 Az adatok és a bevezető várostörténeti leírás jó forrása: LAGZI (2014), Gábor: ***Az ukránná vált lengyel-zsidó város. Lemberg/Lviv/Lwów multikulturális öröksége***, Múltunk, 2014/3, pp. 105–128.

160 Ebben nem csekély szerepe volt és van a CEU-nak, a Közép-európai Egyetem középkori történelemmel foglalkozó tanszékének és oktatóinak, kiemelten Szende Katalinnak.

161 Lviv „történeti központjának együttese" és egy egyedi emlék 1998-ban lett az UNESCO Világörökség része. (whc.unesco.org)

Két térkép Lviv középkori területi fejlődéséről.

Balra: a mai Krakkói külváros egy 1863. évi térképen.

Lent: a 13. századi, elsőnek tekintett városmag a mai Krakkói külváros, Pidzamche területén, a tervezett városmagtól északra, a Poltva folyó mentén. A szaggatott vonallal jelölt városfal feltételezett, talán az is, hogy a Dytynets (fellegvár) alatt „bojárok palotái" álltak, három ortodox és két katolikus templom állt a területen.

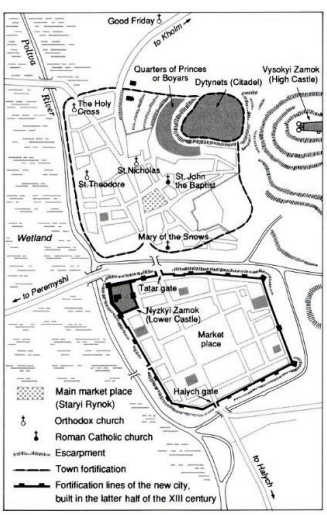

városközpont, ami a 14. században alakult ki, jól megőrzött kelet-európai épületeket, számos kolostort, a reneszánsz és barokk hagyományt hordozó lakóépületeket, és a középkori erődítmények helyén az utóbbi két évszázadban kiépült parkokat és újabb épületeket tartalmaz.

Ha komolyan vesszük a Harvardon tanító ukrán történész figyelmeztetését, észre kell vennünk, hogy az a világörökségi pályázat szövegére is érvényes. Feltűnő az is, hogy a szöveg ellentétes a város kialakulásának fázisait bemutató térképvázlaton szereplő időrenddel. A *Seredmistia* városrész – egy kisebb része a fenti térképen alul is látható – aligha alakulhatott ki már a 13. században, azaz az 1200-as években, amikor e központi városrész létrejöttében alapvető szerepet játszó *lengyel királyok még nem voltak a terület urai*. Szó sem esik a pályázat bevezető részében telepítésről, tervezésről, a város Krakkóéhoz hasonló nagyvonalú alaprajzáról, négyzetes főteréről, a Rynekről.[162]

A következő térkép a város alapvetően fontos 14. századi telepítési akciójának eredményét mutatja be, amit a lengyel királyok hajtottak végre, amikor 1356-ban

162 Érdemes ezt egybevetni a győri főtér kialakulásáról szóló esszénk állításával. Ott a város szabályos alaprajzának, de legalábbis a főtér téglány formájának létrejöttét sokan V. István Árpád-házi király idejére teszik, a 13. század végére, a valós időpont, a 16. század helyett, míg Lvivben a tévedés csak egy évszázadnyi: a 14. század helyett a 13. századra datálás a helyes.

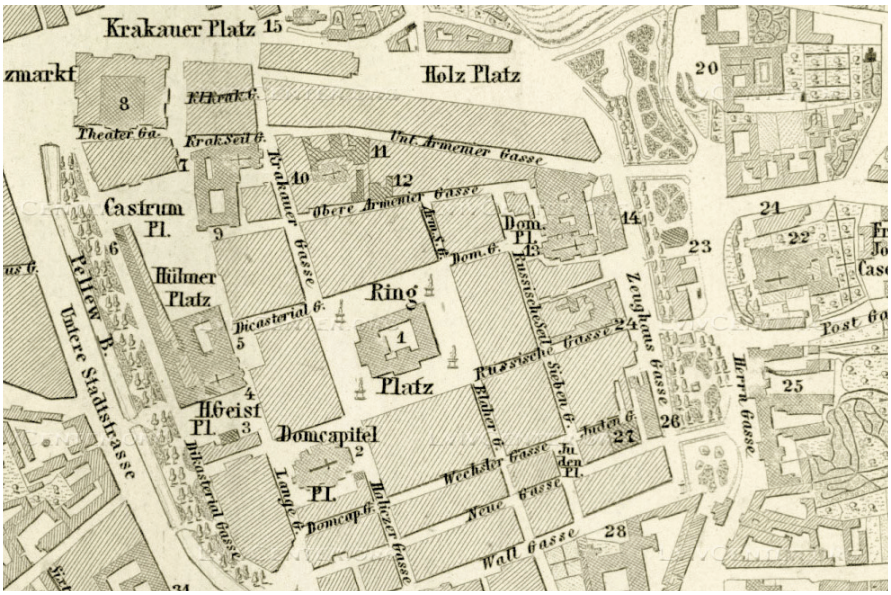

Lemberg 1863. évi térképének részlete. A Ring Platz körüli, szabályos alaprajzú városmagban egyes utcák nevei az ott lakó népekre vonatkoznak. Felülről lefelé: Untere Armenier Gasse, Obere Armenier Gasse (Alsó és Felső Örmény utca), Russische Gasse (Orosz utca), Wechsler Gasse (Pénzváltó utca), folytatásában a Juden G. (Zsidó utca). Az egyik É-D irányú utca (Krakauer Gasse – Haliczer Gasse) a terek nevével együtt a város két fontos kapcsolatát jelzi. A térképet a bécsi Kummersberg készítette, az Artaria kiadó adta ki.

Lwówot mintegy „újraalapították". A feliratok németül olvashatók, amiből azonnal rájöhetünk, hogy a térkép az osztrák fennhatóság alatti években készült, méghozzá Ferenc József császár (két évre rá magyar király is) uralma alatt. Bár az ábrázolás jó pár évszázaddal későbbi, mint tanulmányunk választott időhorizontja, a térkép szépen mutatja az alapítás idejének jellegzetes városformáját, morfológiai rendszerét. A városépítés történetéhez kevéssé értő olvasónk is azonnal megállapíthatja, hogy szigorúan tervezett várossal állunk szemben, aminek négyzetes főterét, utcáit és telkeit egy középkori *„telepítési vállalkozó"*, latinul egy *locator* jelölte ki.

Az is feltűnő, hogy Lviv Seredmistia városrészének alaprajza igen hasonló a krakkói főtér, a Rynek körül fekvő városrész szabályos utcahálózatához. Igen, de Krakkó egy időben Kis-Lengyelország fővárosa volt. Hogyan egyeztethető össze ez azzal, hogy Lviv létrejöttének első évszázadaiban egy másik állam, a Kijevi Rusz keretei között működött? Mint hamarosan megmagyarázzuk, az ellentmondás feloldását a középkor egy sajátos, részben államilag szervezett migrációs folyamatában kell keresnünk, ami – szemben a mai domináns iránnyal – főként nyugat felől keleti irányban zajlott.[163] Mielőtt erről kissé részletesebben szólnánk, vegyük számba, amit biztosan tudunk a város kialakulásának első évszázadairól.

163 A túlnépesedő német területek felőli keleti irányú migrációra régen gyakrabban használták a félreérthető „Drang nach Osten" (keleti irányba nyomulás) kifejezést, de Lviv esetében más irányok is jellemzők voltak, különösen a zsidók és az örmények, vagy éppen a kozákok esetében.

A Kijevi Rusz városa

A világörökségi pályázat bevezető részének idézett szövege követi a helyi forrásokat, amelyek szűkszavúan hivatkoznak egyes 5. századi régészeti emlékekre, arra, hogy a vár alatti terület már a 10. században lakott volt. (Részletesebb régészeti leírásokat egyelőre nem találtunk.) A település első írásos említése 1256-ból származik, alapítását *Danyilo Romanovicshoz* (1201–1264) kötik, aki a Kijevi Rusz jelentős fejedelme volt. Komoly kapcsolatokkal rendelkezett a magyar királyi udvarhoz[164] és Krakkóhoz, de keleti irányban Kijev, az „állami" központ felé, és a térséget támadó, hódító tatárok irányában is. Alapításának részleteiről nincsenek feljegyzéseink, ismeretes azonban, hogy a tatár nyomulás közepette többször is leégett. A város 13. század második fele és a 14. század első fele közötti kevesebb, mint egy évszázadának történetéről sem tudunk sokat. A helyi források, köztük a már idézett internetes enciklopédia egy 2-3 ezres lélekszámú városról írnak, különböző etnikumú és nyelvű bevándorlókról, tíz (?!) ortodox, három örmény és két katolikus templomról és a város gyors fejlődéséről értekeznek. Az enciklopédia közölt ábrája ezzel szemben összesen öt templomot mutat a bevédettnek ábrázolt városban, közülük azonban csak kettőről tudtuk megállapítani, hogy a helyükön még a 13. századi iratokban is említett egyházi létesítmény állt. Az 1200-as évekből való két épület a Szent Miklós-templom (a térképen St. Nicholas, 1292-ben Leo király adta számára a területet) és a Keresztelő Szent János-templom (St. John the Baptist, a 13. század végén alapították), ami állítólag Konstancia királyné közreműködésével épült.

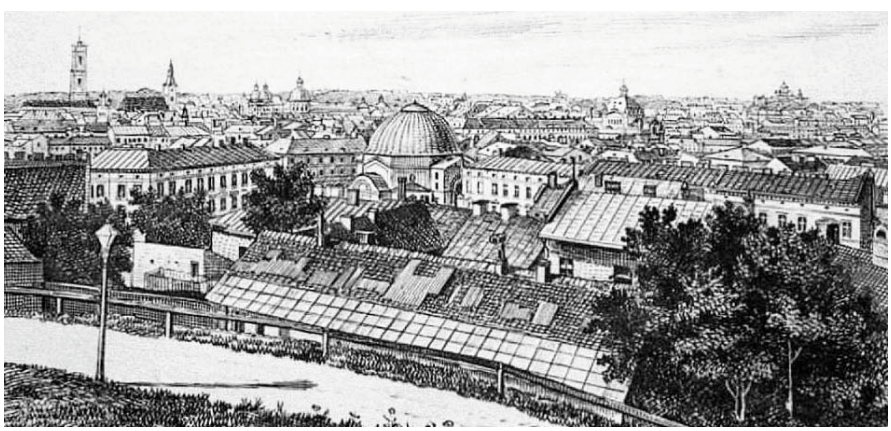

Lviv Pidzamche városrésze egy 20. századi eleji rajzon a németek által elpusztított Templom Zsinagógával.

164 FONT (2017), Márta: *A „halicsi" Danyiil és a Magyar királyság*, in: Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae XLIV, pp. 267–283. A gyermek Danyilo, aki a tatárok elől menekülve II. András udvarában is nevelkedett, állítólag IV. Béla lovát vezette annak koronázása idején. Fiához, Leo Danyilovicshoz adták feleségül IV. Béla Konstancia lányát, neki szerepe volt a dominikánusok galíciai megtelepedésében.

Áttekintve egy helytörténeti kutatás anyagát[165] is, megállapítható, hogy a várkastély alatti településrészben valóban épült számos templom és kolostor, ezek azonban vizsgálataink szerint általában később, szinte kizárólag a 14. században és annak utána létesültek.

Német jog és telepítés a lengyel királyok alatt

Fogadjuk el tehát, hogy a 13. századi alapítás utáni évszázadban a szláv fellegvár alatti kicsiny város intenzív fejlődésnek indult. E dinamizmus igazolása azonban csak sajátos módon, retrospektív szemlélettel lehetséges. A lengyel királyok 14. századi terjeszkedő politikája bizonyára nem véletlenül talált rá Lvivre és térségére, ami a Dnyeszter folyam közelében a *Fekete-tenger és a Visztula közötti kereskedelmi úton feküdt, fejedelmi székhely is volt,* miután a várost az 1260-as években *Leo Danyilovics a Galícia és Ladoméria királyság fővárosává* emelte. A városrész mai állapotában azonban nehéz felfedezni az „alapító város" múltat, a Pidzamche meglehetősen jellegtelen külváros. Aligha téves viszont a feltételezés, hogy *III. (Nagy) Kazimir lengyel király* egy fejlődésben lévő térségre és vezető városára terjesztette ki befolyását, és az is, hogy a kezdeményezésére létesült, szigorú rendben telepített és támogatott, jól védett és gyorsan fejlődő új városrész fokozatosan „elszívta", illetve más irányba és más népességi csoportokhoz irányította át a korábbi városalapító energiákat.

A régebbi rutén, ukrán nacionalista történetírás a lengyel-német intervenció *idegenségét* hangsúlyozta, ami megakasztotta a már megindult „szerves" fejlődést. A mai szemlélet inkább a pozitív hatásokat emeli ki, néha azt is állítva, hogy a *középkori telepítési program a város és térsége európai jellegű fejlődéséhez való felzárkózását* segítette elő. Az alapítónak tekintett mai északi külváros, Pidzamche (korábban Krakkói külváros) a belső migráció során a 19. századra a zsidóság szegényebb csoportjainak lett a lakóhelye, jelenleg az egyik legkevésbé látogatott, jellegtelen beépítésű városrész, ahol a fiatal művészek széles lehetőséget kaptak a tűzfalakon és kerítéseken „street art" művelésére. Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a későbbi évszázadokban a város fejlődésében más, a szabályos alaprajzú mag körül inkább a délnyugati és délkeleti irányok váltak elsődlegessé.

A Danyilo fejedelemnek tulajdonított első alapítás után mintegy száz évvel III. (Nagy) Kazimir lengyel király (1310–1370) 1340 és 1349 között hatalma alá vonta Ruténiát, a „Vörös Ruszt" Lviv térségével együtt, ami a város „lengyel/német" korszakának

---

165 *The Lost Churches of Cracow Suburb on the Plans of Lviv*, Center for Urban History of East Central Europe.

kezdetét jelentette. „Nagy Kázmér" ismert volt ügyes diplomáciájáról,[166] az államot egységesítő politikájáról, a jogkodifikáció szorgalmazásáról, nem utolsósorban pedig új városok alapításáról, illetve a 13. században már elkezdődött telepítési programok[167] folytatásáról. Történeti forrásaink meglehetősen egységesen állítják, hogy a király 1356-ban adományozta a városnak a *magdeburgi városjogot*, ami nagyarányú bevándorlást indított el,[168] de csak a legutolsó évtizedek kutatásai révén kezdjük megérteni ennek a – térségünkben széles körben alkalmazott – jognak a kettős, az *új telepítések megvalósulását és a települési önigazgatást* egyaránt elősegítő jellegét, értékeit.[169]

A továbbiakban erről a latinul *ius Theotonicum Magdeburgense*-nek hívott, azaz „magdeburgi német jogként" értelmezhető, Kelet-Közép-Európában széles körben alkalmazott jogi intézményről szólunk röviden. A helyi egyetem kutatója, *Kozubska-Andrusiv* állapítja meg[170] vitát alig engedő határozottsággal, hogy bár a térségben a *ius Theotonicum*ot már a 13. századtól alkalmazták a nyugati szláv területeken[171] új települések alapításakor, ez a jog nem alkotott egységes, kodifikált rendszert. Még kevésbé volt szó arról, hogy Magdeburg átfogónak, teljesnek képzelt városjogát a betelepülő németek mintegy „magukkal hozták" volna régi lakóhelyükről. A kezdeményezés iránya éppen fordított volt: a helyi fejedelmek, később a lengyel királyok a privilegizált németeknek, földműveseknek,

---

166 Lányát, Erzsébetet I. Károly (Róbert) magyar királyhoz adta feleségül, nevéhez fűződik a krakkói egyetem alapítása is, és a zsidók támogatásáról is általánosan ismert.

167 KOTER (1999), Marek and KULESZA, Marinsz: *The plans of medieval Polish towns*, Urban Morphology, 1999, pp. 63–78.

168 A már idézett angol nyelvű internetes „enciklopédia" fogalmazása: *1356-ban Kazimir a magdeburgi jog használatának jogát adományozta Lvivnek, ami lehetővé tette német és lengyel kereskedők számára a települési kormányzat feletti ellenőrzést. A német és lengyel kereskedők beáramlása felgyorsult. A 14. század második felében a városközpont dél felé mozdult el, a Poltva folyó széles völgyébe, ami jobb telephelyet nyújtott a nyugat-európai modell szerinti erődített város számára.*

169 SZENDE (2019), Katalin: *Iure Theutonico? German settlers and legal frameworks for immigration to Hungary in an East-Central European perspective,* Journal of Medieval History, valamint: KOZUBSKA-ANDRUSIV (2008) és KOZUBSKA. ANDRUSIV (2015), Olha: *Urban elites of Lviv: emergence, development, and self-representation*, in Lauretiu Radvan and Cristian Luca (eds): Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (15th 18th Centuries), School of Slavonic and East-European Studies UCL, 2015.

170 KOZUBSKA-ANDRUSIV (2008), Olha: *German Law in Medieval Galician Rus' (Rotreussen),* Legal History 2008 (13), pp. 25–46. A térképe: Historical Atlas of East Central Europe, Robert Magocsi, Seattle, London 1993, p. 21

171 A mai ukrán főváros, Kijev is rendelkezett „német joggal".

bányászoknak, majd egyre inkább kereskedőknek nyújtottak védelmet azzal, hogy mentesítették őket a helyi jogok, szokások, a *ius Ruthenicum, ius Polonicum* felett hatáskört gyakorlók beavatkozásai alól. Kissé leegyszerűsítve azt jelentette ez, hogy a privilegizáltak ügyeiben saját bíráik dönthettek, III. (Nagy) Kazimir idején pedig előnyeik az úgynevezett „immunitási klauzulákkal" is bővültek. Ez utóbbiakban felsorolták a helyi hatalom mindazon szereplőit (pl. *castellani et palatini*), akiknek nem lehetett illetékességük a betelepültek ügyeiben. Bár kezdetben a telepítések gyakran királyi tulajdonban lévő földeken történtek, általában *sajátos kettős kötődés* jött létre: a telepesek pénzben fizetendő földbérlettel, esetleg egyéb kialkudott szolgáltatásokkal tartoztak a terület tulajdonosának, a „földesúrnak", de a saját bíráik, saját választott tanácsuk döntéseivel kapcsolatos *fellebbezéseikkel azonnal a királyi szinthez,* az őt képviselő *starost*hoz fordulhattak. Később látni fogjuk, hogy Lwówban a joggyakorlás e legfelső szintjén, néha a király közvetlen közreműködésével hozták meg azokat a döntéseket is, amelyekkel a város eltérő nyelvű, vallású, etnikumú csoportjai közötti feszültségeket kívánták kezelni.

A telepítések mozgatórugói az új helyet választók szempontjából itt is hasonlók voltak, mint a nyugatabbra fekvő térségekben: korábban, a 12. és 13. században a már *földszűkében lévő területekről* érkezők elsődleges feladatát a *melioratio* vagy *aedificatio terrae* jelentette, azaz új mezőgazdasági területek feltárása, a meglévők feljavítása. *Szende Katalin* mutat rá arra, hogy egyes, településnévként is ismert szláv szavak, mint *Lehota, Volya, Praga, Zgorzelec* is igazolják azt, ami a korabeli földhasználati térképekről is leolvasható: a szláv területeken a helyi lakosságnak már komoly gyakorlata volt az agrárium középkori tevékenységeiben. (Azaz e téren kevésbé a nyugati, német telepesek voltak az innovátorok, ahogyan ezt korábban széles körben állították.) A 14. századtól azonban már egyértelműen a városias karakterű telepítések válnak dominánssá a térségben, a migránsok bányászok, iparosok, majd egyre inkább kereskedők voltak. Mindkét településfajta rendelkezett egy fontos szakember szereplővel, a már említett locatorral, a „telepítési projekt" lebonyolítójával, akit falvak esetében *scultetus*nak, városok esetében *advocatus*nak hívtak. Előbbi szóból származik a német *Schulteiss* szó és annak magyar változata, a *soltész*, a másodikat esetenként rövidebb formában olvashatjuk, mint *Vogt* a középkori flamand városoknál, vagy mint *wojt* lengyel területen.

Mindkét kifejezés egyszerűen települési – *falusi,* illetve *városi* – *bírónak* is fordítható, de ők e feladatukat ténylegesen csak azt követően látták el, miután a telepítés bonyolult munkáját a terület tulajdonosával való megállapodás, szerződés alapján elvégezték. Részben vagy egészben megbízójuk tőkéjével gazdálkodva végezték e feladatukat, de saját kockázatra is vállalkozhattak, mintegy közvetítő szerepet betöltve a terület birtokosa és az áttelepülésre vállalkozók között. A magdeburgi

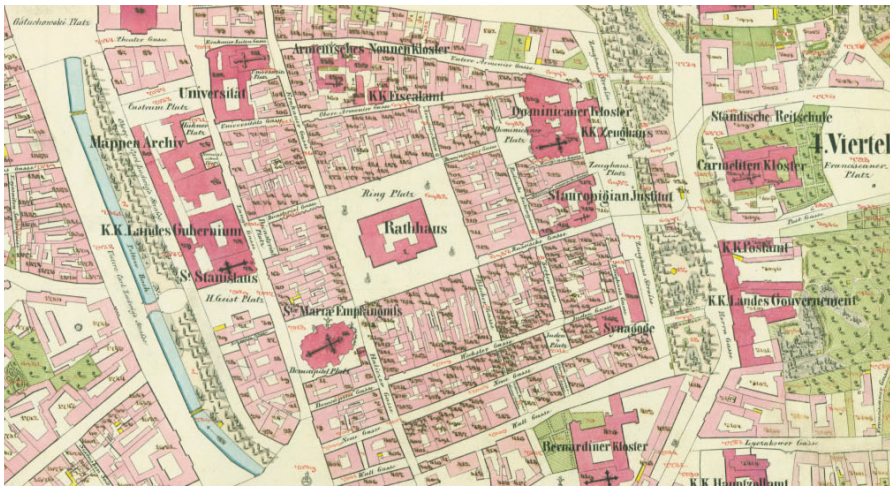

Lemberg kataszteri térképe 1853-ból. A 19. századi térképről jól leolvasható a háztelkek és a telektömbök telepítéskor kialakított rendje, és követhetők azok átalakulásainak valószínű folyamatai is. (A leírásban szereplő utcanevek jobban olvashatók a dolgozat elején bemutatott, 1863. évi térképen.)

jog, a *ius Theutonicum* több rendelkezése is erősítette a migrációs szándékokat, de ugyanezek a szabályok a telepítő vállalkozások sikerét is garantálhatták. Falvakban minden bizonnyal a *földbirtok és annak örökölhetősége*, az *Erbzinsrecht* volt a legfontosabb, a föld birtoklásáért persze fizetni kellett *éves bérleti díjat*, de nem természetben, hanem pénzben. Egy másik fontos privilégium a minden áttelepülőt megillető *azonos méretű földbirtokhoz fűződő jog* volt, az „egyenlőség ígérete", ami általában a létrejövő település formájában, a nagyjából azonos méretű házhelyekben, építési telkekben is megmutatkozott. Különleges monopoljogot jelentett, hogy a település határától egy mérföldön belül kocsmát, műhelyt nem szabadott üzemeltetni, fontos jog volt az urasági erdő használhatósága építőanyag és fűtés céljára, a halászati jog és a közös területek („közlegelő") földbérlet fizetés nélküli igénybevétele. Fontos észrevennünk, hogy a jogok – ez különösen a falvak esetében tűnik ki – egyszerre vonatkoztak egy meghatározott embercsoportra, főként németekre, és egy lehatárolt települési területre. Azaz kijelenthetjük, hogy a magdeburgi jog elsődlegesen *új települések létesítését,* régi települések esetén a feléjük irányuló *migráció elősegítését*, kezelését szolgálta. Városok esetében a „szabadságjogok" az éves vásárok tartására, az *árumegállítási jogra*, a fejedelmi, királyi területek más városaiban fizetendő *vámok alóli mentességre* és hasonlókra is kiterjedtek, mint erről később, Lwów esetében is még lesz szó.

A *ius Theutonicum privilégiumai* a telepítéseket szervező *lokátorok számára kiemelt pozíciót* biztosítottak.[172] Városokban az *advocati* olyan *jogokat kaptak*, amelyekkel

172 KOZUBSKA-ANDRUSIV (2008) p. 38

kellően méltányolhatók, ellentételezhetők voltak a telepítés munkájába fektetett erőfeszítéseik. Maga az *advocatus jog*, ami a település vezetőjének kiváltságos helyzetet biztosított, *örökletes*, sőt *elidegeníthető* is volt. *Jövedelmeiket* bőségesen biztosította a bírósági díjak őket illető magas hányada (1/3-a), komoly részt kaptak a földbérleti díjból (1/6), bérletfizetés alól mentesített földterülethez juthattak, *monopolhelyzetben* voltak kocsmák, malmok, halastavak, boltok és műhelyek létesítéséhez, halászati és vadászati joguk volt.

A 13. századtól kezdve e vállalkozások és végrehajtóik különleges jogi helyzetbe kerültek (*iure scultecie, iure advocacie*), amit egészen a 15. század második feléig sikerrel ki is használtak, amikor is a *lengyel nemesség* fokozatosan *„kivásárolta" az advocatus és scultetus jogokat*. Fontos látnunk, hogy a telepítési programok lebonyolításával nem jött létre automatikusan a települések önigazgatása, autonómiája, ezt a telepítő magas, például királyi helyzete csak elősegítette, adott esetben újabb privilégiumok alapján. Erre a témára még amiatt is részletesebben vissza kell térnünk, mert Lwówban az önigazgatás kérdése a kezdetektől több közösséget érintett: az „őslakos" szlávokat, a ruszokat, ruténeket, a betelepülő németeket, lengyeleket, örményeket, zsidókat. E kérdés taglalása előtt régebbi pontos térképek alapján próbáljuk meg elképzelni, hogyan is bonyolódhatott le a „telepítési projekt" a Seredmistia központi területén.

Figyelmesen szemlélve a kataszteri térképet, azonnal feltűnik, hogy az északi oldalon az egyébként közel tökéletesen kitűzött négyzetes forma az örmények két

utcája mentén jelentősen torzul. Egy 1770-es térkép alapján látható, hogy az északi városfal „nem állt be" a derékszögű rendbe, annak vonalán jött létre később az Alsó Örmény utca a már eltűnt erőd, a *Vyzkyi Zamok (Castrum Platz)* magasságában. Emiatt dönthetett úgy az utcahálózat „tervezője", hogy a Felső Örmény utca vonalát „elbillenti" a párhuzamos iránytól annak érdekében, hogy nagyobb telkeket tudjon osztani. A piactér (*Ring Platz*) körül fekvő nyolc telektömb belső négyzete még a 19. századi állapotában is szépen rendezett volt. A kilencedik tömböt itt is, akárcsak más kelet-közép-európai tervezett városokban, a templom céljára tartották fenn (*St. Maria Enfängniss*). A telepítés kezdeti szakaszában a lakóhely és a megélhetés biztosítása volt az elsődleges feladat. (A korábban települt krakkói német negyedben is hasonló az elrendezés, de ott a Mária-templom homlokzatával legalább befordul a Rynek felé – a tér pedig egy furcsa ívvel kanyarodik a déli „lengyel város" és a királyi palota felé. A templom a sziléziai *Glivice/Gleiwitz*ben ennél is periferikusabb helyre került, a főtér mögé, egy kisebb teresedésre.)

A város nemzetiségei

Érdemes ezután a tömbök rendje mellett a telekosztást, annak változásait is megfigyelnünk. A piactérre forduló nyugati, keleti és déli tömbökben az eredeti, 14. századi telekosztást, illetve annak természetes átalakulásait követhetjük. (Néhol észrevehetjük, hogy a párhuzamosok kitűzése nem mindenütt sikerült tökéletesen.) A tömbök ellenkező oldalán kialakított párhuzamos utcákra nyitott új építési telkeket

Két ábrázolás Lwów központi területéről. Balra: modell északnyugati irányból nézve – alul, a szürke kerítéssel határolt területen állt a középkori Nyzkyi Zamok.

A szemközti oldalon: fallal bevédett kolostorok a város keleti és délkeleti oldalán – e térképvázlaton a Nyzkyi Zamok balra, középen van. Egy 1770-es térkép alapján a fallal határolt egyházi létesítmények között volt a Latin Szeminárium, a Karmelita kolostor és templom, a Klarissza nővérek zárdája és temploma és a Szent Bernát kolostor és templom. (Később, a 18. század végén, II. József alatt ezek jó része megszűnt, területük gyakran katonai funkciót kapott.) Források: a modell Janusz Witwicki (1903–1946) építész műve, jobbra a térkép: Franz d'Ertel, Kriegsarchiv, Vienna

igen gyakran az eredeti, hosszú telkek *keresztirányú megosztásával* alakították ki, néha úgy, hogy egymás melletti telkeket összevontak. Sőt, egyes esetekben a hosszú, „átmenő" jellegű telkek is fennmaradtak. Nem tudjuk, hogy ez a *viszonylagos térbeli állandóság* összefüggött-e a tér köré települtek magasabb státusával. (Érdemes azt is vizsgálni, hogy a térre néző tömbök oldalain és a sarok helyzetű három tömbben a korabeli tervező a telekalakításoknál mely utcairányokat részesítette előnyben.)

Nincs módunk arra, hogy részletesen elemezzük a szabályos alaprajzú központi városrész utcáinak, tömbjeinek nemzetiségi jellegét, a lakosság státus- és tulajdonviszonyait, azok változásait. Már jeleztük, hogy az utcák nevei legjobban az elsőként bemutatott Monarchia-korabeli térképről olvashatók le, a hasonló korú kataszteri térképen inkább az egyházi létesítmények és a középületek helyei fedezhetők fel. A központ felől kifelé haladva a második, a „körítő" négyzet tömbjeiben a telepítés-kori tiszta rend a 19. századig nagyrészt eltűnt, az azonos szélességű telkek rövidebb sorai közé *nagyobb területű világi és egyházi intézmények* kerültek. Ezek egy része, közöttük a *Fiscalamt,* a *Mappen Archiv,* a *Zeughaus,* a *Landes Gubernium* (adóhivatal, térképtár, arzenál, kormányzósági épület) a K und K (császári és királyi) osztrák adminisztráció intézményei voltak, de elsődlegesnek az ezeknél jóval régebben települt egyházi létesítményeket kell tekintenünk. Ilyenek az *Armeniches Nonnenkloster,* az örmény apácazárda, a *Dominikánusok kolostora*, a *St. Stanislaus-templom*, és nem utolsó sorban a korábban már említett *zsinagóga* a városrész délkeleti sarkánál. Három vallási közösség létesítményeit említettük eddig, a *Stauropegian Institut*, egy 1788-ban, II. József engedélyére épült intézmény pedig az *Ukrán Katolikus Testvéri Közösség* (fraternitas) fontos kulturális központja volt, saját kiadóval és nyomdával. A kataszteri térképen csak kevéssé tűnnek fel a létesítmények előtti *kisebb-nagyobb teresedések*, melyek azonban fontos térbeli igazodási pontjai lehettek a „besűrűsödött" téri környezetben együtt élő etnikai, nyelvi és vallási közösségeknek. A sűrű fizikai környezet létrejöttét a város erős védelmi rendszereinek kiépítése is elősegítette.

Nem találtunk forrást arra vonatkozólag, hogy ki volt a tervezője, a lokátora ennek a Krakkóval vetekedő, rendezett középkori városnak, városrésznek, azt sem tudjuk pontosan, mikor történt az utcák, telkek kijelölése, mikor kezdték építeni az első házakat. Az írásos feljegyzések a 13. század közepétől kezdődően csak a város legfontosabb embereiről, az „elit" tagjairól[173] szólnak, de e nevek az első betelepülők nemzetiségi összetételére is utalnak. A város 1353. és 1359. évi *hat fős tanácsának* listáján nagy arányban *szláv hangzású nevek* szerepelnek, mint Cunate de Stunow,

[173] KOZUBSKA-ANDRUSIV (2015)

Tulajdonviszonyok Lwów belvárosában 1767-ben. Színjelölések magyarázatai: kék: városi polgárok birtokai; lila: városi birtokok; piros: nemesi birtokok; barna: egyházi birtokok; narancs: zsidó birtokok; halványzöld: kahal, zsidó közösségi birtokok; sárga: a Stauropegian Testvériség birtoka; sötétzöld: koronabirtok. A térkép forrása a Myron Kapral és Andrii Feloniuk által szerkesztett térkép: Ukrainian Historic Town Atlas (Vol. I: IVIV)

Iacusius de Jaroslaw, de Pescone Gniesna, Nicolao Rutheno, Nicolao Chambor. A 15. század elejére azonban egysíkúvá válik a lista: az 1404 és 1414 közötti nevek *döntő többsége németes hangzású*: Petrus Eyzenhuttel, Johannes Sommerstein, Nicolaus Geebel, Conradus Rippen, Nicolaus Schmedfeld, Petrus Kurschner, Johannes Worst, Weynko Weydenburg, Nicolaus Berner. Mellettük ekkor *már csak kevés szláv „őslakos" tanácsnokra* utaló név tűnik fel, mint Nicolaus Reusse, Neco Reusse, Jan Czerkis Rusin.

Valószínűleg nem tévedünk sokat, ha a messze nem teljes névsorok alapján is arra következtetünk, hogy a *lengyel király által privilegizált németek* tényleges betelepülése nem sokkal a 14. század közepe után történt, majd az ezt követő mintegy fél évszázadban az újonnan jövőkkel együtt *meg tudták szerezni a város vezetői pozícióit* mind a joggyakorlásban, mind a közigazgatásban. Nagy segítségükre volt ebben egy 1378. évi, *Wladyslav Opole herceg* által kibocsátott újabb „charter", ami megadta Lwównak az *advocatia* jogot, azt, hogy az *advocatust* (a német *Vogt*ot), a város bíráját a város tanácsnokai maguk közül választhassák meg. Olvasóink most nyilván elgondolkodnak azon, hogy néhány évtized alatt létrejött egy lengyel királyi fennhatóság alatt álló város, amiben az „őslakosokat" háttérbe szorítva

a csak kissé más nyelvű, de az ortodox keresztény helyett római katolikus vallású betelepülők vették át az irányítást. Ha kizárólag nemzetállam-építési szemléletben gondolkodnánk, erőszakos kolonizációt, sőt hódítást, a szerves endogén folyamatok durva megtörését kellene látnunk a változás mögött, ahogyan a 19. századi és 20. század eleji történészi gondolkodásban ez meglehetősen általános is volt. Lwów-Lemberg-Lviv azonban éppen azért kap különös figyelmet a mai történészi gondolkodásban, mert a középkortól kezdődően mindig soknyelvű, sokvallású, sok etnikumú város volt, ahol persze a különböző „népek" együttélése nem lehetett zavartalan. Feszültségeik kezelését, mint látni fogjuk, általában *a felsőbb hatalmi szereplők* (a lengyel állam, a Habsburg állam, a Monarchia) vállalták fel, de sajnos csak a 20. század első feléig. Bőven tárgyalni fogjuk majd a multikulturális együttélés témáit, előbb azonban a városigazgatás és a jogszolgáltatás intézményi rendszereit, azok változásait tekintjük át röviden.

A városi önkormányzat intézményei

Az 1300-as évek végére a városnak *két irányító szervezete* volt: a *városi bíróság (collegium scabinale)* az *advocatus* (Vogt) vezetésével, és a *városi tanács (collegium consulare)* a polgármester, a *burgomaster* irányításával. A már említett 1378-as szabadságlevél szerint a hat fő tanácsost *a város polgárai választhatták* meg, de tisztségükben az uralkodó (illetve képviselője, a *starosta*) erősítette meg őket. Forrásaink azonban bizonytalanok abban, hogy ténylegesen kik tartozhattak Lviv választójoggal rendelkező polgárságához. Az örmények bizonyára nem, ők saját advocatus-szal rendelkezhettek, sikerült *nagyfokú joggyakorlási önállóságot* szerezniük; az ortodox rutének, mint a korábban felsorolt nevekből sejthető, lehettek polgárok, de talán csak akkor, ha áttértek a katolikus hitre. (A belváros Kapral/Feloniuk-féle bemutatott térképe a nemes/polgár birtokosi kategóriák szerint osztályoz, csak a zsidóság birtokait mutatja etnikum, illetve vallás szerint a városrész délkeleti sarkában.) Kozubska-Andrusiv szerint a városi tanács saját pénzalapja a tagok személyes befizetéseivel részben „önfinanszírozó" volt, de az alap részesült a városi földek bérleteiből, egy „tanácsi" malom bevételeiből, a borra kivetett adóból is. Míg a tanácstagok jelentős befizetésekre voltak kötelezve, mentesültek a városi adók fizetésétől és a sörfőzésre, az alkohol lepárlásra kivetett díjak alól is.

A tanács kezdetben hat fővel működött, létszáma csak a 16. század elején, egy *palatinusi* (a Rus' Palatinate körzet kormányzója a lengyel király alatt) *pénzügyi vizsgálat* után nőtt 12-re (6+6), akik éves rotációban működtek. Ezzel együtt a vezetés egyre inkább *zárt, oligarchikus jelleget* öltött, a *tanácsosokat életfogytiglanra választották*, sőt az új tagot a működő bírók, a collegium scabinale tagjai közül *maguk a tanácsosok választhatták,* nem – mint korábban – a város polgárai. E rendszer

Lemberg az első osztrák birodalmi katonai felmérésen 1770 körül. Jól érzékelhető a kontraszt a telepített belváros tömörsége és a külvárosok laza beépítése között. Egyedül a 13. században már állt északi Pidzamche városrészben (Krakkói külváros) látható egy zártabb beépítésű utca. (A katonai felmérés pontosan ábrázolja keleten és délkeleten a kolostorokat védő, a 18. század végén még fellelhető erődítések nyomait is.) Interneten: https://maps.arcanum.com/en/browse/country/firstsurvey/, tovább: Gaizien und Ladomerien (1779–1783).

nyilván a városi igazgatás professzionálisabb jellegét biztosította, de Lwów számára az államhatalommal szembeni nagyobb önállóságot is. Nem véletlen, hogy a támadás e választási rend ellen egyszerre indult a starosta állami szintjéről és a helyi elit azon családjai felől, akik kiszorultak a hatalomból. 1541-ben azonban a király egy újabb privilégiumlevélben meghagyta a tanácsosok jogát az utódok megválasztására, csak a „királyi" polgármester kijelölésének jogát adta át képviselőjének, a starosta-nak. Ezzel a város *Krakkónál és Poznannál is nagyobb autonómiához* jutott, ugyanakkor igen gyakran állami szintre került fel a helyi konfliktusok kezelése, az egymással vitában álló nemzetiségi és gazdasági-társadalmi csoportok közötti viták eldöntése.

A város igazgatásának zárt, oligarchikus rendszerével szemben 1576-ban, *Báthory István* (lengyel király: 1575–1586) uralkodása során lépett fel először határozottan Lwów közössége. Gyenge városigazgatást, kontrollálatlan pénzköltést, hatalmas veszteségeket, hatalommal való visszaéléseket, a családi és baráti érdekek előtérbe helyezését és hasonló vádakat vetették a tanácstagok szemére. A „régi" választási rendet, a tanácsosok számának hat főre való visszaállítását, életre szóló kinevezésük eltörlését és a városi költségvetés közösségi kontrolljának bevezetését kérték a királytól. Báthory 1578-ban azonban más megoldást választott, olyant, amilyent más európai városok, de Krakkó is alkalmaztak. Megnövelte a város igazgatásában résztvevők létszámát, bevezette a „negyvenek kollégiumát", a *Quadragintavirat*ot. Húsz kereskedő és húsz iparos feladata lett a városi tulajdonnal való gazdálkodás, a közpénzköltés, az adókivetések, a fő városi döntések ellenőrzése. Ezzel a kormányzat hármas rendszerűvé bővült: az *Ordo Consuralis*, az *Ordo Scabinalis* és az *Ordo Quadraginta virorum*, az igazgatás, a joggyakorlás és a gazdasági kontroll intézményeivel.

Népesség, nemzetiségek, vallások, feszültségek

A „központi" és a „helyi állam" kapcsolata minden középkori és kora újkori európai város életében meghatározó volt, Lwów esetében azonban viszonyukat bonyolult nemzetiségi és vallási feszültségek szőtték át. A város „újraalapítása" a 14. század második felében a terjeszkedő *Lengyel Királyság*, illetve a *Lengyel-Litván Nemzetközösség* állami keretei között történt. Már akkor több nemzetiség lakott a városban, illetve kereste fel, főként kereskedelmi céllal. A 14. században a lengyel király által betelepített, privilegizált németek vallása egyezett a *római katolikus* lengyelekével, de a többi keresztény hitű nemzetiség esetében is voltak nem jelentéktelen eltérések. A szláv őslakos *rutének* (vagy *ruszinok*, középkori nevükön: Rus' vagy kisorosz) vallása *bizánci rítus szerinti keleti (görög)katolikus* volt. A harmadik századtól már *keresztény örmények* régi, ún. *apostoli egyháza* 1602 után párhuzamosan működött az *örmény katolikus egyházzal,* ami a Rómával kötött unióval jött létre, utóbbinak Lwów lett a lengyelországi központja. Fontos tudni, hogy a római katolikus egyházétól eltérő vallásgyakorlást a középkori szemlélet hajlamos volt *eretnekségnek tartani*; a városba nagy számban betelepülő *zsidóság* hite pedig az „idegenség, a másság" kategóriájába sorolódott.

A középkori feltételezett „kettős alapítás" idején csak durva feltételezés, hogy a városnak legfeljebb 3-4 ezer lakosa lehetett.[174] Még kevésbé tudjuk elképzelni, hogy a lakosság akkor és később is milyen arányban oszlott el a telepített, fokozatosan besűrűsödő belváros és a lazán beépülő külvárosok (ld. az első katonai felmérés térképét) között. Egy, az etnikai csoportok városi helyzetének történetével foglalkozó írás[175] szerint a város lakosságszáma az 1500-as évek végén sem volt több 14 ezer főnél. Közöttük az 1400-as évek után még jó ideig a németek alkották a többséget, de a szomszédos *Kis-Lengyelországból (Małopolska)* történő lengyel bevándorlás, illetve a németek asszimilációja révén a lengyelek aránya már elérte az egyharmadot.

Az 1600-as évek elején, amikorra a város lélekszáma már *22-23 ezer* lehetett, *50-55 százalékuk tartozott a római katolikus közösséghez* (lengyelek és németek), *körülbelül 20 százalékuk volt rutén, 10 százalékuk örmény, és 15 százalékot tett ki a zsidó népesség*. E nagyobb létszámú népesség már a központi magnál jóval nagyobb területen oszlott szét, a külvárosokban azonban a nemzetiségi/vallási arányok jelentősen eltértek, ott a rutének tették ki a többséget. Furcsa helyzet volt egészen a Monarchia koráig, hogy a belvárosban csak az utóbb felsorolt három népcsoportnak

---

174 A már többször idézett enciklopédia a 13. századra 2-3000 főt becsül.

175 KAPRAL (2005), Myron: *Lviv and its ethnic groups in the second half of the sixteenth century*, in: Ukrainian Studies, Cambridge MA, 2005.

volt „saját" utcája. A ruténeknek is volt utcájuk, az *ulica Rus'ka*, míg lengyel vagy német utcát nem találtunk a régi térképeken. Azaz *csak a „kisebbségek" kaptak saját utcát*, ahol a nemzetiségi elitjük a domináns katolikus lengyelektől és németektől viszonylag elkülönülve élhetett.

A különböző népcsoportok városi foglalkozásokban való részvétele igen eltérő volt. Egy 1500-as évekből származó pénzügyi elszámolás szerint (KAPRAL, 2005) a helyi iparos réteg döntő részét a katolikus németek és a lengyelek tették ki. A két népcsoport politikai és kulturális asszimilációját nem gátolta vallási különbség, a németek a nemesi rang elérésére törekedtek, ami a lengyel nemesi államon belül nyilván előnyökkel járhatott. A ruténeket a királyhoz történt folyamodásaik ellenére is csak ritkán fogadták be az iparos céhekbe, csak néhány olyan foglalkozás volt – például a szabó, a festő, a szűcs –, ahol a számarányukhoz közelítő, vagy annál nagyobb mértékben voltak képviselve. Az örmények a ruténeknél nagyobb arányban tudtak bekapcsolódni a kézműves tevékenységekbe, a zsidók úgyszólván teljesen ki voltak szorítva ezekből. A két népcsoport alacsonyabb társadalmi státusát ellensúlyozta, hogy a gyakran pénzszűkébe kerülő állam rászorult kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatásaikra, királyi bizományosok, vámhivatalok vezetői, kincstárnokok, pénzügyi főfelügyelők, sőt esetenként királyok és mágnások személyes bankárai is lehettek. Emiatt is ők inkább az államhatalom magas szintjei felől, kevésbé a városon belüli csatornákon át kaphattak jogi természetű támogatást.

Lengyelek és rutének

Jellemző módon a feszültségek az egymás nyelvét valamennyire értő két szláv népcsoport, az *ortodox, illetve keleti katolikus rutének és a római katolikus lengyelek* között élesedtek ki az 1500-as évek végére. A rutének minden háttérbe szorultságuk ellenére ekkor már jelentékeny gazdasági erővel bírtak, saját utcájukban komoly ingatlantulajdonnal, a 23-ból 20 házzal rendelkeztek. Magától értetődő volt, hogy *a várost uraló lengyel-német elittel azonos jogokat kívántak elérni,* és ennek érdekében a városi tanács számukra hátrányos döntéseivel szemben rendszeresen a királynál, illetve annak magas rangú képviselői által vezetett bíróságoknál kerestek ügyükre támogatást. A rutén lakosságot felbátorította az 1569-ben, *Lublinban* megkötött *lengyel-litván unió*, amelyben a szomszédos fehérorosz nemesség is a lengyelekhez hasonló jogokhoz jutott. 1972-ben sikerült is elérniük az utolsó Jagelló uralkodónál, *Zsigmond Ágostnál*, hogy a lwówi rutén közösség vallási, gazdasági, jogi és kulturális téren egyaránt a katolikusokkal azonos helyzetbe kerüljön.

A város lengyelek által uralt tanácsa a dekrétum kétszeri megerősítése (1574 és 1577) ellenére ellenszegült a királyi döntésnek, sőt vezető rutén személyiségeket vetettek

Lent: előkelő rutén és lengyel nemesúr az 1500-as évekből. Jobbra: a gótikus latin katedrális madártávlati képe. Az eredeti rajzon az aláírás: „Vornehmer Russe – Polnischer Edelmann".

börtönbe. 1578-ban, amikor már *Báthory István uralkodott a lengyel trónon*, a királyi dekrétum a rutének panaszait így rögzítette:

> *„(…) ők (a rutének) nem kapták meg a város szabadságjogait és mentességeit, mint más polgárok, köztük a lvivi lengyelek; a 'görög' templom papjától adót szedtek, nem engedték meg nekik az iparűzést és a munkát, megtiltották nekik, hogy tanoncokat tartsanak. Nem engedték, hogy hirdessenek, áruljanak és gyártsanak alkoholos italokat és bort, nem vásárolhatnak házat a város terén, nem taníthatják a szabad művészeteket, nem lehetnek a városi tanács tagja, nem léphetnek be céhekbe (…)"*

Az új király azonban nem a rutének mellett döntött, panaszaikat elutasította, sőt ténylegesen érvénytelenítette az elődje által adott privilégiumokat. Egyebek mellett a rutének Lwówban – a lengyelekkel ellentétben – csak vásárokon árusíthattak, ami rendkívüli gazdasági hátrányt jelentett számukra. Báthory később, 1585-ben sem másította meg elutasító döntését. Nincs mód itt tovább részletezni a két nemzeti és vallási közösség közötti feszültségeket, de említést érdemel, hogy a XIII. Gergely pápa által 1582-ben bevezetett naptárreform is komoly zavarokat okozott a városban, mivel az ortodox és az örmény egyházak nem voltak hajlandók átállni az állami szinten előírt új időszámításra. A városi tanács elérte, hogy egy királyi dekrétum kimondja, hogy a katolikus ünnepeken a többi valláshoz tartozók boltjai, műhelyei zárva maradjanak. A rutének és örmények áruit elkobozták, ha a szabálynak

ellenszegültek. A más vallásúak harangjai máskor zúgtak, a dominikánus barátok, akiknek a temploma és kolostora csak egy utcával volt arrébb, elérték, hogy a latinok vallási ünnepein a *Mária Elszenderülése (Dormitio Mariae) görögkeleti keresztény templom* újonnan emelt magas tornyában a harangok hallgassanak.

Bár Lviv-i egyetemi forrásunk (KAPRAL, 2005) hosszan taglalja a rutén etnikum háttérbe szorított helyzetét, azt is sejteti, milyen okai lehettek annak, hogy a keleti keresztény rutén nemzetiség az újkor első évszázadaiban már jelentős gazdasági erővel rendelkezett a városban. Egy helyi „civil vallási" szerveződés, a *Mária Elszenderülése Testvériség* komoly szellemi támogatást kapott a *konstantinápolyi patriarchától*. Ennek lett egyik eredménye a *Stauropegiális Intézet* létrehozása a belvárosi Rus'ka utcában, ami a helyi egyházkerülettől független intézetként a rutén (azaz ukrán) közösség fontos kulturális központjává vált. Általánosságban pedig a földrajzilag és civilizációsan is peremhelyzetű térségben Konstantinápoly bukásával felerősödtek a kultúra keleties vonásai, ezzel együtt a 16. század elejétől jórészt elzáródtak a város szárazföldi kapcsolatai Európa déli térségei felé. Ahogyan általában lenni szokott, most is egy mobil nemzetiségi csoport, az örmény kereskedők adtak hatékony választ ezekre a változásokra.

Az örmény etnikum sajátos helyzete

Egyetérthetünk abban, hogy az előbb tárgyalt rutének képezték Lwów „őslakos közösségét", az *örmények pedig kétségkívül bevándorló kereskedőkként érkeztek*.[176] Középkori – gyakran kényszerű – migrációjuk egyik fontos térsége volt a Feketetenger északi partvidéke, ahol az 1200-as évek második felében *a velenceiek és a genovaiak* építettek ki fontos kereskedő kolóniákat. Innen, a Krím-félsziget felől, illetve a nagy folyamok, *a Duna, a Dnyeszter, a Dnyeper és a Don torkolatától* indulva érték el az örmény kereskedők Kelet-Közép-Európát, Észak-Európát, és az Arany Horda területein át, a Polo testvérek járta úton Kelet-Ázsiát. (A települések neveit lásd a térképvázlaton.) Első nagyobb csoportjuknak a városba érkezése a 13. századra tehető, de a pontos időpont kérdése komoly viták tárgya volt a város tanácsa és az örmény közösség között, amikor ők is – a ruténekhez hasonlóan – szélesebb jogokért

---

176 OSIPIAN (2015), Alexandr: *Practices of Integration and Segregation: Armenian Trading Diasporas in Their Interaction with the Genoese and Venetian Colonies in the Eastern Mediterranean and Black Sea (1289–1848),* in: Georg Christ, Franz Julius Morche, Roberto Zaugg et al.(eds.): Union in Separation. Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100–1800), Roma: Viella, 2015, pp. 349–361. OSIPIAN (2014), Alexandr: *Forgeries and Their Social Circulation in the Context of Historical Culture: The Usable Past as a Resource for Social Advance in Early Modern Lemberg/Lviv*, Kamatorsk Institute of Economics and Humanities, Department of History and Cultural Studies, 2014.

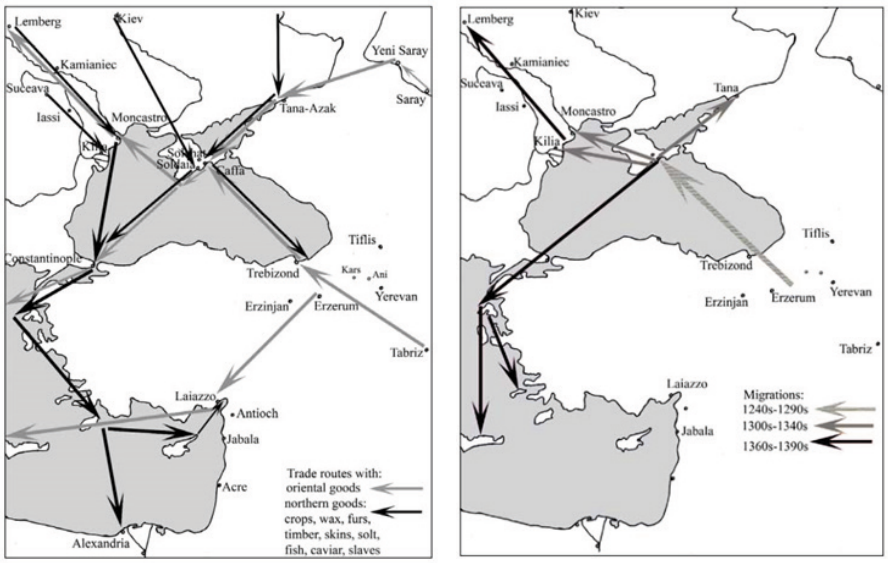

Örmény migráció és távolsági kereskedelem a Fekete-tenger és Földközi-tenger keleti medencéje térségében. A térképvázlatok nem ábrázolják a kilikiai örmény államot a Földközi-tenger keleti medencéje mentén (ld. Laiazzo, Jabala), ami Antiochia és Acra muszlim elfoglalása (1268 ill. 1291) után fontos szerepet játszott a Mediterraneum és Lwów közötti kereskedelmi kapcsolatokban. Forrás: OSIPIAN, 2015 i. m., 360. és 361. oldali ábrák.

küzdöttek, illetve megszerzett jogaikat védelmezték. Azzal érveltek, hogy már Lwów alapítása óta a város polgárai,[177] hiszen Leo Danyilovics fejedelmet segítették a harcaiban. Igen valószínű, hogy 1356-ban, a III. Kazimir által adott alapítólevél kibocsátása idején már élt egy jelentősebb keresztény örmény közösség a városban, akik saját „nomocanon"-t, az egyszerre egyházi és civil törvényeiket[178] követték.

A keresztény örmények „magukkal hozott" saját jogrendszere – bármennyire is „eklektikus" jellegű volt – elegendő intézményi erővel rendelkezett ahhoz, hogy a német telepesekre vonatkozó jog, a *ius Theutonicum* hatálya csak opcionálisan terjedjen ki közösségükre. 1356-ban a jogot adományozó király, Nagy Kazimir elismerte a megtelepedett örmény közösség létét, megadta számukra az önigazgatás, a saját joguk szerinti és saját bírájuk általi jogszolgáltatás lehetőségét, de a magdeburgi jog szerinti működés opcióját is. A „öregek" tanácsának vezetője, az örmények saját bírója a bevándorolt közösségben sokat meg tudott tartani eredeti hatásköreiből, sőt 1367-től az örmény püspök is ítélkezési jogot kapott egyházi és világi ügyekben. Különleges kettősség alakult ki mind a jog általános rendszereit

177 Forrásunk (OSIPIAN, 2014) egy tanulmányában erről az érdekérvényesítő küzdelemről ír. A városi tanács úgy érvelt, hogy az örmények nem lehetnek „őslakók", hiszen Danyilo idején a város még „nem volt megalapítva", ezután ők egy régebbi – valószínűleg soha sem létezett – fejedelemre, egy bizonyos Theodorra kezdtek hivatkozni.

178 NADEL-GOLOBIČ, (1979), Eleonora: ***Armenians and Jews in medieval Lviv: Their role in oriental trade, 1400–1600***, in Cahiers du Mode Russe/Année 1979 (20-3-4), pp. 345–388

Lent: örmény nő és férfi hagyományos öltözetben.

Balra: a lvivi örmény katedrális udvara. Forrás: örmény bélyeg rajza a szerző által alakítva.

tekintve, mind a napi bírósági gyakorlatban. Amikor az örmény jog – például az örökösödés szabályaiban – jelentősen eltért, akkor is annak megfelelően ítélkeztek, ha a városi bíró, az advocatus hozta meg a döntést. A tárgyalt ügyek és képviselőik szerint vegyes összetételű bíróságok jöhettek létre: vagy az örmény bíró elnökölt a városi ülnökök felett, vagy fordítva. E duális helyzetben Lwów tanácsa folyamatosan a jogszolgáltatás egységesítésére törekedett. Az örmény közösség és a városi tanács közötti viták során az 1400-as években számos – itt nem tárgyalható, néha egymással ellentétes – állami szintű döntés született, míg 1519-re az úgynevezett „örmény statútum" keretei között minden idők egyik legeklektikusabb jogi építménye jött létre „az örmény, a mozaik, az iszlám, a keleti római jogok, a nyugati lengyel és német jog elemeinek" elegyeként (NADEL-GOLOBIČ, 1979). Ez a statútum képezte az örmény jogszolgáltatás alapját egészen 1784-ig, amikor eltörölték a független örmény bíróságot.

A rendelkezésünkre állt forrásaink állítása szerint az örmény kolónia a 13-14. században először a Pidzamche városrészben telepedett meg. Az 1970-es években, még a szovjet időkben kutató Nadel-Golobič három templomukról ír, ő úgy tudja, hogy volt közöttük egy Szent Anna-templom is. Mi e külváros egyetlen létező vagy elpusztult templomát sem tudtuk azonosítani középkori örmény templommal, így a népcsoport megtelepedési területét inkább a Pidzamche külváros és a 14. századi telepes város közötti határvonalon kerestük. Itt – mint bemutattuk – még a 18-19. században is létezett két örmény nevű utca, az északi fekvésű Alsó és a déli Felső Örmény utca. Az északi örmény utca a mai *Lesi Ukrainsky utcának*

Az örmények katedrálisa és az utcájuk

felel meg, ami nagyjából párhuzamos a lebontott várfalak helyén létrejött *Ivana Gounty utca – Danyla Halitskoho tér* egyirányú utcapárral. Mivel ezen a vonalon futott a középkorban az az országút, ami az akkor lengyel fennhatóság alatt lévő Lwówot az ugyancsak lengyel *Przemyślhez* kapcsolta, igen logikusnak tűnik, hogy a főként kereskedelemből élő örmények már kezdetben is itt telepedtek meg. Ezt a feltételezésünket erősíti, hogy a *két Virmenska utca között* építette meg már 1361–1370 között egy Kaffából jött gazdag kereskedő *az örmény katedrális (Örmény Szűz Mária Elszenderülése Templom)* első épületeit, ami körül egy zárt udvarban a következő évszázadokban különlegesen eklektikus építészeti együttes jött létre. Ez az együttes fogadta be később az örmény katolikus püspökség rezidenciáját is.

Az örményeknek a városban elfoglalt társadalmi helyzete alapvetően eltért a ruténekétől. Bár ők sem juthattak be a várost uraló katolikus elit sorai közé, a kereskedelem nagy része már korán a kezükbe került. 1402-ben kaptak jogot arra, hogy rutén, lengyel és litván területeken kereskedhessenek, e jogosítványukat 1462-ben *Jagelló Kazimir* megerősítette. Csak ők szállították a keleti luxustermékeket, szőnyegeket, hímzéseket, a drágakövekkel díszített fegyvereket, ékszereket, a durva selymet, damasztárut, és keleti fűszereket, mint borsot, gyömbért, sáfrányt és szerecsendiót, a karavánutak vezetői is általában örmények voltak. Ez – és az, hogy ők voltak a malagabor szállítói is – előnyös alkupozíciót biztosított számukra, ha a városi elit túlterjeszkedéssel vádolta meg közösségüket. A királyi szinten működő bíróságok ezért szinte mindig az örmények mellett döntöttek. Egy 1562–1563-ban, *Sigismund Augustus (Zsigmond Ágost)* idején a királyi bíróságon folyt tárgyalás során az örmények panaszai így hangzottak:

„Lwów polgármestere, a tanácsosok és a magiszterek nem engedik meg, hogy a maguk körében ítélhessék meg a véres sebekkel összefüggő ügyeket, nem engedik, hogy ingatlant vásároljanak a városban és a külvárosokban, és nem teszik lehetővé az örmények jelenlétét az üléseken." (KAPRAL, 2005)

Forrásaink szerzői számos 16. századi analóg esetet mutatnak be. Kereskedelemből származó jövedelmeiket az örmények részben ingatlanba fektették, vásároltak és építettek, főként a belváros északi részén, a két utcájuk mentén. De jelzálog-hitelezés[179] révén is jutottak ingatlanokhoz, így fokozatosan nőtt a városban elfoglalt területük. A német-lengyel elit az általa uralt tanácson keresztül csak részben tudta megakadályozni, hogy az örmények a legbelső magban további nagy értékű háztulajdonokhoz jussanak, és engedniük kellett abban is, hogy csak bizonyos vámjellegű korlátozásokkal vásárolhassanak házakat a külvárosokban. (Ez utóbbi azért is fontos volt számukra, mert a belső, védett városrész egy idő után nem tudott további lakókat, intézményeket befogadni.) Az ingatlanokkal kapcsolatos bírósági gyakorlatban egy királyi döntéssel elérték, hogy a helyi bíróságokban a *városi alderman* mellett két örmény idős elöljáró (*senior*) is szót kapjon. A „véres" (gyilkossági, vagy annak kísérlete) ügyekben ugyanakkor a városi tanács megtarthatta kizárólagos jogosítványait. A tanács esetenként megfélemlítő hatalmi eszközökhöz is folyamodott, vád alá helyzete, elzárta a közösség egy-egy jelentősebb személyiségét. Általában is gyanúval követte a más vallási rítusok szerint élő, más nemzetiségű örmény közösség zártkörű megbeszéléseit, félve attól, hogy azokon esetleg a katolikus városi elittel szembeszegülő elöljárókat választanak meg.

A városi tanács politikájának állandó részét képezték azok a törekvések, amelyekkel az örmény kereskedők által forgalmazható termékek körét, illetve kereskedésük engedélyezett helyeit kívánták korlátozni. Mint írtuk, az örmények főként magas

Örmény kereskedők egy orosz város, talán Moszkva előtt. A festmény valószínűleg Vasznyecov Apollinárij Mihajlovics (1856–1924) orosz festő műve.

179 A jelzálog-hitelezés adóköteles volt Lwówban is, 1562-ben egy örmény vezetőt állítólag éppen azért tartóztattak le, mert nem fizette a jelzálog-adót, s emiatta Krakkóba tartó szállítmányát is elkobozták.

értékű keleti árukkal kereskedtek, sőt e téren monopolhelyzetben voltak, így a tanács, csak ritkán tudta keresztülvinni korlátozó szándékait. Behozatalukra a városi mellett az állami elit is rászorult, így korlátozásuk csak „magas államérdek" fennállása esetén lehetett sikeres. Ma már nehezen érthető, hogy gyakran miért éppen a bor vagy a méz kereskedelme volt a viták tárgya.[180] Előbbi akkor – és nem csak a legmagasabb körökben – az étkezés melletti „alapital" volt, utóbbi pedig a csemegék egyetlen édesítőszere, így e két termék behozatalának korlátozása, a többi „luxustermékkel" együtt, csak ritkán ment át a királyi bíróságok rostáján. Ez volt a helyzet 600 körül, amikor Lwów katolikus püspöke, *Jan Dymytr-Solikowski*, egy korábbi állami hivatalnok hibáztatta Báthoryt, mert „idegenként" túl sokat engedett meg az örményeknek. Indoklásában azt is javasolta, hogy az örmények, de a lengyelek se mártsák bele magukat „tisztességtelen kocsmai ügyekbe", csak olyan dolgokkal foglalkozzanak, mint a germánok, az itáliaiak és a spanyolok. Az örményektől pedig azt kérte, hogy „hagyjanak fel az olyan drága termékek kereskedelmével, mint a keleti szőnyegek, az édes madeirai borok, a sáfrány, amik semmi hasznot nem hoznak, csak a Koronát taszítják évente csődbe." Kapral igazolva látja a püspök állítását, a keleti kereskedelem mérlege kedvezőtlen volt a lengyel fél számára, a kiegyensúlyozatlan piaci helyzet miatt túlzott mennyiségű ezüstpénz áramlott ki Törökországba és Moldáviába.

Csak ekkor, a 17. század elején, *III. Sigismund* (III. Zsigmond) idején sikerült jelentősebb korlátokat támasztani a királynál az örmény kereskedelem súlyának növekedésével szemben. E korlátok azonban inkább a kereskedelem egyes helyi létesítményeinek helyére, számára vonatkoztak, az örmény kereskedelmi túlsúlyt lényegében nem befolyásolták. Eddig az időpontig az örmények a város terén belül mind lakóhelyeiket, mind üzleti tevékenységeiket tekintve kitűnő pozíciókat tudtak elérni. Már az 1400-as évek elején mintegy 60 házuk volt a városban, 1407-ben 80 örmény fizetett adót. Egy utazó 1620-ban 70 örmények által lakott házat látott, bennük 2-3 „háziúrral" (NADEL-GOLOBIČ, 1979), a külvárosban pedig további hatvanat. A kereskedők céhének elöljárói 1589-ben a város kereskedelmi létesítményeinek nemzetiségek, illetve vallási felekezetek közötti eloszlásáról számoltak be (KAPRAL, 2005); a „gazdagnak" hívott, drága áruk forgalmazására 38 nagyobb raktár működött, ezekből 22 volt az örmények kezében, 8 a katolikusok, 6 a rutének tulajdonában, kettő birtoka vitatott volt. A 24 „szegény árukkal" foglalkozó

---

180 KURDI (2019), Krisztina: ***A memoár, mint útleírás: A tokaj-hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal bolehovi zsidó kereskedő visszaemlékezései alapján.*** AETAS történelemtudományi folyóirat 34. évf. 2019, 3. szám. E tanulmányból tudjuk meg például azt, hogy a szamorodni a borivó lengyelek kedvenc itala volt, és a szó is lengyel eredetű.

kisebb boltnál is hasonló volt a helyzet: a katolikusok kezében csak kettő volt, a rutének tulajdonában három, a nagy többség, 19 bolt örmény birtok volt.

A városépítő zsidóság pusztulása

A várossal foglalkozó tudományos és népszerűsítő irodalomban az elmúlt évtizedekben különös figyelmet kapott *a zsidó közösség története.* A diskurzust a vészkorszak tragikumának bemutatása mellett azonban más „etnopolitikai" feszültségek is befolyásolják. Mintaszerű egyrészről az az igyekezet, ahogyan ma a zsidó közösség dokumentálni próbálja a még a 20. század elején is élő, de jórészt örökre elveszett helyi *magasrendű kultúrája emlékezetét és tárgyi emlékeit*, másrészről az emlékezetpolitikára állandó árnyékot vet a második világháború idején az ukránságot kollaborációval vádoló nagyorosz politika. Ennek azonban az is következménye, hogy kissé kevesebb történészi figyelem fordulhat a régebbi időszakok, a középkor és a kora újkor felé, ami írásunk fő érdeklődési területe.

A megismert „oknyomozó" jellegű történeti forrásaink logikáját követve most is azt vizsgáljuk meg először, hogy milyen jogi, társadalmi és gazdasági kapcsolatrendszerek működtek a vallásukban és etnikumukban, részben nyelvükben (általában jiddis) is eltérő, *idegen nemzetiségként kezelt zsidó közösség*, illetve a központi (lengyel, lengyel-litván) állam, a várost irányító katolikus (lengyel, német) elit és a többi nemzetiség között. E kapcsolatok a középkorban és a kora újkorban a zsidóság esetében is főként a gazdasági, kereskedelmi előnyök és korlátozások egyensúlyának folyamatos korrekciójában testesültek meg, sokban hasonlók voltak ahhoz, amit az örményekkel kapcsolatban korábban írtunk. A zsidóság középkori *„államjogi helyzete"* azonban más volt: Nadel-Golobič a lengyel királyságban helyzetüket és szerepeiket a „kincstár szolgája" (*servi camerae*) német és osztrák területeken gyakorolt régi funkciójukhoz hasonlítja, bár jelzi, hogy e meghatározás nem teljesen érvényes rájuk:

> *„A közösség többi nemzetiségtől elkülönült kezelése (az angol szövegben: separation) nem csak a zsidók „nem-keresztény" vallásával függött össze, hanem a Lengyel Királyságban betöltött sajátos gazdasági szerepükkel is. A zsidók autonóm vallási és jogi közösséget képeztek, akik csak a királynak, később a helyi uraknak (a mágnásoknak) voltak alárendelve. A király vagy a nagyurak a zsidók védelmezőiként léptek fel (acted as), ugyanakkor a zsidó gazdagság „végső urai" (ultimate masters of) is ők voltak, társak a zsidó pénzemberek bevételeiben, a tőlük beszedett speciális adók és számos kölcsönműveleteik haszonélvezői. A király magdeburgi joggal autonóm városokban telepítette le őket, és a zsidóknak gyakorlati megoldásokat kellett*

találniuk a városi polgárokkal való együttélésre, akik irigyen védelmezték polgárjogi monopóliumukat."

Bár a legtöbb forrásunk úgy tudja, hogy zsidók már az 1300-as évek elején nagyobb számban éltek Lwówban, írásban elsőként csak az 1356. évi III. Nagy Kazimir-féle szabadságlevél említi őket. E privilégiumoknak megfelelően ők is – az örményekhez hasonlóan – választhattak a magdeburgi jog szerinti és a saját, „talmudi-rabbinikus" joguk alapján történő ítélkezés között, utóbbi esetben azonban a helyi bíróságnak kellett felügyeletet gyakorolnia. A rabbinikus bíróság csak akkor ítélkezhetett egyedül, ha mindkét fél zsidó volt. Ha az ügyben keresztény és zsidó is szerepelt, az ítélkezés csak a különböző szintű állami bíróságokon és a városi bíróságon történhetett, annak megfelelően, hogy az alperes zsidó volt, vagy keresztény, illetve hogy a keresztény félnek milyen rangja volt. Keresztény nemesember (*szlachta*) ügyeiben csak a királyi bíróság, illetve első fokon a királyt képviselő *starosta* bírósága dönthetett.

Ez a rend a további évszázadokban lényegét tekintve nem változott, az 1356-os szabadságlevél után mintegy 20 évvel, 1367-ben Nagy Kazimir egyes korábbi (1334, 1347) kis-lengyelországi (*Malopolska*) privilégiumokra hivatkozva megerősítette a zsidó közösségnek *a belső autonómiához, szabad vallásgyakorláshoz való jogait*, üldözésük esetére pedig *biztosította számukra az állam védelmét*. Amikor a 16. század közepén a városi elöljáróság megpróbálta teljes körben magához ragadni a helyi jogszolgáltatás hatáskörét, egy királyi rendelet megtiltotta a város magisztrátusának, hogy zsidókat vád alá helyeztessen. Ezzel nagyjából egy időben a lengyel területek zsidósága egy saját, átfogó jellegű autonóm szervezetet hozott létre, a *„Négy Ország Tanácsát",* amely alatt a királyság négy tartományában: *Nagy- és Kis-Lengyelországban, Ruténiában (Vörös Rusz) és Volhíniában (Volinyi terület)* bíróságok működtek. Ruténia provincia fellebbviteli bírósága Lwówban volt. A provinciák bíróit a Tanács választotta, amely olyan, bonyolultabb ügyekben ítélkezett, mint büntetések kiszabása, tulajdoni prioritások, a Tanács vezetői pedig a fellebbviteli bíróság bírói voltak. Közigazgatása számára Lwów zsidó közössége a magdeburgi jog szerintihez hasonló szervezetet hozott létre, „vénekkel", akik általában a közösség leggazdagabb tagjai voltak. *Külön igazgatása volt a városnak és a külvárosnak (kahal* – szuburbia, de még a város határain belül), ami azért is lehetett fontos, mert a városi hatóságok különösen törekedtek a külső területeken folyó zsidó kereskedelem korlátozására. A két közösség az 1500-as évek végére teljesen elkülönült, mindkettő *saját rabbiátussal és bírósággal* rendelkezett.

A város két zsidó közösségének társadalmi és gazdasági helyzete a vizsgált időszakban sajátos hullámokban változott. Az 1400-as évek elején erősödött fel a katolikus egyházban és a zsidó pénzemberekkel szemben eladósodó nemességben,

Két kép a Lwówban megtelepedett zsidó közösségről.

Balra: az 1846-ban klasszicista stílusban átépült Templom Zsinagóga a Régi Piactéren (Starij Rynok), amit a németek 1941-ben – számos zsidó építészeti emlékkel együtt – lerombolták.

Lent: egy zsidó család. Források: képeslap, illetve Henryk Rodakowski: Karczmarz Jasio akvarellje 1862-ből.

polgárságban az *„antiszemita érzület"* (NADEL-GOLOBIČ, 1979 kifejezése). Ez a térségben Lwówot kevésbé érintette, miközben a zsidókat kiutasító német, sziléziai, cseh és spanyol városokból, köztük *Kölnből, Augsburgból, Magdeburgból, Breslauból (Wroclaw), Prágából*, de a litván területekről is, *a zsidók keleti irányú migrációja* indult el, ami a térség királyi városaiban, köztük Lwówban talált menedéket. Velük számos képzett szakember, tudós és orvos is érkezett a városba. A kedvező és kedvezőtlen hatások hullámverései során a 15. század vége és a 16. század eleje a zsidó kereskedelem erős állami korlátozását hozta magával, a textilkereskedelem tiltását, a kereskedésnek csak vásárokra való korlátozását, éves limiteket a behozható és cserélhető termékekre, birkára, gyapjúra, a külvárosi kereskedés tiltását és hasonlókat. Mindezen tiltások és korlátozások ellenére a zsidó kereskedelem a 16. század folyamán határozottan növekedett és gazdagodott, a század közepén például az élőjuh kereskedelem több mint 50 százalékát ők tartották a kezükben.

Megint Báthory István uralkodása idejére rendeződtek el valamennyire a viszonyok, amikor 1578-ban egy királyi privilégium *minden más kereskedővel azonos elbírálás alá* helyezte a zsidókat, majd a városi vezetést arra kötelezte, hogy nyolc év időtartamra újra kössön kereskedelmi megállapodást (*Pacta judaica*) velük. E paktum engedélyezte a *„török árukkal" való kereskedelmet is*. A már oszmán uralom alatt lévő Konstantinápolyban is számos zsidó kereskedő működött, ami sok bonyodalommal járó versenyhelyzetet teremtett köztük és Lwów kereskedői között. A városba érkező, jórészt luxus jellegű termékek 1577 és 1582 között született listája

Egy különleges értékű madártávlati fénykép 1921-ből „Lviv zsidónegyede" cím alatt, amelyen három zsinagóga is látszik. Jobbra fent a nagy kupolás épület, a Templom Zsinagóga, balra a többi épületnél jelentősen nagyobb ház a három fenti ablakkal a Nagy Külvárosi Zsinagóga, tőle balra, a sarok felé a Bed Lechem haszid zsinagóga (1840–1846) áll a négy emeleti ablakával. A háromszögletű Krakkói tér alatt a bérházak közé szorított színház áll.

(NADEL-GOLOBIČ, 1979) jól magyarázza, miért volt előnyös az országos és helyi elit számára *a nagyobb engedékenység*. A helyi hatalom ettől függetlenül folyamatosan arra törekedett, hogy a zsidók – mint az örmények is – egyfajta „vándorló, beszállító" nagykereskedőként működjenek, csak az éves vásárokon, illetve az év többi napján is csak a helyi kereskedőknek adhassák el az árujukat,[181] hogy *a további hasznok már az utóbbiaknál csapódjanak le*. Ezek a korlátok számottevők voltak, de a térség legalább egy tucat városában rendeztek éves vásárt, és természetesen a városi kereskedők is érdekeltek voltak az általuk *kellő felárral továbbértékesíthető áruk* rendszeres érkezésében. Így miután III. Sigismund idején, 1592-ben megint komoly korlátozások léptek életbe, három évre rá mégis újabb nyolc évre kötött paktumot a város a zsidó közösséggel, ami a kölcsönös érdekeket kompromisszumos módon érvényesítette.[182]

A zsidó közösség Lwówban történt helyfoglalásának idejével, helyével kapcsolatos forrásaink ugyanolyan ellentmondásokat tartalmaznak, mint amilyenekkel a város egészének tárgyalása során korábban találkoztunk. Az általunk megismert források szerzői is elfogadják, hogy a város első „kompakt" területi egysége a mai Pidzamche kerületben volt, így állítják, hogy a „régebbi" zsidó közösséget ebben a mai külvárosban alapították meg. Ha ezt elfogadjuk, az egyik legelső zsidó vallási központ a *Sianska utca* mentén lehetett a *Nagy Szuburbán Zsinagóga* (a térképen:

181 Keletről érkezett áruk: nyers irha, szattyánbőr, bársony, selyemtaft, nyersselyem, selyemszövet, gyapjúholmi, kecskebőr, kabátok, zsákok, plédek, szőnyegek, fűszerek; nyugatról: kések, nürnbergi vasáruk, salétrom, kaszák, réz, nürnbergi és moldáviai ruhák.

182 A kompromisszumos megállapodás részleteit lásd: NADEL-GOLOBIČ, 1979, p. 370

„1”) körül. Tudjuk, hogy ez a ház 1632-ben épült, a németek által elpusztított kőépület helyén korábban egy fából készült zsinagóga állt, de annak megközelítő építési évét sem sikerült megtudnunk. Egy másik forrásunk határozottan azt állítja, hogy Lwów legelső zsinagógája a belvárosban, a mai *Fedorova utca 29.* alatt épült 1320-ban. Ez az időpont azonban túl korainak tűnik, mert megelőzi a Nagy Kazimir általi alapítás 1356-os, illetve a város zsidó közösségnek adott privilégiumok 1367-es dátumát. Ez utóbbi helyen térképünk „14” alatt egy családi (*Nachmanowitz család*) zsinagógát ábrázol, a *Nagy Városi Zsinagóga* (a térképen „9”) a *Staroyevreyska (Régi Zsidó) utca 34*-ben állt, aminek szerepét később az *Arany Rózsa Zsinagóga* vette át. (Utóbbi utca első említése is későbbről: 1383-ból származik.) Az ellentmondásokat csak azzal oldhatjuk fel, hogy a városban – mint már írtuk – két elkülönült zsidó közösség létezett, fejlődött, és ezek helykeresése, megtelepülése hasonló időben, egymással párhuzamosan folyhatott.

Mint láttuk, a belvárostól északkeleti, keleti és délkeleti irányban nagy kiterjedésű keresztény egyházi létesítmények, főként kolostorok, apácazárdák létesültek. Nyilvánvalóan ezzel is magyarázható, hogy a város ezen oldalain térképünk egyetlen zsidó emléket sem mutat. A növekvő létszámú zsidó lakosság lakásai és létesítményei számára a központhoz közel csak a Poltva folyó menti mély fekvésű, nyugati területek álltak rendelkezésre, amiket még a 18. század végén is számos vízelvezető és öntöző csatorna hálózott be (A bemutatott katonai térképen nem könnyű a vízfolyások és a földutak megkülönböztetése.) *E városrész rendezése*, utcahálózatának kialakítása főként a 19. században, az *osztrák fennhatóság alatt történt*. Bizonyára nagyban

Lwów/Lviv zsidó közösségének két fontos központi helye egy újabb (ukrán) térképen. Balra a Pidzamche városrész a régi piactérrel (Stary Rynok), jobbra a belváros délkeleti sarka a Régi Zsidó (Staroyevreyska) utca végénél. Forrás: lia.lvivcenter.org

segítette a főutcától délre fekvő területek felértékelődését II. József császár rendelkezése, amivel a jezsuiták majorságát *városi parkká* alakíttatta. Később ide települtek a város egyetemei, felsőfokú iskolái, kulturális létesítményeinek jelentős része. Amint ezt térképünk is mutatja, a kellően *toleráns állami politika* idején a zsidó közösség építőkedvével és tőkéjével komolyan kivette részét a városrész fejlődéséből. A térkép és a kapcsolódó tanulmány részletesebb – itt nem bemutatható – elemzéséből az is kiderül, hogy ezek az építkezések csak ritkán kapcsolódtak közvetlenül a közösség hitéletéhez. Egy felületes áttekintés alapján[183] az ábrázolt területen csupán hét vallási, vagy a zsidó vallásgyakorláshoz szorosabban kötődő épületet találtunk, 12 házat, amelyekben *neves polgárok, művészek, írók laktak*, a többi jelzett helyen valamilyen *közintézmény állt, köztük 7 középfokú iskola*. De volt ott városszerte híres pékség, kávéház, szálloda, gyógyszertár, és persze bank is; egyértelműen látszik, hogy az enyhén emelkedő terepen elterülő, zöldfelületekben gazdag városi környezet vonzó életteret biztosított a zsidó közösség számára is.

Nem találtunk forrásokat arról, hogy Lviv nemzetiségei milyen mértékben éltek területi elkülönültségben, a belváros „nemzeti" nevű utcái mellett mekkora volt a város egészében az „etnikai/nemzetiségi szegregáció". A zsidóság időbeli és térbeli

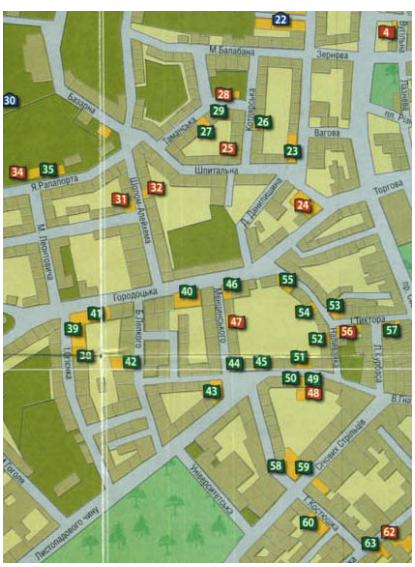

Lemberg első (1779–1783, osztrák) katonai felmérésének részlete és a zsidó közösség északi és nyugati külvárosokban való megtelepedésének helyeit jelző mai térkép. (Tájékozódásul: a térképek jobb felső sarkában a Nagy Kazimir alapította város sarka, a régi „Alsó Várkastély" – illetve a mai Operaház – helye látszik.) Balra fent a sarokban a tévesen írt „Juden begr" (Zsidó hegy, „Berg") a régi zsidó kórház és temető helyét is jelzi. A térképeken balra lent a jezsuiták majorsága, illetve a helyén létesült városi park. A 18. századi katonai térkép elérhetősége: mapire.eu

183 Az Orach-féle teljes térképen az északi „első" megtelepedés helyén 9 számjel található, a központi fekvésű első gettóban 11, a belső városrészben további 8, a most bemutatott térképen 39 számjel szerepel, ez együtt az összes 100 számjel 2/3 része. A további megjelölt helyek a teljes térkép alapján a központtól DNy-i irányban vannak, illetve a nyugati irányú kivezető utak mentén.

Élet és pusztulás a Pidzamche városrészben. Balra: emberek a Nagy Külvárosi Zsinagóga előtt, jobbra Oksana Boyko fotója: Sianska utca, domb a felrobbantott épület helyén. Forrás: wikimedia.org, lia.lvivcenter.org

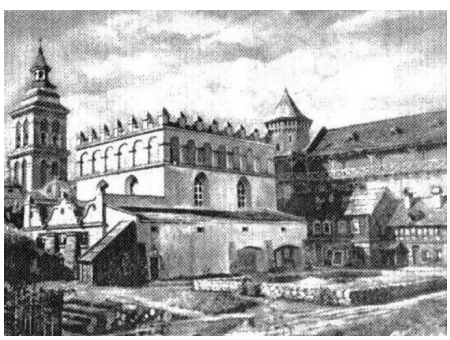

Az Arany Rózsa Zsinagóga egy 19. századi rajzon és maradványai. 1990 után felmerült az újjáépítése, de végül egy emlékhely létesült. Források: destinationlviv.com és fest.lviv.ua

„mozgásáról" azonban viszonylag jó képünk van egy holokausztot túlélt helyi matematikatanár, amatőr történész, *Boris Orach internetes térképe* és tanulmánya alapján.[184] Az itt nem közölt teljes digitális térkép alapján látható, hogy a két korai mag, a pidzamchei külvárosi és a Régi Zsidó utca menti korai, „gettó" jellegű egység a vizsgált időszakban nem növekedett jelentősen, ugyanakkor a zsidó közösség az általunk vizsgált korszakot követő évszázadokban *további jelentős városi területeken* telepedett meg és épített, fejlesztett. Ez a terjeszkedés egészen az osztrák (Habsburg) fennhatóság idejéig folyt.

Lwówból Lemberg, a város és a nagyhatalmak

Miközben a lengyel fennhatóság alatt élő Lwów nemzetiségeinek ügyeit, a köztük lévő feszültségeket a lengyel királyok több-kevesebb sikerrel és néha a felek megelégedésére intézik, a környező európai térségben alapvető hatalmi átrendeződések jönnek létre. „Nagyhatalmak", birodalmak, monarchiák erősödnek,

[184] Az internetes tanulmány angol címe: Jewish Lviv: 100 adresses: Map of Boris Orach

Balra: Lengyelország 18. század végi három, 1792-ben, 1793-ban és 1795-ben történt felosztásának térképe (vörös és narancs: Poroszország, kékek és lila: Oroszország, sötétzöld és világoszöld: Ausztria – Habsburg Monarchia: Kingdom of Galicia, Little Poland, New Silesia, West Galicia – Krakkóval!). Jobbra: az ukrán, az orosz, a zsidó és a lengyel népesség arányának változása Lviv-ben a 20. században. (A második világháború előtti és utáni évek zsidó népességi arányai hiányoznak, a megszakított vonal szinte jelképesen mutatja pusztulásukat.) A lengyelek lecsökkent aránya jórészt a dolgozat elején tárgyalt népességcserék eredménye

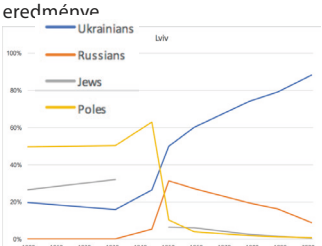

gyengülnek, utóbbiak között a gyakran *Rzeczpospolita*[185] néven emlegetett lengyel államot a 18. század végén három alkalommal is felosztják. A Lengyelország felosztását bemutató térképen jól látszik, hogy a Habsburg Monarchia a nyugati lengyel területeken Poroszországgal osztozott, ugyanakkor a cári birodalom már ekkor e két államnál legalább kétszer nagyobb területhez jutott. (Ez a folyamat folytatódik a második világháború után is, Lengyelország mintegy német területekre történt – már említett – „rátolásával".) A lengyel lakosság arányának 60% fölé emelkedése a két világháború között Lviv vonzerejét jelzi a III. Rzeczpospolita lengyel

185 Pontosabban: I. Rzeczpospolita, az 1569 és 1795 között élt Lengyel-Litván Nemzetközösség, ami a lublói szerződéssel jött létre, megkülönböztetve a második, 1918 és 1939 között élt és a harmadik, 1990 utáni Rzeczpospolitától.

államban. Nincsen mód itt arra, hogy nagyobb részletességgel foglalkozzunk a városnak a Habsburg Monarchia alatti történetével, amikor a folyamatok sokban hasonlítottak a hazaiakra. Lemberg lett a legnagyobb osztrák koronabirtok, Galícia, *Regnum Galiciae et Ladomeriae* fővárosa; az 1776. évi 29 500 fős lakossága 1813-ra 212 ezerre nőtt, ami jelentős, de a korban nem példa nélküli növekedés volt. A még erősen agrár jellegű térségben a város elkerülte a komolyabb iparosítást, így *az infrastruktúra fejlesztése* lépést tudott tartani a mérsékeltebb migrációval. A II. József idején érvényesült felvilágosult abszolutizmus szellemében a fejlesztések inkább *az adminisztráció, az oktatás, a kultúra* területén és *az állam kezdeményezésére* folytak. Visszatekintve azt is feltételezhetjük, hogy Lwów/Lemberg modern várossá fejlesztésével mintegy Bécs és Prága „keleti" ellenpólusának kiépítése is szándék volt, amit a központokból oda helyezett osztrák és elnémetesített cseh bürokraták irányítottak. A városkép egységesülő historikus átalakulása mellett a védelmi szerep háttérbe szorulása is a modernizációt szolgálta, a város erődrendszerét már 1777-ben, majd 1825-ben lerombolták, Bécsnél (1857) és Prágánál is (1870) korábban.

A korabeli „világkereskedelem" megváltozott irányai közepette a város kereskedelmi jelentősége is visszaszorult egy időre. A modernizáció árnyoldala volt természetesen a „germanizáció", ami főként abban jelentkezett, hogy 1830 után az igazgatás és az egyetemi oktatás nyelve a latin helyett a német lett. (Lásd összehasonlításként a magyarországi szándékokat is!) Forrásunk szellemesen jellemzi a germanizáció okait és fő következményét:

> *„Az 1830-as években egy német utazó számára Lemberg teljesen német városnak látszott, olyan volt, mint Magdeburg, Nürnberg, Frankfurt am Main. „Németségét" nem csak óvárosa magdeburgi jog alapján történt tervezése, hanem az az érzet is erősítette, hogy a város jó kormányzat védelme alatt áll, erős a törekvés a rendre, és nem utolsósorban a „német" kávéházak miatt.*
>
> *A város germanizációja kiváltotta a lengyel elit ellenállását. A tizenkilencedik század közepére a város magas kultúrája két antagonisztikus táborra, „Schiller pártjára" és „Mickiewicz pártjára" oszlott. A lengyel aktivitás központja egy kulturális intézmény, az Ossolineum volt, amit 1815-ben az osztrák kormány engedélyével alapítottak. A lengyel kulturális mozgalom csak része volt a növekvő nacionalizmusnak, aminek az volt az egyértelmű célja, hogy visszaállítsa a Rzeczpospolitát, annak korábbi („történelmi") határai között."* (HRYTSAK, p. 55)

A két elit szembenállása végül azzal járt – megint a magyar történethez hasonlóan –, hogy a Habsburg hatalomnak a sorozatos katonai veszteségei és soknemzetiségű birodalma feszültségei közepette 1860-ban egyezségre kellett jutnia a lengyel

elittel. Hrytsak ezt az egyezséget úgy jellemzi, hogy a „tizenkilencedik század utolsó negyedére a német 'Lemberg' újra a lengyel 'Lwów' lett." A Habsburgok monarchiája a – gyengeségéből is fakadó – vallási és nemzetiségi toleranciájával segítette a város fejlődését, de a nagyhatalmi szembenállások világháborúkká eszkalálódása felülírta a birodalmi struktúrák mindenfajta, korábban vélt „óvó, kiegyensúlyozó" szerepű előnyét, hatalmas embertömegek elpusztításához és államilag kierőszakolt migrációjához vezetett. Lwów/Lemberg/Lviv városa mindkét tragédiára példa.

A város a földrajzi térben

Többször is felfigyelhettünk arra, hogy a Nagy Kazimir-féle Lwów külvárosai karakteresen más-más jelleggel fejlődtek. Volt már szó arról, hogy a város eltérő módon növekedett a nyugati és a keleti oldalon, és hogy emiatt ott más-más városi környezetek alakultak ki. Úgy látjuk, hogy itt is – mint sok más város esetében – a földrajzi adottságok és a rájuk való racionális emberi reagálás együttesen hozták létre a különböző mintázatokat. Sikerült találnunk egy nem különösebben mutatós térképet, amin a tengerszint feletti magasságok színjelei „alatt" az utcahálózat térképe is látszik. A szemléletes egybevetés érdekében e térkép alá tettük a város 1853. évi első kataszteri térképének egy-egy, nyugati és keleti részletét. A szokatlan színeket használó topográfiai térképen[186] a színek ellenére is érzékelhető, hogy a város e részei egy északi irányban enyhén lejtő folyóvölgyben fekszenek, amelyben a Nagy Kazimir alapította város négyzete csak néhány méterrel van magasabban a tőle nyugatra és északra elterülő külvárosoknál. Egy, itt nem bemutatott másik, osztrák-kori topográfiai térkép alapján (őrzi: Library of Congress, Washington DC) a város központjának átlagos magassága Bf. 290 méter, a térképről leolvasható kiemelkedések: Vysoky Zamok: 413 méter, Gora Leva 380 m, Szvjatojúrszka Gora 321 m, Klepariv 379 m, Licsakiv 359 m. A városközpont északkeleti és nyugati oldalán a hegyek csak két helyen magasodnak kissé több mint száz méterrel a város szintje fölé, de közelségük miatt a városképben, illetve a különböző ábrázolásokon igen karakteresen jelennek meg.

E földrajzi adottságokhoz igazodtak az első *komolyabb területigényű külvárosi telepítési döntések*, és e döntések továbbgyűrűző hatásai is. Nem túl részletes vizsgálódásunk szerint a keleti oldalon *az obszerváns ferencesek 15. század végi*

---

186 Zavarhatja az olvasót, hogy a folyóvölgy mélyebben fekvő területét a szokásos sötétebb zöld szín helyett a térkép a kékek különböző árnyalataival jelzi, illetve, hogy a legmagasabb pontokon a hegyek „kifehérednek". Cirill betűkkel halványan olvashatók egyebek mellett a „Pidzamcse", „Kaiserwald" (Császári erdő) , és a „Szvjatojúrszka Gora" (Szent György-hegy) helynevek.

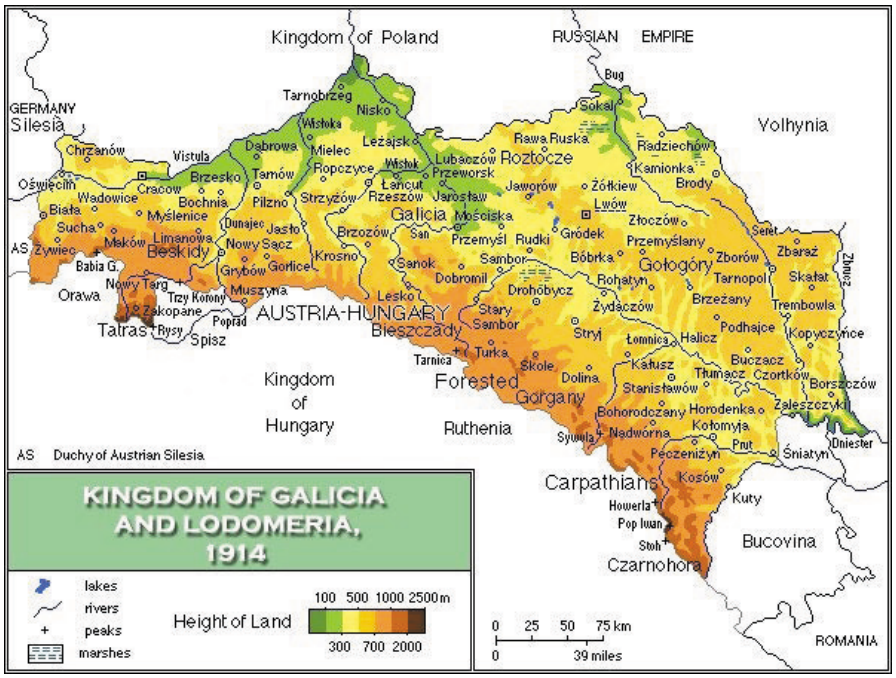

Galícia és Ladomeria hegy- és vízrajzi térképe a településekkel. L'viv a 500-700 méter közötti magasságú Gologóry-hegyek között egy észak felé lejtő fennsíkon fekszik, csupán 40-45 km-re két folyótól, a Dnyesztertől és az északi irányban kapcsolatot adó Bugtól. A város regionális helyzete a kereskedelem szempontjából kimondottan előnyös volt.

megjelenése indította el a sajátos „kolostornegyed" jellegű fejlődést.[187] *A karmeliták zárdája, a bencés apácák, az irgalmas nővérek kolostorai* szőlőikkel, kertjeikkel, gyümölcsöseikkel, nagy szabad területeikkel és a már említett védőfalaikkal *máig tagoló és fellazító hatást gyakorolnak* a keleti városrész alaprajzi rendszerére. Nem változtatott sokat e laza struktúrán az osztrák kor sem, amikor a kolostorok egy része *katonai funkciót* kapott:[188] a „Veres kolostorban" tüzérségi laktanyát rendeztek be, de volt a városrészben lovaglóiskola, lőtér, tüzérségi raktár, salétromlerakat. Létesültek a városrészben különböző *kormányzati épületek* is a büszke „k und k." (*kaiserliche und königliche)* rangjuk jelzésével, valamint egy *katonai kórház*, és itt épült meg a város *általános kórháza*, annak közelében *a süketnémák és a vakok intézete* is. Északon a pidzamchei zsidónegyed újkori fejlődését határozottan befolyásolta számos *külterjes jellegű piaci funkció* megtelepülése. A 19. századi térképen a *Vieh Markt* (szarvasmarha piac), a mai Operaháznál a *Salzmarkt* (sópiac) szó olvasható, de egy

187 Nem sikerült egyelőre tisztázni egy fontos időrendi kérdést: az egyházi létesítmények „épültek-e bele" a város védelmének erősítése céljából létesült csillagbástyás erődrendszerbe, vagy a falakat a kolostorok védelmére építették. Az előző változat látszik valószínűnek.

188 A katonai létesítményekről lásd: forgottengalicia.com

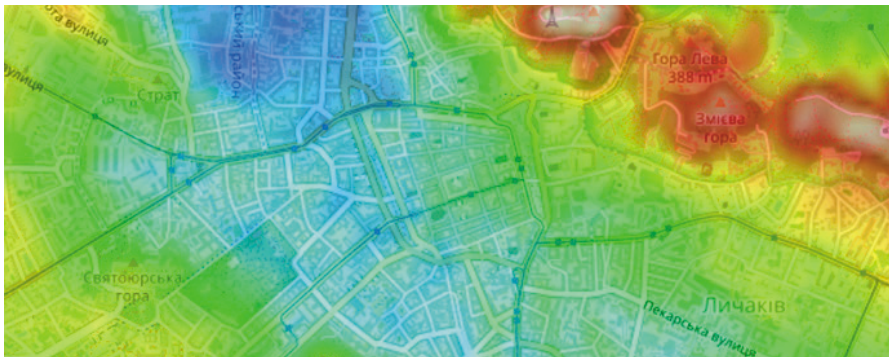

L'viv központi területeinek topográfiai térképe

Az 1853. évi első kataszteri térkép két részlete. Az összehasonlító értékeléshez ajánlatos a város egy másik, már hivatkozott, 1853. évi osztrák térképének használata: lvivcenter.org, a topográfiai térkép elérhető: en-gb.topographic-map.com

A város mai űrfotója. Érdemes összevetni a topográfiai térképpel, a nagyobb zöldfelületek jelentős része követi a kiemelkedő terepvonulatok helyét és irányait.

kisebb téren volt ott *Tandelmarkt* (ócskapiac) is, a Templom Zsinagóga terén, a Régi Rynokon pedig a *halpiac* működött. Mindezek mellett két *Strafhaus* („büntetőház", azaz börtön) is állt a területen, kissé nyugatabbra *Dampfmühle* (gőzmalom) ontotta a füstöt, a belvárostól közvetlenül északra pedig a *Holzplatz*on, a fatelepen árulták a tüzelőt és az építőanyagot. Mindezek a város működéséhez akkor alapvetően fontos helyek és funkciók, de semmiképpen sem egy „elit" lakóterület tartozékai. A középkori

telepített belvárostól nyugatra és délnyugatra fekvő területek a 18-19. századra *zárt, kompakt városréssé* fejlődtek. A magasabb státusú lakó- és intézményterület kialakulásának okai között korábban már említettük a jezsuita rendet és városi parkká alakított kertjüket.[189] A helytörténészek úgy tudják, hogy még a rend 1550-es évek eleji betelepülése előtt egy *Jan Scholz-Wolf* nevű sziléziai betelepülő vásárolt meg egy, a Szent György-magaslathoz vezető út menti, enyhén lejtős földrészletet kiterjedt családja eltartására és épülésére. Majd a terület a nagy katolikus térítő ambícióval érkező jezsuiták kezére jutott, akik *jobbágyaikkal gazdálkodtak* a földön. A jezsuita rend Róma által való 1773. évi feloszlatása után 11 évvel II. József immár világi egyetemet létesített négy fakultással a terület szomszédságában, persze német professzorokkal. 1799-ben végül a császár a *konfiskált területet haszonbérbe adta* egy *Johann Höcht* nevű restaurátornak, aki – talán mert ez lehetett a tranzakció feltétele – egy *Karl Bauer* nevű akkori *„tájépítész" szakemberrel városi parkot* terveztetett és létesíttetett.

Olvasónk bizonyára érzékelte, hogy leírásunkkal a *magán-közösségi partnerségben („PPP")* történő település- és ingatlanfejlesztés korabeli jellegéről is képet próbáltunk adni. Fontosabb ennél a városnak az a különleges, a mai űrfotón is érzékelhető értéke, hogy a 19. századi térbeli fejlődése során számos, a központjától alig több mint egy kilométer távolságban lévő parkot „nőtt körbe", olyanokat, mint a *Stryjsky Park*, vagy a *Lychakivskyy Park*, ami a keleti oldalon fekszik. A város térképeit szemlélve az is feltűnhet, hogy a szűkebb városközpont felől *délnyugati irányba futó utcák közel párhuzamosak*. Miután aligha gondolhatunk itt tudatos tervezésre, feltételezhetjük, hogy – mint számos európai és hazai városban – a szántóföldek dűlőútjai, mezsgyéi jelölték ki a későbbi városi utcák vonalait. Vagy itt is az első jelentős beavatkozás, a jezsuiták nagy telkének geometriája határozta meg a szomszédos fizikai beavatkozásokat? Nem tudhatjuk, az ilyen és hasonló feltételezéseink csak akkor lennének igazolhatók, ha a 18. század véginél régebbi térképek is rendelkezésünkre állnának.

Záró gondolatok

Többször is átolvasva a többször is késznek ítélt anyagot, az az érzésünk támadt, hogy olvasóink talán túlzottan optimistának érezhetik a különböző népek együttélését bemutató sorainkat – ha a történelmi visszatekintés során egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről. Igen, azt láttuk, azt akartuk látni, láttatni, hogy a vizsgált évszázadokban az értékek és érdekek egymásnak feszülő és kirobbanó ellentétei hamarabb lecsillapodtak, kiegyensúlyozódtak, ha valaki, egy fejedelem, egy király,

---

189 A kert történetéről jó leírás olvasható: Yuriy Zhuk: *Ivan Franko Park – formerly Jesuit Gardens*, lásd lia.lvivcenter.org

egy békét kötő hadvezér, politikus „közbeszólt", és így egy ideig elviselhetőbb évek jöhettek. Persze csak akkor, ha nem jött közbe egy pusztító aszály vagy járvány, ami persze a „korral járt". A felsőbb hatalom emberei büszkék lehettek, amikor alattvalóik számosságára, hasznosságukra gondoltak, és ügyeik okos elrendezésére törekedtek, de ez az érzésük másfajta, rombolóbb aktivitásba is fordulhatott, ha hatalmi ambícióikkal újabb alattvalók és földjeik, egyéb erőforrásaik megszerzésére nyílt lehetőségük, vagy éppen a régiek megtartásáról kellett gondoskodniuk.

Követve a galíciai város elmúlt, nagyjából kilenc évszázadának történetét, azt mondhatjuk, hogy a térség hatalmi/politikai változásai Lvivet egészen a 20. századig viszonylag szerencsésen érintették. A 18. század végi fontos hatalmi átrendeződéssel, a legyengült lengyel nagyhatalom felosztásával – amelynek királyai a 14. században kétségkívül modernizálták a várost – Lemberg Krakkóval együtt a lehető legelőnyösebb szelet alá, Bécs, Prága városi kultúrája vonzásába került.[190] A mostani, 1991 utáni helyzet azzal írható le a legmarkánsabban, hogy *az ukránság a gyengülő nagyhatalom, a szovjet-orosz világ befolyása alól újonnan alakuló nemzetállamként kíván kiszabadulni.* Erre az ambícióra és a „birodalom" durva és elfogadhatatlan ellenlépéseire tragikusan rakódnak rá a 20. század történései, amelyekre tanulmányunkban csak röviden tudtunk utalni. Ez a fő oka annak, hogy esetenként a jogos nemzeti törekvéseknek a tömeggyilkos rendszerekhez hasonlítása is hangot kaphat. A hazai józan tudományosságban főként ez a nehezen feloldható feszültség kap hangot,[191] a csak felületesen ismert 1991 utáni ukrán[192] munkákban és a nemzetközi kutatásokban Ukrajna és a város szigorúan elméleti és aktuális témái komolyan jelen vannak, de elemzésük túlmutat e dolgozat keretein. Az általunk csak kevés megismert helyi kutatás között különösen érdekes egy szociológiai jellegű munka (SEREDA, 2009), amely a szovjet időszak „egyenirányított", a város korábbi kisebbségeit figyelmen kívül hagyó szovjet-orosz emlékezetpolitikáját az 1991 utáni változásokkal statisztikai és szociológiai módszerekkel veti össze három szinten:

> **A város mint társadalmi szöveg:** *a tér megjelölése, identitás-adás – emlékművek, emléktáblák, utcanevek, egyebek (temetők, múzeumok, boltok, éttermek belső terei stb.)*

---

190 Kevéssé ismert, hogy Mozartnak a zeneszerző halála után született fia, Franz Xaver egy ideig Lembergben, elmondása szerint „a birodalom legtávolabbi vidékén" élt.

191 VONNÁK (2022), Diána: *Ukrajna Oroszországon innen és túl – nemzet és nemzettudat*, in: Magyar Narancs XXXIV. évfolyam 12. szám, 2022. március 24., de hasonlók mondhatók el LAGZI idézett írásáról is.

192 SEREDA (2008), Victoryia: *Politics of Memory and Urban Landscape: The case of Lviv after World War II.*

Szövegek a városról: *városimázs építése – média, útikönyvek, egyebek (naplók, memoárok, filmek, festmények stb.)*

A város az emberek fejében: *internalizálás (megemlékezések, emlékünnepek, hősök), az ellenállás stratégiái*

Az ilyen munkák ösztönzésében, nyilvánosságra hozásában fontos szerepe van a Bécsben működő IWV-nek (Institut für Wissenschaften vom Menschen, angolul Institute for Human Scienses, IHS).[193] Más munkák mellett a Sereda-féle kutatás is azt az optimizmusra reményt adó helyzetet mutatja, hogy L'viv emlékezetpolitikája nem azonosítható mindenben Ukrajna egyirányú, a nemzetállam-építés szándékát támogató emlékezetpolitikájával. L'viv egyedisége abban is van, hogy a város – legalábbis értelmiségének jó része – képes átlátni a város múltjának számos fontos, identitást adó, alakító folyamatát, ezért hajlandó befogadni, a város terében megmutatni Lwów és Lemberg hajdani építőinek emlékeit is. A gond inkább abban van, hogy ezek között szelektálni kell, és az emlékek mai képviselői hajlamosak túlzott eréllyel képviselni meggyőződésüket. Ahogyan a 20. század elején a Galíciában, Brodyban született író, újságíró, Joseph Roth (1894–1939) mondja: a városok egyéniségek. L'viv talán képes lesz megőrizni valamennyit múltja soknemzetiségű, európai karakteréből úgy is, hogy e karakter hordozói már régen nem járják a város utcáit.

> *„Nagyon is merész dolog városokról írni. (...) A városok sok mindent elrejtenek és sok mindent megmutatnak, mindegyikük egyéniség, mindegyikük sokaság, és mindegyiknek több ideje van, mint annak, aki szól róluk, a létező személy, csoport, és a nyelvek, amiken építőik kommunikáltak."*
>
> (Joseph Roth, Frankfurter Zeitung, 1924)

---

193 Magánalapítású kutatóintézet (IWV/IHS). Ösztöndíjak és konferenciák szervezésével segíti fiatal kelet-közép-európai társadalomkutatók tudományos munkásságát. Neves európai és amerikai kutatóintézetek szavatolják a színvonalat, a támogatottak nagy többsége a térség egyetemein (Prága, Varsó, Lviv stb.) tanuló posztgraduális hallgató. Az immár Bécsben működő CEU is bekapcsolódott az IWV munkájába, 2022 nyarán azonban Budapesten rendezett nyári egyetemet.

E, VNIVERSITE FAVXBOVRGS DE PARIS AVEC LA DESCRIPTION DE SO

Porte S. Antoine
La Bastille
Place Royalle
R. S. Antoine
P. S. Bernard
Place de Grève
Place Maubert
Le Palais
Place Dauphine
Les Halles
LA RIVIERE DE SEINE
Les Tuilleries
le Manège
Les Capucins
Les Jacobins
Les Cordeliers
Les Chartreux
Les Minimes
Les Filles Dieu
Les Filles Penitentes
Les Filles Dieu
Les Filles Penitentes
Les Filles Dieu
Les Filles Penitent

EGY VÁROSTÖRTÉNETI ESSZÉ AZ ELÍZIUMI MEZŐKRŐL

Jó húsz éve olvastam egy városépítészeti témájú írásban, hogy a barokk kor jellegzetes urbánus gesztusa, hogy *a város megnyílik a nagyobb tágasságok felé és annak uralására törekszik*. Tovább olvasva a nem túl elmés esztétikai állítást, hamar kiderült, hogy a szerző Versailles-ra gondolt, ahol a palota és a város kiegyensúlyozatlan erőviszonyai pregnánsan példázzák az állítást. A korban világhatalmi ambíciókat kergető francia uralkodók rezidenciája inkább van egyensúlyban a ház ellenkező oldalán, a mesterséges táji végtelen irányában. Az ilyen nagyszerűségekre fogékony turistát ott is és Gödöllőn is a „hátsó ablakhoz" visszük, hogy büszkén fogadhassuk az elismerő morgást. (Gödöllőn a kerti látvány csak lassan válik méltóvá a szépen felújított palota értékeihez, talán emiatt is választja el kerítés a palotaudvart a parktól.)[194]

De beszélhetünk-e bármiféle „barokk gesztusról" Párizsban, ahol egy palota mintha valóban „tengelyt" nyitott volna a város felé, ráadásul az elíziumi mezőkön át? Milyen is egyáltalán egy város gesztusa? Miket, kiket képvisel a kőbe, téglába fagyott építészeti gesztus? Történelmi léptékben mérve általában nem mást, mint a racionális középszert. Jobb, ha a hatalmam révén én képviselhetem a téri változatok között a „mindenki által" legjobbnak tartott megoldást, ha enyém a magaslat, a távlat, és persze az egyenes is a tévelygő görbék közepette. Eszerint Párizs főutcája, a Champs-Élysées sem több és más, mint a francia királyi hatalom téri reprezentációja? Szó sincs róla! A sugárút jóval több annál, egy igazi populista projekt, amit az emlékek eltörlésével kellett kezdeni. A francia honba szakadt Medici-hölgyeket, a palotaépítő Katalint és a fasort állító Máriát még nem zavarta különösebben, hogy alkotásaik nevei a perifériára emlékeztetnek: *Palais des Tuileries*, Avenue des Tuileries – azaz „tetőcserepesek palotája, kertje, sugárútja". A városfalon kívüli mezőkön igazi „jó

194 Egy régebbi látogatáskor még örömmel olvashattuk a bejárat mellett Máté Zsolt építész, a felújítás vezetőjének nevét, mára eltűnt, pedig azóta igen komoly kutatások után korhű módon felújította a barokk színházat is.

helyet" kellett produkálni, ami méltó a görög istenek és hősök találkahelyéhez, az elíziumi mezők mitológiai képzetéhez. Ahol a kies táj felett a jók lelkei lebegnek, és aminek mérhetetlen unalma is hozzájárulhatott Orfeusz visszafordulásához.[195] A telkek értékén azonban bizonyára sokat dobott, amikor *1640-ben a Napkirály, XIV. Lajos* a főkertésze felé intézkedett a méltó környezetalakításról, és hogy 1709-től a sugárút neve hivatalosan is *Avenue des Champs-Élysées* lett.

De tudjuk-e, milyen útban, várostengelyben folytatódik a „legszebb világok sugárútja"? Ha szigorúan mértani megközelítésben nézzük, semmilyenben: áthalad egy kisebb diadalív alatt, lenyugodva nekifut egy üvegből épített piramisnak, érkezése pedig egy múzeumudvar – mintha eredetileg is ez lett volna a terv. Ha azonban megengedünk egy kisebb „tengelytörést" a *Place de la Concorde*-nál északkeleti irányban, a *Rue de Rivoli szigorú egyenese* következik Európa talán leghosszabb két unalmas, árkádos belvárosi házával. Az út annak emlékét őrzi, hogy egy császárrá emelt ügyes és okos francia katona Rivolinál tönkreverte az osztrák csapatokat.[196] Már Bonaparte szándéka is volt, de később meg is valósult az út meghosszabbítása a városi börtön, a Bastille felé. Ez az útszakasz kinyilvánítottan is a *hatalmi szimbolizmus* jegyében született, hasonlóan a Speer-féle berlini nagytengelyhez, a bukaresti monumentális sugárúthoz, vagy a szovjet típusú, fontos helyekre vezető széles, egyenes sugárutakhoz, mint például Dunaújvárosban a Vasmű út a Vasmű bejáratához.

Az alább következő rövid „városépítés-történeti esszé" megírására az ilyen analógiák közhelyszerűsége késztetett, még ha előadásainkon hallgatóinknak nagyképűen archetipikus vonzalmakról is beszéltünk a katedráról. Egy másik indítékot a történeti várostérképek jelentettek, amik sajátos „tér-idő" képeket rajzolnak a történelem terei iránt érdeklődők elé. Egy adott időpontban, amikor valami fontos történt, mi volt bent, mi volt kint, melyik út volt fontos, hol volt a kapu, hol építettek a kiválasztottak, hol építkeztek, akik egyáltalán tudtak, és így tovább. Itt, Párizsban persze volt néhány olyan speciális kérdésünk is, amelyekre mindenképpen választ akartunk találni. A Louvre együttesének kialakulását a középkorban, majd az 1400-as és 1700-as évek közötti térképeket szemlélve nem azt kérdeztük, hogy az egymást követő változások mögött mennyire voltak „archetipikusak" a főszereplők indítékai. Ez a racionális középszer megengedő, kvázi-pszichológiai bölcselkedésével talán elintézettnek tekinthető. Ehelyett egyszerűen csak követjük a történetet és figyeljük a szereplők

---

195 Fischer Iván a Monteverdi-mű szcenírozott változatában kellő egyértelműséggel mutatta meg a földi életbe való visszatérés „orfeuszi szépségét."

196 Az osztrák oldalon a fővezérek között a szláv nevek mellett feltűntek magyarok is, mint Alvinczi, Lipthay, Ocskay.

lépéseit. Meggyőződésünk, hogy többet tanulhatunk e megközelítéssel, mint ha a 19., 20. és 21. század hatalommániás uralkodóinak téri vonzalmait taglalnánk.

Az esszé konkrét témáját követve kérdés az is, hogy a 17. és 18. század Lajosainak és a 19. század Napóleonjainak – és persze építészeinek – végig az volt-e a szándékuk, hogy kiépüljön Párizs „nagytengelye". Egyáltalán, ebben a formában mikor állt össze egy ilyen gondolat, milyen részkoncepciók dolgoztak a háttérben? Engem végül egy örök érvényű archetípus fogott meg legjobban: az, ahogyan a 19. század végi költő számára a „romlás virágaihoz" tartozott a Louvre átépülő/pusztuló környéke is, ahol korábban laktanyák álltak, de a század közepén már művészek tanyáztak, s ahol a még gyermek Renoir órákig bámulta az antik szobrokat, amikor megunva a szomszéd gyerekekkel a játékot, beszökött a nyitott múzeumba, a szobrok közé.

A több mint negyven oldalnyi szöveg és ábra legnagyobb részben „webkutatás" eredménye, amit a valódi tudós elítél, lenéz. Ugyanakkor igen fontos személyes tapasztalat, hogy a sokoldalú, de gyakran felületes információknak – és persze a térképek csodálatos tárházának – az értelmezése révén olyan világokba is eljuthatunk, melyek aligha találhatók meg egy kimondottan kultúrtörténeti, építészet- vagy művészettörténeti könyvben. Persze ehhez speciális kérdéseket is fel kell tennünk. Aztán, ha „valódi" kutatást is akarunk végezni, meg kellene szerezni, végig kellene olvasni mindazok írásait, akik valamikor hasonló kérdéseket tettek fel. Azt pedig már említeni sem érdemes, hogy azoknak a szövegeit is részletesen meg kellene ismerni, akik abban a korban írtak, amiről ez a városépítés-történeti kutatás szól. Kérem, vegyék ez utóbbi mondatokat szigorúan mentegetőzésnek!

Párizs és a Louvre a középkorban

Egy, a 12. század fordulójának Párizsát mutató, a 18. században készült térképen a városból távozó Szajna jobbpartjánál egy erődöt ábrázoló rajz felett a Tour du Louvre olvasható. Tudjuk, hogy az erődöt *II. Philippe Auguste* (ur. 1165–1223) építette a teljes várost körbefogó *„fülöp-ágosti" falakkal* együtt. A Louvre feladata akkor egyértelműen a védelem volt azon a ponton, ahol a legveszélyesebb támadások érhették a várost a még angol fennhatóság alatt lévő Normandiai Hercegség felől. A védelmi funkciót magáról a térképről is leolvashatjuk: a Louvre magasságában a folyó két partjához érkező falak erős tornyaikkal sajátos *vízi kaput* alkotnak (*Tour qui fait le coin / Tour de Nesle*).

Párizst nem a szépen megőrzött középkora miatt tiszteljük, időzzünk el mégis néhány percre a város középkorát mutató térkép részletei mellett, mert néhány fontos középkori városfejlődési minta olvasható le róla. A város középkori magja az *Île de la Cité szigete*, belül a nyugati végen a *királyi rezidencia* áll a kertjével (*Jardin du Palais*), az 1238-tól épülő egyterű gótikus kápolnával, a *Sainte-Chapelle*-lel, a

A Párizs középkori állapotát Fülöp Ágost (1165–1223) idején bemutató térkép részlete. A 12. század fordulóján a város növekedése a folyóhoz közeli sávokban összpontosult. Ezt mutatják az elsőként létesült elkerítések (pl. Seconde Enceinte, Accroissement de l'Enceinte – elkerítés növelése) rajzai. Az új városfal a fokozódó bevándorlás okozta népességnövekedés befogadása érdekében határolt le nagy termőterületeket, farmokat és szőlőket (Terres eu Culture, Vignes). A szórt jellegű területi növekedés főként a déli oldalon zajlott.

keleti végen a *Notre-Dame* katedrálisa a kolostorával (*Cloître Notre-Dame*) és további kisebb egyházi létesítményekkel. Ekkor csak a királyi rezidenciánál kötötte össze híd a szigetet a folyó jobbpartjával, nyilván ez a fő oka annak, hogy az Île de la Cité középső részén érzékelhető egy sajátos *„intenzifikációs" folyamat* a folyó északi ága mentén, amit egyaránt jelez *az úthálózat besűrűsödése és a kisebb egyházi létesítmények magasabb sűrűsége* (11–17. számok, köztük a 10–11. századi *Saint-Denis de la Chartre és a Saint-Barthelemy templomok*).[197] A szigeti oldal besűrűsödésére természetes módon válaszolnak a túlpart templomai, egyházi létesítményei, intézményei (34–39. számok, köztük egy kórház is, az *Hôpital Sainte-Catherine*).

A Louvre erődjét 1190-től kezdve építi Fülöp Ágost. A sokbástyás, befelé élő, zárt „várkastély" az udvar közepén álló, 30 méter magas lakótoronnyal 1202-re készül el. Építése idején nincs különösebb városszerkezet-alakító szerepe, francia *királyi rezidenciaként is csak később, 1366-ban kezd működni*, amikor *V. Károly francia király a Palais de la Cité-ből a Louvre-ba teszi át a székhelyét*. Ahogyan Fülöp Ágost idején történt, most is egy, a teljes városra vonatkozó „növekedés-menedzsment[198] projekt" befolyásolja a Louvre helyzetét: az új városfal révén az erőd *belső, városi palotává* válik, ezzel jórészt elveszti védelmi szerepét, miközben

197 E régi templomokról alig találtunk bővebb információt.

198 Growth management – településtervezési eszköz az USA gyakorlatában a területi növekedés szabályozására, az 1990-es években Budapest is tervezett hasonlót.

katonás karakterén még jó ideig nem történnek komolyabb változtatások. Ez az ellentmondás még évszázadokon át fennmarad és befolyásolja az épület helyzetét: gyakori elhanyagolását, sőt királyi rezidenciaként való használatának időszakos szüneteltetéseit is. A középkori királyok köszönték szépen: isten ments lakásnak a Louvre! Amúgy is, ők nem „rezidencia-uralkodást" folytattak, csapataikkal járták az országot, növelték az ország területét és a saját tulajdonú földjeiket is. Fülöp Ágost – mint tudni való – a városfalak építése mellett ebben is élen járt.

A középkori történelem most tárgyalt időszakában alakul ki a Párizs központú egységes francia állam. Két évszám, 1337 és 1453 keretezi a százévesnek hívott háborúk korát, ami főként az angol királyoknak egyes francia területek feletti, jogosnak vélt fennhatóságáért, hűbérúri uralmáért folytatott harcait jelentette. E fő háborús vonulatba azonban esetenként alacsonyabb szintű szereplők, hercegek, őrgrófok, grófok, és egyre inkább városok, köztük Párizs is becsatlakoztak. Nincs mód itt e háborús folyamat részleteinek taglalására, csak egy *nagyon általános képet adhatunk* a középkor háborúiról, és *egy példát hozunk fel V. Károly francia király idejéből*.

A középkori háborús cselekmények indokai között igen gyakori volt a felek között megkötött – *megszerzett, kialkudott – hűbéri viszony* valamely tisztázatlansága, az ellene való fellépés, az *örökösödési jog érvényesítése*, ami főként az uralkodó dinasztiák közötti házasságok, házassági szerződések következtében állhatott elő. Emiatt gyakoriak voltak a *„dinasztikus rokonok" harcai*, de a testvérek, apa és trónkövetelő fia közötti és hasonló viszályok is. Az érett középkor talán minden kornál jobban példázza a pénz kemény szerepét. Bár még nem volt nagy pénzbőség, háború csak elegendő pénz birtokában volt indítható.

A nagy földbirtokkal rendelkező feudális úr kezében is „készpénznek" kellett lennie, hogy ki tudja fizetni az esedékes zsoldot, parasztjaira, jobbágyaira, pénzeikre és egyéb javaikra csak ritkán számíthatott. A vidék amúgy is megszenvedte a háborúkat,

A két királyi rezidencia együtt a város 1285 és 1314 közötti állapotát bemutató térkép részletén: La Court le Roy és a Louvre. A mintegy 100 évvel korábbi állapot térképéhez viszonyítva a falgyűrű változatlanul a fülöp-ágosti, újabb hidak épültek, a rezidencia parkja (Jardine du Roy) a sziget feltöltődésével megnövekedett. Új elem az Hôtel du Petit-Bourbon, a majd 1589-ben hatalomra jutó Bourbonok rezidenciája. Nem sokkal az után épült, hogy a Capeting királyok bővítették a Louvre-t. (Nevezetes volt a Grande Salle terme, ahol Molière színháza is fellépett.)

hiszen ha nem érkezett meg a kialkudott apanázs, a falvak, kisvárosok fosztogatása révén egy zsoldos könnyen hozzájuthatott a fizetségéhez. Az is feltűnő a középkori hadviselésben, hogy a viszonylag rövid háborús időszakokat gyakran szakították meg békekötések, amelyek falun egy időre nyugalmat, az elbocsátott zsoldos regiment számára munkanélküliséget hoztak és új megbízó keresésére késztettek.[199] A békekötés során a felek természetesen valamilyen, az erőviszonyoknak megfelelő kompromisszum megkötésére törekedtek, mert tudatában voltak annak, hogy a harcok még nem fejeződtek be. Mint hamarosan látni fogjuk, e folyamatba a városok és erősödő polgárságuk főként az anyagiak, a pénz, az adózás oldaláról kapcsolódtak be. Kemény és hatékony lépés lehetett a győztes részéről egy fontos személy rabként való „elzálogosítása", az elengedés feltételeként várva a váltságdíjat.[200]

A középkori párizsi „növekedés-menedzsment" három városfal-építő uralkodója. Fülöp Ágost (1180–1223): az első, a teljes várost elkerítő fal, a Louvre még kívül; V. Károly francia király (1364–1380): északi és nyugati fal, a Louvre már belül; XIII. Lajos (1610–1643): csillagbástyás erődfal, a Palais des Tuileries a parkjával együtt bent.

Mint írtuk, a százéves háború idején járunk, a francia földet egy bizonyos „fekete hercegnek" a gascogne-i zsoldosokkal vegyes angol csapatai járják. A csak vértje miatt fekete, egyébként Eduárd walesi herceggel *II. János* (király 1350–1364, V. Károly apja) veszi fel a küzdelmet 1356-ban. János király *Poitiers* mellett veszít, elfogják, fogva tartják előbb Bordeaux-ban, majd Angliába viszik, ahonnan csak 1360-ban szabadul majd a váltságdíj, több tonna arany kifizetése után. Az ekkor még csak 18 éves Károly is a harctéren van, de a rá bízott csapaival – állítólag apja parancsára – visszavonul, és mint helytartó, „dauphin" átveszi a királyi ügyek intézését. Ekkor Franciaország közel egynegyede, Poitou, Aquitaine és Gascogne angol hűbérbirtok. 1357 márciusában kötik meg a fegyverszünetet, aminek várható következménye, hogy az elbocsátott zsoldosok Párizs környékére szabadulnak és fosztogatnak.

---

199 A százéves háború során a zsoldoskatona, de a parancsnoka is gyakran került át az ellenkező oldalra.

200 II. (Jó) Jánost, V. Károly francia király apját a vereség után az angolok Londonba vitték, és csak a váltságdíj megfizetése után szabadult.

A középkori nagyváros és az állam

Ez a történet csak egyike a száz év – harc-békekötés, harc-békekötés, harc-békekötés és így tovább – kemény rendjének. Érdektelen is lenne számunkra, ha Párizs, a város számára mindezeknek nem lettek volna komoly következményei. A honvédelem akkor is ette a pénzt, a városfal-építés, a Louvre, az erőd rezidencia céljára való alkalmassá tétele is költséges volt. Párizsba visszatérve Károly dauphin többször összehívja az *„estates general"-t, a rendi gyűlést*, amelyben ekkor már mindhárom „estate" (rend) jelen van. A nemesi és az egyházi rendek mellett, itt Párizsban a harmadik rend képviselői, *a kereskedő polgárok a hangadók*, ha pénzről, adókról van szó. Különösen, ha arról értesülnek, hogy a király új aranypénzt akar kibocsátani, mert a piacra öntött *plusz pénz már akkor is inflációnövelő hatású* volt, ráadásul *tervbe volt véve a pénz „lerontása"*, nemesfém-tartalmának csökkentése is.

Egy bizonyos *Étienne Marcel,* a kereskedő céh *„provost"*-ja, elöljárója áll az élére a mozgalomnak, amely a károsnak ítélt pénzügyi műveletek végrehajtását vezénylő királyi tanácsadók elbocsátását, új, 28, majd 36 tagú tanács létrehozását követeli a *polgárok egyharmados részvételével*. 1357-ben már 61 cikkelyből álló *törvény-javaslattal* állnak elő, többek között, hogy *a tanács minden jövőbeni adókivetésről maga dönthessen*. Étienne Marcel pár éve már királyi szállító, egy bankár lányával kötött házassága révén gazdag posztókereskedő, köztiszteletben álló személyiség.

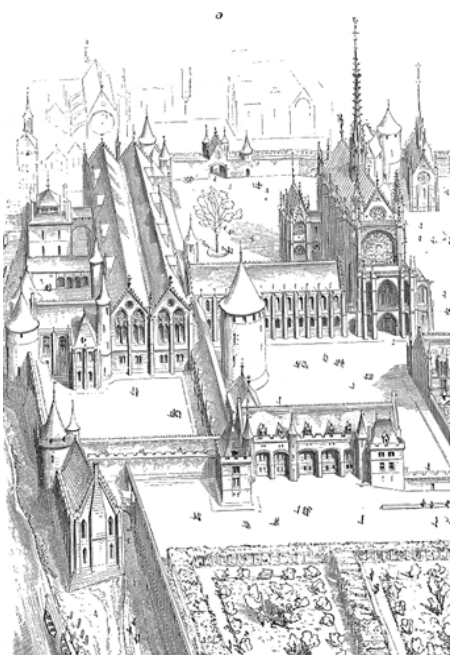

Két középkori királyi rezidencia rajza. Balra: a Palais de la Cité a Szajna balpartján az 1248-ban felszentelt Sainte-Chapelle kápolnával. Jobbra: a Louvre erődje a fülöp-ágosti városfalak mögött.

1356-ban egy újabb trónkövetelő, *II. (Rossz) Károly, navarrai király* Marcel szövetségeseként lép fel, aki ekkor már a párizsi helyőrség parancsnoka, a város védelméért felelős személy. A pénzügyek javulása leáll, a megszállott „polgári reformer" és a dauphin közötti viszony megromlik. A dolgok egészen odáig fajulnak, hogy Marcel a kereskedőkből szervezett csapatával behatol a Cité szigeten lévő palotába, ahol a dauphin két emberét megölik.

Az „okosként" tisztelt Károly még időben vidékre küldi a családját, ő helyben marad, és végül sikerül lecsöndesítenie az embereket. Közben Étienne Marcel támogatása is visszaszorul, városi emberek megölik, Károly 1358-ra újra a város ura lesz. Egy internetes portál nem felejti el megemlíteni, hogy a több évnyi lázongás egyik eredménye, hogy a királyok nem használják tovább rezidenciaként a Palais de la Cité-t, azt „a központtól távolabbi helyre teszik át" – azaz nem állítja, hogy V. Károly király a Louvre-ba tette volna át a székhelyét.

A Károly király és Párizs városa közötti feszültségek története bizonyítja, hogy a városok *viszonylagos önrendelkezésének* megszerzése, megtartása a *helyi és a nemzetközi politika* bonyolult erőterében egy mégoly erős város számára sem volt könnyű feladat. Ráadásul, mint láttuk, a feszültségek néha erőszakot is szültek. Létre kellett jönnie azonban az egyensúlynak a „külső" – királyi, hercegi, földesúri, püspöki és persze a külföldi – hatalmi tényezők és a városi önigazgatás között.

Párizsban Károly, az „építő király" idején az egyensúly nagyjából létrejött: a város adói biztosították a szükséges forrásokat, a király a város védelmére megépíttette az új jobbparti falakat a *Bastille*-jal együtt. Amúgy „magán-közberuházásban" a 14. század végi, az akkori „korszerű" stílusban részlegesen a Louvre-t is átépítette. Ezt az új módit örökítették meg fotografikus pontossággal a *holland Limbourg testvérek* a Berry hercegnek készített hóráskönyvükben. „Okos" Károly király még nem láthatta

A Louvre reprezentációja a késő középkori képzőművészetben. A palota a Limbourgh testvérek által Berry herceg számára készített hóráskönyv egy lapján, valamint egy Saint-Germain-de-Prés-i mester festménye, a Pièta de Saint Germain-des-Prés a Louvre „francia primitívek" részlegében.

ezt a később, az 1400 utáni évek *késő gótikus realizmusában* született szép alkotást, de 1200 kötetes könyvtárában már franciául olvashatta *Arisztotelész Politikáját, Közgazdaságát* és *Etikáját*.

Az építészet- és művészettörténeti irodalom ezen a ponton általában befejezi a francia királyi rezidenciák középkori történetének tárgyalását. Egy jó másfél évszázadnyi ugrással a középkori *Louvre reneszánsz stílusban való átépítését* kezdi taglalni *I. Ferenc* (1494–1547, király 1515-től), *Habsburg V. Károly és az angol VIII. Henrik* – nem utolsósorban a „mi" *I. Ferdinándunk* kortársa – idején. Fontos lesz majd természetesen *a karakterváltás a középkori várkastélytól* egy jól belakható és kormányzati funkciókkal is kellően felszerelt palota felé, de dolgozatunk érdeklődése most kevéssé építészeti, sokkal inkább városépítési. Maradjunk emiatt még egy rövid időre a középkor utolsó évszázadaiban, hiszen ekkor növekszik, fejlődik Európa egyik legerősebb állama, benne a már jóval százezer lélek feletti fővárosával. Mint láttuk, a középkorban a városok területi növekedését elsősorban a városfalak építése befolyásolta, amihez általában olyan szabályok társultak, amelyek a város privilegizált lakosai érdekében a falon kívül tiltottak egyes gazdasági, főként kereskedelmi tevékenységeket. Alább egy különleges városábrázolás részletén azt mutatjuk be, hogy mi történik a „felhagyott", feladatát vesztett városfallal, ha kijjebb már felépült az új fal. Mint látni fogjuk, a felesleges fal sorsának kezelése az 1500-as évek Párizsában nem képezte a növekedés-menedzsment program szerves részét. Következő metszetünkön a korabeli rajzoló pontosan mutatta be ezt a hiányosságot.

Két további, egymáshoz nagyon hasonló (de nem egymásról másolt) axonometrikus térkép bemutatásával már valóban átlépünk a reneszánsz korba, annak is egy későbbi szakaszába, az 1500-as évek második felébe. Mindkettőn elsőként az tűnik fel, hogy a város fontos, emblematikus épülete, a Louvre mellett és mögött, a városfal sarkában

Hölgyeim, az Önöké vagyok! A reneszánsz kori grafikus tudta, hogy rajzáért így jobb árat kaphat. Az ábrázolás különleges értéke, hogy még mutatja a fülöp-ágosti városfalat bástyáival és kapuival együtt, a fal 1530-ban kezdett bontása előtti állapotában. Forrás: Georg Braun (1541–1622) és Frans Hogenberg (1535–1590) valamelyik Kölnben kiadott közös műve.

új utcákat nyitnak, lakóépület-sorok építésére adnak engedélyeket. A jobboldali rajzot nézve, ahol a falon kívül egy komolyabb méretű ház – jól láthatóan középület – építését látjuk, elgondolkodunk azon, hogy az illetékesek miért nem törekedtek egy kedvezőbb helyzetű terület megszerzésére. Talán nem állt rendelkezésre a francia királyok számára megfelelő jogi eszköz a magánföldek birtokba vételéhez, például a *kisajátítás jogintézménye?* Vagy egy fontos létesítmény állt a megvalósítás útjában? Mielőtt azonban az okokat megkeresnénk, folytassuk a történetet.

Az erőd részleges bontása I. Ferenc király parancsára 1526-ban kezdődik, de komolyabb átépítési munkák csak 1546-ban indulnak *Pierre Lescot* (1515–1575) építész[201] vezetésével. Úgy tűnik azonban, hogy a jelentős reneszánsz uralkodó utódai, fiai az átépítés folytatása mellett más koncepciót is követnek majd. Mint látni fogjuk, „nő van a dologban", ráadásul a francia királyok által mindig is kívánatosnak tartott talján földről. Az az épület ugyanis, amit a két hasonló térképünk közül a jobboldali, 1572-ben kiadott, a szép nevű Belleforest („Széperdei") által jegyzett térképrészlet a városfalon kívül mutat, nem más, mint a *Palais des Tuileries*, magyarosan a *Tuileriák palotája*, amit a következő francia király, *II. Henrik* (ur. 1547–1559) feleségéhez, *Medici Katalinhoz*, franciásan *Catherine de Medici* királynéhoz kell kötnünk.

A térképről még egyáltalán nem érzékelhető, hogy a periférián épülő új palota egy gyökeresen *megváltozott városépítési koncepció*[202] része, annak első és meghatározó jelentőségű eleme lesz. Nem tudjuk pontosan, melyek voltak a koncepcióváltás fő elemei. Talán nem tévedünk sokat, ha azt állítjuk, hogy egyrészt a középkori várkastélyt, az erődöt a reneszánsz fejedelmekhez méltó palotával kellett felváltani, másrészt a teljes rezidenciát ki kellett szabadítani a „város fogságából". Hogy ezt a nagyon fiatalon Párizsba érkező királyné is így gondolta-e, nem tudhatjuk, de I. Ferenc király, a már komoly Loire-menti palotákban is utazó após – fiatal menyére tekintve – talán így gondolta.

Mindenesetre, másfél-két évszázad óta a Tuileriák palotájának építése lesz az első olyan jelentősebb fejlemény a térségben, ami komolyabban felkeltheti a városépítés története iránt érdeklődő olvasó figyelmét. Már ezeket az 1500-as évek második felében kiadott rajzokat nézve is érzékelhető, hogy indulóban van *a város határozott északnyugati irányú területi fejlődése*, növekedése, miután ebben az irányban *egy szélesebb sávon már túlnőtte a város az V. Károly-féle falakat*. Sajátos ellentmondás ugyanakkor, hogy egy királyi rezidencia céljaira már több évszázada

---

201 Egyik főműve a Louvre nyugati homlokzata.

202 Az építészettörténeti irodalomban a Palais des Tuileries-nek nem tulajdonítanak ilyen jelentőséget a ház középszerűnek tekintett építészeti színvonala miatt, és talán amiatt, hogy éppen a bontása miatt jöhetett létre jóval később a párizsi nagytengely nagyvonalú lezárása a Louvre oldalán.

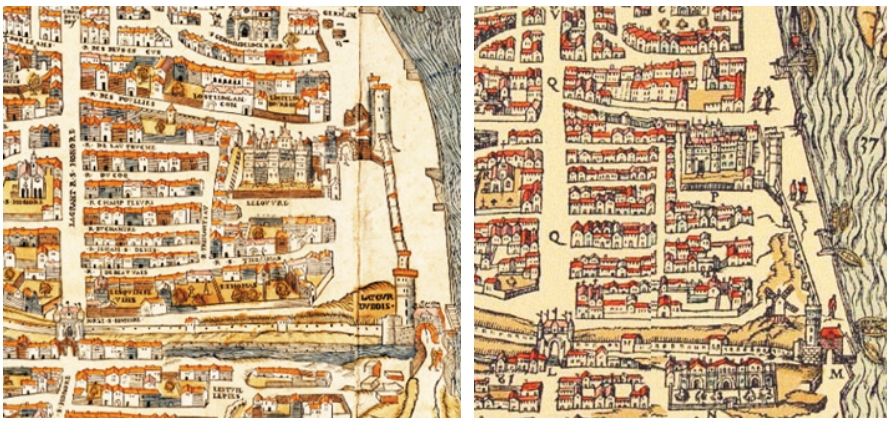

Két térképrészlet a Louvre környékéről az V. Károly építette fallal. Balra Olivier Tuschet és Germain Hoyau, jobbra François Belleforest (szerkesztő) metszete, mindkettő az 1500-as évek második feléből. A későbbi, 1572. évi kiadású rajzon a falon kívül „N" alatt egy, a témánk szempontjából fontos új ház látható, amit hamarosan kissé részletesebben is megismerünk.

alig alkalmas középkori erőd jelenti a növekedési tengely origó pontját. Egyelőre az új palota idegenül áll, hátát fordítva a városfalnak, Belleforest mester talán ezért is rajzolt kerítéseket az elnyúló tömegű, hármas osztatúnak ábrázolt épület köré. (Nem tudjuk, milyen nyersanyagból dolgozott: az építés közben készített vázlatait követte, vagy ismerte a ház terveit.) Ugyanakkor az új, északnyugati irányú fejlesztés első elemeiként a városfal a Szajna mentén is kiépült, egy másik, a folyó melletti kapun át is be lehet jutni a városba. A *Porte Saint-Honoré erődített kapuja mellett* egy hadműveleti szolgáltató sáv – „manézs", lovarda – alakul, hamarosan pedig egy komoly *zöldfelületi elem*, egy architektonikus reneszánsz kert is erősíti majd az új növekedési tengelyt. Mindezek a folyó és várható változások nyilvánvalóan *részelemei az új fejlesztési stratégiának, amit az uralkodói rezidencia kiszabadítása a város fogságából* kifejezéssel jellemeztünk.

A 16. század második felében a késő reneszánsz, pontosabban a *manierizmus korában* már ismerjük az építészek életrajzait is, akiknek társadalmi megbecsültsége összehasonlíthatatlanul magasabb volt, mint a katedrálisok építőié. Korábban a püspök, az apát neve inkább volt ismert, mint a különleges tudású, statikában is jártas, magas ízlésű és innovatív mesterembereké, akiknek szinte teljes életük az épülő katedrális terében zajlott. I Ferenc menyéről, Medici Katalinról tudjuk, hogy a szenvedélye volt az építés, de királynéi „beruházóként" játszott szerepét nem ismerjük eléggé. Egy gazdag firenzei család sarjáról lévén szó, a genealógiában valamennyire jártas olvasó elgondolkodhat azon, hogy melyik családi ágra, az 1400-as évek nagy *művészetpártoló Medicijeire*, az „öreg" *Cosimo*, vagy *Lorenzo*, a „Magnifico" leszármazottjára gondoljon-e, vagy másokra, akik az 1500-as évektől Firenze hercegeiként, toszkán nagyhercegekként *Machiavelli szellemében territoriális fejedelmekként uralkodtak*. Bár a 16. században egy időre a család egy másik ága veszi át a hatalmat Firenzében, *Katalin valóban a „nagy" ág leszármazottja*.

Medici Katalin kisgyermekkori lakóhelye Firenzében, a Michelozzo tervezte Medici Riccardi-palota, és pápai gyámja Rómában: VII. Kelemen (Giulio de Medici)

Katalin (Caterine Maria Romula di Lorenzo de' Medici, 1519–1589) Firenzében születik, apja, *Lorenzo II. de' Medici, Urbino grófja*, de sokkal fontosabb ennél, hogy Katalin *az unokahúga az egyik Medici pápának, VII. Kelemennek*[203] *(1478–1534, pápa 1523-tól haláláig)*. Szülei igen korai halála után kisgyermekként a Michelozzo által épített új firenzei Medici-palotában lakik, amit az 1537-től már hercegi rangban tündöklő *Cosimo de' Medici* építtet.

A Mediciek újbóli elűzése idején Kelemen pápa Rómában maga mellé veszi a nem szép, de nagyon gazdag leányt. Ott egy másik Medici- palotában, a ma *Palazzo Madama*-nak hívott házban nevelik. Kelemen férjet is talál a 14 éves lány számára a hasonló korú orleans-i hercegben, a később II. Henrikként uralkodó kamaszfiú személyében. Tipikus *korabeli érdekházasság*, politikai és gazdasági értelemben egyaránt. (A korabeli pletykák szerint a pápa a gyermekek sikeresen „elhált" frigyét másnap reggel a helyszínen meg is áldotta.) A nagy nehezen megszült első után Katalinnak még nyolc gyermeke születik, akik közül *három fia még Katalin életében királyi trónra jut*.

---

203 VII. Kelement a legszerencsétlenebb pápának szokták nevezni. Apját, ***Giuliano de Medicit*** 1478-ban, a firenzei dóm szentélye előtt a Pazzi-felkelésben megölik, testvére, a „nagy" Lorenzo is megsérül, de a szentélyen át sikerül elmenekülnie. VII. Kelemen pápasága alatt zajlik a ***Sacco di Roma***, amikor 1527-ben a Habsburg V. Károly császár részben már protestáns, jórészt német zsoldosai feldúlják a várost, neki pedig hónapokat kell töltenie az Angyalvárban, a pápai erődben, amíg megállapodás nem születik a váltságdíjról és más politikai ügyekről.

Az após, a reneszánsz király, I. Ferenc (1494–1547, király 1515-től) és menye, Medici Katalin (1519–1589)

Élete közel hetven éve alatt Katalin kiélhette politikai ambícióit, a történészek különösen a hugenotta eretnekséggel kapcsolatos, a Szent Bertalan-éji véreng-zésben (1572) játszott szerepét vitatják. Építő ambícióinak kiélésére is volt elég ideje, amiben egyaránt támogathatták az „otthonról", Itáliából hozott minták, de apósa, I. Ferenc munkássága is, aki többek között *Blois*-ban 1516 és 1524 között építtette a reneszánsz szárnyban a híres csigalépcsőt *Domenico da Cortonával, Chambord*-t is ő építtetti 1547-ig, *Fontainebleau*-t 1522-től, és így tovább. (Mint már említettük, ő kezdte meg a középkori Louvre reneszánsz módiban való átépítését is.)

Katalin a férje, II. Henrik 1559. évi, egy lovagi játékban történt szerencsétlen halála után költözött át a Bastille melletti *Hôtel des Tournelles*-ből a Louvre-ba. Négy évre rá, 1563-ban határozta el új palota építését a maga számára a 14.századi városfalon kívül fekvő Tuileriákban, egy gyakran árvíz sújtotta területen, ahol a nevéből kikövetkeztethetően addig műhelyek, tetőcserép-égető kemencék működtek. Férje halálára is tekintettel eladta a Tournelles-t, területeket vásárolt a városfal mellett, annyit, amennyi elegendő volt egy méltó palota megépítéséhez.

A szándék nyilvánvaló volt: az ódon, csak kis részben modernizált Louvre helyett új, kényelmes, a kor stílusában tartott, mutatós, „kertkapcsolattal" rendelkező palota létesítése. A következő, különlegesen szép és pontosan rajzolt városábrázolásokon már jól látszanak az új fejlemények. Mutatjuk a teljes városra készült metszetrajzot és egy kinagyított részletét is.

Párizs 1620 körül Mathieu Merian színezett metszetén, és a Bázelben született kiváló metszetkészítő grafikus

Új súlypont és növekedési irány

A 17. század második évtizedére már nagyjából készen van a város jobbparti oldalát abroncsba fogó olaszbástyás (barokk) védmű, falrendszer. Az északkeleti oldalon láthatóan nem történt más, mint hogy az V. Károly idején épült falat átépítették, kiegészítették az ágyúknak helyet adó bástyákkal. Délnyugaton már jelentősebb szuburbiákat is közrefog az új védmű, nem utolsósorban a Tuileriák palotáját és kertjét. Nyilván ez utóbbiak kiemelt védelme indokolta itt az új fal kijjebb tolását, ahogyan ez másutt is történt, mint Münchenben, a bajor választófejedelem, vagy Bécsben a Habsburg főhercegek rezidenciái körül.

De vizsgáljuk meg Merian mester szép metszetét kissé közelebbről is. A Louvre már részben átépült, már csak az északnyugati oldala mutatja a régi, gótikus karaktert. Két udvar kapcsolódik az átépítés ellenére még mindig „várkastély" jellegű épülethez, az egyik a Szajna irányában, a másik a városi utcák felé. Az udvarokat alacsony melléképületek határolják el a még teljesen középkori karakterű környezettől. A 14. századi városfal még áll, a *Porte S. Honorén* át lehet bejutni a városba, a *Rue S. Honoréra*, ahonnan általában alacsonyabb házakkal beépült mellékutcák nyílnak, de néhány egyházi létesítményt is felfedezhetünk: beljebb a *S. Thomas*-t, a falhoz közel a *S. Nicaise*-t (Nicasius). A Rue S. Honoré és a Rue S Nicaise utcák sarkán egy kórház áll, aminek elődjét még *IX. (Szent) Lajos* (1219–1270) építtette 1260 körül. Az utcára írva a kórház befogadóképessége olvasható a régi írásmóddal: *les quinzer zwingts*: a

sajátos francia számolási mód szerint ez 15x20-nak olvasandó, jelezve, hogy a kórház jelentős méretű, 300 ágyas volt. Szép metszetünkön több más középület is látszik, igazolva, hogy a városszéli térségek lazább beépítésük, viszonylagos olcsóságuk miatt mindig is vonzók voltak a komolyabb építkezések számára, különösen persze, ha abban a legmagasabb méltóságok is részt vettek. Áll már a *Pont Neuf* is, amiről hiányoznak a többi hídon még álló házak és boltok. (Ide is tervezték építésüket, de állítólag *IV. Henrik* francia király (ur. 1589–1610) nem engedte, mert zavarták volna a Louvre-ra való rálátást. Furcsa elem ugyanakkor a hídhoz tapadó, cölöpökre épült kápolna.) Ami az új palotát illeti, kiváló térképész-rajzolónk kissé bizonytalanságban tart bennünket. A perspektivikus hatáselemeket kihasználva jelentős méretű házat érzékeltet, hiszen a palota jelentősége ezt megkívánta.

Figyelmes szemlélés után azonban rá kell jönnünk, hogy váltakozva egy- és kétemeletes, tetőtér-beépítéses épülettel állunk szemben. A ház tervezője II. Henrik és Medici Katalin udvari építésze, *Philibert de l'Orme* (1514–1570) volt, aki dolgozott Fontainebleau-ban, és két építkezés, a *Château d'Anet és Château de Saint-Germain-en-Laye* is részben a nevéhez fűződik. L'Orme 1564-ben látott munkához, de élete utolsó éveiben inkább az építészetelméleti munkálkodás és a könyvkiadás kötötte le ideje nagy részét. Tervrajzai nem maradtak fenn, eredeti elképzelései közül csak egy kisebb épületrész valósult meg. Fennmaradtak azonban *Jacques Androuet du Cerceau építésztől* rajzok l'Orme terveiről, és egy olyan tervrajz is, amely egy többudvaros palotára vonatkozott. L'Orme halála után Medici Katalin udvari építésze *Jean Bullant* lett, aki a *Château de Chenonceau* galériáját is építette, és módosított a Palais des Tuileries tervein is. Du Cerceau-tól azonban azt is tudjuk,

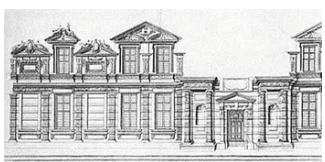

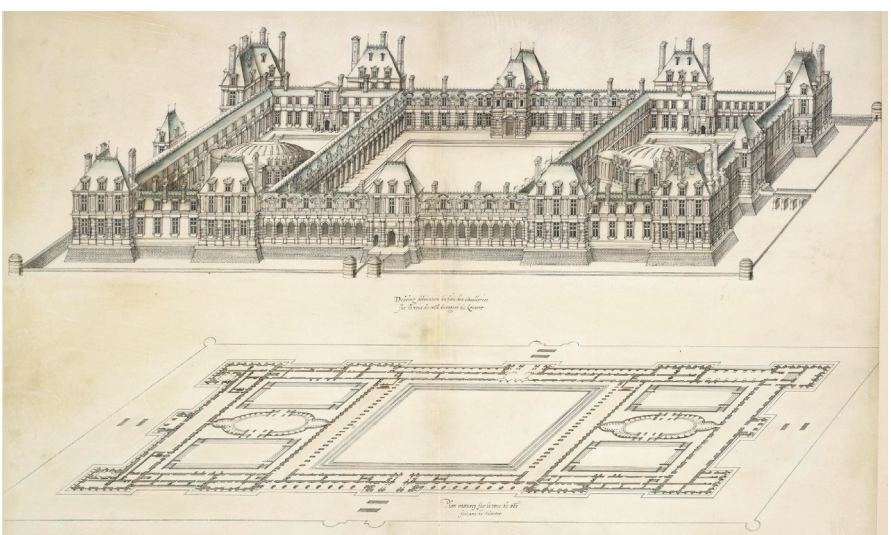

A Tuileriák palotája, Philibert de l'Orme tervének részlete és egy három udvaros palota terve Jacques Androuet du Cerceau rajzán. Aligha földszintes palota volt a megrendelő kérése, a háromudvaros épület rajzán már a megvalósult palotához hasonló épület tömege látható.

Firenze, az 1565-ben épült Vasari-folyosó az Arno-parti házsor előtt és a Ponte Vecchio felső szintjén, mai állapotában.

hogy 1576-ban döntött úgy a királyné, hogy a palotát egy, a Szajnával párhuzamos épületszárnnyal, galériával kapcsolja a Louvre-hoz, azaz elvetik a több udvaros önálló palota elképzelést, amire ugyancsak született terv. Az összekötő galériából Medici Katalin életében csak az alsó szint, a *Petite Galerie* épül meg, befejezése, a *Grande Galerie* tényleges megépítése majd az 1589 és 1610 között uralkodó *IV. Henrikre* marad.

Nehéz követni a rezidencia építészeti karakterének formálódását. Érzékelhető, hogy a párizsi rezidencia-építési program már korán háttérbe szorult a hasonló „vidéki" vállalkozások mögött. A Szajnát követő összekötő épületszárny, a Grand Galerie azonban merész gondolatra serkent: nem játszottak-e szerepet Medici Katalin otthoni emlékei, a firenzei „nagyhercegi rezidencia" egyes elemei? A firenzei hercegi rezidencia is két fő palotából áll, amelyeket egy „titkos folyosó" köt össze. A két palota közül az egyik a köztársaság (communa) kori városháza (nevei: *Palazzo dei Signori*, vagy *Palazzo Priori – a vének, a seniorok, az elsők palotája*), ami csak a Mediciek konfiskálása után lesz *Palazzo Vecchio*, azaz Régi Palota.

A másik, az „új palota" a Palazzo Pitti, amit a Pitti családtól vásárolnak meg a Mediciek az Arno balpartján, és kertkapcsolattal is rendelkezik, a *Giardino Boboli*val. A firenzei rezidencia-fejlesztési projekt szerves része volt a régi palota átépítése, ezzel együtt a funkciómegosztás is: a kellemes környezeti kapcsolatú Pitti palota lett egyre inkább a lakópalota, a „régi" palota pedig – az egészen az Arno folyóig kiépített két irodaházzal, az Uffizikkel együtt – a hivatali mellett egyre inkább reprezentatív, majd később múzeumi funkciót kapott. A paloták biztonságos együttes használata kikényszerítette az összekapcsolásukat, amit *I. Cosimo de' Medici nagyherceg udvari építésze, Giorgio Vasari mester (1511–1574)*[204] az 1550-es évektől kezdődően a keleti Uffici ház bekapcsolásával, a *„corridorio vasariano"*-val, egy zárt folyosóval

[204] Megint azzal a helyzettel kerülünk szembe, hogy Vasarit, a festőt, építészt, a népszerű életrajz-írót saját korában a legnagyobbak társaként, Michelangelóval egy szinten ünnepelték, ma legfeljebb a „tisztes, jó középszer" méltatást érdemli ki.

oldott meg. 1555-től dolgozott Vasari a Palazzo Vecchio freskóin, 1559-ben kapta a megbízást az Uffizi paloták tervezésére és építésére, amelyek 1560-ban már épültek is.

1565-ben pedig már jórészt készen volt a folyosó is, amelyen a herceg a városi tömegektől nem háborítva, biztonsági emberek kísérete nélkül vonulhatott át az északi Uffizi szárny mentén, a Ponte Vecchio felső szintjén, majd a túloldali házak hátsó traktusaiba rejtett folyosón keresztül a Pitti palotába. Lehet, hogy Medici Katalin ismerte messzi rokona rezidencia-építő programját? Nem tudjuk, hogy sűrű gyermekáldásai közepette ellátogatott-e egyszer is gyermekkora színhelyére. Amit tesz, a régi és az új palota összekapcsolása egy Szajna-menti épületszárnnyal, az kísértetiesen hasonlít a firenzei mintára. De lehet, hogy az összekapcsolás gondolata már kezdettől fogva élt Katalin vagy apósa, a király fejében?

De mennyire láttak előre maguk az építészek? Hittek-e abban, hogy itt, Párizs külterületén Blois, Chambord, Chenonceau palotáihoz és a Loire völgye környezetéhez méltó alkotáson dolgoznak? Volt-e a fejükben határozott elképzelés arról, hogy milyen együttes jöhet majd létre a Tuileriák palotájának elkészültével, hogyan működik majd együtt a lassan, de biztosan „korszerűsödő" hajdani erőddel? Philibert d l'Orme, aki 1547 és 1559 között szolgált II. Henrik és Medici Katalin udvari

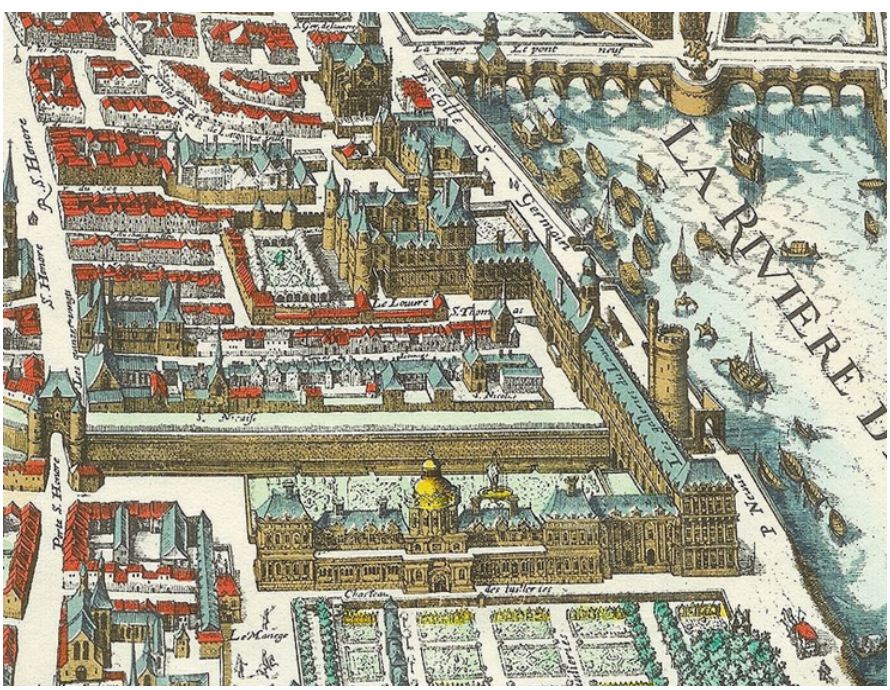

A Le Jardin des Tuileries, a barokk védmű által bevédett Tuileriák kertje, a palota tengelyéhez és tagozataihoz csak részben igazítva. A részletgazdag metszeten jól látszik a 300 ágyas kórház kertje a még álló, második középkori fal mögött, a manézs az ágaskodó és a várfal mellett itatott lovakkal – és új egyházi létesítményekkel alakul a Faubourg Saint-Honoré, az erős fallal bevédett Honorius külváros is.

Philibert d l'Orme, aki 1547 és 1559 között szolgált II. Henrik és Medici Katalin udvari építészeként

építészeként, *elszomorító módon nyilatkozik az elveiről*. Az építésznek Medici Katalinnak írt egyik leveléből idézünk néhány sort:

> *„Nem térnék ki egyebekre addig, amíg ki nem fejtettem Önnek, hogy miért választottam a jón oszloprendet. Először is azért, hogy feldíszítsem a palotát, amit Őfelsége, a Királyné, a Legkeresztényebb IX. Károly király anyja most épít. (…) A másik ok, ami miatt a jón rendet kívántam alkalmazni és megfelelően bemutatni Őfelsége, a Királyné palotáján, az volt, hogy a jón oszloprend feminin jellegű, a nők és istennők arányait és szépségét követi, szemben a dórral, a férfiak oszloprendjével. A régiek azt tanították nekem, hogy amikor egy istennek építettek templomot, a dórt alkalmazták, amikor egy istennőnek, akkor a jón rendet. Bár Vitruviusnál az olvasható, hogy ezt nem minden építész követte (…) Őfelsége, a Királyné palotáján én a jón oszloprendet alkalmaztam, mert úgy tartják, hogy vonzóbb és szebb, mint a dór, és megfelelő elemekkel jobban díszített és gazdagított."*

Nem az építész hízelgő magatartása a leginkább zavaró, a magas megbízó kegyét akkoriban így is biztosítani kellett. Inkább azt hiányoljuk, hogy említés sincs a lényegről: miért ott, miért akkorát építettek, mi az új épület(ek) kapcsolata a régebbiekkel, szóba sem kerültek a városépítési szándékok, összefüggések. Pedig úgy tudjuk, hogy Medici Katalin tele volt kimondottan „urbanisztikai" léptékű elképzelésekkel. Ahogyan azonban fiai dinasztiájának, a Valois-knak a csillaga hanyatlani kezdett, és anarchia is fenyegetett, a városháza „urbanistáitól" hamar megkapta a magáét. A neves reneszánsz *költő, Pierre de Ronsard (1525–1585) írta az alábbiakat Raoul Moreau, pénzügyes hivatalnok ismerősének:*

A reneszánsz költő, Pierre de Ronsard

> *„Hagyjon fel a királynő az építéssel,*
> *Ne fulladjon habarcsába vagyonunk…*
> *Festők, kőművesek, vésők, kőfaragók*
> *Csalárdul apasztják kincstárunk.*
> *Mire jó nekünk a Tuileriák?*
> *Semmire sem, Moreau; csak hiúság!*
> *Száz év múltán ott áll majd elhagyatva."*

Ha nem is száz év múlva, de a költőnek igaza lett. A kommunárdok által felgyújtott palotát csak az 1880-as években bontották le. Amíg állt, a városképeket, tájképeket festő művészemberek kedvenc tárgya volt, talán megérdemlünk róla egy fotográfia szintű szép ábrázolást. Még mostanában is felmerül néha, hogy vissza kellene építeni.

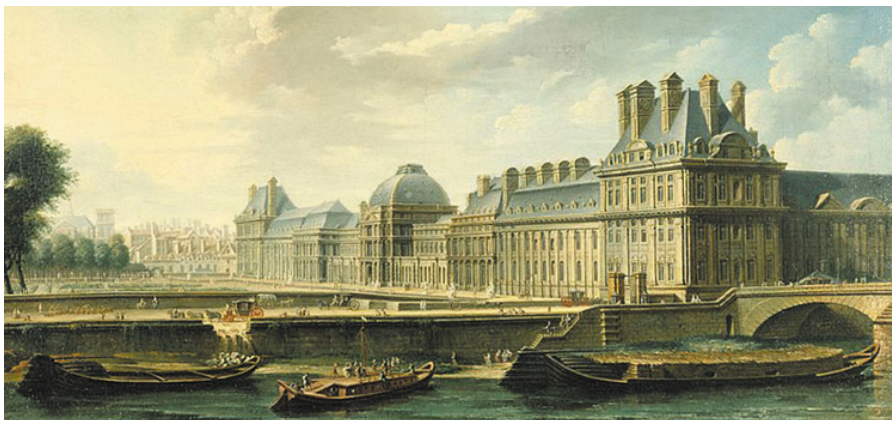

A Palais des Tuileries az Orsay rakpart felől nézve, Nicolas-Jean-Baptiste Raguenet műve a Musée Carnavalet képeiből. A művész 1750 és 1793 között dolgozott Párizsban. A változatos építészeti karakterű homlokzat alkotói között de l'Orme mellett általában Jean Bullet, Louis Metezeau és a fiatalabb Jaques Androuet du Cerceau, Le Vau nevei merülnek fel.

A Tuileriák és a Louvre között – kisajátítás vagy ingatlanfejlesztés?

Említettük, hogy a francia királyok és más hatalmasságok ekkor már megismerték a vidéki rezidenciák előnyeit. Azt a kérdést is feltettük már, hogy miért nem szereztek meg a királyok akkora területeket a paloták közötti térségben, amelyek az urbánus rezidencia hátrányait ellensúlyozni tudták volna. E kérdés továbbiakat is magával hoz. Miért nem vásárolták meg időben – mint Medici Katalin a Tuileriákban – az „építési projektjükhöz" szükséges ingatlanokat, miért nem sajátították ki a környező ingatlanokat? Létezett-e egyáltalán a kisajátítás jogintézménye a reneszánsz kori Franciaországban? Lehetséges-e korábbi korokba visszavetíteni a kisajátítás három legfontosabb jogi elemét, a *kötelező eladás, illetve megvétel* (az angol „compulsary purchase"), az azonnali és *teljes kompenzáció* („just and full compensation") és a kisajátítás feltételeként a *közérdek* („public good", az amerikai „eminent domain") fogalmait? A történész[205] szerint már a késő középkori francia híradások is beszámolnak olyan tranzakciókról, amelyekben a három elem közül legalább kettő, de gyakran mindhárom jelen volt. A kisajátítás jogi értelemben vett, valóban tiszta formái azonban csak akkor kezdtek kialakulni, amikor a francia jogrendben megerősödött a római jog szerepe.

A kisajátítás korai változatának tekinthetjük például Fülöp Ágostnak egy St Martin de Tours-i terület megszerzését, amikor a kompenzáció területcserével valósult meg. Ugyanő, amikor Párizs új falainak építésébe fogott, állítólag írott törvényre alapozva (*iure scripto*) szerezte meg a szükséges területeket, még ha Reynolds úgy is látja, hogy a kompenzáció inkább *„magas királyi kegy"* volt. IV. Fülöp (1291–1322)

---

205 REYNOLDS (2010), Susan: *Before Eminent Domain. Towards a History of Expropriation of Land for the Common Good*, UNC Books, 2010, pp. 54–64

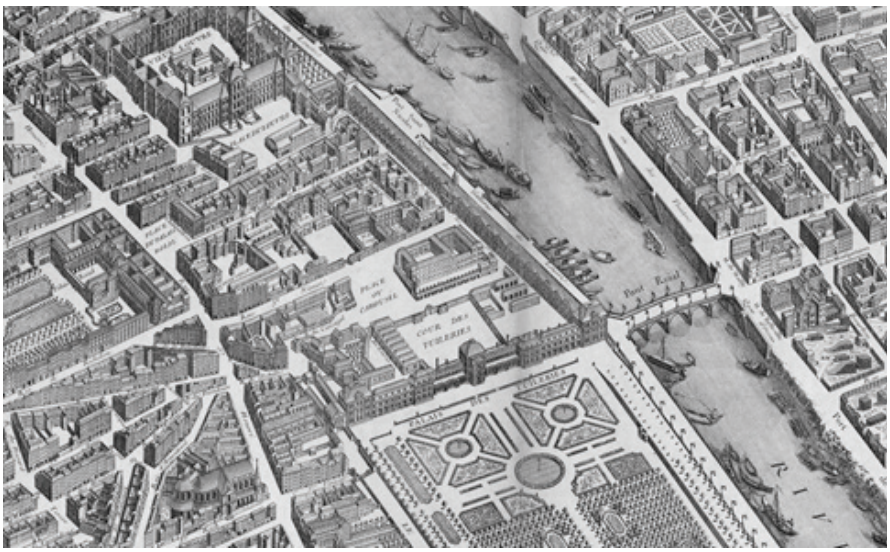

A megrendelő, Michel-Etienne Turgot, a főváros illetékes vezetője és a Louis Bretez csapata által 1739-re elkészített városmetszet részlete

idejéből tudjuk, hogy amikor a király egy új palota számára területet kívánt szerezni, megbízottjai a *bérleti díjak alapján* – azokat mintegy *„tőkésítve" – állapították meg a méltányos kompenzáció mértékét*, és fizették meg azt a tulajdonosnak, birtokosnak és a bérleti jog birtokosának egyaránt. Arról is szól ez a híradás, hogy a pénzek egy jó részét csak nagy késéssel fizették ki, talán mert a korán elhunyt király utóda – vagy megbízott hivatalnokai – tisztátalanságokat sejtettek a tranzakciók mögött.

A politika akkor is szerepet kaphatott a tranzakciókban. A nagy vár- és városépítő angol király, *I. (Nyakigláb) Eduárd* (másként: Edward, 1239–1307, róla énekelnek Arany János walesi bárdjai), *amikor francia földön erődvárosok, „bastide"-ok építésébe kezdett, elkonfiskált egyházi birtokokat adott az elvett területekért cserébe*. A középkorban még kevésbé értelmezhető közjóra való hivatkozás helyett indok lehetett az *elkövetett bűnök miatti büntetés*, ahogyan ez 1307-ben történt, amikor a bűnösnek tekintett templomos lovagok földjeit kártalanítás nélkül adták át az ispotályos rendnek. Ha éppen úgy adódott, *zsidó birtokokkal is hasonlók történhettek*. A területek igénybevétele, az építkezések gyakran már a „jogi formaságok" lefolytatása előtt megkezdődtek, de *IX. Lajos francia király* idejéből tudunk egy olyan Gironde megyei építkezésről is, ami a tervekhez képest három évet késett, mert a tulajdonos *sem eladni, sem elcserélni nem akarta a földjeit*. Ne felejtsük el, *a kisajátítás nem egyszerű elvétel (taking)*, hanem *„kényszereladás, -vétel"*; ha a jogi döntés megszületett, a tranzakció lebonyolítása kötelező. A megfelelő időpont nem kihasználása pedig azzal a veszéllyel jár, hogy a terület megszerzése a fontosnak ítélt közcélra egyre magasabb költséggel jár.

Megint rendelkezésünkre áll egy kiváló metszet, aminek rajzolója mintha csak nekünk dolgozott volna, mintha éppen e sejtésünket kívánná igazolni. A madártávlati képet, aminek most egyes részleteit is bemutatjuk, *Michel-Etienne Turgot, XVI. Lajos Prévot des Merchands-ja* (Párizs „első kereskedője", élt: 1690–1751) rendelte meg *Louis Bretez szobrász, festő és „perspektíva-szakértő" művésztől*, aki ötévnyi munkával és sokak helyszíneléseire támaszkodva készítette el az ilyen méretben valószínűleg utolsó perspektivikus térképet. A metszet azért is tart számot kiemelt érdeklődésünkre, mert minden olyan változást bemutat, ami jellemző volt a „Lajosok" (XIII. – XVI.) alatt történt átalakulásokra. Mindkét metszet, a korábban látott Merian-féle és a 18. századi eleji Turgot/Bretez-féle is olyan részletes és pontos, hogy az olvasó azonnal felismerheti a változásokat, és azt is, ami nem, vagy alig változott. A korabeli híradások szerint Bretez mester engedélyt kapott arra, hogy minden magántulajdonú ingatlanba beléphessen. (A térkép valódi alkotói iránt érdeklődő olvasóinknak nem tudunk arcképeket bemutatni, sokatmondó azonban a különbség a svájci mester művészien kócos ábrázata és párizsi megbízó barokk eleganciája között.)

Nézzük a két térképről leolvasható különbségeket, előbb a nagyobb léptékűeket! A korábbi külváros már nem határolódik el a rezidencia-térségétől, a Porte Saint-Honoré kaput lebontották, helyét csak a sugarasan érkező utcák jelzik. A *Cour des Tuileries*, a palotaudvar kerítései nagyjából egybeesnek a bontott városfal vonalával, ugyanakkor mind a három udvar *kimondottan „hátsó udvar" jellegű*. A sok melléképület zöme istálló és kocsiszín, hiszen ekkor az elit közlekedési eszköze a lóhát és a hintó volt, a szállításoké pedig a szekér. A 17. század közepi *Gomboust-féle térkép*[206] már „vegyes" rajztechnikával készült, csak a fontosabb épületek kapnak

Magán hôtel fejlesztések a Palais des Tuileries és a Louvre közötti, még sűrűn beépített területen a Rue St. Nicaise és a Rue St. Thomas du Louvre közötti tömbben

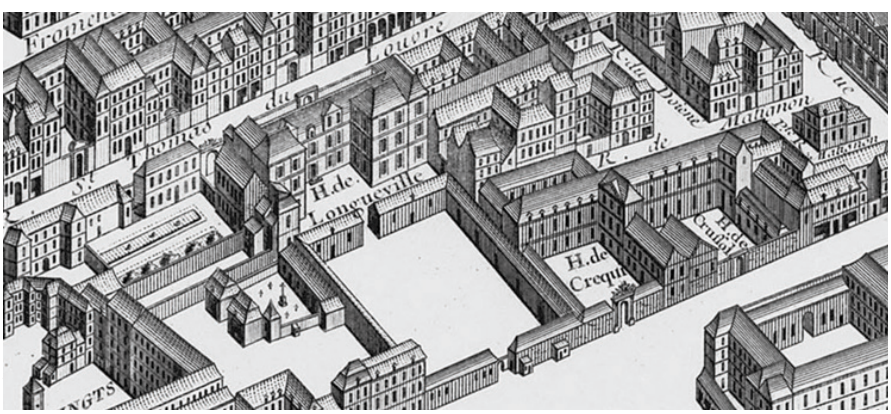

206 Jacques Gomboust (c. 1616–1663) XIV. Lajos királyi geográfusa és térképésze volt, akinek idején a városok ábrázolása már valódi térképi formát vett fel, és a felmérések pontossága és a mértani eszközök alkalmazása is sokat javult.

vázlatos axonometrikus ábrázolást és magyarázó szöveget, egyébként egyenletes szürke felület rajzolja ki a tömböket. Ez az ábrázolásmód azzal az eredménnyel is járt, hogy a térképész – még inkább a megbízója – döntési helyzetbe került azzal kapcsolatban, hogy mely házakról készítsen rajzot, mely épület nevét szerepeltesse. A Gomboust-féle térkép részletét szemlélve az lehet a véleményünk, hogy a Louvre és a Tuileriák palotája közötti térséget még a 17. század közepén is „ingatlanfejlesztési" szempontból jelentős *arisztokrata beruházásokra is alkalmasnak* ítélték. Másként mondva: nem fogalmazódott meg a terület „kiürítésének" programja a két palota összekapcsolása érdekében. Más térképeken a Manège, manézs feliratok, a *lovas*

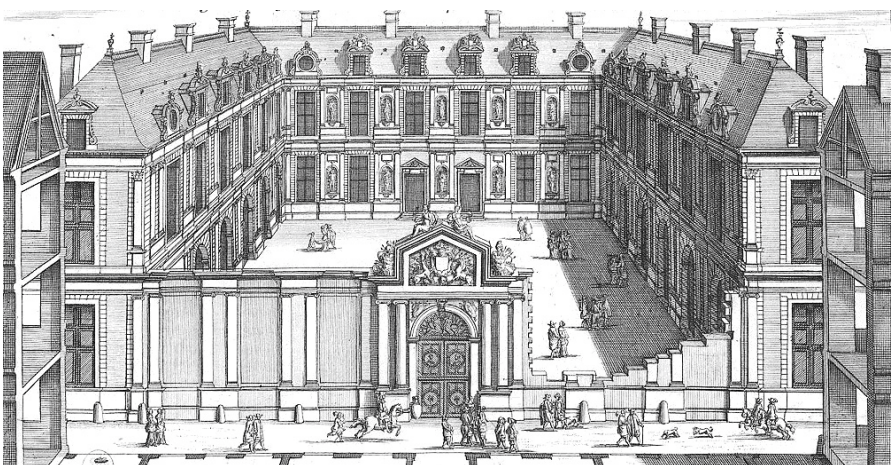

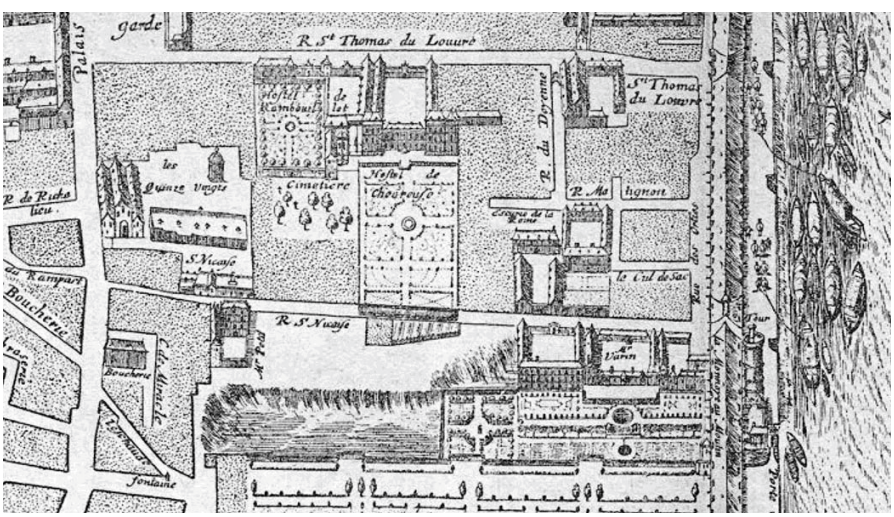

Az *Hôtel de Longheville, eredetileg Chevreuse hercegének palotája*, épült 1622-ben, lebontották 1833-ban. Látványrajz és az együttes az 1652. évi Gomboust-féle térképen. Építész: Clement il Métezeau (1581–1652). A térkép alján a második középkori fal helyén az ideiglenes átalakítások és a Tuileriák palotájának a bontott fal vonaláig tartó hátsó udvara látszik – itt kerttel.

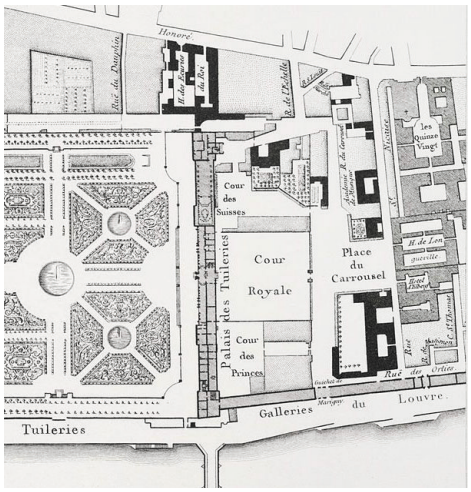

Lovasok és hintó érkeznek egy nagy laktanyába a Tuileriák palotája mögötti területen. (A rajz aláírása szerint a lovashintós életkép a Rue St. Thomas du Louvre utcában készült.) A térképen katonai jellegű a Svájci Gárda telephelye a Cour Royale mellett (Cour des Suisses), a Rue Honoré melletti épületegyüttes a Királyi Istállók Háza (Hôtel des Ecuries du Roi). A Rue St. Nicaise menti nyugati oldali sötétített házak minden bizonnyal laktanyák. A több évszázada létesült 300 ágyas kórház (les Quinze Vingt) még működik, de jelentősen átépítve.

gyakorlótér funkció, az utcanevek – *Rue des Ecurie* (Istállók utcája) – jelzik, hogy a másik, itt jogosan *teret nyerő funkció a katonai* lehet. A *lebontott városfal és a Rue S. Nicaise utca között az új tér, a Place du Carousel* neve is erre utal, ott *lovas parádék* zajlottak.

A Louvre és a Tuileriák környezetének tényleges katonai használatát a városmetszetek készítői becsületesen jelzik: míg egyrészről pontosan megrajzolják a Jardin des Tuileries mindenkori elrendezését a *reneszánsz kerttől a barokkig*, a hátsó udvarokban nem alkalmaznak növényzetjelölést. Csak az után jeleznek parkot, kertet, hogy a folyó nagy kanyarulata után a 18. század közepén megépül az *École Militaire a Champ de Mars*-on, a „párizsi Mars-mezőn", így a katonai oktatás, a gyakorlatozás, a drill elhagyhatja a központi térséget.[207] Az új katonaiskola a katonatiszt-képzés sajátos demokratizálását jelentette: az École Militaire-re 500 nem jómódú nemes fiút vettek fel, addig csak az uralkodó és a katonai arisztokrácia családjainak telephelyein, laktanyáiban, lovardáiban folyhatott katonai képzés.

Városrendezés a hatalmi reprezentáció jegyében

Merian korábbi térképéhez képest a Turgot-féle ábrázoláson a legnagyobb kiterjedésű változások a korábbi periférián, a Saint-Honoré külvárosban fedezhetők fel. A palota kertje és a Rue St. Honoré közötti sáv használata már kialakulóban van,

207 A nagyvárosok központi részeinek demilitarizálása mindenütt határozott stratégiai lépés volt, Budapesten a Gellért-hegyi Citadella katonai használatának megszüntetése és a belső fekvésű laktanyák kitelepítése voltak a demilitarizálás fő lépései a kiegyezés után.

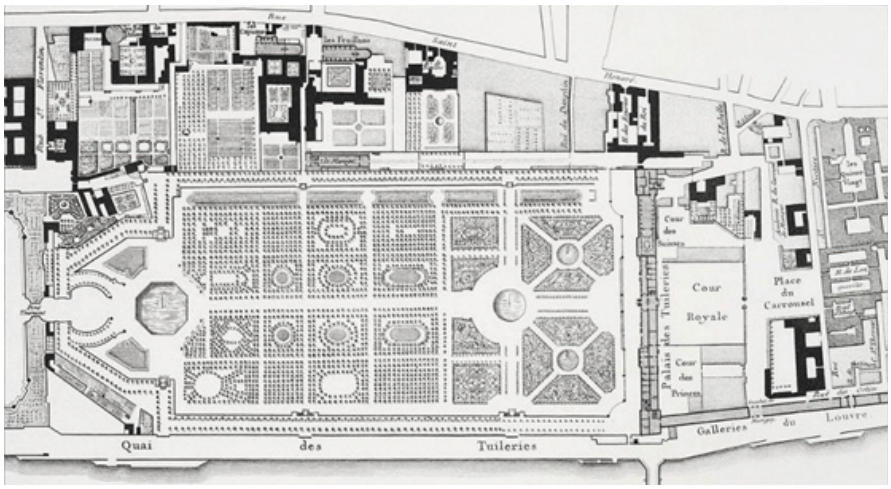

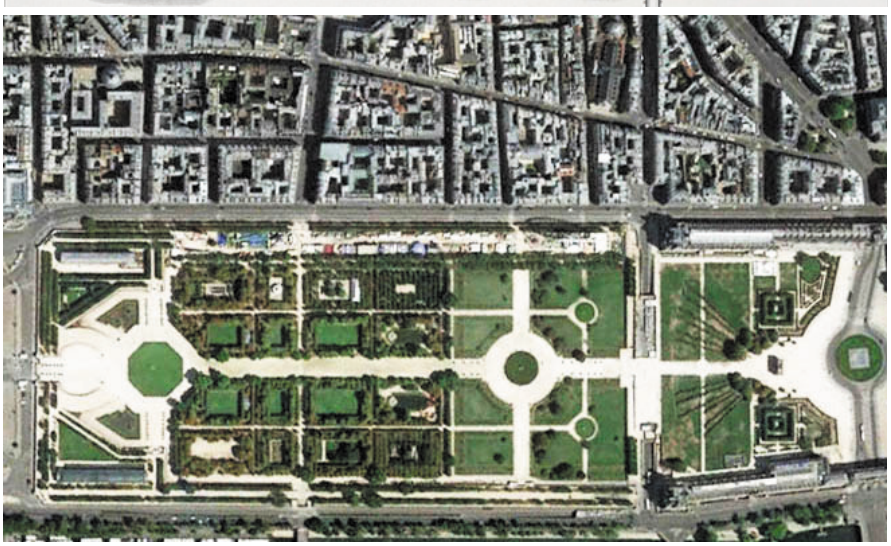

„Haussmannizáció" Haussmann előtt a Tuileriák és a Rue Saint-Honoré között. Új utcaszabályozások az 1800-as évek elejétől az 1770. évi térkép és egy mai űrfotó összehasonlításával.

beépítése azonban csak az országút mentén folytonos. A Turgot-félénél későbbi, 1770. évi térkép szerint a főút mentén újabb eredetű és komoly méretű egyházi létesítmények, kolostorok, zárdák települtek (*L'Assumption, Les Capucins, Les Feuillants, Hôtel de Noailles*). A tömb kert felőli oldala ugyanakkor szinte beépítetlen, illetve a felsorolt létesítményekhez tartozó vagy önálló kertek, gyümölcsösök találhatók. Igen karakteres új elem a manézs széles utcája, a végén a fedett lovarda, a *Salle du Manège* elnyújtott épületével.

A várostervezésben kevésbé jártas olvasó is bizonyára hallott, olvasott már a 19. század második felében lezajlott „nagy" párizsi városszabályozásról, amit III. Napóleon császár iránymutatását követve *Georges-Eugène Haussmann* (1809–1891), Szajna megye prefektusa vezényelt le 1853 és 1870 között. Ezt a valóban nagyléptékű közmunka-programot szokás úgy bemutatni, mint a középkori város eltüntetését, a városszövet széles sugárutakkal való „átszabását", a városkép egységes, historikus jellegének kialakítását. Amit az összehasonlító elemzéssel bemutattunk, az fél-háromnegyed évszázaddal korábbi, *kisebb méretű, egyszerű és logikus városszabályozási akciók* sorozata volt. Meg vagyunk győződve arról, hogy megvalósításukat az ingatlanok többségének tulajdonosai, bérlői támogatták, együtt a *növekvő és egyre „belvárosiasabb külváros", a Fauburg Saint-Honoré társadalmával*.

A bizonyára több fázisban zajlott projekt két fő szabályozási elemet tartalmazott: (1) az elnyújtott tömb Tuileriák kertje melletti, alig beépült oldalának önálló, igen értékes fejlesztési sávként való leválasztása a kerttel párhuzamos *Mont Thabor* utca megnyitásával, (2) keresztutcák nyitása a történeti főutca és a kert (illetve a manézs, majd a *Rue de Rivoli*) között. 1770-ig a tömbben a *Rue Florentin* utcán kívül csak a korábbi egyházi létesítmények között létezett két megtört vezetésű átjáró, és a *Rue du Dauphin* sikátora, aminek a célját nem sikerült felderítenünk.

A mai űrfotóból kiderül, hogy a Rue Saint-Honoré e viszonylag rövid szakaszán a 18. századtól 10 új keresztutca nyílt, amivel az ingatlanfejlesztésre váró utcahossz több mint kétszeresére nőtt, a program rentábilissá vált.

A tisztelt olvasó most azt érezheti, hogy ezen a helyen méltatlan a durván gazdasági és mérnöki szöveg, de kérjük, vegye figyelembe, hogy a 18. században a régi városkapu felé elkeskenyedő terület *különleges metamorfózisának* vagyunk tanúi: a *Rue Saint-Honoré külvárosi országútja és a folyó közötti, árvizek sújtott perifériából két évszázad múltán Párizs egyik legdrágább városrésze lesz, üzlet-utcája* ma tele van elit ruhaboltokkal, szállodákkal, kedvelt kávézókkal. A területnek, az utcának a királyi rezidenciához való közelsége meghatározó volt a területhasználat ilyen átalakulásában, a felértékelődési folyamatot azonban az is segítette, hogy a rendezéssel a közvetlen kapcsolatok is kiépültek, azaz „át is lehet menni a parkba". Az egymás utáni kisebb lépések sorozata éppúgy szükséges az átfogó, karaktert alakító, módosító átalakulásokhoz, mint a nagy „húzó projektek".

Nem foglalkozunk részletesebben a Rue Saint-Honoré túlsó oldalán lévő területtel, de észre kell vennünk, hogy az új keresztutcák szinte mindegyike továbbfut valamely fontos hely, mint a *Rue Castiglione* a Place Vendôme felé, a *Rue du 29 Julliet du Marche Saint-Honoré* egy helyi piachoz vezet, a *Rue Saint-Roch* pedig egy templomhoz.

A Rue Saint-Honoré egyik újonnan nyitott mellékutcája, a Rue Castiglione a Vendôme tér felé nézve, balra a Rue Saint-Honoré, jobbra a Rue de Rivoli felől. Balra a Feuillants Konvent templomának bontása (ez a létesítmény fontos szerepet játszott a 18. század végi francia forradalomban). A festők: Étienne Bouhot és Giuseppe Canella.

A Rue Castiglione utcáról két művészi alkotást is bemutattunk, ezek azt is igazolják, hogy az egységes városképre való törekvés már *I. Napóleon városrendezési törvénykezését* (1806–1807) követve érvényesült, azaz Haussmann a század közepétől „biztos szemléleti és jogi alapokra" építhetett.[208] (Canella festménye 1828-ban készült!) A már főutca szerepű Rue Saint-Honoréhez kapcsolódó legfontosabb új létesítmény a még a 17. században épült (1699-re elkészült) Place Vendôme,[209] amit a Turgot-féle térképen és egy 19. század eleji metszeten mutatunk be. A téren korábban az építtető XIV. Lajos márvány lovasszobra állt, amit azonban a forradalomban ledöntöttek. Helyére később a római Traianus-oszlop mintájára az „Austerlitz-oszlop" került, I. Napóleon osztrákok és németek feletti győzelmeinek emlékére. A tér építésze *Jules Hardouin-Mansart* volt, aki elsőként *a tér egységes homlokzatát* tervezte meg, majd ahhoz igazodva alakította ki a homlokzati fal mögötti lakásokat és egyéb létesítményeket. Végül „királyi ingatlanfejlesztőként" ő is adta el azokat.

Történeti térképeink, a korabeli művészi ábrázolások még számos érdekes jelenségre hívják fel a figyelmünket. A Louvre épületének reneszánsz ízlésben való átépítése még nincsen készen, ezt a térképész azzal jelzi, hogy nem rajzol tetőt a még átépítés alatt álló épületrészek fölé. A Turgot-féle ábrázolás szépen mutatja, hogy a Jardin des Tuileries túllépett a reneszánsz kert merev, irányítatlan, hálózatos kompozícióján, az utak, a gyep- és vízfelületek és a két nagy fás felület rendje pontosan igazodik a palota homlokzati osztásaihoz, de a főtengely vizuális lezárása a nyolcszögű vízfelület-

208 PACCOUD (2015), Antoine: *Planning, law, power, and practice: Haussmann in Paris (1853–1870),* LSE Research Online, 2015. Várostervezés történettel, építési joggal, kisajátítással foglalkozóknak „kötelező olvasmány"!

209 A tér sok nevet viselt: Place Louis le Grand, Place des Piques, Place Internationale (1871), végül Vendôme város tiszteletére nevezték el, amelynek hercege, IV. Henrik fia, itt lakott.

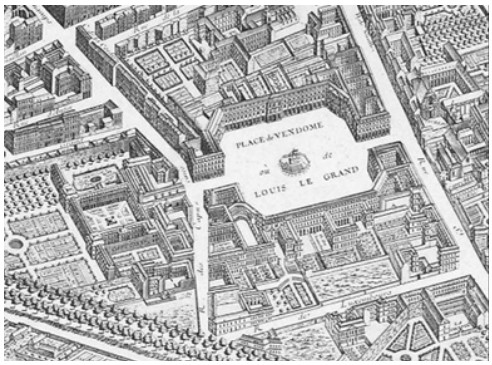

A Place Vendôme a Turgot-féle ábrázoláson és Robert Betty (c. 1788–1848) 1819-ben készült metszete a térről az Austerlitz-oszloppal. A térképen az íves utca a Rue des Capucins, a négy fasoros sugárút a XIII. Lajos idején épült erődfal helyén létesült. A téren az egységes homlokzatok mögött önálló ingatlanok működnek.

tel még „bent marad" a kert, illetve a XIII. Lajos idején épült bástya kiemelt felületén. Ha a kert mintegy felén a sűrű fásítás valóban gyümölcsöst jelent, *a díszkert melletti gazdasági hasznosítást* is értékelnünk kell, együtt a *Cul-de-Sac de Orangerie* zsákutcájával, ami a Rue Saint-Honoré felől a narancsot is termelő *üvegházakhoz* vezet.

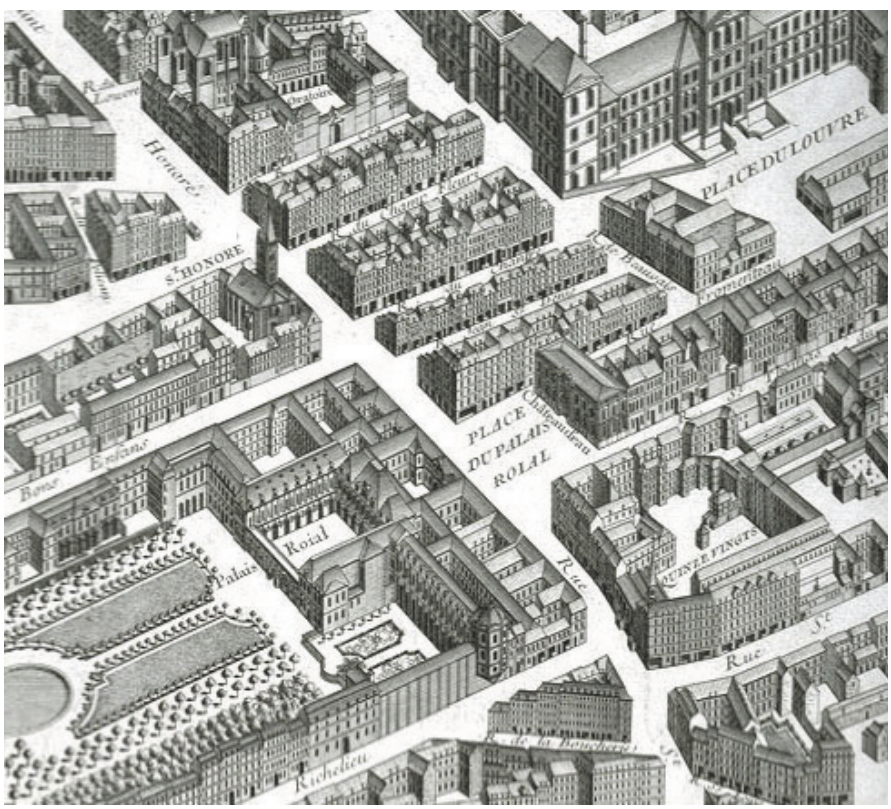

A Palais Royal és építtetője, Armand Jean du Plessis de Richelieu bíboros, XIII. Lajos főminisztere

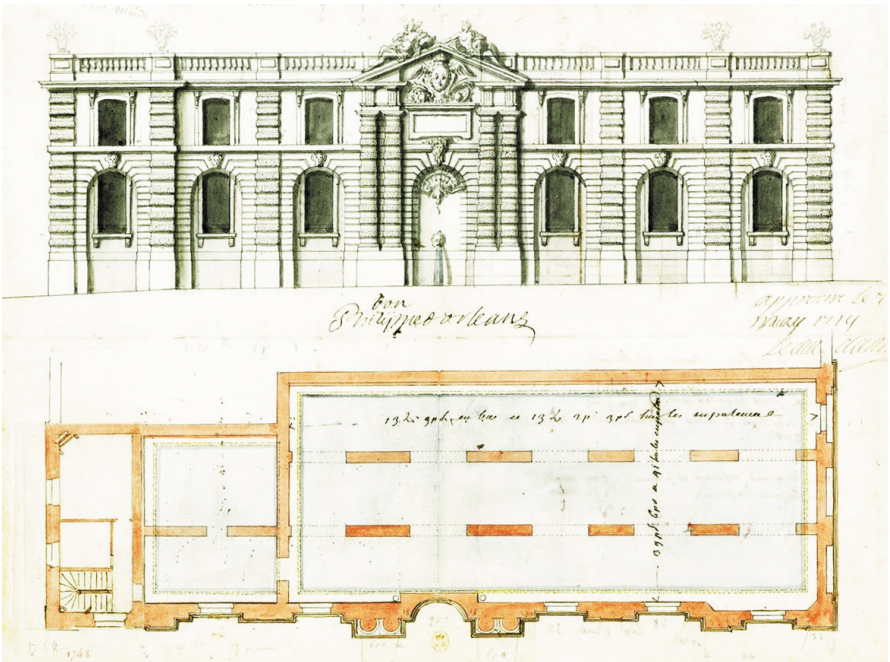

A Place du Palais Royalon épült Chateau d'eau („Víz Palotája"), a palota víztározója és az épület az 1848-as forradalomban. A tervrajzról a nehezen olvasható feliratok ellenére is megállapítható, hogy építési engedélyezési dokumentum volt. (Korábban általános volt, hogy az ipari épületek is „városi ház" karakterben, kellően dekoratív architektúrával épültek.)

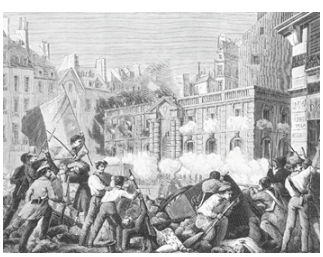

Ugyancsak a Saint-Honoré főúthoz kapcsolódik egy másik jelentős arisztokrata fejlesztés, a *Richelieu bíboros* (1585–1642) által saját céljára építtetett, *Jacques Lemercier* által tervezett, 1629-ben befejezett *Palais Cardinal*. Ezt az igen méretes épületet ma *Palais Royal*ként ismerjük, tekintve, hogy a főminiszterként is működő főpap a halála előtt a királyi udvarra hagyományozta az épületet. E palotával a 17. század első harmada végére sajátos *hármas rezidenciaegyüttes* jött létre, amelynek elemei között még hosszú ideig sűrű városi szövet terült el, hol katonai, hol kórházi, hol magán lakóterületi, szabadidős funkciókkal. A Palais Royal nagy belső udvarával egyértelműen lazítja ezt a tömörséget, sőt egy különös funkciójú térrel is gazdagítja a Rue Saint-Honoré zárt térfalát. Közvetlenül a palota bejáratával szemben, a főutca vonalától jelentősen visszahúzva egy furcsa nevű épület áll, a *Chateau d'eau*, szó szerint: a „víz kastélya, tornya", a tömb szélességi méretének megfelelő, viszonylag alacsony épület, ami *fedett víztározónak épült* a palota számára oltóvíz tárolására.

A Palais Royal a Louvre-ral és a Tuileriák palotájával együtt – kiegészülve a nyári palotákkal – komoly választékot nyújtott a mindenkori uralkodói igények kiszolgálására. XIII. Lajos (1601–1643, király 1610-től) halála után egy ideig a Palais Royalban lakik az *özvegy királyné, Ausztriai Anna* két kiskorú gyermekével, a majdani XIV. Lajossal (1638–1715) és *Anjou Fülöppel*, valamint tanácsadójával, *Mazarin*

bíborossal, itt húzzák meg magukat a *Fronde, a polgárháború* (1638–1653) idején is. Ide menekítik az elűzött angol királynét, Henrietta Marie-t és húgát, Henrietta Anne-t. Nem könnyű az élet a sokszor ellenséges városban. A kisgyerekkori tapasztalatok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy XIV. Lajos az 1670-es évektől kezdődően feladja a városi rezidenciáját. A bíboros építő lelkesedése azzal is összefügghet, hogy a Louvre és a Tuileriák kettős rezidencia-együttese a 17. században csak nem akar elkészülni. Bár 1595 és 1610 között két építész, Louis Métereau és a fiatalabb Jacques Androuet de Cerceau közreműködésével tető alá kerül a hosszú összekötő szárny, a Grand Galerie, de a IV. Henrik elleni gyilkosság után a belsőépítészeti munkálatok abbamaradnak. Magán a Louvre épületén XIII. Lajos idején kezdődnek el jelentős átalakítások – elsőként 1639-ben a *Pavilon de l'Horloge*, az „Óratorony" Jacque

A Louvre a Pont Neufről nézve, és a Pavilon de l'Horloge („Órapavilon") Jack Lemercier által tervezett szárnya a Fromenteau utcával a 18. század végén, elöl istállókkal, felettük lakásokkal. A hídon IV. Henrik Medici Mária által rendelt lovasszobra, amit a forradalomban elvisznek, majd 1808-ban visszaállítanak. A híd felőli látvány művésze nem ismert, az Óratoronyról készült kép Philibert-Louis Debucourt festménye.

Lemercier-től –, egy ideig XIV. Lajos is komoly ambícióval követi a munkálatokat. Eredményeit az építészettörténeti irodalom kimerítően tárgyalja, most csak a legfontosabbakra utalunk. 1660-64 között *Le Vau* tervei szerint épül át a *Petite Galerie homlokzata*, kiépül az udvar – a Cour Carrée – északi oldala, a palota szélességének megkettőzésével *új homlokzat létesül a Szajna irányában*. Végül 1672-ben a városi rezidencia sorsa e funkciójában véget ér, a király Versailles-ba költözik. Két évre rá, 1674-ben Colbert, a pénzügyminiszter *leállítja a párizsi építkezéseket*. Csak 1756-ban, XV. Lajos alatt fejezik be a munkákat, s akkor bontják el a leginkább zavaró ráépítéseket, melléképületeket is. A 17. század utolsó éveitől a palota befejezetlen fejedelmi rezidenciából egy időre, majd véglegesen „középületté" válik, korai példaként képviselve azt a folyamatot, ami Európa legtöbb városában a 18. és 19. században lezajlott. XIV. Lajos egy 1692. évi rendeletével új funkciót ad a háznak. Első

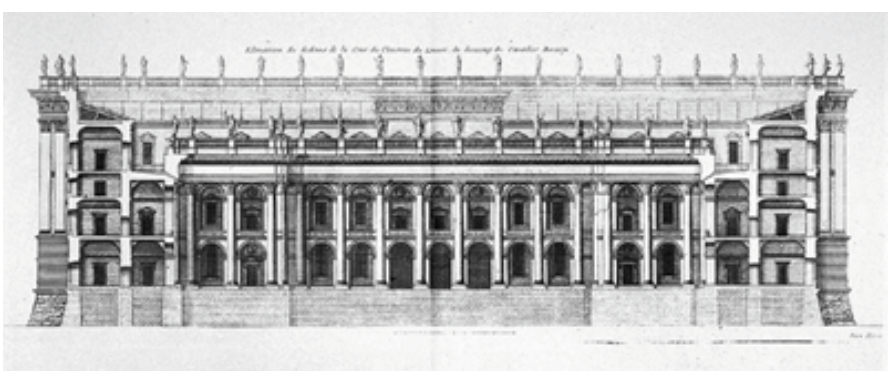

Colbert, a fejedelmi ingatlanfejlesztő, valamint Bernini, az építész, és harmadik terve a Louvre udvari homlokzatára

döntése az, hogy a *Salle des Caryatides*-ben, a kariatidák termében az *antik szobrok galériáját* kell berendezni. A Louvre épületébe költöztetik az *Académie Française-t, az Académie des Inscriptions et Belles Lettres*-t és nem utolsósorban a művészeti akadémiát, az 1648-ban alapított *Académie Royale de Peinture et de Sculpture*-t. Ez utóbbi szervezi 1699-től a párizsi képzőművészeti szalonok kiállításait, 1725-től a *Salon Carrée*-ben.

Különös figurája a korszaknak *Jean-Baptiste Colbert* (1619–1683), aki Mazarin ajánlásával már fiatalon XIV. Lajos egyik legfontosabb hivatalnoka, 1661-től haláláig a szó mai értelmében pénzügyminisztere. Gazdasági szakemberként a merkantilizmus támogatója, terjesztője, de a fent felsorolt akadémiák közül többnek az alapításánál bábáskodik, a művészetek és a tudományok elhivatott pártfogója is. A Louvre építkezéseinél sajátos „fejedelmi ingatlanfejlesztő" szerepet játszik, neki is tulajdonítható, hogy Bernini nem ér el sikert Párizsban. Pedig kezdetben nagy sikerként értékelték, hogy egy ekkora „nevet" sikerült megnyerni az ügynek, hogy a „fiatal Lajos király kibabrált Sándor pápával", ide tudta csábítani az udvari építészét. Az akkori Európa már legnagyobb államának büszke nagyot akarását érzékelhetjük ugyanakkor az olyan későbbi megnyilatkozások mögött, hogy a francia királyi rezidencia legfontosabb részeinek építéséhez ne engedjünk külföldit, még kevésbé egy itáliait. Bernini párizsi tartózkodásának szinte minden percéről egy, az építész munkáját segítő királyi megbízott részletes naplót vezetett, melyből e politikai jellegű ellenvetések mellett számunkra érdekesebb, fontosabb szakmai témákra is fény derül.[210] A még hatvan évesen is alkotóereje teljében lévő *„Cavaliere"* (lovag) *Gianlorenzo* (Giovanni Lorenzo) *Bernini* (1598–1680) magabiztosan érkezik a francia fővárosba. Két munkát még indulása előtt elküld,[211] az egyik „divatosan" barokkos terve konkáv-konvex vonalaival kimondottan gyenge. Sikerei biztonságával, a művészetek akkori itáliai központjából érkezve úgy érezhette, hogy igazi „nagy építészetet" hoz majd francia földre, aminek kultúrájáról, művészetéről egyébként

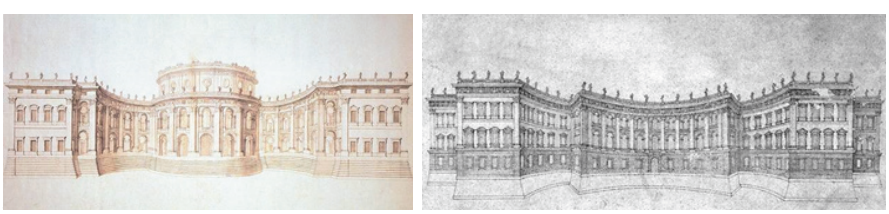

Konkáv és konvex variációk egy témára – Bernini két előre elküldött tervének homlokzati rajzai

210 CHANTELOU (1985), de Paul Fréart: ***Diary of the Cavaliere Bernini's Visit to France***, translated by Marjery Corbett, Princeton University Press, 1985, valamint PETERSSON (2002), Robert Torsten: ***Bernini and the excesses of art***, Fordham University Press, 2002

211 LAVIN (2007), Irvin: ***Visible Spirit, The Art of Gianlorenzo Bernini Vol I., XVI. Bernini's image of the Sun King***, The Pindar Press, London, 2007. p. 524

nem volt jó véleménnyel. A *Val de Grace* templom „kicsi sapka nagy kobakon", a Tuileriák palotája „felfuvalkodott apróság", a francia festészet – Rómából ismerhette az ott dolgozó *Poussin és Lorrain* munkáit – „kicsinyes, aprólékoskodó", mondta állítólag. Ajándékként 12 antik mellszobrot kívánt küldetni a királynak, hogy az „értelmes férfi elme is kapjon valamit az elpuhult és nőies francia világban". *„A rezidencián nincsen hely a férfias ízlés számára"*, állította, amikor a királyi lakosztály részletesebb tervezésébe kezdett. (Emlékezzünk, mit is írt de l'Orme Medici Katalinnak!) Párizsi tartózkodása alatt azonban Bernini bizonyára felfogott valami fontosat, erre utalhatnak a Louvre palotájára már a helyszínen készült tervei. Francia földön az antik világhoz való viszony áttételesebb lehetett, mint Itáliában. Az 1600-as évekhez, a *„Le Grand Siècle"*-hez érve ez a görög ókor irodalmi és képzőművészeti modelljeinek újraértelmezését, mondhatni új „stílus", a klasszicizmus kiteljesedését hozta magával. Az új stílus már tagadni kezdte a barokkos ízlést, ugyanakkor megfelelt az ország erősödő nagyhatalmi, majdani birodalmi ambícióinak. Az itáliai mester utolsó párizsi tervei mintha már mindezek megértésével készültek volna, de a legutolsó, negyedik tervével is elutasításban lett része. Egy magas bizottság *Claude Perrault* orvos, fordító – és állítólag amatőr építész – tervét támogatta, aki Lajos egyik miniszterének bátyja volt. Az elfogadott, majd megvalósult terv azonban a keleti homlokzat emeletnyi „posztamensével", *monumentális oszloprendjével nagyon is hasonlít Bernini egyik utolsó munkájára.* (ld. a belső homlokzati rajzot!)

Colbert szerepe a történetben elsősorban a megbízójának felelős ingatlanfejlesztőé, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy az „idegen" mestert eltávolítsa a király környezetéből, s ezzel elkerülje a megvalósítás várható zavarait. Bizonyára neki is megvolt a véleménye a stilisztikai jellegű kérdésekről, de fő gondja az volt, hogy az építészeti tervek mellett olyan tervanyagok elkészítését is kierőszakolja az építésztől, amelyek a megvalósítás rendjét, ütemezését segítik elő. Az építésszel folytatott vitáiról szóló feljegyzések főként funkcionális és épületgépészeti problémákra térnek ki. A miniszter szerint *Bernini elhanyagolja a kényelmi, a komforttal összefüggő kérdéseket*, aki válaszul ilyeneket mond: *„(…) a kormányzás nemes művészetével elfoglalt király csak a megvetés érzetével viseltethet a személyes komfort iránt"*. Colbert ellene van annak, hogy a király lakását az északi – a folyóval ellentétes – traktusba, a város felőli oldalra helyezzék, ahol kellő mennyiségű hely sincsen. Bernini ugyanakkor a miniszter *„véget nem érő, értelmetlen"* beszédéről, *„árnyékszékekről és csövekről"* szóló szövegekről panaszkodik. Ezen a ponton meg kell állnunk egy rövid időre. Mielőtt tovább folytatnánk elemzésünket, fel kell tennünk a kérdést, hogy mire jutottunk eddig, majd azonnal azt is, hogy a rendelkezésre álló időnkben és oldalakon mit szeretnénk még elérni. Az európai középkor és újkor kiemelkedő városa *különleges értékű történeti térképi dokumentációval* szolgálja ki a kutató

érdeklődését, akkor is, ha a térképeken néha átsüt az önreprezentáció büszke vágya. Írott anyagokhoz – főként rövidebb internetes tanulmányokhoz – általában csak akkor kellett fordulnunk, ha a térképekről leolvasható információkhoz részletesebb magyarázatot, vagy valamilyen rejtettebb tartalmat kerestünk.[212] A most sorra kerülő 17–19. századi térképek a korábbiaknál sokkal részletesebbek, pontosabbak, de a *változások időrendjét tekintve néha kisebb bizonytalanságban hagynak* – például azzal, ha ugyanazt a térképet 10-15 éven belül többször is kiadták. Ennek ellenére bízunk abban, hogy sikerül összeraknunk a vizsgált térség valamiféle visszavetített *„historikus stratégiáját”*, azt, ahogyan egy konkrét alakító lépés *újabbakat indukált*, esetleg olyat, aminek a *gondolata már régebben felmerült*.

Alakuló tengelyek és csillagok

A Louvre/Tuileries együttes belső, köztes világa, területhasználata, melyet korábban részletesen vizsgáltunk, még hosszú évszázadokig rendezetlen, a rezidencia két magja között a térség sűrűn beépített. Északnyugati irányban ugyanakkor tisztázódni

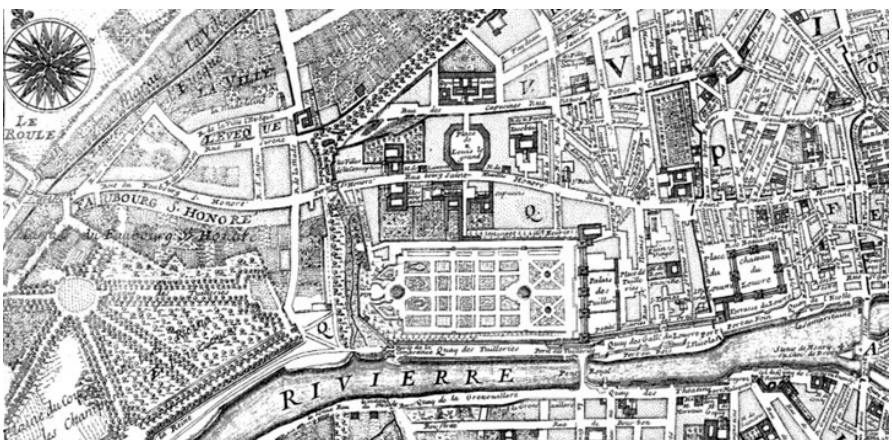

Két ábrázolás a Jardin du Tuileries folytatásáról 1705-ből és 1800 előtt. A korábbi térkép bizonyos értelemben *rendezési program*.

„Javaslata” az, hogy a XIII. Lajos idején épült erődfal helyén itt is kétszer két fasoros sétányt kell telepíteni a Szajnáig – talán egy új hídig. A Faubourg S. Honoré területén mintha a szabályozás elvét látnánk: az Elíziumi Mezők ligete a lehatárolt területen belül „tervezendő meg”, a Saint-Honoré utca menti beépítés „sorsáról még dönteni kell”.

A második térkép is hasonlóan „politizál”, de már tud a Place de la Concorde-ról és Ange-Jacques Gabriel építész két házáról (1772, 1760–1775), a két kerti tengelyt a tér körüli vízfolyáson át épített gyaloghidakkal kapcsolja össze. Érdekes, hogy a manézs utcáját „kifelé” meghosszabbítja, de ez még aligha a Rue de Rivoli. Térképek: majestymaps.com, oldmapsofparis.com

212 A szerző francia nyelvtudása csak az általános tájékozódáshoz elegendő.

látszik a helyzet: a térképek[213] is azt sugallják, hogy eljött az ideje annak, hogy a Tuileriák együttese „megnyíljon" a távlatok felé. Ez a döntő jelentőségű lépés azonban csak a 18. század utolsó évtizedeiben realizálódik, amikor a Jardin des Tuileries közvetlen folytatásaként megépül a *Place de la Concorde*, majd e tértől északnyugatra, illetve a Szajna nyugati-délnyugati kanyarulata mentén – jórészt telepítéssel – létrejön egy *fás liget, a Champs-Élysées*.

A laikus várostörténész ezt a több szakaszban és egyáltalán nem egyszerű lépésekben zajlott folyamatot hajlamos egyetlen akcióként látni, úgy, mint a *Jardin des Tuileries kerti főtengelyének egy új várostengelyként* való kiterjesztését. Sőt, miután olvashatott arról, hogy a 17. században Le Nôtre is dolgozott a Tuileriák kertjén, olvasónk talán arra is hajlik, hogy a lehetségesnél nagyobb szerepet tulajdonítson a kerttervezés és a tájépítészet ikonikus alakjának, azt állítva, hogy csak az ő javaslata lehetett a kerti tengely kiterjesztésének gondolata. *André Le Nôtre*[214] (1613–1700), az újonnan felfedezett lineáris perspektíva szakértője, a végtelenbe futó kerti távlatok

---

213 Az 1705-ös kiadású térkép készítője Nicolas de Fer (1646–1720), XIV. Lajos térképésze, vésnök, egy magánkiadó vállalkozás tulajdonosa, kiemelt helyzetéből fakadóan érthető a sajátos „tervezői" attitűdje. Az 1800-ra datált térképről egyelőre csak azt tudjuk, hogy Londonban adta ki a Stockdale Publisher.

214 André Le Nôtre első és átütő sikereit Nicolas Fouquet Vaux-le-Vicomte-i birtokán, az ezermester építész-vállalkozó Louis Le Vau és az inkább képzőművész Charles Le Brun partnereként érte el. Főműve Versailles parkja volt.

A Place de la Concorde két régi ábrázolása.

Balra: Jean Lubin Vauzelle (1776–1839) akvarellje 1837-ből 1837-ből a Champs-Élysées felől, a fás ligetben szekerek, lovak.

Jobbra: Giuseppe Canella (1788–1847) itáliai mester festménye 1829-ből, ami inkább tagolatlanságot, terjengősséget mutat.

nagy-tehetségű alkotója – aki a kertépítészet részleteiben is tökéletesen otthon volt – bizonyára el tudta képzelni és javasolhatta is a kerti tengely meghosszabbítását az elíziumi mezők végpontja, a Rond-Point után is. Ráadásul ő XIV. Lajos viszonylag jó ízlésére is támaszkodhatott, sőt Colbert, a pénzügyminiszter támogató jóindulatát is élvezte. Már nagyapja is dolgozott a Tuileriák kertjén, gyermekkorában lakott is a kert egy kicsiny házában. *A reneszánsz kert barokk ízlésben való átformálását Colbert intézkedésére ő végezte el 1666 és 1672 között, Israel Sylvestre* rajzai több változatban is bemutatják e munkája eredményeit. Nincs azonban biztos forrásunk arra vonatkozóan, hogy Le Nôtre határozottan megfogalmazott volna egy „párizsi nagytengely" elképzelést. Colbert – aki egyáltalán nem volt egy álmodozó ingatlanfejlesztő, gyakran átvállalta a részletek iránti felelősséget – a megőrzött számlákból kikövetkeztetve részletes feladattervet[215] adott a tájépítésznek az 1671-re a Tuileriák kertjében elvégzendő munkáihoz:

> *„(…) a mondott épület előtt a nagy terasz helyének megtisztítása, lerakása, elegyengetése, (emellett) nyolc négyszögnyi „parterres en broderie" elrendezése, amelyeket végig kell nyírni és tisztítani a virágágyásokkal és a keresztutcákkal, valamint a vizes-árkok körüli területekkel együtt."*

215 TOMPSON (2006), Jan: *The Sun King's Garden: Louis XIV, and Andre Le Nôtre and the creation of the gardens of Versailles*, Bloomsbury, New York, 2006

A pedáns Colbert azonban nem veheti el a kedvünket attól, hogy naivan tovább keressük a „nagy gondolat" megszületésének pillanatát. Bíztunk abban, hogy a geometria szabályait követő, egyre pontosabb, ráadásul *már északra tájolt térképeket* vizsgálva közelebb jutunk keresésünk tárgyához. Azt már megállapítottuk, hogy az 1770-es években a Tuileriák kertje az eredetileg XV. Lajos tiszteletére emelt *Place de la Concorde-hoz közvetlenül kapcsolódott*, azaz a kert a tér kvadrátjában kapott folytatást. Utaltunk már arra is, hogy ez a kapcsolódás, átmenet sem tervezéstechnikai, sem környezeti/használati értelemben nem volt problémamentes. A *Concorde* csak geometriai értelemben volt korrekt megoldás: a tér Medici Katalin elnyújtott palotájának hosszméretét vette át, azaz a palota hossza, plusz a volt manézs és a rakparti oldal szélessége együtt adják ki a tér hosszméretét. A határoló két szimmetrikus épület tervezője, *Ange-Jacques Gabriel* (1760–1767) erős kereszttengelyt kívánt képezni, ami azonban a kiterjedt térségben annak ellenére kevéssé érvényesül, hogy az építész nem volt rest imitálni Charles Perrault-nak a Louvre-ra készített monumentális homlokzatát. Gondot jelenthetett az is, hogy az újabb itáliai királyné, a meggyilkolt *IV. Henrik felesége, Medici Mária* nem különösebben örült a Champs-Élysées neki szánt, egyáltalán nem jó hírű „kültelki" ligetének, inkább a belvárosi *Palais du Luxembourg*ot és kertjét preferálta, fejlesztette a maga és gyermekei számára.

A *geometriai méretek azonossága* mellett a *kert és a tér közvetlen összekapcsolása* is megtörtént, azaz nem iktattak közbe egy olyan területsávot, ami az eltérő jellegű környezetek között tagolást képezhetett volna. Nem valósult meg például az az elképzelés sem, amit az 1705-re datált térkép mutat: a reneszánsz/barokk védmű a vizesárkával továbbra is kifut a Szajnához, és a vonalát követi az a fasoros sétány, ami a belső részeken az erődfal helyére került.[216] Mindkét térképünk pontosan tartalmazza, hogy ebben az időszakban *mit értettek Champs-Élysées alatt*: egy több-kevesebb pontossággal lehatárolt *fás ligetet, ami a Rue Saint-Honoré menti beépített sáv és a Szajna kanyarulata között feküdt*. Egyelőre azonban nincsen szó a Tuileriák kertjének minőségét akár csak megközelítő színvonalú zöldfelületről, sokkal inkább a periférikus elhelyezkedésből fakadó zavarokról,[217] az éjszakai fürdőzés, prostitúció, a „szodómia" és hasonlók elterjedéséről. A térképeken ugyanakkor már látható egy gyalogos körtér, a *Rond-Point*, ott, ahol a mai Montaigne sugárút metszi a *sugárutat*.

---

216 Csak gondolatkísérletként érdemes elképzelni, hogy e megoldás esetén kikényszerült volna egy komolyabb híd építése, ami révén később jelentős forgalom vonzódott volna a térségbe.

217 HIGGS (1999), David (ed): ***Queer Sites, Gay Urban Histories Since 1600***, Rutledge, Taylor and francis Group, London and New York, 1999

César-Francois Cassini de Thury (1714–1784) térképe Párizs környezetéről és Versailles-ról (balra lent) a 18. század közepén. Vadászcsillagokat „biztonsági okokból" természetesen csak a nagyobb kiterjedésű erdőkben fedezhetünk fel.

A térképek követik a korban kialakult szóhasználatot, a Champs-Élysées felirat csak a Concorde tér és e pont mint végpont között olvasható. A két közölt 19. századi művészi alkotás pontosan ábrázolja a városépítők nehézségeit, de egyben sikereit is: például a királyné árvizektől bevédett „magán" kertjének magasabb és a „köztér" alacsonyabb szintje közötti szintkülönbséget, ami egyúttal segítette a térrészek identitásának tájépítészeti eszközökkel való kifejezését. Nem vagyunk biztosak abban, hogy a kétszáz-háromszáz évvel ezelőtti geográfusok, térképészek munkáit mindig jól olvassuk. Az bizonyos, hogy a 18. század elején már határozott szándék volt a Tuileriák kertjének, illetve a „főtengelyének" nyugati-északnyugati irányú meghosszabbítása, de a Champs-Elysées „mitológiai vonzereje" ekkor még kizárólag *az égi mezőkre terjedt ki*.

A már tervezéssel is kacérkodó térképészek ennek megfelelően a rendelkezésükre álló nagy szabad területen ligetes, erdei környezetet rajzoltak kör alakú terekkel, egyenes nyiladékokkal, melyek e terekből sugarasan indulnak. A *César-François Cassini de Thury* (1714–1784) által készített, Párizst és Versailles-t is bemutató térkép részletén főként az ekkor még igen nagy kiterjedésű erdőségekben, a Párizst elhagyó Szajna nagy kanyarulatában lévő Bois de Boulogne-ban – éppúgy, mint a távolabbi erdőkben – sajátos *csillag alakú nyiladékok rendszere*, az úgynevezett „vadászcsillagok" rajza tűnik fel.[218] Ez a fejedelmi vadászatok számára igen előnyös elrendezés azután fokozatosan utat talált a várostervezők mintakönyveinek lapjai közé is.

218 A vadászcsillagot a fejedelmi vadászatok számára vágták az erdőkbe: a vadász a középső tisztáson várta a csillag száraiban feltűnő állatokat, akiket az erre felfogadott parasztok hajtottak körbe. Ha hibázott, a csillag következő sugara mentén maradt esélye a találatra.

A még a 18. században készült Cassini-féle[219] térképen kiemelt nyugati irányú távolsági közlekedési vonalként a régi országút szerepel. Figyelmesen szemlélve azonban a térképet, a Rue Saint-Honorétól délre, csak halvány vonalakkal rajzolva, felfedezhetjük a hamarosan megnyíló *sugárút* vonalát is. A kitűnő geográfus bizonyára azért nem szánt nagyobb szerepet az újonnan nyitott vonalnak, mivel az *nem volt egy kialakult regionális közlekedési hálózat* része, nyugati irányú továbbvezetése a 18. század közepén még tisztázatlan volt. Ettől függetlenül talán már az 1730-as évektől, de a 18. század közepétől a városi térképek alapján minden bizonnyal tisztul a kép. A Place de la Concorde-tól nyugatra egy ideig a Champs-Elysées zöldfelületei dominálnak, majd hirtelen elkeskenyedve egy, a szokásosnál

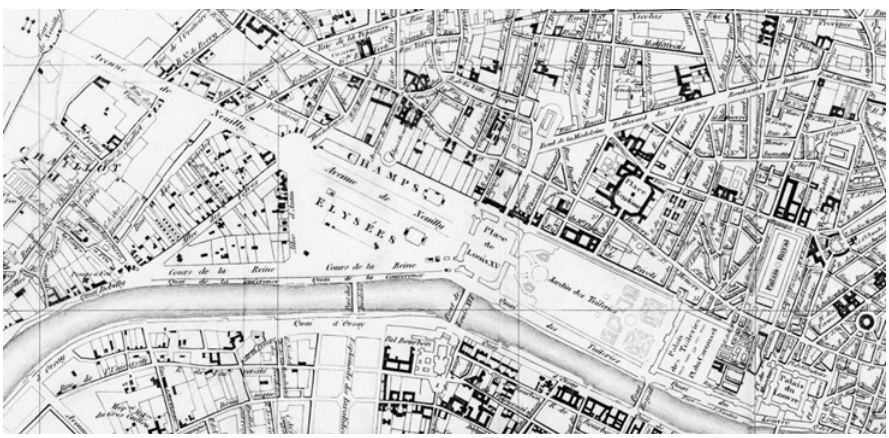

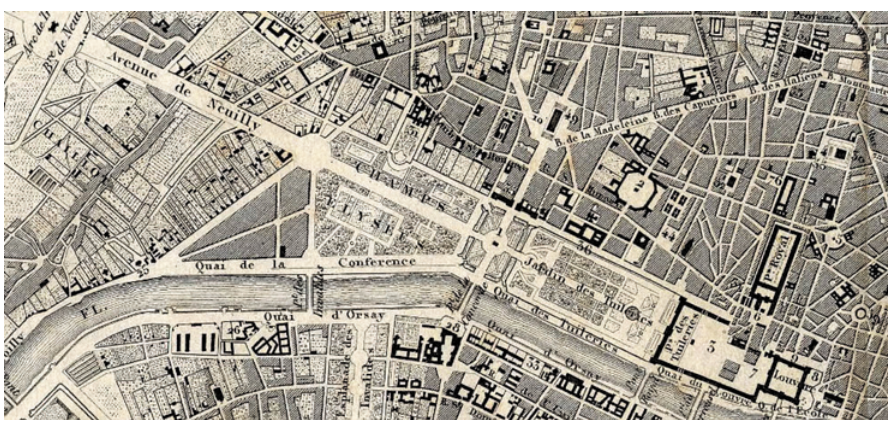

Két térképrészlet a 19. század elejéről, melyek már önálló elemként tüntetik fel a sugárutat és lehatárolják a Champs-Élysées ligetes területét. A térképek szerzője A. H. Dufour, az alsó valószínűleg 1836. évi, a felső valamivel korábbi.

219 Itáliai eredetű térképész-geodéta család, szerepük a geodézia fejlődésében igen jelentős volt. A bemutatott térkép készítőjének nagyapját, Giovanni Domenico Cassinit ugyancsak Colbert hívta Franciaországba 1669-ben. (Lásd még: Cassini űrszonda)

szélesebb, 2x2 fasoros útnak, az *Avenue de Neuilly*-nek, a Neuilly nevű településbe vezető útnak adják át a terepet.

A felfűzött közterületek sora: Palais des Tuileries, Jardin des Tuileries, Place de la Concorde, Champs-Élysées, Rond-Point („körtér"), Avenue de Neuilly. Van tehát egy újabb dilemmánk: kik és mikor döntöttek arról, hogy egy ponton véglegesen elkülönül egymástól az elíziumi mezők zöldfelülete és a sugárút, ami eredetileg nem rendelkezhetett a mitológiai hely nevének szimbolikus vonzásával? (Mint utaltunk rá, egy ideig nem is volt vonzó hely, a térséget még kemény munkával „urbanizálni" kellett.)

Fenti két térképünk eléggé pontos ahhoz, hogy néhány részletesebb megállapítást is tegyünk a városrész 19. század eleji helyzetéről és átalakulási folyamatairól. A város nyugat-északnyugati területei láthatóan rendezetlenek: délnyugat-északkeleti irányú, körkörösen futó, kevéssé beépített utak, jelentős területek mezőgazdasági jellegű használatra felparcellázva, a még mindig főútként működő Rue Saint-Honoré hátsó kertjeinek zavarai és így tovább. Mindebből következik, hogy a század második felében a Haussmann-féle szabályozási műveletek során a külvárosias hálózatokat, telekrendszereket gyökeresen át kell majd rendezni.

Napoleon és a Rue de Rivoli

Bonaparte Napóleon döntésére a manézs folytatásában egy rövidebb szakaszon délkeleti irányban elindult a Rue de Rivoli építése, aminek eredményeként a Louvre/Tuileriák együttes szélességi mérete jelentősen lecsökkent. A rezidencia két eleme között azonban még mindig maradtak jelentős beépített területek, melyek ugyancsak az *átfogó városszabályozás* révén tűnnek majd el. A Rue de Rivolit északnyugati irányban is meghosszabbították, de ott az utca a közlekedési kapcsolatokban nem, inkább a terület-elhatárolásokban játszik másodlagos szerepet. A keleti irányban való továbbvezetése mintegy három kilométer hosszban *1852 és 1860 között*, ugyancsak jórészt a haussmanni szabályozások során valósul meg, egészen a *Place de la Bastille*-ig. *Bonaparte Napóleon katonai sikerei* kemény katonás fénnyel vetülnek rá az elíziumi mezők túlvilági idilljére. A Rue de Rivoli a Direktórium fiatal tábornokának 1797-es itáliai győzelmét ünnepli az osztrák Habsburgok vezette csapatok felett. *Két diadalív* is épül a császár parancsára, az első, az *Arc de Triomphe du Carrousel* 1806 és 1808 között az addigi katonai sikerei emlékére, a Tuileriák palotája hajdani középső udvarában (emlékezzünk: Cour de Tuileries!). A másodikat, az *Arc de Triomphe de l'Étoile*-t ugyanekkor tervezik, de csak 30 év múlva készül el. Utóbbi már generálisan dicsőíti a francia katonai büszkeséget, alatta az ismeretlen katona sírjával. Mint látni fogjuk, egy forradalmi jellegű esemény okozta tűzvész hozza majd magával, hogy a két diadalív a távolból szemlélni tudja egymást. Az út keresztmetszeti kialakítása már

A Manège fedett lovardája a forradalom alatti használat során és a Napóleon intézkedésére megnyitott Rue de Rivoli a 19. század végén. A fedett lovarda korábban a manézs-utca épített lezárását képezte a Jardin des Tuileries mellett.

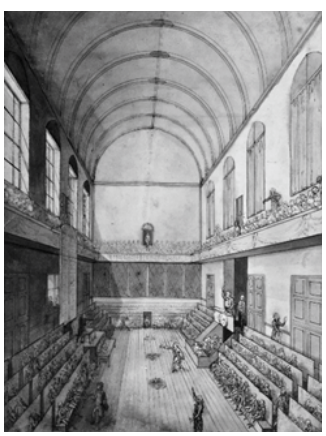

nem újdonság, az újkori erődfal helyén és másutt is a kétoldali kettős fasor standard ábrázolás volt már több bemutatott térképünkön, az út nagyobb szélessége – 70 méter – nyilván a kiemeltnek szánt jelentőségéből fakadt.

A 19. század elején a város működését komolyan befolyásoló jogszabályok lépnek életbe, amelyek – mint már említettük – jogi és ingatlanfejlesztési oldalról megalapozzák a század második felében induló nagy átalakító, szabályozó tevékenységeket. A részben már fel is hagyott, de még mindig két magvú (Louvre/Tuileriák) királyi rezidencia egybefoglalása még várat magára, környezeti állapota pedig szerepéhez méltatlan. A *Rue de Rivoli első szakaszának megnyitása* azonban döntő jelentőségű volt, az új út vonala véglegesen *kijelöli a Louvre/Tuileriák együttes északi falának helyét*. A Turgot-féle ábrázolást és az 1770. évi – kétszer is bemutatott – térképet ismerve, a városrendezési döntés szinte magától adódott.

A régi főutcánál, a Rue Saint-Honorénál szélesebb „Manège-utcától", illetve – a forradalom alatt sűrűn használt – fedett lovardától induló új közterület *végre átvághatott a két palota közötti épülethalmazon*, fokozatosan kitisztítva az egységessé váló rezidencia „telkét". Azt is jó tudnunk, hogy az első konzul, majd császár egy, Párizst a központján keresztül átvágó, egészen a Bastille-ig futó *boulevard-ban gondolkodott*. Az itt nem ismertethető jogszabályai éppen az ilyen és hasonló nagyszabású akciók megkönnyítését szolgálták, például azzal,

hogy a kisajátításról való döntés jogát a közigazgatáshoz telepítette. (Csak később kényszerült alkotmányossági okokból visszahelyezni a bíróságokhoz.)

A rezidencia még zavaros környezete azonban majdnem a császári jogalkotó életébe került. Tudnunk kell, hogy Párizs és a városi rezidenciák presztízse ekkor újra növekedett, Bonaparte Napóleon is a Palais des Tuileries-ben lakott. A még csak első konzul 1800 karácsonyának másnapján (más leírás szerint december 24-én este) a palota hátsó kertjéből indulva kocsijával a *Comédie Française*-be igyekezett, hogy családjával és kísérőivel együtt meghallgassa – nem ismertük eddig az ilyen irányú érdeklődését – *Joseph Haydn oratóriumát, a Teremtést,* amit akkor mutattak be Franciaországban. E szándékáról értesülve, és ahogy ez akkortájt szokásban volt, a királypártiak merényletet készítettek elő ellene. A kocsi a palota hátsó udvarából indult, majd a Place du Carrouselen át a Rue Saint-Nicaise-ról (emlékezzünk: a 300 ágyas kórház utcája) kellett kihajtania a Rue Saint-Honoréra a Palais Royal melletti téren álló színházhoz.

A merénylet lefolyását csak vázlatosan ismerjük. Egy segítőnek, aki az Hôtel de Lonqueville előtt állt, jeleznie kellett a kocsi elindulását, ő azonban félelmében késett, ráadásul az állítólag részeg kocsis igen gyorsan hajtotta lovait. Emiatt az első konzul kocsija váratlanul érkezett a tervezett helyszínre, a Saint-Honoré utca sarkára, a merénylő bombája így megkésve, az átrohant kocsi után robbant. Többen meghaltak, köztük az a kíváncsi perecárus kislány is, akitől pedig a merénylő korábban az összes perecét megvásárolta, hogy a gyerek ne maradjon a helyszínen.

Az első konzul helyett Joseph Haydn osztrák zeneszerző, akinek hatalmas műve a szomszédos színházban, a Comédie Française-ben került bemutatásra 1800 karácsonyán, egy sikertelen merénylet után.

*Napóleon*t a színházban – ahol a közeli robbanás zaja hallható volt és ezért hamar értesültek a merényletről – *tapsvihar fogadta*, a titkosrendőrség pedig azonnal munkához látott. E hely közelében, a Place du Carrouselen végezték ki a királypárti merénylőket. Arról is lehet olvasni, hogy a forradalom alatt Versailles-ból a városba kényszerített királyné, *Mária Antoinette* kocsijával menekülve eltévedt a Louvre mögötti utcák zavaros világában, ezért tudták családjával együtt újra elfogni.

A 19. század második felének Párizsa rendkívüli változások szemtanúja lesz. A „nagy" Napóleon egyik unokaöccse államcsínnyel teljhatalmat szerez. Párizsnak újra van császára, aki a fejébe veszi, hogy rendet teremt a városban, ahol a barikádok esélytelenek a széles bulvárokon felvonuló katonasággal szemben, ahol a kolera az eltűnő csatornák, sikátorok bűzével együtt visszaszorul, ahol fasoros, széles „avenue"-k, parkok, kertek teszik kellemessé a családi sétát. Eltűnik a középkor „sötét" világa, helyébe a század méltó építészeti, környezeti rendje lép. Ez a rend kiszámíthatóan egységes, a lakások megnyílnak az utcák felé, minden lakásnak van legalább zárterkélye, az osztópárkányok a házakon ugyanabban a magasságban futnak, nincsenek csúnya tűzfalak, mivel a zárópárkányok is ugyanabban a magasságban futnak. A szegénynegyedek nem csúfítják tovább a középosztály negyedeit, de a bohém párizsit zavarja is a veszteség, hogy a korábbi mulatós társak kiszorultak az elit negyedekből.

Haussmannizáció – dzsentrifikáció

A Párizsba átrándult angol dzsentri – ha ismerte volna már a szó ilyen jelentését – megállapíthatta volna, hogy *tipikus dzsentrifikáció* zajlik Párizsban, nem valamiféle „szocialista" utópia az olyan franciák modorában, mint *Saint-Simon, Fourier, Godin*. És ebben a dzsentrifikációban mindenki megtalálja a maga előnyeit, gondolta, amikor látta a kicsiny házak bontása helyén épülő ötemeletes bérházakat: „van ebben akkora haszon, hogy a kisajátítás összege elég legyen egy kis házra valahol Vichy-ben", számolgatott. Az idős francia, akivel a kávéházban összefutott, elmondta, hogy rendbe fogja szedni az öregedő bérházát, az új házakba módosabbak költöznek, végre ő is normális lakbért szedhet. Estefelé pedig megállapította a tisztes angol úr, hogy az új gázlámpák fényei alatt mennyivel mutatósabbak a párizsi utcalányok. Szállodájába visszatérve olvasott egy keveset; arról írtak az otthoni lapok, hogy III. Napóleon, aki évekig élt londoni emigrációban, az ottani tapasztalatait követve határozta el Párizs nagyszabású átépítését.

Már korábban is folytak komolyabb munkálatok, mint például a Rue de Rivoli építése, a régi városfalak helyén a kettős fasoros avenue-k létesítése, de az 1851-ben államcsínnyel császárrá előlépett *Louise (III) Napoleon* (1808–1873) számára, aki az 1855-ben tartandó világkiállításra készült, mindez kevés volt. A nagy közmunka

programokért felelős korábbi prefektusok munkáját megköszönte, majd keresett és talált egy munkamániás újat, akit a belügyminisztere ajánlott: a jogi végzettségű *Georges-Eugène Haussmannt* (1809–1891), őt nevezte ki 1853 és 1870 között szajnai prefektussá. Az egyre növekvő méretű program elveit, de számos „fizikai" részletét is a császár határozta meg, ő intézte a megvalósítást segítő törvénykezési lépések megtételét is, mint a kisajátítást könnyítő jogszabályok elfogadtatását. A császár állítólag közvetlenül is intézkedhetett a projekt tartalmi ügyeiben, de Haussmann hivatali felettese a *belügyminiszter* volt. Az érintett ingatlantulajdonosok panaszai, melyeket a belügyminisztérium hivatalának nyújtottak be, visszakerültek a prefektushoz, aki mintegy „szakvéleményben" értelmezte a helyzetet a felettese felé.

A rendkívüli méretű, teljes városra kiterjedő munkálatok finanszírozása két bankár testvér által alapított „városfejlesztő" társaság által kibocsátott részvények áruba bocsátásával történt. A részletek pontos ismerete nélkül annyi tudható bizonyosan, hogy az új utak szélességénél jóval nagyobb terület kisajátítására volt mód, hogy a társaság kellő méretű területet vihessen fejlesztésbe – eladással, bérbeadással. Az ilyen lebonyolítás jogszerűségével szembeni fellépésekről nem tudunk, értékelésére nem is vállalkozunk.[220] Amennyire megítélhető több mint másfél évszázad távlatából, a párizsi városszabályozás elve a város átjárhatóságának elősegítése volt, a fontosnak ítélt helyek megközelíthetőségének elsődleges biztosításával. Az állítólag Haussmann prefektus falára szerelt, geodéziailag korrekt térkép előtt történt a tervezés, esetenként a császár jelenlétében is.

E térképen rögzültek a szabályozási vonalak (*alignements*), melyek alapján az építésjogi kérdések eldőltek. „Társadalmi egyeztetés" nem volt, kivéve egy építészek által befolyásolt csoportot, a „Civil Építők Tanácsát" (*Conseil des Bâtiments Civils*), akik főként esztétikai kérdésekben mondtak gyakran kritikus véleményt. Mint azt a szűkebb vizsgálati területünkön történt beavatkozások elemzéséből hamarosan látni fogjuk, a széles utcák, boulevard-ok, avenue-k összekapcsoló szerepe mellett legalább azonos súllyal kezelték a „hangsúlyképző" esztétikai funkciójukat. Ez a megközelítés azonban gyakran sajátos „geometriai formalizmusba" torkollott, például amikor a területet feltáró átlós utak találkozásához rajzolt körtérnek különleges integratív szerepet tulajdonítottak. Alább három térképen elemezzük Haussmann prefektus és csapata működését a párizsi nagytengely építése során, a 19. század második felében.

---

220 Érdekes ugyanakkor, hogy a hasonlóan működő SEM-ekkel kapcsolatban az EU az 1990-es években számos fenntartással élt.

Donnet & Kaufmann 1837-re datált térképe. Interneten: Chronologic old maps of Paris – időrendben

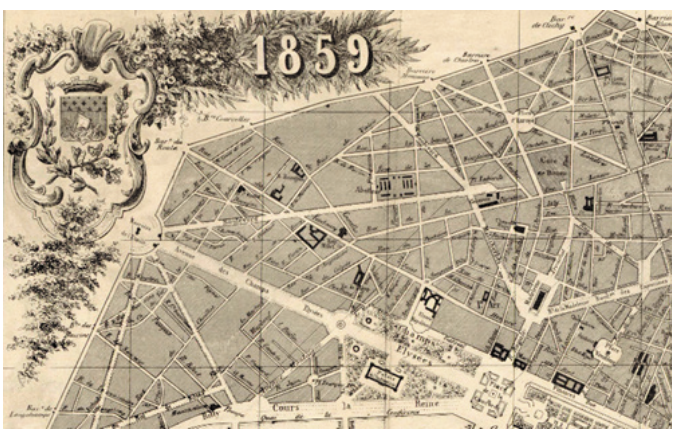

1859. évi térkép új sugárutakkal. Forrás, mint előbb. Nem állapítható meg, melyek a tervezett, illetve kész utak.

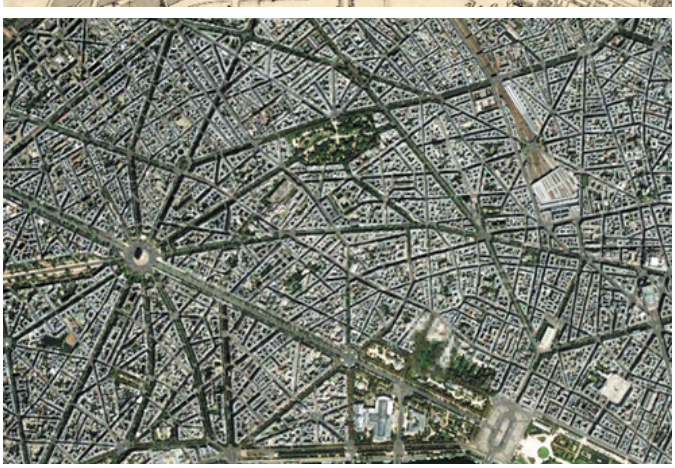

A Champs-Élysées sugárút és Place Charles de Gaulle (Place de l'Étoile) a mai űrfotón

A három ábrázolás közül az első *valódi térkép*, ami a készítése idején – illetve valószínűleg valamivel korábbi állapotában – mutatja be a Saint-Honoré külváros helyzetét. A nagytengely korrekten megrajzolt részletei mellett a Champs-Élysées ligetének Rond-Pointja az Étoile nevet viseli, míg a későbbi Place de l'Étoile-on már áll a diadalív. Domináns út északon a *Boulevard de Courcelles*, a 19. századi vámvonal (néhol *Rue de Chartres*), ami déli irányba fordulva átmegy a Place de l'Étoile-on. A mai alaprajzban is jól felismerhető Les Ternes irányában a vámvonalat a régi főúttal, a Rue Saint-Honoréval összekötő *Rue de Courcelles*. Hosszabb folytonos vonal, ami keresztezi az egyelőre Avenue de Neuilly néven szereplő sugárutat, több is felfedezhető: például *Rue la Boetie – Rue Lincoln, Rue de Penthièvre – Rue Pierre Charron, Rue de Berry, Rue Washington*. Ez utóbbiak *tipikus nőtt vonalak*, a volt külváros főutcájának, a Rue Saint-Honorénak a mellékutcái, amiket Haussmann józanul „beépített" a rendszerébe. Nem tudjuk, mit tudott a századelő térképésze a már eldöntött új szabályozásokról. A Champs-Elysées ligeténél a háromszögű tömb átlós utcái már készen vannak (*Avenue Fraklin Delano Roosevelt, Avenue Matignon, Avenue Montaigne*). Már régóta, a forradalom óta várat magára azonban a monumentális *Madeleine templom* (1764–1842) befejezése az előterével együtt. A templom a *Rue Royal* végén a Place de la Concorde lezárását képezte. Térképünkön az újkori erődfal helyén létesült *Boulevard des Capucines* fasoros út mellett annak párját, a *Boulevard Malesherbes*-t is felfedezhetjük az északról érkező szabályozási vonalával. A térkép északkeleti részén vázlatosan látszik egy nagyrészt beépítetlen terület „típusterve" is: átlós utcák találkoznak egy körtérben.

A következő, 1859-es évjáratú térkép készítője (*Ch. Normand geográfus*) feliratával azt jelzi, hogy az 1858. május 19-én érvényes adatokkal zárta a munkáját. Első ránézésre úgy látszik, hogy jól értesült térképész munkájával állunk szemben, aki ismerte Haussmann prefektus immár hat éve folyó munkáját, és minden bizonnyal át is vett tőle már eldöntött szabályozási elemeket. Elsőként a Place de l'Étoile közvetlen környezetét vizsgáltuk. Egy keleti irányú „boulevard" a mai *Avenue de Friedland* vonalán indul, ami a valóságban kis töréssel a *Boulevard Haussmann*ban folytatódik. Ezen a vonalon és a megfelelően ábrázolt vámvonalon kívül (rövid szakasza: *Avenue de Wagram*) a körtérből induló sugarak között egyetlen egyet sem találtunk, ami a megfelelő helyére került volna. (Sovány eredmény csak, hogy a Madeleine templomhoz végre megérkezett északról a szimmetriát biztosító sugárút.) A harmadik ábránk, a mai űrfotó így nem használható Haussmann munkája értékeléséhez, ahhoz azonban igen, hogy megfigyeljük, hogyan építette bele a prefektus a császár lenyűgözőnek szánt vadászcsillagába a régebbi eredetű, nőtt jellegű utcákat és az utóbbi évszázadok, évtizedek geometrikus megoldásait. (Vigyázat, könnyen eltévedhetünk, részletes Párizs térképpel sajnos nem szolgálhatunk!)

Edouard Cortes spanyol festőművész két 20. század eleji párizsi alkotása: a Boulevard de la Madeleine és a l'Arc de la Triomphe a Place Charles de Gaulle (Étoile) téren. (A „Grands Boulvards" a nem hivatalos kategóriák szerint az V. Károly francia király és XIII. Lajos idejéből származó városfalak bontásával nyert főutak, de újabban használják a haussmanni bulvár kategóriát is.)

A mértanilag meggyőzőnek szánt közterület-tervezési sémák a valóságban kevésbé átütő erejűek, mint tájépítészeti előzményeik. A városépítészeti hatásmechanizmusok sorában a *homlokzati rendszerek egységes utcára fordulása* tűnik a legerősebbnek, amin belül a *stilisztikai kérdések másodlagosak*. A légtér-arányok, az utcák szélességéhez viszonyított épületmagasságok ugyanakkor igen fontos tényezők, pszichológiai és használati szempontokból egyaránt. Csak a legszélesebb utcákban lehetséges fasorok, kettős fasorok telepítése, árnyékos közterületi teraszok is csak ezek járdáin létesíthetők. A rue-k, avenue-k, boulevard-ok használati jellege – közlekedés, vásárlás, séta, étkezés stb. – jórészt elhelyezkedésüktől függ, attól, hogy *milyen társadalmi csoportok által lakott* városrészeken haladnak át, milyen *presztízsképző helyeket, intézményeket* érintenek. A mindenkori építők, ingatlanfejlesztők általában az utcák jellegére való tekintettel döntöttek a legalsó szintek kialakításáról: a keskenyebb utcákban magasföldszinti, esetleg alagsori, az utcáról is elérhető műhelyek, boltok, egyéb létesítmények, vagy a széles utcákban „üzlethelyzet", ami egyértelműen üzletutca létrejöttét vetíti előre.

A 19. századi párizsi átépítésnek mérhetetlenül sok egyéb, részletesebb kutatást érdemlő vonatkozása van, de nincs lehetőségünk tovább foglalkozni a témával. Haussmann prefektus III. Napóleon elképzeléseit követve a rendelkezésre álló idő, csupán 17 év alatt rendkívüli nagyságrendű feladatot teljesített. Hozzá köthető 27

500 lakás bontása mellett 102 ezer új lakás építése és átépítése az egyéb közfeladatok, közművesítés, közvilágítás, parkok létesítése, közintézmények építése mellett. Munkájának értékelése általában pozitív, kritika főként a középosztály felé irányú túlzott attitűdje és a szociális jellegű lakásépítés, lakásrendszerek hiánya miatt érte és éri ma is őt. (Egy jó internetes tanulmányt újra ajánlunk.[221]) A császár működése utolsó fázisában távozásra kérte Haussmannt, de a prefektus nem engedett a kérésnek, végül elbocsátották.

A Champs-Élysées tengelye a 19. század végére immár készen van, de történik még egy meghatározó jelentőségű esemény, ami a térbeli viszonyokat alapvetően módosítani fogja. Az együttes tengelye induláskor a folyóval párhuzamos, a Louvre erődje – mint írtuk – védelmi okokból került a nyugati oldalon a városkapu és a Szajna közé. Csak a Place de la Concorde 17. század végi létesítésekor merült fel egy, a folyóra merőleges tengely létesítése, ami azonban azért sem sikerülhetett, mert pont ezen a helyen a folyó délnyugati irányba fordult. De történtek más, nem kevésbé fontos, részben katonai vonatkozású fejlesztési feladatok a Szajna balpartján, a katonai gyakorlótéren, a Mars-mezőn (*Champ de Mars*): a katonaiskola, az *École Militaire* és az Invalidusok együttese, a *Dome des Invalides*, ami eredetileg ugyancsak hadi (veterán) kórház volt. E létesítmények elhelyezésénél építészeik (École Militaire: Jacque-Ange Gabriel, 1752-től; Dome des Invalides: *Libéral Bruant*, Jules Hardouin-Mansart, 1679–1706) minden bizonnyal már teljesítendő programként kapták a Szajnára merőleges tengely szerinti kompozíció kötelezettségét.

Az 1937. évi világkiállításra épült *Chaillot palota* tengelye is ebbe a sorba áll majd be. Amíg e létesítmények szigorúan csak katonai és egészségügyi feladatot teljesítettek, a formálási elv csupán a divatos barokk ízlést követte, amióta azonban ezek a kultikus intézmények bekerültek a város idegenforgalmi desztinációi közé, hidakkal és egyéb kapcsolataikkal egy nagyobb térségre kiterjedő turisztikai zónává álltak össze.

A Palais des Tuileries és a Louvre közös udvara a 19. század második felében: katonai használat és köztér, katonazenekar parádézik az Arc de Carrousel előtt.

221 FREEMARK (2021), Yonah, A. Bliss & Lawrence J. Vale: ***Housing Haussmann's Paris: the politics and legacy of Second Empire redevelopment***, Planning Perspectives, 37:2, 293-317

Intézményi és úttengelyek Párizsban.

Fent: űrfotó a tanulmányban vizsgált területről az École Militaire-rel és a Dome des Invalides-del.

Lent: útépítések, korszerűsítések Haussmann előtt és alatt. A „Grands Boulevards" kifejezés az V. Károly francia király és XIII. Lajos idején létesült falak helyén futó korábbi, fasoros utakra vonatkozik. Haussmann prefektus általában külsőbb fekvésű területeken dolgozott, de a nevét viselő boulevard csatlakozik a „korai nagyokhoz". (A Madeleine templom elől keletre induló fehér színű Boulevard des Capucines – Boulevard des Italiens vonalhoz csatlakozik a l'Étoile felől érkező, csak kissé megtört fekete vonal, igen közel az ábra jobb széléhez.)

A Place de l'Etoile a másik diadalívvel, a Grand Arc-kal már tulajdonképpen készen áll, csak a tengely még átmetsz egy épületet. Ismerhették-e a császár építészei már részleteiben is a római Traianus Fórum hasonló elrendezését? Nem tudjuk! A császári Róma hatalmi reprezentációt szolgáló elemei ismertek, a *Vendôme oszlop* már áll, a diadalívek is, a kultikusnak is szánt középület-együttesek – mint az Invalidusoké – rómaias-barokkos tengelyessége már korábban is használt kompozíciós elem volt. De aligha hihette bárki is, hogy néhány évtized után a kommunárdok beavatkozása eredményeként a tengely folytonossá válik. Haussman báró egyik – már bizonyára idős – mérnöke az 1870-es évek végén megfogalmazta, hogy *„…tulajdonképpen jól jött, hogy a kommunisták felgyújtották Katalin asszony palotáját, sokba lenne a rendbehozatala, bontsuk le, azzal a két kertet is össze tudjuk kapcsolni."*

Ezen a ponton befejezzük ezt a kis városépítés-történeti esszénket. Néhány mondattal adjuk még meg a tiszteletet III. Napóleonnak és prefektusának, hogy a Rue de Rivoli vonala által most már pontosan lehatárolt területen belül végre teljes tisztogatást végeztek, és a historizmus biztonságos építészeti eszközeivel kiegészítették és befejezték az együttest. Egyben szellemes megoldás is a Szajnával párhuzamos két oldalon az épületszárnyak megkettőzése, és ahogy a Louvre nyugati előtere Ieoh Ming Pei majdani piramisával feltárul a Place du Carrousel felől. Egy későbbi művészettörténeti írás[222] azonban arra is utal, hogy a korábbi, rendezetlen helyzetnek is megvoltak az előnyei, s hogy a tradíciók vonzása mindig is erős volt:

> *„(…) A sors kezét láthatjuk abban, hogy Léonard Renoir, miután elköltöztek Limoges-ból, a Louvre negyedben szállásolta el a családját. Azok a házak, melyeket a 16. században építettek a Louvre palotája és a Tuileriák között a királyi gárda tagjai számára, a 19. század közepére sokat veszítettek a hajdani impozáns külsejükből. (…) Renoirék a Rue Argenteuil-ben laktak, amely az egész negyedet átszelve, a Szajna partjáig futott le. A kis Renoir a Louvre udvarán játszott a hasonló környékbeli gyerekekkel."*

222 ***Auguste Renoir***, in Világhíres festők sorozat, Auguste Renoir, Sirrocco 2005 alapján, Kossuth Kiadó 2010, Budapest (A könyv sem az eredeti kiadvány – esetleg weblap – angol szövegének szerzőjét, sem az idézett szöveg forrását nem közli, csak a magyar fordító nevét.)

Renoir önarcképe és Pissarro festménye a Place du Carousselről a Tuileriák palotájának bontása után

„Gyerekkoromban gyakran bementem a régi szobrok termeibe, de még azt sem tudtam volna megmondani, hogy miért. Talán, mert naponta keresztülmentem a Louvre udvarán, és mert könnyen be lehetett jutni azokba a termekbe, és mert sosem volt bent senki. Órákig álltam ott álmodozva" – mesélte Renoir Albert André festőművésznek. Renoirék 1844-ben, Pierre-Auguste három éves korában költöztek Párizsba, amikor a nagy haussmanni átépítések még nem kezdődtek el, de a Louvre már teljes egészében múzeumi funkciót szolgált.

Renoir önarcképe mellé a korszak egy másik kimagasló művészének a Tuileriák palotája bontása után létrejött kertről készült alkotását tettük. A kommünárok felgyújtották az épületet, kiégett szerkezete még 1881-ig állt, talán abban a hitben, hogy felújítható. Máig sokan állítják, hogy hiba volt a ház bontása, illetve, hogy csak a két szélső elemét építették össze a Louvre-ral, és hogy vissza kellene építeni a palotát.

Charles Baudelaire-nek *A romlás virágai* (Les Fleurs du Mal) kötetében egy Victor Hugónak ajánlott versében ezt a régi Párizst is siratja (Tóth Árpád fordítása):

A hattyú
Andromaché, ma rád gondolok! – A kis árva
Folyóra, hol sötét tükörben ragyogott
Özvegyi bánatod roppant királyisága
S a csalfa Simois könnyedtől csobogott -,

Ma termékenyítő iszapjától lett sáros
Emlékem, járva épp az új Carrousselen.
– A vén Párizs oda! – (hajh, változik a város,
És olyan gyorsan, ahogy a halandók szíve sem!)

Csak lelkem látja még az eltűnt baraktábort,
Oszloptörzsek s fejek dirib-darab diszét,
Giz-gazt, kőtömböket, amikre zölden ráforrt
A hínár, limlomot, zavart fényt szerteszét.

Itt valamikor egy állatsereglet állott;
S itt láttam egyszer én, egy reggel, amikor
Hűs, fakó ég alatt ébred a Munka, s pállott
Gőzökkel a szemét a csöndes légbe forr,

Egy hattyút: ketrecét otthagyta, és sután a
Szárazt kaparva a hártyás láb fájva járt,
Húzódott a rögön a hószín toll utána,
S egy kiszáradt vizű árok mellett kitárt

Csőrrel idegesen fürdött a lomha porban,
Zengtek szívében az otthoni dús tavak:
„Óh, víz, zokogsz-e még, villám, zuhansz-e zordan?" –
Gyakorta látom őt, bús mítoszt, furcsa, vak

Balvégzet madarát, ki mint Ovidiusban
Az ember, nézi a gúnyos, zordkék eget,
S görcsös nyakán sóvár fejét felnyújtva búsan
Vádakkal illeti a rossz isteneket!

Fe
Franzens
60°

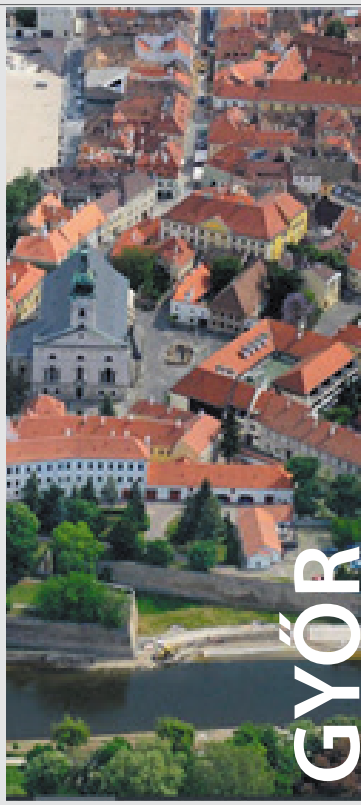

GYŐR BELVÁROSÁNAK ALAPRAJZÁRÓL

Már nagyjából készen álltam a szép nyugat-magyarországi városról készülő tanulmányommal, amikor rátaláltam egy írásra, ami a győri belváros alaprajza, utcahálózata, beépítése kialakulásának lehetségesnek tartott változatait vette sorba a római kortól az Árpádok évszázadain és a középkoron át a török időkig. Olvassuk együtt az írást:

> *„A kelták Arrabonának hívták, és az elnevezést a rómaiak is átvették: a szó a Rába folyó nevében máig megmaradt. A rómaiak szakszerűen megerősítették a magaslatot. A négyzetes alaprajzú, kőfalú „castrum" elhelyezésében nagyjából a fő égtájakat követte. Védett falai közül a rómaiak a 4. évszázadban vonultak vissza Itáliába. A honfoglalók nagyrészt romokban találták, bár különösen idegenkedtek a barátságtalan falaktól, stratégiai meggondolásból mégis használatba vették. Később nemegyszer átépítették, újból és újból megerősítették, eredeti vonala azonban lenyomatában megmaradt. Déli falára a Kovács Pál utca házai telepedtek, és ez a markáns, diagonális városszerkezeti elem tovább vetült egészen az Új és Közép bástya átlós vonaláig.*
>
> *A későbbi polgárváros szerkezetének fő rendszerét az idők során mégsem ez a karakteres alaprajzi motívum határozta meg: a Belvárost nagyobbrészt ma egymásra merőleges utcák, szabályos, négyszög alakú lakótömbök jellemzik: e tömböket pedig itt-ott szabálytalan, girbe-gurba sikátorok vágják át. Ez a hármas – sakktáblás, átlós és kötetlen – útrendszer talán az egyik legtalányosabb városalakzatot alkotja hazai városépítészetünkben. Természetesen minden érthetőbb volna, ha tudnánk, mikor alakult ki a Belváros szerkezetének hálós elrendezése. Elképzelhető például, hogy még a római korban, hiszen a castrum lábainál fekvő katonaváros nemrég feltárt épületeinek főfalai nem igazodtak az erődítéshez, hanem a ma is meglevő hálós szerkezetbe illeszkedtek. De kialakulhatott a szabályosság 1271 körül is, amikor a település városi jogokat kapott: az ekkor meginduló városfejlesztés során a földből-vesszőből összerótt kunyhók és egyszerű faházak helyén felépültek az első kőépületek – talán éppen a*

megmaradt római katonaváros alapjain. Elképzelhető persze, hogy a szabályos úthálózat még későbbi eredetű, hiszen egyesek szerint csupán a 15–16. század során szabályozták ilyen formán a várost, amikor a Káptalandomb lábainál fekvő polgárváros területén az erődítési munkák elkezdődtek. Kézenfekvőnek tűnik ugyanis az is, hogy az északi Duna-kaput és a déli Fehérvári-kaput ekkor kötötték össze egyenes utcákkal és ezek figyelembevételével mérték ki a mellékutcákat is. A város 1566-ban porig égett, és ez megkönnyíthette a telkek átosztását. Ez esetben elképzelhető, hogy a szabályos tömbökön áthaladó keskeny közök a korábbi, lazább szerkezetű kora középkori halmaztelepülés utcaszerkezetét őrzik: a települések ilyesfajta átstrukturálódására hazai városépítészetünkben nem egy példát találunk."

Amikor az 1990-es évek elején megérkeztek Magyarországra a lakásfinanszírozás, városfejlesztés svéd, amerikai, holland szakemberei, igazi tanácsadók, a frissen alakított magán kutatóintézetünkben[223] autóbuszos kirándulások szervezésébe kezdtünk, hogy megismertessük velük elsőként a magyar főváros, Budapest építéstörténetét, térbeli fejlődését, lakásrendszereit. Messze kerültünk Győrtől, de ígérem, hamarosan vissza fogunk térni Nyugat-Magyarországra. A kft.-ben a feladatom egy korábbi tanszéki kutatásunk[224] eredményeit is felhasználva térképek előállítása, adatgyűjtés, a jellegzetes helyszínekre javaslatok adása, kiválasztása volt. Az egyik első helyszín Kőbánya volt, ahol – hitem szerint – rátaláltam a győri alaprajz rejtélyének magyarázatára. Kőbánya főként a hatvanas évek állami lakásépítési akciói, különösen a hatalmas Újhegyi telep miatt került a programba. Bennem is csak e szakmai kirándulásra való felkészülés során tudatosult, hogy a város e jellegzetes lakóterületi és ipari zónájának fejlődése a *pesti polgárok szőlőhegyeként* indult a 18–19. században. A *filoxéra* itt is kipusztította szőlőt, mint a budai hegyvidéken, a tulajdonosok, bérlők itt is telkeik újrahasznosításán kezdtek gondolkodni. Hogy a területi átalakulásokat be tudjam mutatni, a 19. század végéről és a 20. század közepéről származó kataszteri térképeket kezdtem összehasonlítani. Jól látható volt, hogy az Óhegy keskeny szőlőhegyi útjainak hálózatára a *városszabályozás 1871. évi terve* alapján egyenes utcák derékszögű rendjét „helyezték el", figyelve, hogy a telkek birtokosai építésre alkalmas telekhez, akár kettőhöz is jussanak.

---

223 Városkutatás Kft. Az ilyen túrák javaslata a korábban BUVÁTI-s Ekler Dezső építésztől származott, fő szervezője Tosics Iván szociológus volt.

224 LOCSMÁNDI (1989), Gábor: ***Budapesti lakókörnyezetek – rendszerezés és a megújítás teendői,*** Településtudományi Közlemények 37. szám, MUT – BME – VÁTI, pp. 46, Nyugat-Magyarország 72. (A hivatkozott kutatás résztvevője volt Schwarczuk Ágnes építész is.)

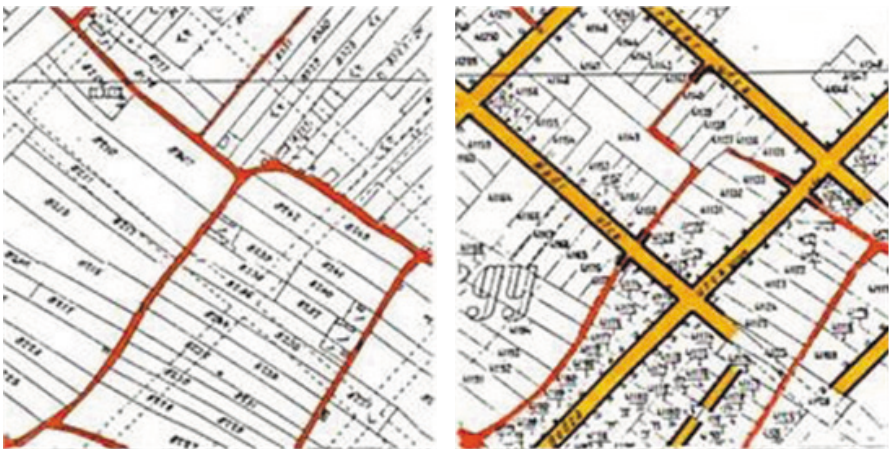

Szőlőhegyi telekrendszer átalakulása 19. század végi szabályozás eredményeként. Sárgával azokat az új utcákat mutatjuk, amelyek 1945-ig megvalósultak. Az ábra a Városkutatás Kft. egyik „városökológiai" túrájának füzetéből való az 1990-es évekből (a szerző saját szerkesztése).

Meglepő felfedezés volt az is, hogy gyakran a *régi utcák vonala is megmaradt*, ha másként nem, valamelyik újonnan alakított telek hátsó határvonalaként. Hamar eltávozott kitűnő tanszéki kollégám, Major Jenő történész és geográfus kutatásaiból már tudtam egyet s mást a városi telekrendszerekről, azt azonban máig sem értettem meg egészen pontosan, mit jelentett a korabeli leírásokban, hogy hivatalosan „felszabadították"[225] a szőlőhegyi területet a telkek átruházhatósága érdekében. Egyetemi várostervezési gyakorlatainkban – de profi településrendezők terveiben is – gyakran merült fel a mély, mezőgazdasági használatú lakótelkek gazdaságos megosztása a tömbbe bevezetett utcával, arra számítva, hogy a telkek tulajdonosai „boldogok lesznek", hiszen telkük megosztásával új, piacra vihető építési telekhez jutnak. (Ritkán lettek „boldogok", még kevésbé akkor, ha a tömb belsejében kisajátítás után lakótelep épült a tömbtelekké egyesített, lecsökkent méretű hátsó kertjeik mögött.) De ha egy tanárember valamire rájön, könnyen jut arra a meggyőződésre, hogy a még bizonytalan alapokon álló tudását is meg kell osztania tanítványaival a „kutassunk együtt" szemléletében. Akkor éppen a tájépítészeknél tartott előadásokat, gyakorlati feladatként pedig a kőbányai vizsgálataihoz hasonló munkát

225 Kőbányán a birtokviszonyok 18. század elején, a török utáni birtokrendezés keretében jórészt Grassalkovich I. Antalnak (1694–771), a Neoaquistica Commissio 1727 és 1731 közötti vezetőjének Pest környéki területszerzései következtében alakultak. Bár az így létrejött birtokviszonyok és későbbi átalakulásuk pontos leírásával nem találkoztunk, igen valószínű, hogy a szőlőtelkek közbirtokossági, szőlőbirtokossági szervezet szerint működő bérletek voltak. A korabeli privatizációról lásd: MIHÁLYI (2016), Péter: ***Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17–18. században***, Közgazdasági Szemle, LXIII. évf., 2016. november, pp. 1217-1245.

adott hallgatóinak. Ők általában a budai hegyvidéken vagy Zuglóban[226] dolgoztak a Tanszéken őrzött 1905-ös és 1945-ös kataszteri térképek alapján. Összehasonlító munkájuk során rájöhettek, hogy miért alakultak ki az úgynevezett „nyeles telkek", hogyan osztottak fel „keresztirányban" két vagy három, egymás melletti szőlőhegyi parcellát, hogyan szélesítették az utcákat, hol nyitottak új közterületet, vagy éppen „szerpentin" jellegű kapcsolatot két egymás fölötti utca között (például: Pasaréti út, Vasas atlétikai pálya). Ha morogtak, hogy nem kaptak igazi tervezési munkát, azt mondta nekik: képzeljék el, hogy az első világháború előtti években élnek és településrendezési tervet készítenek. Az 1905-ös térképre – ahogyan ez még a kilencvenes években is szokásban volt – piros vonallal rá kellett rajzolniuk az utcák 1945. évi szabályozási vonalait, a telkek határvonalainak változásait.

Természetesen komoly helyszínelést is kértem a változások bemutatására, és egy rövidke műleírást. Ez nem okozott nekik különösebb gondot, hiszen tanulták, tudták, mi volt a filoxéra, miért pusztult ki a szőlő a budai hegyekben, hogyan vált a hegy nyaraló-, majd lakóterületté. Oktatási célból magamnak is készítettem hasonló összehasonlításokat, köztük egy olyan zuglóit, amivel még a birtokosok spekulációs viselkedését – a kisajátítás késleltetését a kárpótlás felvásárlás magasabb összegének elérése érdekében – is bizonyítani lehetett.

Nem emlékszem pontosan, mikor figyeltem fel először arra, hogy Győr alaprajzában a tömbök belsejében futó keskeny sikátorok vonalai mintha összeköthetők lennének, mintha e vonalak egy régebbi város utcahálózatát rajzolnák ki. Akkor csak azt tudtam Győrről, hogy a török időkben komoly harcok folytak arrafelé, és hogy a 16. században olasz típusú, csillagbástyás erődrendszerrel vették körbe a várost. *Winkler Gábor* (1941–2015) építész professzort,[227] aki Nyugat-Magyarország egyetemein, köztük Győrben is tanított, Pápán is volt főépítész, gyakran hívtuk meg a tanszékünk által szervezett „Városépítés-városgazdaság" című szakmérnöki tanfolyamon műemlékvédelmi, városépítés-történeti előadások tartására. Megemlítettem neki felfedezésemet abban a meggyőződésben, hogy ő biztosan többet tud a város e Magyarországon ritka jellegzetességéről. Később néhányszor még szóba jöttek közöttünk a győri sikátorok, a vitatott kérdés elsősorban az volt, hogy mikor kerülhetett föléjük – közéjük – a szélesebb utcák derékszögű hálója, mikor alakult ki a város téglány alakú főtere, a Széchenyi tér. Gábor úgy gondolta, hogy a beavatkozás a késő középkorban történhetett, azzal érvelt, hogy a török

---

226 Zugló területe is császári-királyi adományként került Pest városához, minden bizonnyal Grassalkovich közbenjárására.

227 Bizonyára rájött már a kedves olvasó, hogy a bevezető sorok Winkler Gábor egyik internetes írásából származtak.

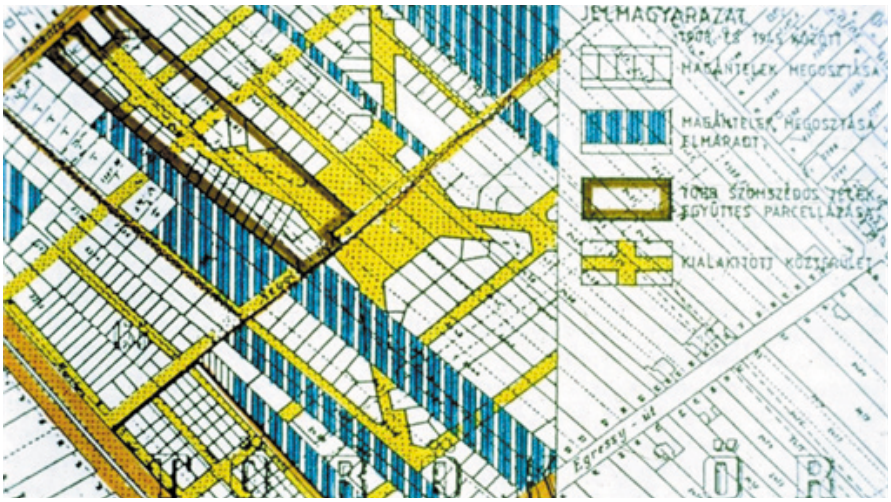

Szántótelkek megosztása lakótelkekké Zuglóban 1905 és 1945 között. A kék vonalkázás a felértékelődésre spekuláló tulajdonosokat/bérlőket jelzi. Az ábra azt az állapotot mutatja, ami az 1945. évi kataszteri térképről volt leolvasható, tehát még folyhattak a telekkönyvi, bírósági stb. eljárások.

elleni erődrendszer 16. századi kiépítése olyan méretű és költségű program volt, ami mellé aligha férhetett be a város teljes átalakítása is. Én az ágyúk ellen épült újkori erődvárosok, csillagvárosok európai példáira gondolva a 16. századi történet mellett érveltem, akkor még nem túl hatékonyan.

Egy ideig el is felejtettem a győri sikátorokat, de közben a telkek, a „telekalakítás" jogi és gazdasági kérdéseivel kellett komolyabban foglalkoznom. A rendszerváltás utáni években egy minisztériumi kutatási megbízás kapcsán alaposan megismertem a Harrer Ferenc által készített 1937-es építési törvényt. Akkor még e törvény keretében rendezték el a „ki fizet kinek" problémáját, ha szélesítik az utcát a házad előtt, vagy csak az utca szemközti oldalán, vagy ha egyébként „elveszik" a szabálytalan telkedet, de az együttesen kezelt szomszédos telkek időlegesen összevont területéből neked is oszthatnak új, már szabályos, beépíthető telket. Ha valamilyen okból újra felmerült a győri alaprajz, egy kifosztott, tűzvészekben pusztuló, lerombolt várost képzeltem magam elé, ahol az életben maradt, elmenekült lakosok törekedtek vissza a régi hajlékukba. Ha pedig ez nem volt lehetséges, az újonnan beköltözőkkel együtt talán az új utcák mentén kaphattak telket, ahogyan ez Szegeden is történt az árvíz után, de jóval békésebb viszonyok között. A győri városalaprajz izgalmas kérdésével akkor találkoztam újra komolyabban, amikor megismertem egy ambiciózus munkát, *Somfai Attila építészmérnök* kutatásait, aki tanulmánya[228] bevezetőjében jelezte,

[228] SOMFAI (2001), Attila: ***A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában.*** A dolgozat több változatban is megjelent az interneten, a legújabb változatot nem tudtam letölteni.

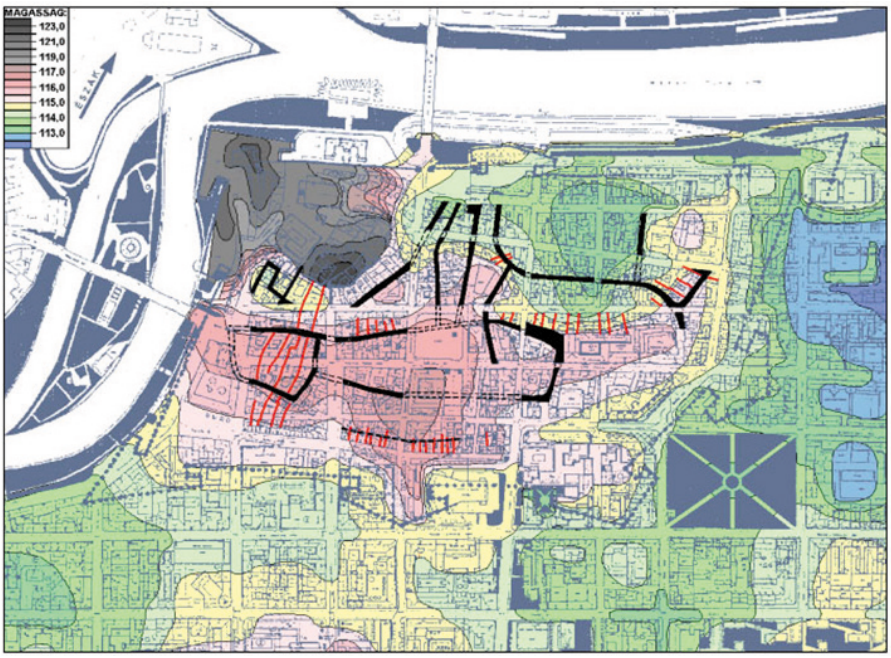

Somfai különleges értékű térképe az összeköthető utcákról és a „tanú-telkekről". (Esetenként akkor is a keskeny utcákra „dőlnek" telkek, ha egyébként a párhuzamos utcákra is van homlokzatuk, lásd erről később.) A város központi részének néhány méterrel magasabb terepszintje a terület épületeinek többszöri lepusztulását, majd újbóli felépülését jelzi. Érdemes felfigyelni az Erzsébet térre északról érkező utcákra, az ott folytatott régészeti feltárásokra tekintettel.

hogy Winkler Gábor „sejtése" alapján dolgozott. Jó volt olvasni, látni tanulmányát az interneten, különösen azt, hogy külön jelezte azokat a „tanú-telkeket", amelyek igazolni látszanak a régi és az új város szerves egymásba épülését. Az időpont fontos kérdésének megválaszolásához azonban ez a munka sem vitt sokkal közelebb, sőt feltételezéseit a szerző „merészként" jellemezte, térképét feltűnő módon kérdőjelekkel látta el. Következő találkozásom a témával szomorú volt, és zavartan meglepő. Winkler Gábor temetésén voltunk Győrben építész barátaimmal, Lenzsér Ágnessel és férjével, Gelesz Andrással. Miután elhangzott *Johannes Brahms Ein Deutsches Rekviemjének* megrázó bevezető kórustétele,[229] a búcsúzók tömegében mellém került volt tanítványom, Pintér Ferenc városrendező építész, aki megemlítette, hogy a Gáborral zajlott egyik, a győri városalaprajzzal kapcsolatos beszélgetésük során szóba került a nevem. 2016 októberében felkérést kaptam egy előadásra a 75 éve született Winkler Gábor emlékére rendezett konferencián,

229 Nem ide tartozik, de leírom: ez a zene szólt a 2011. szeptember 11-i terrortámadás után New York közterületein is.

ahol, bár Esztergomról beszéltem,[230] felhatalmazva éreztem magamat arra, hogy a győri alaprajz problémáját is megemlítsem. Nyugdíjazásom óta korábbi városépítés-történeti előadásaim írásba foglalásán dolgozom. Eljutva a középkorig, megbízható szakmai anyagok gyűjtésébe kezdtem a tervezett, szabályos alaprajzú középkori városok témájához. A rendkívüli mennyiségű, gyakran interneten is fellelhető munka között találkoztam az akkor még budapesti székhelyű Közép-európai Egyetemen (Central European University, CEU) dolgozó Szende Katalin történész írásaival. Ő egy tanulmányában (SZENDE, 2016) megállapítja, hogy magyar területeken szinte teljesen hiányoznak a szabályos, általában négyzetes központi térrel rendelkező, derékszögű hálós utcahálózatú alapított középkori városok, amelyek – mint Krakkó, České Budějovice, Lviv/Lemberg – nagy számban épültek lengyel és cseh területeken.[231] Különösen ez az átfogó szemléletű munka indított arra, hogy komolyabban utánanézzek néhány régebbi neves szakember Győrrel kapcsolatos munkáinak. Az első benyomásom meglepő volt: egymással szöges ellentétben álló, de határozott állításokkal találkoztam két kiváló kutatónál.

Eltérő álláspontok

Az alábbi vázlatos térképeken Győr alaprajzának két olyan időpontban feltételezett állapota látható, amelyek között legalább 300 év telt el. A két ábrázolás ugyanakkor csak annyiban különbözik egymástól, hogy a későbbi térképre szaggatott vonalakkal rákerültek az itáliai hadmérnökök által a 16. században tervezett és megépített bástyák és a bontásuk után létesült új utcák és háztömbök.

Győrffy György történész azt feltételezi, hogy Győr központi részeinek alaprajza az 1300-as évektől kezdődően máig nem változott, azaz e belső részek alaprajza alapvetően középkori. Bár egyelőre nem volt lehetőségem („házi karantén" miatt) a térképet indokoló állításokat részletesen megismerni, minden bizonnyal arról van szó, hogy Győrffy elfogadta azt a szemléletet, amely szerint az *1271. évi királyi kiváltságlevél* egy új, tervezett alaprajzú *város alapításával* is együtt járt. Egyelőre annyit érdemes ehhez hozzátenni, hogy a középkori szabályos alaprajzú, tervezett városok között nemzetközi szinten sem ismerünk olyant, amelyben a tömbökön

---

230 LOCSMÁNDI (2016), Gábor: ***A perifériából lett központ lepusztulása Esztergom Hévíz városrész példáján,*** in: Veöreös András (szerk.): Emlékkonferencia a 75 éves Winkler Gábor emlékére, 2016. október, pp. 49-66. a Győri Egyetem kiadása.

231 Ezeket is bemutatja egy rendkívül terjedelmes egyetemi disszertáció: BOEREFIJN (2010), W. N. A.: ***The foundation, planning and building of new towns in the 13th and 14th centuries in Europe: an architectural – historical research into urban form and its creation,*** University of Amsterdam kiadása, 2010

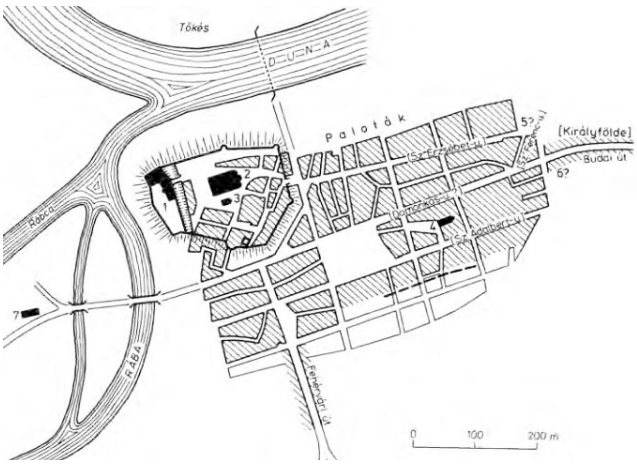

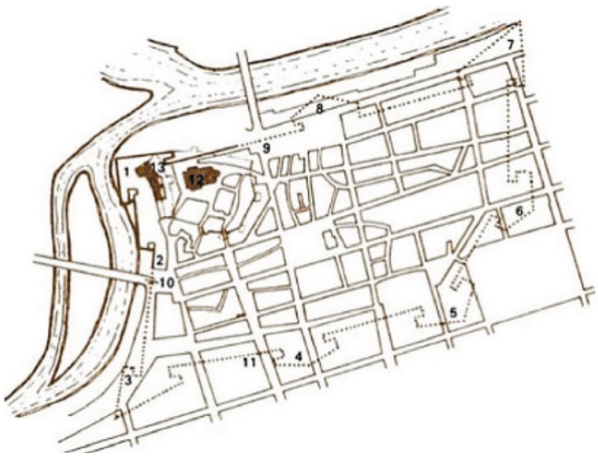

Győr belvárosának középkori alaprajzai, balra Győrffy György, jobbra a 16–17. században Gerő László szerint. Mindkét ábrázolás a város mai térképének felhasználásával készült. A Gerő-féle térképen a számjelek: 1. Kastély-bástya, 2. Sforza-bástya, 3. Magyar-bástya, 4. Császár bástya, 5. Újbástya, 6. Közép-bástya, 7. Szentdombi-bástya, 8. Duna-bástya, 9. Duna-kapu, 10. Bécsi-kapu, 11. Fehérvári-kapu.

belül szabálytalanul futó keskeny utcák lennének.[232] A középkori európai telepítések általános hatalmi-gazdasági-szervezési logikájával is nehezen magyarázható egy ilyen megoldás.[233] A másik térkép műemlékvédelemmel foglalkozó építész tanulmányából származik. Véleménye egyértelmű, érdemes szó szerint idézni, még ha hiteles írásos vagy régészeti igazolást ő sem csatolt:

> *„Az 1566. évi újjáépítés nem a régi utcák vonalát követte. A vár parancsnoksága úgy osztotta ki a telkeket, hogy a sakktáblaszerű elrendezéssel jól áttekinthető utcarendszer alakuljon ki. Ezt kívánta a vár védelme. A vár épületeit a védelmi munkákon is dolgozó itáliai építőmesterek tervezték, építették; késő reneszánsz ízlésben készültek az árkádos, belsőudvaros győri polgárházak.*"

Zavarhatja a fogalmazás pontosságát számon kérő olvasót, hogy Gerő várról ír, de a polgárházak említése egyértelművé teszi, hogy nem a „püspökvárról", hanem a

---

232 Olyan szabályos alaprajzú történeti várost ismerünk, ahol a háló differenciált: a szélesebb utca a magasabb státusúak, a keskenyebb az alacsonyabb népcsoportok házainak befogadására épül. Ismereteim szerint ilyen Aix-en-Provence központjának újkori városrésze, de ilyen Edinburgh egy jelentős méretű, külsőbb fekvésű városrésze is. Elvben szóba jöhet természetesen a város tatár pusztítás utáni újjáépítése, újra-telepítése. Feltételezhető-e azonban, hogy azzal a feltétellel kapott megbízást, kapott vagy szerzett anyagi erőforrásokat egy korabeli várostervező, telepítésszervező szakember (locator, soltész stb.), hogy a „régi város" megtartásával létesítsen egy új, „királyi" várost? Azt feltételezni ugyanis, hogy utólag nyíltak sikátorok a szabályosra formált tömbökben, egyszerűen lehetetlen – még ha ez utóbbi állítást nehéz is bizonyítani.

233 SZENDE (2016), Katalin: *Town foundation in East Central Europe and the New World*, in: Gerhard Janitz and Katalin Szende (eds): Medieval East Central Europe in a comparative perspective – from frontier zones to land in focus, Routlege, 2016.

teljes városról beszél. Egy másik, a Gondolat Kiadó által kiadott munkájában, amely az építészeti stílusokat tárgyalja[234] nagyszámú ábrával, ugyanezt a térképet a *„Ferrabosco-féle" győri alaprajzként* mutatja be, azaz meg is nevez egy itáliai építőmestert, akinek kiemelkedő szerepe volt a város 16. századi átalakításában. Vizsgálódásainkban mi is ezen a nyomon, az itáliai várépítők után kutatva indultunk tovább, azt keresve, hogy elpusztulhatott-e Győr a török időkben ostrom, vagy egyszerűen tűzvész eredményeként olyan mértékben, hogy lehetségessé, indokolttá válhatott egy lényegében új, „párhuzamos" város építése. Mielőtt azonban megpróbálnánk erre valamilyen választ adni, röviden tekintsük át, mit tudhatunk meg Győr középkori morfológiájáról azokból a várossal kapcsolatos feljegyzésekből, amelyek egyáltalán fennmaradtak.[235] Sajnos, csak kevés térbeli vonatkozású ismerethez juthatunk, de a legfontosabb várostörténeti munkák áttekintését nem kerülhetjük el.

Az 1271. évi szabadságlevél és a középkori Győr

Bizonyosnak tekinthető, hogy a határ menti Győrben már a 11. században *számottevő kereskedés* folyt. A királyok gyakorolták a rév- és hídvám-szedési jogukat, már a 12. században működött a harmincad hivatal, ahol az országba hozott és a kivitt árukat vámolták el. A győri harmincad jelentős mérete *Villányi Szaniszló* szerint a város „élénk kereskedelmi forgalmáról tanúskodik",[236] amiből egy időben a királyné teljes jövedelmét finanszírozni lehetett. A szerzetes-történész igen alapos munkájában azonban jelzi, hogy a nyugati irányú kivitelben a „megye nyers termékei" domináltak, illetve a magasabb értékű iparcikk-behozatal felvevőpiacát kizárólag az egyház és a birtokos réteg jelentette. (Megismerhetünk a munkából egy 1198. évi vámszabályzatot is, termékfajtákra lebontva, de sajnos csak az esztergomit.) Ezt a fejlődést állítja meg időlegesen a *tatár betörés*. 1242-ben a várost elpusztították, de úgy tudjuk, hogy a hatékonyan védett várat, a *Püspökvárat, a Kanonokdombot* nem foglalták el.

A város jelentőségét mutatja, hogy 1244-ben IV. Béla a győr-csanaki határon „királyszéket" tartott, utána pedig még háromszor érkezett a városba: 1253-ban, 1254-ben és 1264-ben. E látogatások célja nyilván a nyugati határszél biztosításával volt kapcsolatos, a tárgyalások helyszíne pedig csak a komolyabban

---

234 GERŐ (2011) László: ***Váraink***, in: Regélő magyar városok, a Minerva Könyvkiadó Vállalat 1977-es kiadása alapján készült elektronikus változat, ADAMO BOOKS, 2011.

235 1594 és 1598 között, amikor török kézen volt, a város saját iratai megsemmisültek, a káptalan pedig Sopronba menekült.

236 VILLÁNYI (1881) Szaniszló: ***Győrmegye és város anyagi míveltségtörténete kiváló tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére, 1000-1300***, Győr, 1881, főként a 175-198. oldalak.

védett, szorosan vett várhegy lehetett. A királyi politika része volt a kereskedelmi kapcsolatok rendezése is; 1255-ben azzal bízta meg a király a győri püspököt, hogy kutassa ki a régi, III. Béla idején érvényesített abdai, győri és fűzfői vámtételeket. Míg egyrészről a vámok királyi bevételeket hoztak, a vámfizetés alóli mentesség privilégiuma gazdasági ösztönzőként működött. Ez utóbbi is célja volt V. Istvánnak, amikor 1271-ben, a Bécset uraló cseh Ottokár támadásának leverésében nyújtott segítség fejében (is) *Győr lakossága az egész országra kiterjedő vámmentességet nyert, és a királyi kiváltságlevél alapján más kedvezményekhez is jutott*. Mint már jeleztük, többen ehhez az időponthoz kötik a mai szűkebb Belváros betelepülését és a szabályos alaprajzú város létrejöttét is, amit mi nem fogadunk el. Az alább bemutatott szabadságlevél szövege[237] azt a véleményünket látszik igazolni, hogy nem valamiféle gyökeresen új kezdetről volt szó, hanem hathatós királyi segítségről a tatár pusztulás utáni Győr „újjászületéséhez", visszaépüléséhez. Olvassuk V. István magyar király sorait:

> *„(…) a várak épségben tartása által az ország biztonsága és az alattvalók sokoldalú jóléte lesz előmozdítva; ennélfogva jelen soraink útján úgy a jelen-, mint az utókornak értésére adjuk, miszerint jónak ítéltük és ítéljük a győri vendégeknek (de Jaurinho, polgár, hospes) a győri várba való áthelyezését, hol fehérvári polgárainkkal és vendégeinkével azonos kiváltságot fognak élvezni. (…) Örökre kivesszük őket a főispán és alispánjának ítélete, törvénylátása alól, úgy mindazonáltal, hogy várbeli bírájokat tetszésük szerint választják, de a választott egyént megerősítés végett hozzám terjesszék fel."*

A latin nyelvű szövegben a hospes-ek győri várba áthelyezésénél *„ad castrum"* szerepel, ami a szabadalomlevél értelmezése során komoly zavarokhoz vezetett. Számos eltérő értelmezés született arra vonatkozóan, hogy minek tekintendő a mai Belváros helyén lévő, néhol Váraljának is hívott település. Az ispáni/püspöki vár mellett ugyancsak castrumról, várról van-e szó, ahová a hospes-ek betelepülése királyi engedélyt kapott, vagy egyszerű „külvárosról", ami legfeljebb földhányással és sánccal volt védett? (Ez a zavar a Borovszky-féle megyei kötet szerzőjénél is érzékelhető volt, aki az V. István-féle szabadalomlevél kapcsán a nádorvárosi lakók beköltözésének engedélyezéséről írt. Bár voltak a déli irányban laza beépítésű, falusias jellegű települések, kolostorok, nincsen arra bizonyíték, hogy a migráció ebből a veszprémi irányból lett volna a legerősebb.) A szabadalomlevél következő

---

237 A szabadalomlevél szövegrészeit Szávay Gyula: ***Monográfia a város jelenkoráról – a történeti idők érintésével; I. A régi Győr 1848-ig,*** Győr Szab. Kir. Város törvényhatósága által 1896-ban kiadott írása alapján (zárójelben) beszúrt megjegyzések Villányi Szaniszlótól (1847-1898) származnak.

bekezdése a háztelekre vonatkozó adófizetés alól való felmentésről szól, de azt itt nem közöljük. A dokumentum minket inkább érdeklő folytatása az alábbi:

> *„Azonfelül szabad vásártartási jogot (t.i. vámszedés jogával) is engedtünk nekik úgy a várban, mint azon kívül, amelyen a főispán és a közegei semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatnak, de az különösen ki legyen kötve, hogy a váraljai községben tartani szokott szombati vásár vámja, mint eddig, ezentúl is a főispánt illesse."*

E szövegrészben a *váraljai községben* kifejezés a latin *in villa Jaurensi* fordítása, nem castrum, nem civitas, azaz nem védett, illetve fejlett városias településre vonatkozó szó. A „villa" szó csak külvárosi jellegű településre vonatkozhatott. Ugyanez mondható el a szabadalomlevél következő fejezeteiről is:

> *„A győri püspök és káptalan ugyanazon községbeli népeit, kik ugyanily vendégekkel közösen laknak*, szintén hozzá kapcsoltuk említett vendégeinkhez, hogy ők is minden tekintetben azonos kiváltságokban részesüljenek, azon kikötés mellett, hogy az ő bírájok, amint szokásban volt, e vendégek után járó földbért vagy censust pünkösd nyolcadán a püspöknek vagy a káptalannak beszolgáltassa.*
>
> *E helyen Villányi Szaniszló zárójeles beszúrása a latin szöveggel kapcsolatban: *(Endlicher és Fehér szerint: in eadem villa communita, Bél szerint: communiter) fontos lehet, mert helyre vonatkozik, de nehezen értelmezhető."*

Egyértelműen látszik, hogy Győr várában és az „alatta" fekvő településrészekben a népek változatos fennhatóságok (várispán, püspök, káptalan) alatt éltek, kaptak privilégiumokat és rendelkeztek kötelezettségekkel, de térbeli elkülönülésük mikéntje a kiváltságlevélből nem olvasható ki pontosan. Az bizonyos, hogy a várispán és a püspök valamilyen megállapodás szerint a környezetéből 4-8 méterrel kiemelkedő és fallal védett vár területén osztoztak. (Zavaró lehet e magaslat „Káptalandomb" elnevezése, az azonban nyilvánvaló, hogy a később rendszeresen „káptalanvárosnak" nevezett településrész e fallal bevédett kiemelkedésen kívül helyezkedett el.) Más középkori városi szabadalomlevelek esetében is általános volt, hogy azok nem valamely területet, hanem egy kiváltságolt embercsoportot céloztak meg. Ők Győrben és környékén élő hospes-ek, királyi vendégek voltak, akik – mint másutt is – „távolabbról jött", általában városias foglalkozású, jól jövedelmező tevékenységeket folytató embercsoportok voltak. V. István szabadalomlevele közéjük emelte be az ispán és a püspök „velük együtt élő embereit", amivel bizonyos területi hatályt is adott az intézkedésének, de ami nem segít abban, hogy a minket elsősorban érdeklő területi vonatkozások (utcahálózat, telekrendszer, beépítés stb.) ismeretében előbbre jussunk.

Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a király egy szépen alakuló *területi/népességi koncentrációs* folyamatba kívánt támogatóan beavatkozni, aminek fókusza egészen biztosan az ispáni és püspöki vár, illetve a Rába[238] és a Duna összefolyása menti területsávok lehettek. Tehát a középkorban egy olyan helyi „agglomerálódási" folyamat is zajlott, ami a fejlődő város környezetében piacot találó falvak, kolostorok, speciális tevékenységek megtelepedésében nyilvánult meg (Kertesszer, Johanniták, Szőllős, Malmosok, Révfalu). Egy, az 1950-es években született ambiciózus munka[239] – amire még többször hivatkozunk – ábrázolja is ezt a helyi mozgást, és 12 olyan település nevét sorolja fel, amelyek a fejlődő Győr körül éltek és növekedtek. Azonban sem gazdaságilag, sem dolgozatunk témája, a városalaprajz szempontjából nem ez a lokális folyamat volt az elsődleges. A várost a középkorban kevéssé a helyi, sokkal inkább a *távolsági kereskedelem éltette*, még ha a helyi kapcsolatok elengedhetetlenek is voltak lakóik életben maradásához.

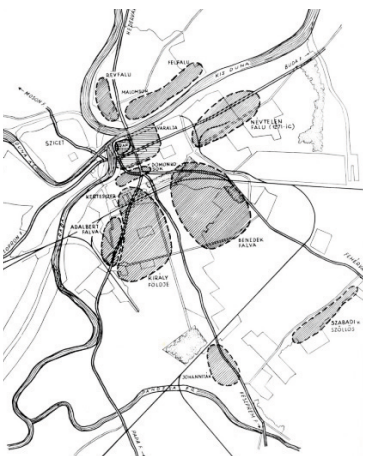

Helyi agglomerálódási folyamat ábrázolása Győrben a középkorban. A déli területeken fejlődő, laza beépítésű falvak és más létesítmények grafikai jelölése félrevezető. Ugyanebben az irányban a domonkosok megtelepedése egy déli irányú fejlődési irányt is jelez a keleti mellett. (BORBÍRÓ – VALLÓ, 1956)

Még egy olyan szempontot elemzünk V. István király szabadalomlevelében, ami kiemelten fontos lehet az alaprajz vitatott kérdései szempontjából. A *saját áruk utáni vámfizetés-mentesség engedménye* után csak kevéssé tűnik fel a dokumentumban a királyi kegy részeként *földterületek adományozása* a település *fenntartásához, építőanyagok biztosításához. Új építési terület* céljára történő királyi adományozásról azonban nem volt szó, és ez a hiány rendkívül fontos. Nagyjából ugyanakkor, mint amikor az eddig elemzett történészi munkák születtek, 1964-ben *Granasztói György*[240] – az akkor még nagyon fiatal neves történész – is hozzászólt egy kongresszuson a győri alaprajz kérdéséhez.

Egy mondata az összefüggéseiből kiszakítva látszólag megcáfolhatatlan bizonyítékként szolgált sokak számára *a város középkori alapítása mellett*, arra, hogy a város mai alaprajza a 13. század végén, az V. István-féle szabadalomlevéllel összefüggésben jött létre. Lehet, hogy ő is így hitte, de mondandójának a magva egy *átfogóbb, távlatosabb alaprajz-kutatásra* való buzdítás volt. Granasztói szigorúan állapította meg, hogy a győri városalaprajz kutatása „nem volt alapos és módszeres", és hogy Győrött különösen a „szabályosság késztet óvatosságra". A dolgozat egy rövidebb részét idézzük, amiben a szerző az 1271-es, V. István-féle

238 Vannak jelei annak, hogy a folyamat a Rába Dunába ömlése vonalán is elindult, lásd erről később.

239 BORBÍRÓ (1956), Virgil és VALLÓ István: ***Győr városépítéstörténete***, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.

240 GRANASZTÓI (1964), György: ***Alaprajzkutatás és feladatai Győr középkori történetével kapcsolatban***, Arrabona – Múzeumi közlemények 6. Győr, 1964. Granasztói az írott forrásokra támaszkodó történettudomány segédtudományának tekintette a települések alaprajzának kutatását, ami az írott források alapján tett megállapításokat erősítheti.

szabadalomlevelet kiindulásként kettős feladatú, egyszerre alapító/telepítő és adományozó dokumentumként értelmezi:

> *„Győrben (…) az összetelepítés és a városjog adományozás egyszerre történt. A sáncnak mindenesetre nyoma veszett, német telepesekről sem tudunk, a fejlődés pedig a káptalan és egyéb gátló tényezők miatt elakadt. Lehet, hogy félbemaradt az alapítás. Véleményünk szerint a XVI. századi változások nem hozhattak gyökeresen újat a város alaprajzában, különösen nem történhetett ez Magyarországon, ahol a rendkívül költséges kitűzési munkákra végképp nem volt fedezet. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni a telekviszonyok konzerváló erejét: erre a kérdésre még visszatérünk. A feladat: megállapítani, érvényes-e ez Győr esetében az alaprajzra is. 1271 cezúrát jelent városunk életében, az ispánsági/püpökségi székhely (burg) mellett ekkor keletkezik a város."*

A további részek a középkori városépítés fontos európai trendjeiről szólnak, melyeknek kutatása Győrben is segítheti a megértést. Végül Granasztói, nyilván ismerve az alaprajz keletkezésével kapcsolatos vitákat, „ötletet" is ad azok feloldására:

> *„Elképzelhető, hogy Győrt végül is nem az ovális, hanem a korábbi főtengely-keresztengely típus szerint alapították (ilyen Drezda nyugati fele vagy Freiburg). Mindenesetre döntő szempont a várfal vezetése. Ahol az egyenletes, ott feltétlenül alapított városról van szó."*

Azt javasolom a kedves olvasónak, hogy kövessük Granasztói tanár úr tanácsát. Végezzünk egy nemzetközi összehasonlító elemzést, egyelőre csak két alapított várossal: Freiburg helyett az V. Bertold zähringeni herceg által alapított svájci Bernnel (1191: Nydeggburg, 1232: szabad királyi város) és egy cseh várossal, České Budějovicével, német nevén Budweis-szel (II. Ottokár, alapítás: 1265). Bern telepítése jól hasonlítható Buda polgárvárosához, a söréről híres cseh városé pedig a felvidéki Zsolnához – de ez utóbbi méretben sokkal kisebb.

Bern madártávlati képe a hajdani Burg Nydegg felől nézve, és České Budějovicé a hatalmas négyzetes főterével. Bern alapításakor egy széles főutcát és oldalt két keskenyebb utcát tűztek ki, párhuzamosan a domb szegélyével, mint Budán is. A cseh város tipikus példája a lengyel és cseh királyok telepítési akcióinak, főként német telepesek számára. Érdekes, hogy mindkét városban a katedrális külpontosan épült, Bernben a szegélyen, České Budějovicében pedig a főtéren kívül.

Nem kívánunk most kimerítő elemzést adni az Európa nyugati felén uralkodó királyok, hercegek, őrgrófok, grófok püspökök városalapító tevékenységéről, csak a telepítés tervezésének és megvalósításának néhány fontos, szabályszerű elemére hívjuk fel a figyelmet. A telepítés első fázisában a szabadalmazottak a majdani város centrális fekvésű, legmagasabb értéken hasznosítható területeit kapják meg: Bernben a központi, szélesebb utcát a közkutakkal, a cseh városban a főteret, mindkét helyen azonos szélességű, szabályos/szabályozott telkek formájában. (Ábráinkon ez a szabályszerűség a fotók mérete miatt kevésbé tűnik fel, a Lviv-i dolgozatunkban pontos térképek igazolták a középkori városalapítások e szigorú rendjét.)

Granasztói intelmeit követve végezzünk el most egy összehasonlító elemzést Győr és a két bemutatott európai telepesváros alaprajzának topográfiai jellemzői között. Eközben különös figyelemmel követjük a telekrendszer átalakulásait, a kontinuitás meglétét vagy hiányát, azt, hogy a tulajdonviszonyok milyen mértékig voltak képesek hosszabb távra rögzíteni a térbeli állapotokat. Az összehasonlítás céljára a győri belváros alaprajzának néhány olyan jellegzetes elemét választottuk ki, amelyek jól reprezentálják a vitatott kérdést, nevezetesen azt, hogy minden elemében középkori-e a belváros alaprajza, illetve, hogy az 1271-es szabadalomlevélből következett alapítás eredménye. Az összehasonlítás céljára most, a 21. században az űrfotók is látványosan megfelelnek, különösen, ha azok megfelelő kivágásával „elvtelenül" segítjük, sugalljuk is az eredményt, hogy *a győri alaprajz szabályosságot mutató elemei nem középkori eredetűek*.

A négyzetes (téglány) formájú központi térrel rendelkező tervezett, alapított városokhoz képest Győrött hiányoznak a Széchenyi tér három oldaláról az azonos méretű polgárházakra utaló telekosztások. Az ilyen típusú középkori városalapítások tipikus, sőt megkerülhetetlen eleme volt a tér oldalain általában azonos számú,

Két űrfotó, ami a győri Széchenyi tér megközelítését mutatja délnyugati és északi/északkeleti irányokból. Három oldalán szélesebb, egymással párhuzamos, illetve merőleges utcák határolják, miközben három oldalról öt keskenyebb utca érkezik a Széchenyi térre. A szabályos alakú főtér mellől hiányoznak a „Krakkó – Česke Budějovice típusú" városokra jellemző, azonos homlokzatszélességű polgárházak. Ugyanakkor a befutó öt keskenyebb utca miatt is a tér központi helyzetű.

de mindenképpen azonos szélességű telkek „osztása". Ezt a szabályt általában *az egyház sem léphette át*: a tér közepére nem került templom, de a tér oldalára, valamely polgárház helyére sem. Győrött a tér déli oldalán egyházi épület áll, ami ebben az elrendezésében ugyancsak nem középkori eredetű. Más a helyzet a térbe érkező utcákkal, melyekből több van, pontosan hét.

A Széchenyi tér kapcsolati helyzetére a két űrfotó-kivágat képaláírásában már utaltunk. Igen fontosnak tartjuk azt az állításunkat, hogy a tér központi helyét nem csak a szélesebb, egymásra merőleges egyenes utcák tervezett vonalai jelölik ki, hanem az ezen irányoktól eltérő vezetésű keskenyebb utcák is, ráadásul a tér három, nyugati, keleti és északi oldalán is. Közülük három közvetlenül a Duna felől érkezik, ami ideális kapcsolat egy belső piactér létrejöttéhez. Talán ennél is fontosabb az az állításunk, hogy a keskenyebb utcákat nem tekinthetjük véletlenszerűen kialakult „sikátoroknak", hanem a *középkori város* lendületesen vezetett *szerkezetalakító elemei* voltak, e minőségükben évszázadokon keresztül szervezték a város mozgásait.

A Belváros köz kétszeresen íves utcája a Dunakapu teret és a Rákóczi utcát kapcsolja össze. Érdemes figyelni a telekoldalak irányait. Az utcaszakaszok nevei kelet felől: Belváros köz, Fürdő köz, Szappanos köz (az íves rész), a lekeresztezett széles, egyenes utca az Apáca utca.

A város főterét, hajdani piacterét tartalmazó két fotókivágatunk mellett harmadikként a városközpont északkeleti részén egy hosszabb keskeny utcát, a *Belváros* közt mutatjuk be, amely a leírtakhoz hasonló jellemzőkkel rendelkezik. Kétszer forduló, íves vonalvezetésével lendületesen kapcsolja a Duna rakpartját a belsőbb fekvésű tömbökhöz. Különösen érdekes, ahogyan az utca a *Fürdő köz* nevű szakaszában folytatódva egy lendületes kanyarral – és *már Szappanos közként* – a hajdani rakpart, a *Dunakapu tér* irányába fordul. Innen, a sokat vitatott garázsépítés helyétől indul, indult régen is a *Hal köz*, a *Kenyér köz* és a *Káposztás köz*, és érkezik a belső piactérhez, az utcák neveivel emlékeztetve a mai győrieket a hajdaniak szűkös diétájára.

Elemző munkánk egy fontos pontjához értünk. Talán olvasónk is érzi, hogy – nagyképűen szólva – sajátos „szemléleti transzformáció" állapotába kerültünk. Bizonyítottnak kezdjük látni, hogy amikor a győri keskeny, a barokk főutcákhoz képest másodlagosnak látott, sikátorszerű utcákat elemezzük, ténylegesen egy régebbi kor *elsődleges morfológiai elemeiről*, a középkor *főutcáiról* van szó. Egészen biztos, hogy hajdanán – mondjuk Nagy Lajos királyunk idején – e zömmel kelet-nyugati irányban futó utcákat jóval alacsonyabb házak kísérték, a légtérarányuk egyáltalán nem volt feszített, sikátorszerű. Közel egy évezred távlatából visszatekintve *különleges értéknek* kell tartanunk azt, hogy *ez a régi hálózat* – ha

csak szakaszosan is – máig *fenn tudott maradni*, és csak ott tűnt el véglegesen, ahol később valami fontos beavatkozás történt, például a dominikánusoknak a piactér mellé való betelepülése idején. A továbbiakban előbb azt keressük, hogy mi biztosíthatta a középkori struktúra fennmaradását, majd azt a korszakot és szereplőit mutatjuk be, amikor Győr püspöki, kanonoki és kereskedővárosa erős uralkodói ráhatásra és gazdag finanszírozással *erődvárossá alakult*. Valószínűleg nem tévedünk sokat, ha azt állítjuk, hogy a győri kontinuitás egyik fő okát az országon belüli nagyregionális és nemzetközi kereskedelmében,[241] azon belül a nyugati irányú marhakereskedelemben is keressük, ami – bár megszakításokkal – a hódoltsági területen és idején is működött.

A kortárs és korábbi vélemények azonban ellentmondásosan ítélik meg Győr 13–14. századi helyzetét. Egy összefoglaló jellegű internetes leírás azt állítja, hogy Győr az 1271-es szabadalomlevél idejétől egy fél évszázadon át „kizárólagosan irányítja" a nyugatra induló kereskedelmet, miközben egy újabb munka (NAGY, 2008) IV. László 1288. évi rendelkezését idézi, amiben a király megtiltja a budai és pesti kereskedőknek, hogy Győr felé kerüljék ki az esztergomi vámot. Az ellentmondás még inkább feltűnő, ha tudjuk, hogy ugyanez a király 1285-ben, majd az őt követő III. András 1296-ban is megerősítette, illetve megújította a város szabadalmait és kiváltságait. Egy kitűnő dolgozat[242] felhívja figyelmet arra, hogy Győr viszonylagos jelentőségét más középkori településekhez is kell mérnünk, olyanokhoz például, mint *Zólyom* (1243), *Korpona* (1244), *Körmend* (1244), amelyek már korábban kaptak privilégiumokat. A másik összehasonlításra ajánlott csoport az úgynevezett „hospes-települések", amelyek főként külföldiek szervezett betelepítésével fejlődtek, közöttük *Kassa* (Kosiče, 1261), *Eperjes* (Prešov, 1299), *Lőcse* (Levoča, 1271).

A 13. század utolsó évtizedeiben a Győrről szóló híradások gyakran tudósítanak erőszakos, háborús eseményekről, mint IV. László Ottokárral, III. András Vas megyei rablólovagokkal szembeni fellépéseiről, és békésebb történetekről is, mint az említett királylátogatások, szabadságlevelek megadása, megújítása. A 14. század az Anjou királyok, I. Károly (Károly Róbert, ur. 1308–1342) és I. (Nagy) Lajos (ur. 1342–1382) kora, az ország és városai felemelkedésének időszaka. Győr helyzete mind lokálisan, a Kisalföldön és Nyugat-Magyarországon, mind az ország egészében megváltozik. A városok fejlődését, növekedésük ütemét a helyi/regionális kapcsolataik mellett

---

241 NAGY (2008), Balázs: ***Magyarország külkereskedelme a középkorban***, in: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.) Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2008. pp. 235-276.

242 CSUKOVITS (2012), Enikő: ***Az Anjouk Magyarországon*** I. rész, in: Magyar történelmi emlékek, értekezések, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2012.

egyre inkább a nemzetközi kereskedelemhez való kapcsolódásuk lehetőségei befolyásolják. A királyi ambíciók egyaránt irányulnak a két európai ellenpólus, Velence és Flandria irányába, de a nyugati irányú kereskedelem jövedelmeit lefölözni akaró Béccsel szemben is. A Dunának a szállításokban addig sem kimagasló szerepe helyett új szárazföldi vonalak kapnak prioritást, királyi privilégiumokat.

A Győrrel foglalkozó történeti írások szerzőinek egy jó része azonban úgy látja, hogy e városra kevéssé érvényes az általános felemelkedés trendje. Nem szerepel a királyi városok között, visszaszorul a kanonoki városok mezővárosi kategóriájába. Földesura a püspök és a kanonok, még ha a privilégiumai továbbra is az V. István által adott, többször megerősített szabadalomlevelén alapulnak és a város lakóira egyetemlegesen vonatkoznak. Ezek a negatív értékelések részben abból fakadnak, hogy Győrre különösen igazak a magyar városok középkori történetének kutatását kísérő bizonytalanságok, ismerethiányok.

Gecsényi Lajos történész Győr középkori helyrajzáról írt tanulmányát[243] e tény elemzésével kezdi. Véleményét olvasva szemünkbe ötlik egyrészt a nyugat-európai városokhoz képest rendkívül csekély méretű forrásanyag, másrészt a kutatók érthető törekvése, hogy rátaláljanak arra a sajátos momentumra, ami az adott várost „kiemeli" a nagyszámú hasonló település közül, és a valósnál nagyobbnak, értékesebbnek, de legalább „másnak" mutatja. És ha ilyeneket nem találnak, azt a visszafejlődés, stagnálás jeleiként értékelik.

> „*Egyes tanulmányok már 1271-től mint szabad királyi városról beszélnek Győrről, és mellőzik a káptalani város és a Hédervári-birtok létezésére vonatkozó adatokat. Ezzel összefüggésben a XIV–XV. század fordulóján a tárnoki városok csoportjában keresik Győrt. (…) Mindezt azért tartjuk szükségesnek előrebocsátani, mert nézetünk szerint a város középkori történetének kutatása nem tekinthető lezártnak, (…) Győr középkori évszázadainak megismerése még – nem utolsósorban a régészeti kutatások aktivizálásával – további hosszú és aprólékos munkát kíván.*" (GECSÉNYI, 1983)

Gecsényi egy helyen arról is ír, hogy komoly zavarokat okozott a középkori dokumentumok latin nyelvében a különböző győri településrészek elnevezése. Voltak például olyanok, akik a *castrum*, kifejezést kiterjesztették *az egész váraljai városrészre,* és ezzel azt is sugallták, hogy a mai győri Belváros, a *káptalanváros* is fallal övezett, a Káptalandombhoz hasonló, erődített település volt. (Érdekes, hogy a 19. századi szerzetes-történész, *Villányi Szaniszló* helyes véleményét csak 1971-ben

---

243 GECSÉNYI (1983), Lajos: ***Győr középkori helyrajzáról (Adatok és kérdőjelek)***, Győri tanulmányok 5

erősítette meg a neves történész, Fügedi Erik, aki *castrummal csak a kiemelkedő Káptalandombot azonosította*. A káptalanváros, a mai Belváros területe ennek megfelelően a középkorban *extra castrum* helyzetben volt.)

Távolsági kereskedelem és Győr

Az elmúlt évtizedekben új lendületet kapott térségünk középkori történelmének, azon belül különösen a településhálózatának, urbanizációjának kutatása.[244] E kutatások részeként komoly hangsúlyt kapott a távolsági kereskedelem kialakuló fő irányainak elemzése, az ezen irányokba eső kereskedővárosoknak a távolsági kereskedelem bonyolítását segítő külső és belső adottságainak (folyó, átkelőhely, rakpart, híd, piacutca, piactér, kapcsolat a világi és egyházi központtal stb.) bemutatása. Az elemzés kiemelt szempontjai között szerepelnek a királyi politikák is, a kereskedelmet segítő különböző szabadalmak, privilégiumok. E most is folyó kutatások legfontosabb eredményeinek rövid összefoglalását azért tartjuk szükségesnek, hogy bemutassuk Győr különleges helyzetét az ország 13–16. századi fejlődésében. A város „alkotmányjogilag" zavarosnak látszó viszonyai – nem lett szabad királyi város; ispánság, püspökség, káptalan feszültségei stb. – ellenére a középkor folyamán látványos fejlődésen ment keresztül. Ennek eredményeként középkori struktúrája, utcahálózata az erődvárossá történt 16. századi átépítéskor, bár jelentős *kiegészítésekkel és szakaszosan, de megtartásra, megőrzésre érdemesnek bizonyult*.

Győr határszéli elhelyezkedése a Duna jobb partján, a folyamot követő síkon, a Buda, Pest és Bécs közötti úton a Rába folyón átkelést biztosító híddal, a Mosoni-Duna mentén Óvár érintésével és elágazással Sopron felé, végül Pozsony közelsége, mindezek kiváló adottságok voltak a távolsági, nemzetközi kereskedelem számára. Ezekhez a földrajzi adottságokhoz járult hozzá az a településhálózati átrendeződés, ahogyan az ország fővárosa Esztergomból fokozatosan az ország központi térségébe, a telepített, alapított Budára, Pest-Budára tevődik át. Ezzel Győr a „háttérben" pótlólagos lehetőségekhez jut. Weisz Boglárka írja, hogy 1288-ban az esztergomi káptalan vámszedője királyi engedéllyel megjelent Győrben, hogy behajtsa az Esztergomot elkerülő kereskedőktől a városának járó vámot, a kirótt büntetésekkel együtt.

Győr korai kereskedelméről kiderült,[245] hogy a 13. század elején, a városban három vámtípust működtettek: *a „közlekedési" vámot, a vásárvámot és a harmincadot*.

---

[244] SZENDE (2011), Katalin: Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the urban network. in: *Towns and Communication. Volume 2: Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns* (ICHT). Ed. Hubert Houben and Kristjan Toomaspoeg. Lecce: Mario Congedo Editore, 2011, pp. 161-225.

[245] WEISZ (2003), Boglárka: A győri vám Árpád-kori története, PhD konferencia előadása, Szeged, 2003

A Kárpát-medence fő kereskedelmi útjai a középkorban a legfontosabb kereskedővárosokkal. A térkép jól mutatja, hogy Győr helyzete hogyan változott Pest-Buda központi helyzetbe kerülésével. Előnyösebbé vált az Alföld és Erdély irányában, nyugati irányban a „versenytársak" változatlanok, dél (Velence, Zágráb, az Adria) felé politikai kapcsolatok segítenek vagy akadályoznak, de jó lehetőségek a Semmering-hágó megnyitásáig, észak-északnyugat Brünn (Brno), Breslau (Wroclaw) és Krakkó (Krakow) felé nehézkes kapcsolatok. (SZENDE 2011, térképmásolata)

A fennmaradt győri vámszabályzatból és II. Andrásnak egy adófizetés alóli menetességről szóló intézkedéséből tudható, hogy az elsőként említett adó *a városon átmenő forgalmat vámolta meg*, a szárazföldön és vízen érkezőt egyaránt. A vámolás már 1208-ban a Rába hídjánál zajlott „szekér-egyenlegben" számolva, ami azt jelentette, hogy az árut szállító hajókat szekérre kellett átszámolni. Bár csak az 1271-es királyi szabadalomlevélből tudunk győri vásárról, biztos, hogy *az ispánsági központban már korábban is tartottak vásárokat*. Azok vámja egyharmad részben az ispánt, kétharmad részben a királyt illette. (III. Béla az őt illető kétharmadot megfelezve a pilisi és zirci apátságnak adta.) A harmadik adótípusként Győrben 1276 óta *szedtek harmincadot*, a szállított mennyiség harmincad részét, mint már jeleztük, a királyné, illetve kancellárja számára. A szekerek szerinti vámoláshoz hasonlóan *a lábon hajtott állatokat létszámuk alapján* vámolták el, egy vagy két marha, ökörután járt egy-egy dinár az ispánnak. Érték alapú vámolás csak a különlegesen magas keresletű *só, bors, bor és méz* (!) esetében, illetve magas értékű iparcikkeknél – pl. bőrkesztyű – történt. A győri piacon a 13. században a kivitelben még a mezőgazdasági termékek és az állatok domináltak, a magasabb értékű iparcikkek inkább az importáruk között

jelentek meg.[246] Ez a helyzet csak a 14. századra változik meg alapvetően a felvidéki nemesfém-kivitel előtérbe kerülésével.

Győr földrajzi helyzetének előnyei a távolsági és nemzetközi kereskedelem fő irányainak középkori átrendeződései során mindig érvényesülni tudtak, de más-más mértékben. A 14. században, az Anjou királyok kereskedelmi politikája révén két irány erősödött fel: *a déli, itáliai irány Aquileia, Velence és Zára (Zadar) felé*, és egy másik, *északnyugati irány Holics és Brünn (Brno) felé*. Győr a déli irányban a borostyánúton[247] Körmend közvetítésével kedvező kapcsolatokkal rendelkezett. Már az Árpád-házi királyok városalapításokkal, szabadalmakkal – mint *Zágráb (1242) és Körmend (1244) és Vasvár erődítésével* – hozzájárultak e kereskedelmi irány fejlődéséhez. Később I. Károly is támogatta ennek a déli iránynak a fejlődését: 1316-ban vámfizetés ellenében „védlevelet" adott a Száva folyón átkelő kalmároknak. (Hóman Bálint is – írásai az interneten olvashatók – fontos szerepet tulajdonít az Anjou-házi királyoknak.)

A hagyományos *nyugati irányú, a Duna jobb partján futó kereskedelmi úton*, amelyen át *Bajorország, Regensburg felé és felől* nyílt kapcsolat, Bécs biztosította az *állandó piacot*. Ugyanakkor éppen ennek a városnak öt alkalommal is megerősített *árumegállító joga volt az akadálya* annak, hogy a magyar kereskedők közvetlen kapcsolatba kerüljenek a nyugati partnereikkel. Az *északnyugati irányú*, brünni út *Nagyszombaton és Halicson át Morvaország, Csehország, Szilézia felé* haladt, és rajta a magasan fejlett, de jóval távolabbi *szász területek, a Rajna menti városok, a flamand és francia régiók felé* lehetett eljutni. A győri kereskedők számára ez az irány kevésbé „esett útba", még ha kiépítésének egyik célja éppen Bécs árumegállító jogának elkerülése is volt. Három uralkodó, I. Károly magyar, Luxemburgi János cseh és III. Kázmér lengyel király 1327-ben és 1335-ben *Habsburg-ellenes éllel* is kötöttek szövetséget. Az északnyugati kereskedelmi út kiépítésében a királyi „szakértők" nem véletlenül nagyszombati és brünni polgárok voltak.

A középkorban és még hosszú ideig a távolsági kereskedelem egyértelműen áruk szállítását jelentette, sőt egy jó ideig az értékmérőként és a felhalmozás eszközeként szolgáló pénzt – *a fémpénzt, a készpénzt* – is *szállítani kellett*, bár viszonylag korán kialakultak azok a *helyettesítő eszközök*, amelyekkel elkerülhetővé vált a nehéz

---

246 Hízott marhát hajtottak, akkor a marhahúst más húsoknál, így a disznóhúsnál is magasabbra értékelték. Lásd: BENDA (2017), Judit: ***Marhakereskedelem és mészárszékek a késő-középkori Budán, Pesten, Óbudán.*** in: Tanulmányok Budapest Múltjából, Múzeumi kiadvány, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 41. 2016.

247 A borostyán (borostyánkő) út egy feltárt római kori szakasza a szombathelyi székesegyház mögött, a Romkertben látható.

pénzes ládák hajókra, szekerekre rakása.[248] A 14. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a Kárpátok, a magyarországi Felvidék két térsége és Erdély több települése is ércekben, nemesfémekben rendkívül gazdag. *Az alsó-magyarországi és a felső-magyarországi bányavidéken* együtt tizenöt bányaváros működött, amelyek döntő többségét – bányavárosi jog adományozásával – 1320 és 1350 között két Anjou uralkodó alapította: I. Károly és I. (Nagy) Lajos. A minta *Kutenberg (Kutna Hora)* városjoga, bányajoga volt, az első vállalkozók főként németek, a bányászok is zömmel betelepített német szakemberek, kisebb részben csehek voltak. Az Árpádok alatt a kibányászott érc a királyé volt, az ércet tartalmazó telket elcserélték. I. Károly vezette be *az urbura, a bányabér intézményét*, ami a földtulajdonosokat érdekeltté tette a bányászatban. A birtokos a *földjét megtarthatta*, de be kellett fizetnie a királynak a kitermelt arany 1/10, az ezüst és más fémek 1/8 részét. 1327 óta az is szabály volt, hogy a királynak járó urbura 1/3 része, azaz az 1/30, illetve 1/24 rész *a földtulajdonost illeti* akkor is, ha ő nem vesz részt a vállalkozásban.

Győrről szóló dolgozatunkban nem sorolhatjuk fel valamennyi bányavárost, csak jelezzük, hogy két város, *Selmecbánya* (Banská Štiavnica, 1245) és *Besztercebánya* (Banská Bystrica, 1255) már az Árpád-házi királyoktól kapott kiváltságlevelet, a többi város, mint *Körmöcbánya* (Kremnica, 1328), *Újbánya* (Nova Baňa, 1345), csak később, a 14. század első felében. Két helyen, Pozsonyban és Kassán működött ekkor *pénzverde*. A század közepéig nőtt a kitermelés, utána stagnált, de Európa nemesfém-szükségletét egy ideig szinte teljes egészében ez a felvidéki térség és a nyolc erdélyi bányaváros elégítette ki. Kicsit túlzásnak érezheti az olvasó, ha azt állítjuk, hogy az aranyérc 90 százalékban innen származott, hogy évente akár másfél tonna nyers aranyat is termelhettek. De feljegyezték, és el is kell hinnünk, hogy *Nagy Lajos király az anyja, Erzsébet* itáliai útja előtt szekérre rakatta az udvar teljes nemesfém-készletét, hat és fél tonna ezüstöt, öt tonna aranyat és némi vert érmét, hogy ezzel is nyomatékosítsa VI. Kelemen pápánál másik fia, András herceg királlyá koronázásának igényét.

Nemzetközi banki átutalás akkor még nem működött, a váltót talán már ismerték, de így, kellő fegyveres kíséret mellett, a tranzakció biztonságosabbnak tűnhetett. Győr gazdaságát az eddig tárgyalt új kereskedelmi irányok közül a déli irányú kedvezően érintette, a többi tárgyalt új irány – az északi, a *Boroszló (Breslau, Wroclaw), Krakkó (Krakow)* felé futó utakkal együtt – nem hatott rá különösebben. Természetesen a győriek is eljuthattak e helyekre, és részesültek a nemesfém kereskedelem, az általános gazdasági fellendülés előnyeiből – egyben a pestisjárvány pusztításából is.

---

248 Lásd erről a Bruges-i tanulmányunkat!

A középkori marhahajtó út Bécs és a délnémet városok felé Győrtől északnyugatra, a mai 1-es főközlekedési út mellett: Abda és Öttevény. Győr belvárosa a piros tetőivel a fotó jobb alsó sarkában látszik.

Röviden szólnunk kell még a *szarvasmarha-kereskedelemről*, amiben Győrnek köztudottan kiemelkedő részesedése volt. Középkori és kora újkori nagyságrendjéről jól értelmezhető adatokat nem találtunk, és néhány félreértést is tisztáznunk kell. A középkorban a húsfogyasztásban a marhahús dominált, budapesti (Dísz tér) adatok szerint azonban a *marhahús-fogyasztás* 50%-os aránya mellett a *sertéshús* is 20%-kal részesült – és drágább is volt –, a maradék 30%-on a *juh, a kecske és a szárnyasok* osztoztak. Egy 13. század végi adat alapján, ami szerint a 15 esztergomi mészárszékben *évente 1700 ökröt* vágtak le, legalább *nagyságrendi becslést* tudunk adni néhány jelentős német – bajor – város *marha* iránti keresletének nagyságáról. Akkor a szokásos dunai úton főként három német városba, *Regensburgba, Augsburgba és Nürnbergbe* érkezett a lábon hajtott magyarországi marha. Ha 1300-ban Esztergom népessége 10 000 fő volt, így egy főre – a csecsemőket is beleértve – 0,17 vágás jutott, az együtt mintegy 90 000 főnyire becsült három német város kereslete 15 000 ökör lehetett évente, ha ott is az esztergomihoz hasonló volt az ízlés.

Olvasónk figyelmeztessen: ezt a mennyiséget természetesen nem csak a magyarországi vállalkozók szállították, de ha nem érkezett elegendő lábon járó áru, az egekbe szökhetett a marhahús ára, és a híres nürnbergi kolbászkákba is több disznóhús került. E kereskedelem jellege miatt a királyi beavatkozás kevésbé terjedhetett ki szervezési kérdésekre, olyasmikre például, hogy hány marhára kell egy hajtót számolni, vagy milyen időszakonként kell itatni az állatokat. A vállalkozó érdekelt volt abban, hogy az áru időben és jó állapotban érkezzen, ezért esetenként a lestrapált állatok „utóhizlalásáról" is gondoskodnia kellett. A vállalkozók és hajtóik ismerték az útközben adódó jó legelőterületeket és az itatásra alkalmas vizeket, a legelőért általában fizetni kellett.

A korból inkább büntetőjogi témákról, szerződés nem teljesítéséről, egynéhány ökör vagy egy teljes gulya elkötéséről, elhajtásáról olvashatunk. A károsultak az illetékesektől az eltulajdonított áru visszaszolgáltatását követelik, és méltó büntetést. Egy esetben ismerjük pontosan a hajtás útvonalát, amit 1430-ban Luxemburgi Zsigmond írt elő kötelező jelleggel. Az útkényszer Győrtől északkeletre *Abda és Öttevény* érintésével a *Mosoni-Duna* vízben gazdag térsége mellett haladt *Magyaróvár, Oroszvár, Köpcsény* településeken át *Hainburgig*. Az út jó természeti adottságai mellett közel került Pozsonyhoz, Abda egy régi, kipróbált megállóhely volt, és ezen a vonalon a vámolás királyi bevételt hozott.

A török alatt – mezővárosból erődváros

Győrnek is osztoznia kellett azoknak a magyar városoknak a sorsában, amelyek a királyi Magyarország és a hódoltsági terület határára szorulva végváraikkal megszenvedték a török hódítást. A város azonban az uralkodói udvar, Bécs – illetve a másfél évszázadig magyar fővárosként működő Pozsony – közelsége miatt a többi peremhelyzetű településsel ellentétben csak igen rövid időre (1594–1599) adta meg magát. Míg Esztergom, Komárom, Fehérvár, Veszprém – és persze Buda – már fontosságuk miatt is behódolni kényszerültek, Győr a század elején még „nem volt akkora falat" az oszmánok számára, hogy túlzott erőfeszítésre szánják el magukat miatta. Sőt, a század harmadik harmadára főkapitányságként éppen Győr válik *Észak-Dunántúl és Alsó-Ausztria védelmének* fő szervezőjévé. Rendkívül gazdag a század hadtörténeti irodalma, különösen attól, hogy a 19. századtól szerzetes-történészek, hadtörténészek, gazdaságtörténészek, de építészek és politikusok is foglalkoztak a témával. Előre kell bocsátanom, cáfolva Winkler és Granasztói véleményét, hogy volt pénz a védelemre, persze nem elsősorban a magyar rendektől.

A minket elsősorban érdeklő, *a város alaprajzának 16. századi átalakulására vonatkozó helyrajzi kutatások* már korán, a 19. században elkezdődtek, és az 1950-es évek végére – mintegy elismerve azok részbeni sikertelenségét – ténylegesen be is fejeződtek. Nem történészként egy rövid *historiográfiai jellegű leírással* próbálunk magyarázatot adni erre a szokatlan helyzetre. *Gecsényi Lajos történész* (1942)[249] írásai adták a kulcsot az egymást követő kutatók munkáinak rövid elemzéséhez. Ő különösen jól ismeri a legkorábbi vonatkozó forrásanyagot.[250] Tőle tudjuk, hogy

---

249 GECSÉNYI (2008), Lajos: *Győr erődváros kiépítése a 16. század második felében*. in: Gecsényi, Gazdaság, társadalom, igazgatás, pp. 445-452

250 GECSÉNYI (2003), Lajos: *Győr város telek- és házösszeírásai, 1564-1602, Grund- und Hausverzeichnisse der Festungstadt Győr/Raab, 1564-1602*, Városi levéltári füzetek, 2003/7, Győr, 2003.

Villányi Szaniszló (1847–1898, benedekrendi szerzetes és ny. r. tanár)[251] volt az első kutató, aki a 19. század végén a *város 14–17. századi helyrajzára* vonatkozó ismereteket „máig ható érvénnyel" foglalta össze. Már találkoztunk egy másik régi kutató, *Szávay Gyula jogász, újságíró, író, költő* (1861–1935)[252] nevével, mint az 1271-es szabadalomlevél egyik fordítójával, a város tiszteletbeli főjegyzőjével, aki a minket érdeklő legfontosabb 16. századi „városrendezési" munkálatokat dicséretes pontossággal és tömörséggel foglalta össze.

E kimondottan történelemtudományi munkák (a Villányival konzultált Szávayt is ide sorolhatjuk) mellett a következőkben számos hadtörténeti munkára is támaszkodunk majd, amelyek esetenként német nyelvű, bécsi levéltári forrásokon alapulnak. Mielőtt azonban e munkák tapasztalatait összefoglalnánk, ismerkedjünk meg egy építész és egy korábbi győri várospolitikus munkájával, akik 1956-ban könyvet adtak ki Győr városépítésének történetéről, aminek keretében egy mindenki más által megoldhatatlannak ítélt feladatra vállalkozva, megszerkesztették Győr 17. század eleji alaprajzát a város utcáival, tereivel, tömbjeivel és telkeivel. A könyv szerzőiről annyit érdemes tudni, hogy *Borbíró (Bierbauer) Virgil* (1893–1956) a két háború között az egyik legkiválóbb, modern építészetet művelő alkotó volt (2010-ben kapott posztumusz Ybl-díjat, többek között a budaörsi repülőtér tervezéséért), társa, *Valló István jogász* pedig (1892–1964) Győr helyettes polgármestere volt 1940-től 1945-ig. A város 17. század eleji állapotát bemutató alaprajz minden bizonnyal a Műegyetem Városgazdasági Tanszékén készült, mert Valló ott kapott munkát, és a rajzi munkákon a Városépítési Tanszék grafikusa is dolgozott. Olvassuk a szerzőknek a hamarosan elemzésre kerülő térképük készítéséről szóló leírását:

> *„A legnagyobb értékű és izgalmasabb feladatnak látszott számunkra az 1567. évi telekkönyv térbeli helyreállítása, erről azonban sok próbálkozás és hiábavaló fáradozás után le kellett mondanunk. Hiába adta meg a telekkönyv az egyes telkek méreteit, ha a telkek sorrendje, tömbönként, utcánként való egymásutánja nem követhető, a részletek nem illeszthetők össze, annál kevésbé, mert sok esetben még az utcák sem azonosíthatók pontosan. Az 1617. évi telekkönyv azonban már pontosabban szerkesztett, és azáltal, hogy az utcák egyes oldalait tömbönként veszi sorba és mindenütt jelzi a saroktelkeket is, lehetővé teszi az alaprajz összeállítását. Így is vesződséges volt a munka,*

---

251 VILLÁNYI (1872) Szaniszló: *Győr-vár és város háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*, Győr, 1872.

252 SZÁVAY (1896) Gyula: *Győr – Monográfia a város jelenkoráról – a történelmi idők érintésével, kiadta Győr Szab. Kir. Város törvényhatósága, 1896, Győr a törökök uralmáig* fejezet, pp. 42-49

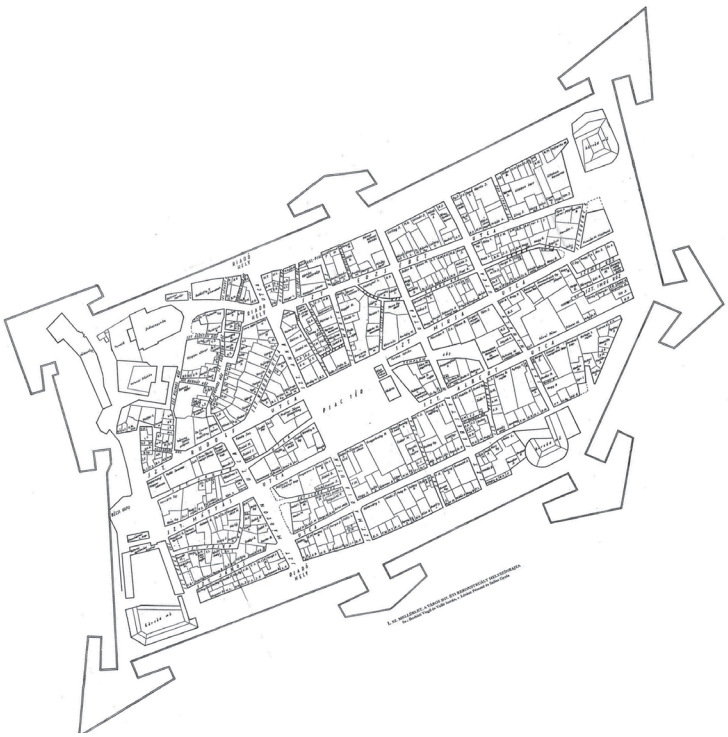

Borbíró-Valló féle szerkesztés a város 17. század eleji állapotáról a telekrendszer feltüntetésével

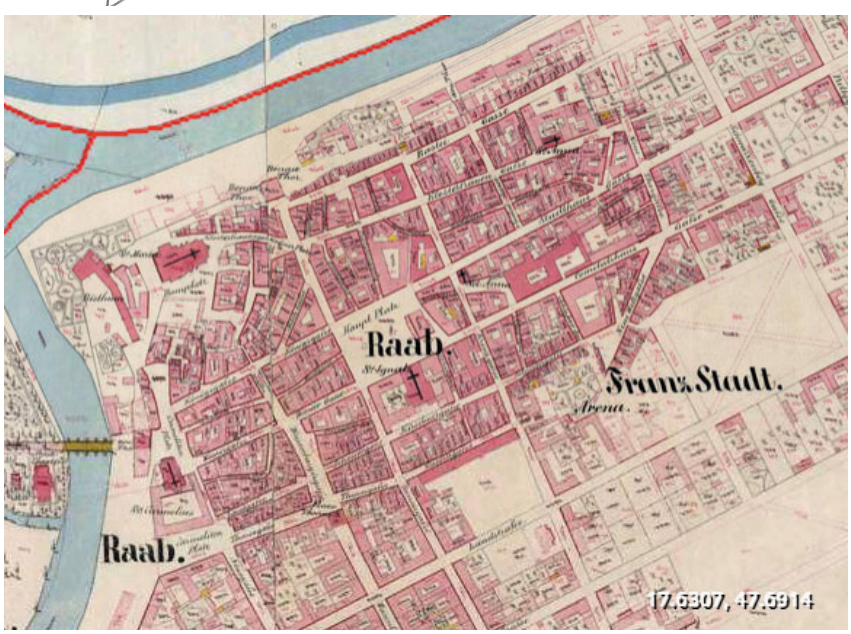

Győr belvárosi részének térképe a Habsburg Birodalom 19. századi kataszteri térképeiből

de végül is siker koronázta: az egyes telkek mozaikdarabjaiból sikerült összeállítanunk a tömböket és a tömbökből a város helyszínrajzát."

Gecsényi a város történeti helyrajzáról szóló írásában[253] csupán négy sornyi szöveget szánt e munka méltatására: „A felszabadulás után Borbíró Virgil–Valló István: Győr város építéstörténete Bp., 1956. c. monográfiája különböző helyrajzi azonosításaiban azzal, hogy az elődök feltételezéseit – a középkori város egyes részeinek, épületeinek lokalizálásával – állítássá szilárdította, utat nyitott több későbbi pontatlansághoz." Érződik a feddés kissé bonyolult fogalmazásából, például a másokra – az „elődökre" – való visszautalásból, hogy tisztelettel van a munka iránt, amit egy, a városából 1945 után eltanácsolt jogászember és egy kiváló építész írt.

Borbíró rendezési terveket is készített, és az *1937. évi építési törvényt* kidolgozó és *Budapest 1940. évi „Városfejlesztési Programmja"* megalkotását irányító *Harrer Ferenccel* (jogász, 1874–1969)[254] is dolgozott együtt. A Borbíró-Valló féle térkép „pontosságát" ellenőriznünk kellett, nem a telkek birtokosai, lakói, bérlői, funkciói, hanem az utca-, tömb- és telekrendszer térbeli rendje szempontjából, mert az alaprajz láthatóan nem térképész által szerkesztett, rajzolt munka volt, ami miatt zavaró elrajzolások is jelentkezhettek volna. A 19. századi Habsburg birodalmi német nyelvű kataszteri térképpel való összehasonlítás alapján megállapítható volt (lásd az ábra-párt), hogy a már régen eltávozott hajdani grafikus kollégáink gondosan dolgoztak.[255] Jogos volt a könyv szerzőinek az a feltételezése, hogy egy ténylegesen újonnan, a 16–17. században parcellázott – pontosabban: „átosztott" – város telekrendszere száz-százötven év alatt csak kevéssé, főként az új középületek (templomok, iskolák stb.) építése miatt módosult komolyabban. Így az újabb keletű térkép is használható volt egy régebbi állapot bemutatására. Kérdés azonban, hogy azok a főként olasz és osztrák/német területekről jött szakemberek, akik Győr erődvárossá való átalakítását tervezték, a munkálatokat irányították, az erődrendszer és részei, a régi és új ingatlanok geodéziai kijelölését végezték, a bontási döntéseket hozták, a tulajdonjogok „kezelését" intézték, milyen szakmai színvonalon tették a dolgukat. A róluk szóló korabeli beszámolókat olvasva meg kell állapítanunk, hogy az urak dicséretes munkát végeztek.

---

253 GECSÉNYI (1983), Lajos: ***Győr középkori helyrajzáról (adatok és kérdőjelek)***, Győri tanulmányok 5.

254 Az 1937. évi törvény egyik kulcseleme a „szabályszerű építési telek" és a telekalakítási eljárás tulajdonjogilag és gazdasági értelemben is méltányos megoldásai voltak. Borbíró is készített építési szabályrendelet javaslatot Budapest számára. (Lásd majd a hasonló feladatokat a 16. század végén Győrben.)

255 Az utcanevekre ez a dicséret nem vonatkozik (pl. Szt. Miksa, Szt. Albert stb.), de az utcák, a tömbök és a telkek azonosítása megtörtént.

Gecsényi a megvalósításról szóló írásában (GECSÉNYI, 2008) nagyrészt bizonytalanságban hagy bennünket, sőt, mintha a saját bizonytalanságait vetítené ki az olvasóra. Azt írja egyrészről, hogy a „majd egy évtizedig húzódó munkák *újraformálták a mezőváros arculatát*", majd egy kördiagramban adatokat közöl 1567-ből, ami szerint voltak normális méretű és kicsiny házak. A terület 1/6-a házhely volt, az égett házakkal együtt a város egynegyednyi területe beépítetlen (!?), üres volt. Azt állítja, hogy az utcák elrendezését Villányi mellett *Borbíró és Valló sem tudta azonosítani*, általánosságban egy még kialakulatlan, zavaros beépítésű város képét sugallja. Az *1566. évi Agnelli-féle metszetről* megállapítja, hogy azon „csupán egyes házcsoportok és nagyobb épületek voltak lokalizálhatók. Talán éppen annak megfelelően, hogy ezek voltak a kőépületek, a 'valódi házak', és mellettük a számtalan kisebb-nagyobb felépítményt még ábrázolni sem lehetett." Meggyőződésünk, hogy az 1567. évi „félkész" állapotnál a század eleji kiindulási helyzet is rendezettebb volt.

Győr európai színvonalú erődvárossá válása nagyjából fél évszázados történet, aminek több, külön-külön is érdekes megközelítése lehetséges. Van egy kimondottan katonapolitikai, de egy birodalmi szintű, mondhatni „belpolitikai" vetülete is. A belpolitikai helyzet a 16. század elején úgy tisztázódik, hogy a város kezdetben Szapolyai (Zápolya) János pártján áll, de a közeli Pozsonyban a magyar rendek *Ferdinándot, a Habsburg osztrák főherceget*, a Spanyolországban uralkodó nagyhatalmú V. Károly német-római császár testvérét választották királynak, aki egy évvel Mohács után, 1527-ben indult 10 000 fős csapatával Győr hódoltatására. *Nádasdy Tamás* (1498–1562), a század kiemelkedő politikusa és mecénása látványosan „térítette át" a várost Ferdinánd pártjára, akinek – és osztrák rendjei pénzeinek – egyre nagyobb szerepe lett a város erődvárossá fejlesztésében. *Katonapolitikai* értelemben Győr városa csak fokozatosan jutott központi szerephez. Sőt, 1529-ben éppen a Ferdinánd által kinevezett *Christoph Lamberg* várkapitány gyújtatta fel a várost a közeledő, nagy török had érkezése előtt, és ők az „égett várost" el is kerülték. *Területi értelemben* a főként Bécs és Pozsony érdekei alapján szerveződő védelmi rendszer központja ekkor még *Komárom* volt, a legjobban erődített végvár, ahonnan a „Dunától a Balatonig" terjedő észak-dunántúli térség védelmét szervezték. Ott volt a *„főhadparancsnok"* kötelező állomáshelye, aki alá Veszprém, Pápa, Tata, Szentmárton mellett egy ideig a győri várkapitányság is tartozott.

A különböző nemzetiségekből, illetve államokból, tartományokból összeálló Habsburg Birodalomban a törökök további hódításai elleni fellépés nyilvánvalóan különösen érdekében állt a közvetlenül veszélyeztetett *Bécsnek és az alsó-ausztriai rendeknek*. Nem kevésbé volt ez igaz a *Magyar Királyság rendjeire*, hiszen a hódoltsági területen egy ideig még álltak védelemre alkalmas várak. (Ezek gyakran a terület földesura tulajdonában lévő, saját fizetett zsoldosai által védett várak voltak, uruk

Négy főszereplő Ausztria és a Magyar Királyság törökkel szembeni védelmében. Balról jobbra: I. Habsburg Ferdinánd német-római császár és magyar király; Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány, majd nádor; ifjabb Niklas Graf von Salm főhadparancsnok; Sforza Pallavicini őrgróf, magyarországi főhadmarsall.

ugyancsak elvárta az „állami támogatást".) A rövidebb-hosszabb békeidők közötti, változó hevességű hadműveletek folytatásának, a várak, végvárak fenntartásának, védelmének finanszírozása, a mindezekre való hajlandóság természetes módon függött össze a szereplők érdekeltségével, a „veszély felfogott érzetével". A hivatalos történetírás és a népszerű irodalom eddig nem különösebben hangsúlyozta azt az alakuló összefogást, ami az azonos érdekek mentén a döntéseket meghozó intézmények és személyek között létrejött.[256]

Azzal, hogy 1527-ben Budán *I. Ferdinánd osztrák főherceg* fejére került a magyar korona, hogy az ország nyugati és északi területei a Habsburg Monarchia részévé váltak, elkerülhetetlen lett a birodalmi érdekek, ezen belül a központi település, Bécs primátusa. Ugyanakkor a magyar fél elvben egy, a sajátjánál sokszorosan nagyobb terület erőforrásaira támaszkodhatott. A monarchia része volt a Cseh és Morva Királyság, Szilézia, a jelentős osztrák, német és németalföldi területek mellett, ráadásul Ferdinánd idősebb testvére V. Károlyként a spanyol trón birtokosa és német-római császár volt. A Habsburg uralkodó törökkel szembeni védelmi politikája igen csak hasonló volt ahhoz, amit a magyar királyok, közöttük *Luxemburgi Zsigmond* (1387–1437) és *Hunyadi Mátyás* (1458–1490) korábban követtek. E politika fő célja a háborús események saját területen kívül tartása, a várható támadás irányában fekvő „ütközőállamok" erőszakkal vagy ügyes politikával saját érdekkörben tartása, azaz a védelemnek az Al-Duna mentén, a szerb, bosnyák, szlavón és horvát területeken való megszervezése mozgó hadviseléssel és újonnan létesített vagy korszerűsített végvárakkal. Az 1500-as évszázad elején hasonló helyzet jött létre *Magyarországon is, az ország nyugati területei, a Dunántúl és a déli végek váltak a „Habsburg Monarchia, különösen Bécs ütközőállamaivá"*. A nem jelentéktelen különbséget az jelentette, hogy e területek már a határon belül voltak, és saját királyuk, Ferdinánd

256 PÁLFFY (1999), Géza: *A császárváros védelmében – a győri várkapitányság története, 1526-1599,* a Győr-Moson-Sopron Megye Levéltárának kiadványa, Győr török alól való felszabadításának 400 éves évfordulójára, 1999.

Két vár a „dunántúli végeken": Tata és Sárvár. Utóbbi a Ferdinánd pártján politizáló katona, Nádasdy Tamás saját vára volt.

uralma alatt álltak. Győr 16. századi történetét is az ilyen és ehhez hasonló katonapolitikai szempontok alakították.

Ferdinánd – ma már elismerik – jó politikus, okos ember volt. Az 1540-es évekig a *mozgó hadviselésre*, a „távoltartás" politikájára összpontosított, amit a központból, Bécsből próbált irányítani a mindenkori *magyarországi főhadparancsnok*[257] *(Oberfeldshauptmann in Ungarn)* vezetésével, de gondoskodott a területi, köztük a horvát és a szlavón *főparancsnokságok* kiépítéséről is. A magyar rendek természetesen komolyan nehezményezték, hogy a parancsnokok a király *osztrák tartományai által fizetett idegen katonák* voltak, és hogy az általuk vezetett expedíciókban általában kizárólag külföldi alakulatok vettek részt (ritkán a testvér, V. Károly császár spanyol csapatokat is küldött). A magyar kontingens gyakori hiánya nem csak a magyar nemesi rendek szűkös anyagi forrásaival függött össze, hanem azzal is, hogy félő lehetett a még aktív „belső ellenfél", a török által támogatott és befolyásolt Szapolyai oldalára való átállás, amit mindkét oldalon többször megtapasztaltak. Ugyanezen okokból a Ferdinánd tulajdonában lévő végvárakba, de esetenként a magántulajdonú várakba is külföldi helyőrséget helyeztek, néha úgy, hogy a „mezei" harcokra már felesleges kontingenst egy végvár szolgálatára irányították át. Az 1526 és 1540 közötti másfél évtized harcainak Pálffy szerint a legfontosabb eredménye a *területbiztosítás*[258] volt a *további fejlesztések számára*.

257 Az első időszakban főhadparancsnokként szolgáltak: id. Niclas Graf zu Salm (1526 és 1529-1530), Hans Katzianer (1527-1529 és 1532-1537), Wilhelm Freiherr zu Ruggendorf (1530-1531 és 1541), Leonhard Freiherr von Vels (1537-1541). Idősb. Niclas Graf zu Salm fia is szolgált hasonló minőségben, az apának egész alakos szobra áll Bécsben a Rathausplatz-n, a Városház téren.

258 PÁLFFY (1999), i.m. 2. fejezet, *Ferdinánd király főhadparancsnokainak tevékenysége Magyarországon*

Győr, a védelem észak-dunántúli központja

Buda 1541. évi elvesztését követő években török kézbe került számos fontos dunántúli település, köztük Esztergom, Székesfehérvár, Tata és Pécs (mind 1543-ban), sőt Győr megye egy része is a fehérvári török szandzsák része lett. Egyre erősödik az a – már az 1530-as évektől érzékelhető – tendencia, hogy a hadügy irányítását Ferdinánd kiveszi a magyar rendek kezéből, és a stratégia-alkotást a Bécsben működő úgynevezett *haditanácsosok* feladatává teszi. A magyarországi csapatok főparancsnoka ekkor már nem a jog szerinti *nádor* vagy – helyettesítés esetén – a királyi *helytartó*, hanem idegen főhadparancsnok. Az ilyen hatásköri ellentmondások és a rá következő komoly politikai feszültségek jórészt abból következtek, hogy a nyugat-magyarországi védekezés költségeinek is egyre nagyobb részét az osztrák rendeknek kellett állniuk.

Az 1500-as évek fent jelzett veszteségei azonban pozitív következményekkel is jártak. Az évtized közepén, 1546 és 1551 között apja után az *ifjabb Niklas Graf zu Salm* kapta a királytól a határvédelmi rendszer alapjai lerakásának összetett feladatát, ami több volt, mint építés.[259] Beletartozott a végvári katonaság fizetésének intézése, a várak erődítésének irányítása, a török portyázásokkal szembeni fellépés, riasztási rendszer kiépítése, kémek alkalmazása, hadianyaggal és élelemmel való ellátás – ma azt mondanánk: infrastruktúra-menedzsment. Pálffy kiemeli, hogy e munka sikeréhez nagyban hozzájárult a magyar szereplők, *Várady Pál érsek* (1493–1549) *helytartónak* és Sárvár urának, az 1548-tól újra *dunántúli főkapitány, Nádasdy Tamásnak* (1498–1562) intelligenciája és kompromisszum készsége. Az 1500-as években a katonai infrastruktúra és „munkaerő" nagy arányban amúgy csak helyből volt beszerezhető.

A harmincas évek végétől Győrben folyó felújítási munkák a püspöki vár falainak javítását célozták, a vár alatti „káptalani mezővárost", a mai Belvárost pedig palánkkerítéssel látták el, árkot, kapukat és faszerkezetű tornyokat létesítettek.[260] Azaz a két, sűrűbben beépült városrészt külön kezelték, a határozott koncepcióváltás egy újabb külföldi, és nem véletlenül olasz földről jött condottiere, *Sforza Pallavicini* (1519–1585)[261] megjelenésével függött össze. A Magyarországon rossz emlékű – *Fráter György* meggyilkolásában vétkes – lombardiai őrgróf 1552-ben, török fogságból

---

259 PÁLFFY (1999) i. m. 3.a. fejezet, ***Niklas Graf zu Salm és Reinprecht von Ebersdorf tevékenysége (1546-1551)*** – a tevékenységi felsorolás Pálffytól

260 SZÁVAY (1896) i. m. pontos kommentárja szerint: „Mialatt Győrnek sok tekintetben ***rendszertelen erődítési munkálatai*** nagy nehézségek között folytak, ezalatt jelentékeny változás állott be Ferdinánd király politikai magatartásában, mely kihatással volt Győrre is."

261 PÁLFFY (1999) i. m. 3. fejezet, ***Ehrenreich von Königsberg és Sforza Pallavicini Győrben (1551-1556)***

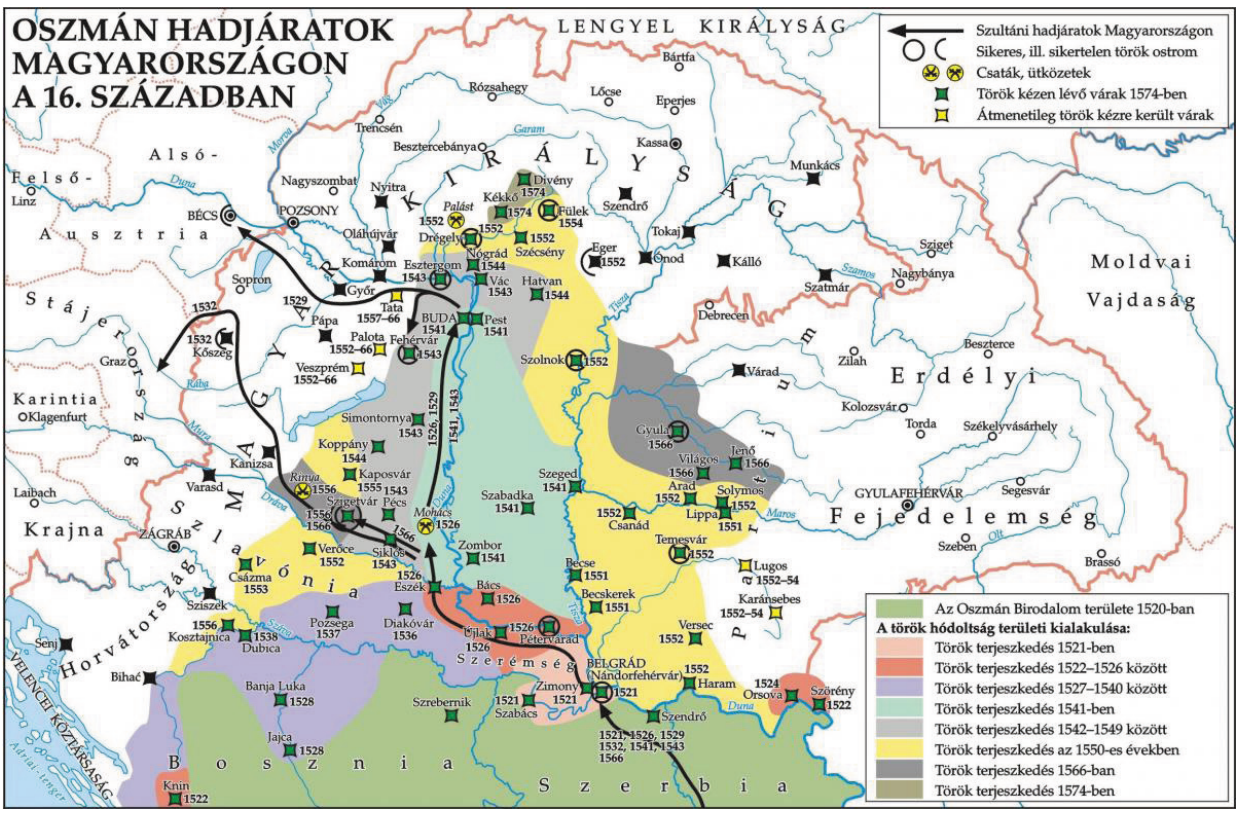

Az oszmán birodalom terjeszkedése közép-kelet-európai és magyar területeken az 1500-as években. Forrás: Ujj Zoltán: *Országépítés oszmán szorításban, I. Ferdinánd és a magyar rendek kapcsolattörténete, 1541–1564.* A térkép szerint Győr 1574-ben török uralom alatt volt, ami hibás adat. Az „átmenetileg török kézre került várak" helyzete (sárga színű kitöltéssel jelzett négyzetek) csak egyedi vizsgálatokkal értelmezhetők. (ujkor.hu)

való kiszabadulása után lépett színre *főhadimarsall* minőségben. Székhelye már kimondottan Győr, és feladata a csak rövid ideig szolgáló Königsberg után a város katonasággal való feltöltése és erődítési munkáinak felügyelete volt. Emellett a Veszprém elvesztése miatt megváltozott dunántúli védelmi rendszer kisebb várainak (1554 és 1555. március 1. között: Győr, Pápa, Csesznek, Devecser, Vázsony, Tihany, Tata) megerősítése, fizetett katonasággal való feltöltése is az ő feladata volt. A korszakra jellemző, szinte modellszerű volt a feladat- és költségmegosztás. A Pallavicini által Nádasdy Tamás *dunántúli főkapitánynak* küldött, a fent felsorolt várakra vonatkozó adatok szerint kizárólag *az osztrák rendek által fizetett magyar katonákról*, összesen 2151 főről van szó, akiknek több mint a fele Győrben szolgált. Tüzér csak Győrben (13 fő) és Tatán (4 fő) volt. Az összes kifizetés 106 177 rajnai forint 30 krajcárra rúgott, amiből Győr 52 484 rajnai forint 30 krajcárban részesült, és több mint 10%-ot, 6960 rajnai forintot Pallavicini kapott fizetségül.

Győr – az erődvárosi rendezési terv

Pallavicini egy tervezete a török támadás esetén a neki alárendelt végvárak védelméből kivonható magyar lovasság létszámát tartalmazta. A Nádasdyval történt 1554. évi egyeztetés során azonban ezt az elképzelést elvetették, mivel a mezei hadviselés idejére a várakban alig maradt volna lovas. Ezzel párhuzamosan alakult a döntés arról, hogy a Dunántúlon, a Duna mentén szükség van egy „teljes értékű" erődvárosra, amelynek erődítési rendszere megfelel Esztergom és Komárom török kézre került várai jellegének, magasabb minőségének. Megfelel továbbá az akkor Európában épülő erődvárosok „csillagbástyás" rendszereinek, amelyek már az ágyúkkal szembeni védelemre is alkalmasak. 1554-ben még csak e megoldás hatásköri ellentmondásai váltak nyilvánvalóvá. Amikor I. Ferdinánd király Pallavicini és az akkor már nádor Nádasdy Tamás közös javaslatára a lévai lovaskapitányt, *Székely Miklóst* nevezte ki a püspökvár várnagyává *(castellanus)*, a lovaskapitány a hatáskörei növelését szabta feltételül. A vár fölötti szinte teljes hatáskört magának követelte, ragaszkodott lovassága jelentős részének a várba helyezéséhez, a kanonokok kiköltöztetéséhez, sőt az – akkor már élelemraktárként szolgáló – székesegyház lerombolásához is. A döntéseket meghozó olasz és magyar főtisztek eltérő pozícióiknak megfelelően nyilatkoztak. Államjogi, egyházjogi értelemben az a dilemma merült fel, hogy Székely várnagynak a püspök, vagy a király előtt – vagy mindkettőjük előtt – kell-e esküt tennie. A kettős eskü Miksa főherceg jelenlétében később megtörtént, aminek messze ható következményeit Pálffy szigorú pontossággal fogalmazza meg:

> *„Ez azt jelentette, hogy noha nehézségek árán, de országos szinten ebben a kérdésben a katonai érdekek érvényesültek a rendi érdekekkel szemben, helyi szinten pedig a főhadimarsall és a helyőrség befolyása jelentősen korlátozta a vár birtokosának, a püspöknek az autoritását. A korlátozás alapjául pedig egy témánk szempontjából az egész török korban mindvégig meghatározó nyomós érv szolgált: aki a katonaságot fizette az egyértelmű beleszólást, sőt nem ritkán kizárólagos hatáskört követelt annak irányításában. Győr és a hozzá tartozó végvárövezet ez utóbbi esetnek lett a legtökéletesebb mintapéldája."*

A hatásköri feszültségeket végül az 1555-ös év őszén hozott döntés enyhítette, amikor határozat született arról, hogy a püspökvárat *(latinul: arx)* és az alatta fekvő mezővárost *(oppidum)* egységes rendszerbe, *egyetlen erődbe (németül: Festungstadt)* kell szervezni. Ezáltal megszűnik a győri erődítés duális jellege: a kővárral védett püspökvár és a csupán palánkkal kerített váralja kettőssége. A megvalósítás már szigorúan szakmai megoldásainak megtalálására szeptember 9-re Miksa főherceg nemzetközi „konzíliumot" hívott össze. A szakértők között Pallavicini

mellett ott volt az alsó-ausztriai tartományok megbízott helytartója, egy spanyol királyi tanácsos, Bécs erődítéseinek főfelügyelője, és *Bernardo Gabellio* építőmester. Majd szeptember 13-án, kissé megkésve, további szakértők is érkeztek: „magistri Franciscus et Sigismundus architecti", azaz *Francesco Benigno*, Győr és Komárom építési felügyelője, és *Sigismundo de Pratovecchio*, mindketten neves várépítészek. Jött egy harmadik személy is, akit *Petrus Pictorként* (Péter festő) mutattak be, ő nem volt más, mint *Pietro Ferrabosco*, akit többen az erőd egyedüli tervezőjének tartanak számon.

Gecsényi Lajos úgy tudja, hogy a koncepcióváltás 1559-re válik véglegessé, amikor a király a döntést előterjeszti az országgyűlésre, és ugyanerre az évre datálja azt is, hogy Ferrabosco „bemutatja Ferdinándnak Győr modelljét". Sajnos nem tudható, hogy e modell *csak az erődítményt*, a bástyák, a falak és a kapuk, a vizesárkok stb. kialakítását *tartalmazta-e, vagy a teljes várost*. Az erődítési munkák irányítói egyébként az előbb felsorolt Francesco Benigno és Bernardo Gabello, és ők, mint királyi biztosok, már 1561-re szerkezetkésznek jelentik az erődítményt. Ha a következő, ugyancsak Gecsényitől származó információ mindenben helytálló, megkapjuk Pietro Ferrabosco mester, a „művészember" valós szerepét az alkotásban: 1564-ben ő számol be a Haditanácsnak *a város utcahálózatának tervezett rendezéséről*, amiről Szávay ezt írja:

> *„...(eme) szerencsétlenség*[262] *után szükségessé vált a város újjáépítése és az erődítések jó karba helyezése. A város újraépítése egyenesen királyi rendeletre történt, katonai mérnökök jelölték ki az utczák irányát, s e körülménynek köszönhető, hogy Győr-Belvárosnak oly egyenes és szabályos utczái vannak, minőket régi városban ritkán találunk. Folytatták az erődítmény építkezéseit is, s jellemző világot vet az ország kasszájának akkori állapotára, hogy nemcsak a pápától és Ausztriától, de magánosoktól is kisebb nagyobb összegeket vett fel a kormány ezen czélra."*

Kevéssé ismerheti olvasó azt a reneszánsz korban indult és szinte divatként terjedő építészeti mozgalmat, ami az *ideális város* megtalálására és megalkotására irányult. A nagy számban készült és gyakran már nyomdai úton is terjesztett ilyen várostervek általában központos elrendezésű „csillagbástyás" városokat mutattak. A falakon kívülre helyezett bástyák alkalmazásával kielégítették a kor fő haditechnikai kívánalmát, az ellenség ágyúinak a belső várostól való „távoltartását". E terveknek azonban még egy szigorú követelménynek meg kellett felelniük: a város főutca

---

262 Egy újabb, 1566.szeptemberi tűzvész Miksa csapatainak Győr alatti állomásozása idején, ami talán segítette is az 1564-ben Ferrabosco által bemutatott rendezés megvalósítását.

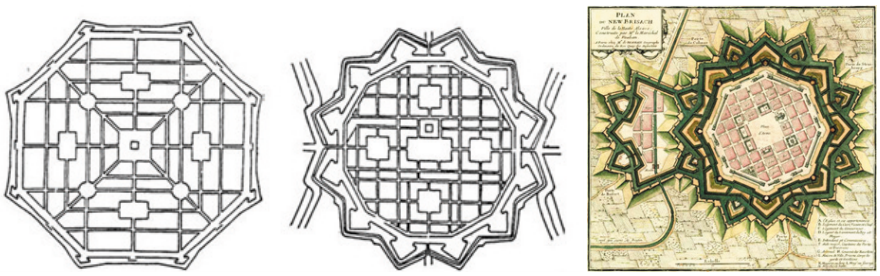

„Ideális erődvárosok" tervei. A középső Vincenzo Scamozzi (1548–1616) olasz építész terve. A színes rajz Sebastien Le Prestre de Vauban-nak (1633–1707), a francia erődépítészet kiemelkedő mesterének a terve: Neuf (Új) Brisach, erődváros a vitatott német-francia határon. Különösen a Scamozzi-féle terven – ő a velencei Piazza di San Marcón is épített – érzékelhető a törekvés az úthálózat kifinomult grafikai rendjére. Győrben ilyesmire nem volt sem igény sem mód, de a bástyák és a főutcák kapcsolatai rendben voltak.

hálózatának összhangban kellett lennie a bástyák, a kapuk rendjével. Ez azért volt szükséges, hogy a helyőrség városon belüli mozgását könnyen lehessen irányítani. Azaz egy ideális *erődváros tervének tartalmaznia kellett a város alaprajzát is*, és e szabály Leonardo da Vincire – aki ilyesmivel is foglalkozott – éppúgy vonatkozott, mint Győr tervezőire.

Az utca- és telekrendszer átalakításai – általában a jelentős beavatkozásokkal kísért településrendezés – az ingatlantulajdonhoz fűződő jogosítványok átrendezésével jár együtt. Győrben ennek az igénye több szinten is jelentkezett. Már szó volt arról, hogy a város egyes részeiben kik voltak jogosultak lakni, láttuk, hogy az erődváros jelleg miatt a *katonaság prioritást kapott*. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a város változatos alattvalói státusban lévő polgárai is, akik a város gazdaságát működtették, elvárták a megfelelő lokációt, adott esetben a korábbi ingatlanuk legalább egy részének visszaadását, további biztosítását. Gecsényi Lajos e témájú írásaiból annyit mindenképpen érzékelni tudunk, hogy ezt a nem könnyű munkát szakértői szinten osztrák hivatalnokok végezték, de *az „átrendezés" térbeli módszereiről csak feltételezéseink lehetnek*.[263]

Ha térbeli összefüggéseiről nem is, statisztikai értelemben jó képet kaphatunk a rendezés/átrendezés nem csekély méreteiről. Gecsényi 1564 tavaszára, Ferrabosco bejelentésének idejére teszi annak a huszonhét teleknek az összeírását, amik felhasználásával „további építkezések számára" volt biztosítható pótlólagos terület. E

263 Gecsényi a rendezés fő indítékát a városba betelepülők, köztük katonák növekvő számában, az így létrejövő feszültségekben, erőszakos foglalásokban, pincék, istállók elvételében és hasonlókban látja. Ahogy írja: „A falak közé szorított erődváros utcái és terei ennél fogva egyre szűkebbek és rendezetlenebbek lettek." Gyakran mások is a „rendteremtést" tekintik a településrendezés céljának, pedig annak fő feladata a tulajdonjogok valamely fontos közcél érdekében területi hatású „átrendezése". Győrben ekkor nem a beszűkült utcák szélesítése történt, hanem szélesebb utcák újonnan való megnyitása korábban más tulajdoni helyzetben lévő területek, telkek felhasználásával. Az ilyen tevékenységek jogszerűsége általában csak a kisajátítás jogintézményére alapozott módon, az arra való jogszabályi hivatkozással biztosítható.

telkekről csak az tudható, hogy többségük viszonylag nagy, 100 öl (négyszögöl) feletti méretű volt, azaz – ha mindet 100 öl, azaz 357,9 m² méretűnek számoljuk – összesen 9720 m², mintegy egy hektárnyi terület átrendezése történt meg 1564 tavaszán. A közlés szerint *a város egész területén, szétszórtan*, amit úgy is értelmezhetünk, hogy *végig az új, egyenes utcák mentén*. Ez az egy hektárnyi átrendezés felületes területmérésünk alapján a Belváros teljes területének csupán 1/18 részére, az utcák, terek nélkül számított „nettó" területének mintegy 1/15 részére terjedt ki. (Mivel Gecsényi itt egyetlen jelentősebb akcióról számolt be, az összes beavatkozás területe az egy hektárnál bizonyára jóval nagyobb volt.)

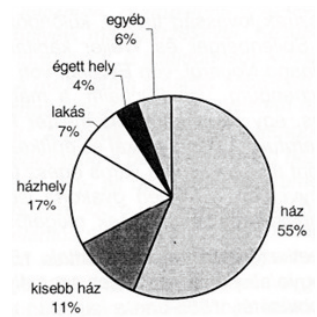

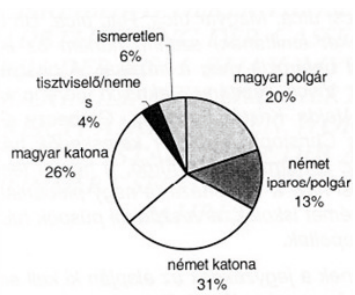

Egy másik, 1567. évi adatsor hasonlóan a rendezési munkálatok jelentős méreteire utal, illetve arra, hogy akkor még igen komoly feladatok vártak megoldásra. Megpróbáltuk az „ingatlanokként" nyilvántartott (e kifejezés alatt közölt) létesítmények rendezési/területi szempontú számbavételét: *„a Rábától az Újkapu utcáig, a Dunától az Arany János utca – Schweidel utca vonaláig (…) 487 ház (Haus), 95 kisebb ház, kunyhó (Häuslein), 63 'lakás' (Losament), 22 markotányos bódé*[264] *és 22 kerekedő bódé tapadt egymáshoz az utcák és kisebb terek tömkelegében. Mindezen felül 144 puszta helyet (Platz) és 31 úgymond égett helyet vettek számításba"*. (GECSÉNYI 2008, p. 449) Egy kördiagramban szerző azt is közli, hogy a 144 puszta hely az összes ingatlan 17 százalékát tette ki, amiből egyszerű számítással az következik, hogy kizárólag ezeken az üres telkeken a már álló 487 darab ház mellé még további 30%-nyi, 140-150 darab „normál méretű" ház (Haus) épülhet.[265] Azaz 1567-ben az építkezések még messze nem fejeződtek be.

Az a meggyőződésünk, hogy a 16. századi győri településrendezés új, szélesebb egyenes utcák racionálisan megtalált helyeken való megnyitásával hozott létre új építési telkeket, de a régi, keskenyebb főutcákra továbbra is rendezett formában kapcsolódhattak régi, vagy akár új házak is. Bár ma már valóban lehetetlen visszaidézni, hogy mely utcák érdekében mekkora bontások történtek, de a bontások nagy száma és azok korai időzítése erősíti e logikus feltételezésünket. Már 1564-ben *183 fő bontás miatt kárpótolt lakos* kezdhetett építkezésbe máshol, azaz *máshol kijelölt telkeken*. Pontosan számon tartották azokat is, akiknek *számolniuk kellett*

264 A Gecsényi által lakásként fordított Losament a 16-17. században még egyértelműen katona-szállást jelentett, ami ideiglenes jelleggel, fából, sátorvászonból, vesszőfonatból, de talajhoz rögzített módon létesült. Nagyon valószínű, hogy Győrben lakótelken való létesítésük is lehetséges volt. A markotányosok a hadsereg nyomában vonuló, a legszükségesebbeket áruló vándorkereskedők voltak, bódéik inkább álltak „közterületen", utcán, téren.

265 Segítségül: a 485/55 arány közel egyező a 150/17 aránnyal, azaz az üres (foghíj) telkek átlagos mérete nagyjából egyezik a meglévő házak (Haus) telkeinek átlagos méretével.

Telekalakítás a győri Belváros két területén a széles/egyenes utcák megnyitása során a 16. században. Színek magyarázata: sárgászöld: a telek a régi, keskeny utcáról nyílik, de esetenként kapcsolódik az újonnan nyitott széles utcákhoz is. Piros: a telek (csak) az újonnan nyitott utcáról nyílik. Telkek száma: *Püspökvár*tól délnyugatra 4 tömbben: piros 42 db, sárga 46 db, *Belváros* köz két tömbjében: piros 32 db, sárga 35 db.

ingatlanuk bontásával (95 főnek), mert talán a házuk, házrészük útjában állt egy szélesebb utca megnyitásának. Elsőként a helybiztosítás feladatát kellett megoldani a megnövekedett létszám befogadása érdekében.

Egy egyszerű ábrán megmutattuk, miként sikerülhetett a megnövekedett létszámok befogadása új telkek alakításával az újonnan nyitott utcák mentén. Egyúttal azt is igazoltuk, hogy a Belváros keskeny utcái valóban képezhették a város középkori – török kor előtti – hálózatát. A hozzájuk kapcsolódó telekalakítás (sárga telkek) folytonos volt, míg a régi hálózathoz nem kapcsolódó (piros) telkek osztása csak a tömbök sarkán, illetve a széles utcák rövidebb-hosszabb szakaszain megszakításokkal történt. Feltűnő, hogy ez alól kivétel a Belváros köztől északra osztott új telkek folytonos sora. Igen valószínű, hogy itt, a Duna mentén a hosszú, csak lazán beépült telkekről az a döntés történt, hogy ott minden útban álló létesítményt bontani kell. A telkek „imbolygó" irányai talán erre utalnak. Az általánostól eltérő telekirányok egyébként is további mikro-kutatások lehetőségeit vetik fel. Somfay korábban közölt ábráján egyes berajzolt tanútelkek oldalhatárainak nagyon furcsa irányai azt a fejlődési mintát vetik fel, hogy a középkorban a Püspökvár, illetve a Káptalandomb alatt délnyugati irányban is alakulóban volt egy „alsóvárosi" települési egység, ahol a házak és telkeik nem a Dunával, hanem a Rábával, illetve a vár utcáinak, telkeinek irányával keresték a kapcsolatot. Nézetünk szerint ezt az alakuló térséget később átvágták a délnyugat-északkelet irányú szélesebb utcákkal. (Légifotón ezt az érdekes helyzetet is bemutatjuk.)

Igazolhat-e a régészet, és, ha igen, mit?

A Káptalandomb, a középkori ispáni vár és a Püspökvár látványa két irányból, a Rába felől, délnyugatról és a Széchenyi tér irányából, keletről. Két városépítési érdekesség: a Rába hídjánál lévő lakótömb egyes házai nem az egyenes főutcák, hanem a vár házai irányában állnak, utcáival párhuzamosak. A Széchenyi tér sarkánál lévő háromszögű épület, az Esterházy-palota mögött futó szürke tetejű házsor telkei a vár falához tapadnak.

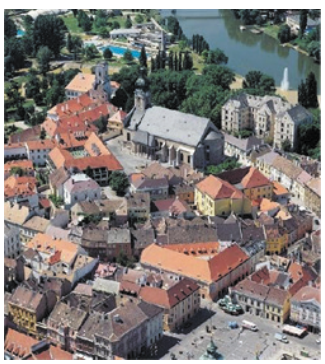

Tanulmányunk egy korábbi változatában már foglalkoztunk az utóbbi évtizedekben folytatott Széchenyi téri régészeti feltárási munkákkal. Akkor ezt csupán azt bizonyítandó tettük, hogy tudatában vagyunk: egyedül a régészet tudományterülete képes arra, hogy mindaz, ami mellett eddig érveltünk, igazolható, de legalább, hogy állításunk az egyik elképzelhető településfejlődési változat legyen. Azóta újra áttekintettük a nem túl nagyszámú régészeti munkáról szóló jelentést, különösen azt a tanulmányt, amely az eddigi eredmények összefoglalására is vállalkozik.[266] Ez utóbbi anyag meggyőz arról, hogy szerzőik közvetlen kapcsolatot tételeznek fel az 1271. évi királyi szabadalomlevél és a középkori főtér létrejötte között. Amikor a 40. oldalon arról írnak, hogy „a burkolatcsere során 140 cm mélységben kimarkolták 'Közép-Európa legszebb barokk terének' legnagyobb részét, eltüntetve ezáltal Győr város utolsó, *nagyobb területen megőrződött középkori emlékanyagát*", érzékelhető, hogy a középkori teret a teljes mai térrel[267] azonosítják. Egy, ugyancsak az emlékanyag eltüntetésével összefüggő megjegyzés, hogy „ma már eldönthetetlen, hogy *mi volt előbb: a városi rang elnyerése vagy a piactér kialakítása*", ugyanerre enged következtetni. Alábbiakban a régészeti tanulmányhoz csatolt ábrákból négyet mutatunk be. Az első a téren eddig folytatott feltárások helyét, kiterjedését

266 **BIRÓ (2010),** Szilvia – **MOLNÁR**, Attila – **SZŐNYI,** Eszter – TOMKA Péter: ***Régészeti kutatások a győri Széchenyi téren (2008-2009)***, in (szerk) Kisfaludy Júlia: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. KÖH és MNM, 2010.

267 Az angol változat még inkább egyértelmű: „that had been preseved on a large coherent territory" (ami nagy összefüggő területen megőrződött).

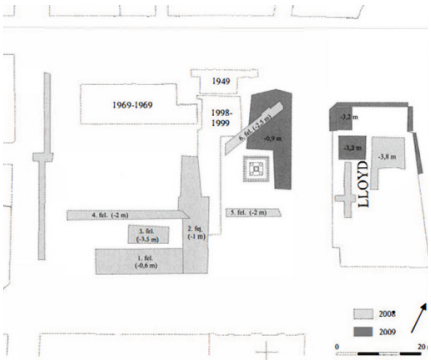

Győr, a Széchenyi téren 2009-ig végzett feltárások elhelyezkedése, a 2008-2009. éveknél a burkolat szintjétől számított bontási mélységgel

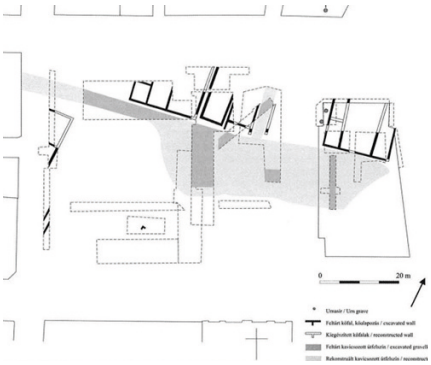

A Széchenyi téren előkerült urnasírok és a római kori kőperiódus (2–3. sz.) összesítő rajza. Forrás mindkét ábrához: Bíró – Molnár – Szőnyi – Tomka, i. m. 1. és 3. kép.

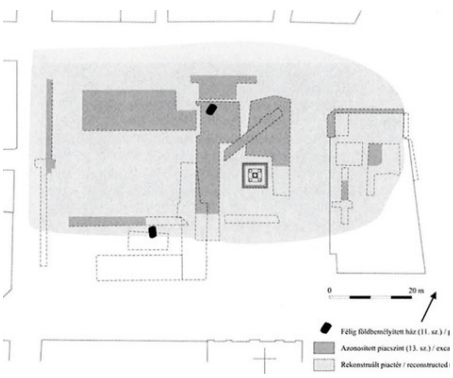

Széchenyi tér, a 11. századi, félig földbe mélyített házak és a 13. századi piactér. A két felületjelölés: sötétebb: azonosított piacszint, világosabb: rekonstruált piactér

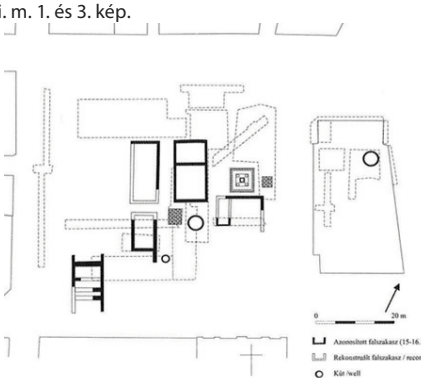

Széchenyi tér, késő középkori és kora újkori jelenségek elhelyezkedése. Jelmagyarázat: azonosított falszakasz (15–16. sz.), rekonstruált falszakasz, kút, 18. századi pellengér

és mélységét mutatja be öt időpontban: 1949-ben, 1969–1969 között, 1998–1999 között, 2008-ban és 2009-ben. A feltárások határvonalait a másik három, „tematikus" ábra is tartalmazza, közülük egy a római korra, kettő a középkorra, illetve a kora újkorra vonatkozik. Alább nem vállalkozhatunk többre, mint hogy az ábrákat segítségül hívva röviden elemezzük a régészeti tanulmány állításait. Tudjuk, hogy szerzői ismerték a „város építéstörténetével foglalkozók sejtéseiről" folyó vitákat – amiben maguk is érintve voltak, mert a vita fő témája a tér „teljes D-i felének fokozatos beépítése" volt. Ráadásul hivatkoznak is egy írásra,[268] aminek az egyik szerzője Winkler Gábor.

268 pl. FEKETE György – WINKLER Gábor: *Győr*. Budapest 2001.10.13. Az írást nem sikerült megtalálnunk.

A város római kori alaprajzának továbbélése régészetileg nem bizonyítható. Bár kimondottan érdekes, hogy *a római vicus* (polgári település) feltételezett piacának léte már 1998–1999-ben bizonyítást nyert, merészség lenne kontinuitást keresni a legkorábban az 1200-as évek végére feltételezett alsóvárosi piactér és a római piac között. (Az út Ny-K-i iránya láthatóan jelentős szöget zár be a város főutcáival.) Ugyanakkor gyakori, hogy a külvárosi utcák merőlegesek a castrum falaira, lásd a „római kori kőperiódus" vonalát – mint például Bécsben a Nagler Gasse mellékutcáinál is. A középkornak a régészeti tanulmány három fejezetet szán: *Árpád-kor, középkor, késő középkor.* Az Árpád-kort (a 13. század végéig) két, részben a földbe süllyesztett épület reprezentálja a tér északi és déli részén, amiből komolyabb településépítési következtetések aligha vonhatók le. Meggyőző azonban *a folytonos kavicsos burkolat* és hogy az egyéb elemek – *párhuzamos kocsikerék-nyomok, bódék stb.* – piacteret mutatnak, bár véleményünk szerint a mai térnél jelentősen kisebbet. A régi utcahálózat irányaira és rendszerére tekintettel inkább *egy elnyújtottabb, nagyjából Ny-K-i irányú forma* a reális. A negyedik ábránk *öt darab azonosított, illetve rekonstruált falakkal ábrázolt épületet mutat*, amelyekről a kutatók azt állítják, hogy valamikor a középkor folyamán épültek be a tér közepére, „elépítve" azt, és amiket a 16. században *az erődvárossá átépítés során bontottak le*. Mi inkább azt látjuk az ábrán, hogy e házak *a keskenyebb középkori tér déli térfalát* alkották, ahogyan az a Somfay-féle ábrán feltételezve látható. (Winkler figyelmeztet arra, hogy a középkorban a város beépítése még nem volt zártsorú, a házak szélessége 5-7 méter volt, mint most is falvaink jó részében.)

Néhány záró megjegyzés

Dolgozatunkban azt kívántuk végérvényesen eldönteni, hogy mikor jött létre Győr városának szabályos, derékszögű utcahálózata és a jelentős méretű, hasonlóan szabályos főtere: néhány évtizeddel a tatárjárás után, vagy közelítőleg 300 évvel később(?!), amikor Győrt a török Bécs irányú terjeszkedését akadályozó erődvárossá építették át. Meggyőződésünk szerint az az egyedül elfogadható állítás, hogy egy jelentős Habsburg-uralkodó, I. Ferdinánd döntött székhelye, Bécs és – nem mellékesen – saját országa, Magyarország védelme érdekében Győr átépítéséről. Tanulmányunk az 1271. év utáni dátummal szemben számos olyan érvet vonultat fel, amik a legutolsó idők hazai és nemzetközi kutatásaira épülnek. Ezek röviden: (1) a városjogok, privilégiumok nyújtása a középkorban nem szükségszerűen járt együtt szabályos alaprajzú város telepítésével (ld. Granasztói kérdését: „leállt a telepítés"?). (2) A cseh, lengyel, német területeken ismert, „Krakkó, Lwów/Lemberg típusú" szabályos telepítések Magyarországon a középkorban hiányoztak (ld. Szende Katalin i. m.). (3) Bizonyítható, hogy a mai sikátorok a középkori főutcák voltak, és a 16. századi telekalakítások messzemenően tekintettel voltak a hálózatukra (lásd

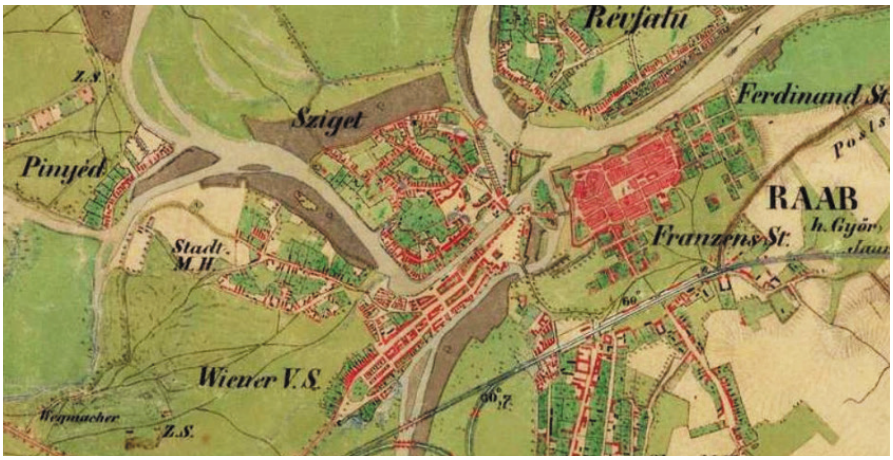

Győr területi növekedése a 19. században. Északon és nyugaton még állnak a bástyák, keleten és délen a belvárosi utcák folytatódnak az erőd vonalán túlra. Érdekes, hogy délen az első zárt beépítésű utca a vasút felől nem az Erzsébet térre, hanem az erőd akkor még álló kapujához fut.

a saját, színezett térképünket a régi és új utcákhoz kapcsolódó parcellázásokról). Végül tanulmányunk végén már csak egy újabb térképet mutatunk be, ami a város térbeli növekedésének jellegét reprezentálja.

Összefoglalás helyett engedtessék meg néhány általánosabb megjegyzés. Győr polgárait biztosan büszkeséggel töltené el az a tudat, hogy egy 750 évvel ezelőtti, középkori, ráadásul még Árpád-házi magyar uralkodó által telepített „királyi város" egyenes utcáin járnak. Ki kell mondanunk, hogy erről aligha lehet szó. Véleményünk szerint a polgári büszkeség kielégüléséhez elegendő kell legyen annak tudata, hogy püspökségét István alapította, hogy a város a középkorban fontos regionális igazgatási, egyházi és kereskedelmi központ volt, hogy a török időkben a királyi Magyarország két székhelyét, Bécset és Pozsonyt védő legfontosabb erődként működött. Eközben Nyugat és az ország belső területei között komoly közvetítő kereskedelmet is tudott folytatni. Szabad királyi város éppen annak az uralkodói dinasztiának az idején lett a 18. században, amely a török korban az osztrák alattvalói forrásaival komolyan hozzájárult a város újjáépítéséhez. Persze saját érdekből is, ami akkor természetes volt. De az új bástyák mögött ott voltak a rendek által küldött és fizetett harcosok is, a bástyák építésének kubikosmunkáit pedig szinte kizárólag a magyar megyék jobbágyai végezték a rendi országgyűlések döntései alapján. Utolsóként bemutatott térképünk pedig arra is példa lehet, hogy sokkal többet tudhatunk meg egy hely, egy város – egy ország – történetéről, ha nem csak a különböző korok „kimerevített képeit" tesszük egymás mellé, hanem párhuzamosan a zajló folyamatokat is komolyan vizsgáljuk. A térképek pedig kiválóan segítenek ebben: ha hiányzik a bizonyító szöveg, megpróbáljuk kiolvasni belőlük. Mi is ezt tettük, még ha néha felületesen is.

S · CRVCIS
A
B
A
F
Corte Stuyf Zand
den duyfhoek
Bal Straete
Meulen Weerch
Moerkens
Oude Kerkstraete
Ijsbreekstraete
Ijsbreekstraete
Ijsbreek